

POLSKA AKADEMIA NAUK • INSTYTUT NAUK PRAWNYCH

ZAKŁAD KRYMINOLOGII

ARCHIWUM KRYMINOLOGII

Archives of Criminology

**TOM XLIV
NUMER 2
2022**

**Volume 44
number 2/2022**

**INP
PAN**

Redaktor Naczelny: Witold Klaus (Instytut Nauk Prawnych PAN, Polska)
Sekretarz redakcji: Justyna Włodarczyk-Madejska (Instytut Nauk Prawnych PAN, Polska)
Przewodnicząca Komitetu Redakcyjnego: Irena Rzeplińska (em. Instytut Nauk Prawnych PAN, Polska)
Redaktor statystyczna: Beata Gruszczyńska (em. Uniwersytet Warszawski, Polska)

Redakcja i korekta językowa: Marta Mądziel, Wydawnictwo INP PAN
Proofreading: Rob Brooks
Skład: Izabela Dobrowolska

Komitet Redakcyjny

Marcelo F. Aebi (University of Lausanne, Szwajcaria), **Ivo Aertsen** (Catholic University Leuven, Belgia), **Aleksandras Dobryninas** (Vilnius University, Litwa), **Ioan Durnescu** (University of Bucharest, Rumunia), **Frieder Dünkel** (University of Greifswald, Niemcy), **Uberto Gatti** (University of Genoa, Włochy), **Yakov Gilinskiy** (Russian Academy of Sciences, Rosja), **Katalin Gönczöl** (Hungarian Society of Criminology, Węgry), **Beata Gruszczyńska** (Uniwersytet Warszawski, Polska), **Éva Inzelt** (Eötvös Loránd University, Węgry), **Witold Klaus** (Instytut Nauk Prawnych PAN, Polska), **Krzysztof Krajewski** (Uniwersytet Jagielloński, Polska), **Helmut Kury** (University of Freiburg, Niemcy), **Zbigniew Lasocik** (Uniwersytet Warszawski, Polska), **Miklós Lévy** (Eötvös Loránd University, Węgry), **Agnieszka Martynowicz** (Edge Hill University, Wielka Brytania), **Gorazd Meško** (University of Maribor, Słowenia), **Beata Pastwa-Wojciechowska** (Uniwersytet Gdański, Polska), **Emil Pływaczewski** (Uniwersytet w Białymstoku, Polska), **John Pratt** (Victoria University of Wellington, Nowa Zelandia), **Cristina Rechea-Alberola** (University of Castilla-La Mancha, Hiszpania), **Mateusz Rodak** (Instytut Historii PAN, Polska), **Michaela Roubalová** (Institute of Criminology and Social Prevention, Czechy), **Irena Rzeplińska** (em. Instytut Nauk Prawnych PAN, Polska), **Andrzej Rzepliński** (Uniwersytet Warszawski, Polska), **Jerzy Sarnecki** (Stockholm University, Szwecja), **Miroslav Scheinost** (Institute of Criminology and Social Prevention, Czechy), **Joanna Shapland** (University of Sheffield, Wielka Brytania), **Dina Siegel** (Utrecht University, Niderlandy), **Barbara Stańdo-Kawecka** (Uniwersytet Jagielloński, Polska), **Renata Szczepanik** (Uniwersytet Łódzki, Polska), **Grażyna Szczygieł** (Uniwersytet w Białymstoku, Polska), **Alenka Šelih** (University of Ljubljana, Słowenia), **Andromachi Tseloni** (Nottingham Trent University, Wielka Brytania), **Leon Tyszkiewicz** (em. Uniwersytet Śląski, Polska), **Helena Válková** (Charles University in Prague, Czechy), **Carolina Villacampa** (Universidad de Lleida, Hiszpania), **Maartje van der Woude** (Leiden University, Niderlandy), **Justyna Włodarczyk-Madejska** (Instytut Nauk Prawnych PAN, Polska), **Dagmara Woźniakowska-Fajst** (Uniwersytet Warszawski, Instytut Nauk Prawnych PAN, Polska), **Dobrochna Wójcik** (em. Instytut Nauk Prawnych PAN, Polska), **Wojciech Zalewski** (Uniwersytet Gdański, Polska), **Aleš Završnik** (University of Ljubljana, Słowenia)

ISSN: 0066-6890 • eISSN: 2719-4280

Wersją referencyjną czasopisma jest egzemplarz papierowy.

Zasady zgłaszania artykułów, procedury recenzyjne i wydawnicze oraz lista rzeczowych recenzentów dostępne są na stronie „Archiwum Kryminologii”: czasopisma.inp.pan.pl/index.php/ak.

Czasopismo jest indeksowane w bazach: CEEOL, CEJSH, DOAJ, Ebsco – Legal Source Databases, ERIH+, EuroPub, Journal Master List / ICI World of Journals oraz Polska Bibliografia Prawnicza.

Wydawnictwo Instytutu Nauk Prawnych PAN

Ul. Nowy Świat 72
00-330 Warszawa
wydawnictwo@inp.pan.pl

Druk na zlecenie INP PAN: Sowa Druk Sp. z o.o.
Nakład: 60 egz.

Liudmyla Dubchak

Uniwersytet SWPS

Legal and institutional changes in the Ukrainian penitentiary system since independence in 1991 and in the aftermath of the Russian aggression on Ukraine 5

Katarzyna Celinska

John Jay College of Criminal Justice (United States)

Amina Cheboubi

John Jay College of Criminal Justice (United States)

The contemporary American juvenile justice system: Revisiting parens patriae 41

Greg Los

University of Brighton (United Kingdom)

Application of the policy constellations framework to the Polish drug policy over the past twenty-five years 61

Gorazd Meško

University of Maribor (Slovenia)

Katja Eman

University of Maribor (Slovenia)

Iza Kokoravec

University of Maribor (Slovenia)

Rok Hacin

University of Maribor (Slovenia)

Punitiveness in Slovenia: A study of criminal justice students as future practitioners and decision-makers in the criminal justice system 83

Irmina Szczepaniak

Uniwersytet Warszawski

Policja a protesty Strajku Kobiet – perspektywa kryminologiczno-socjologiczna 107

Krzysztof Biel

Akademia Ignatianum w Krakowie

Zrozumieć odstępstwo od przestępczości. Definicje, teorie i kierunki badań empirycznych 149

Jakub Hanc

Uniwersytet Śląski

**„My chickens would love this!”. Nutraloaf jako przykład
naruszenia prawa skazanego do otrzymania przyzwoitego posiłku 185**

Piotr Stępnia

Uniwersytet Medyczny im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu

**Belgijska klinika kryminologiczna a rozwój nauk społecznych
i prawo karne 251**

Anna Szuba-Boroń

Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego

Tadeusz Kuczma – polski kryminolog okresu międzywojennego 287

Ewa Łętowska

Instytut Nauk Prawnych PAN

O sprawiedliwą pamięć jest trudno 309

Liudmyla Dubchak ■

Legal and institutional changes in the Ukrainian penitentiary system since independence in 1991 and in the aftermath of the Russian aggression on Ukraine

Zmiany prawne i instytucjonalne ukraińskiego systemu penitencjarnego po uzyskaniu niepodległości w 1991 r. oraz jako następstwo rosyjskiej agresji na Ukrainę

Abstrakt: The State Criminal Executive Service of Ukraine has gone through a difficult path of development, which was accompanied by changes in the system of criminal punishment, criminal justice, and criminal punishment. The article analyzes the main periods of the development of Ukraine's prison system since independence in 1991. Special attention is paid to legal and factual changes during the war and after 2014 in general. The main factors and reasons that influenced the formation of modern state policy and specific changes in this regard were identified. The determining factor was Ukraine's choice for democratic development, a course for European integration, and transformations to establish the higher values of law. The article analyzes the legal aspects of criminal punishment, criminal justice, and enforcement. The article also examines changes to regulations in these areas in connection with reforms that were carried out. It was demonstrated that the reform of the prison system took shape as a new approach to the treatment of prisoners and the creation of appropriate conditions in penitentiaries. It was noted that due to these reforms in the prison system, there were changes to the purpose and task of penal institutions. In particular, penitentiaries changed the nature of their purpose from an exclusively repressive and isolating institution to a resocializing one.

The article draws attention to the fact that the reforms to the management and organization of the prison service led to fewer prisoners. Before the early 2000s, the number of prisoners in Ukraine was significantly higher, decreasing fourfold after that time. Corresponding steps in the prison policy of Ukraine to optimize the work of penitentiaries in recent years have been to

“conserve” them (suspend operations for a certain period)¹, to sell them, and to introduce paid cells in detention centers.

Significant attention in the article is paid to the challenges in the development of the prison system associated with the Russian military aggression since 2014 and in its most difficult phase, which began on February 24, 2022. The significant steps taken in the prison policy to confront these problems with a view to ensuring the functioning of penal institutions unaffected by the Russian occupation and to guaranteeing the protection of prisoners' rights are analyzed.

Keywords: prison law, penitentiary institution, prison service, Ukraine, prison, prisoners

Abstrakt: Państwowa Służba Więzienna Ukrainy przeszła trudną ścieżkę rozwoju, której towarzyszyły zmiany w systemie prawa karnego, postępowania karnego i wykonywania kary kryminalnej. W artykule dokonano analizy głównych okresów rozwoju systemu więziennego Ukrainy od uzyskania niepodległości w 1991 roku. Szczególną uwagę zwrócono na zmiany prawne i faktyczne w okresie wojny i ogólnie po 2014 roku. W artykule omówiono główne przyczyny, które wpłynęły na kształtowanie się nowoczesnej polityki karnej państwa oraz konkretne zmiany w tym zakresie. Decydującym czynnikiem było to, że niepodległa Ukraina wybrała demokratyczną ścieżkę rozwoju. Dąży też do integracji europejskiej i przeobrażeń w kraju w duchu praworządności. W tekście dokonano analizy regulacji prawnych z zakresu prawa karnego i postępowania karnego oraz prawa karnego wykonawczego przez przyjrzenie się ich ewolucji w trakcie realizowanych reform. W związku z reformą systemu karnego wykonawczego nastąpiły zmiany celu i zadań instytucji wykonywania kar: instytucje penitencjarne, które wcześniej były nastawione na represję i izolację, w wyniku reform zaczęły działać w kierunku resocjalizacji.

Na reformy systemu zarządzania i organizacji państwowej służby więziennej wpłynęły zmiany w liczbie więźniów. Przed początkiem lat 2000 nastąpił znaczny wzrost liczby więźniów, ale w ciągu lat 2000 ich liczba zmniejszyła się czterokrotnie. Wraz ze spadkiem liczby osadzonych podjęto kroki w celu optymalizacji funkcjonowania instytucji penitencjarnych poprzez rozpoczęcie ich sprzedaży oraz wprowadzenie płatnych cel w aresztach śledczych (o podwyższonym standardzie).

W artykule zwrócono uwagę na wyzwania grożące rozwojowi systemu karno-egzekucyjnego w związku z rosyjską agresją militarną na Ukrainę, która trwa od 2014 roku, łącznie z jej najtrudniejszą fazą, czyli wojną, która rozpoczęła się 24 lutego 2022 roku. Omówiono ważne kroki w polityce karno-egzekucyjnej państwa, mające na celu sprostanie tym wyzwaniom w celu zapewnienia funkcjonowania zakładów karnych, wyzwolenia ich spod okupacji rosyjskiej oraz zapewnienia ochrony praw więźniów.

Słowa kluczowe: prawo karne wykonawcze, służba więzienna, Ukraina, więzienie, więźniowie, zakład karny

¹ Conservation of institutions and enterprises is carried out by implementing measures aimed at long-term storage of the fixed assets of institutions and the main production assets of enterprises in the event of temporary cessation of activity with the possibility of later restoring their functioning (deconservation) or other use in accordance with the procedure established by law (No. 396/2017).

Introduction

The prison system of Ukraine has gone through a difficult development path since the country's independence in 1991. A number of factors have had a significant impact on this: historical, political, economic, and social ones. In general, this development is marked by changes in the strategy of prison policy. These changes were a rethinking of the forms and methods of its implementation, changing from repression to resocialization. It took place in the context of general transformations in Ukraine regarding the chosen course of European integration to establish the values of rule of law and democracy. Today, it can be rightly noted that the chosen strategy for the development of the prison system is mainly built on protecting the interests of individuals, society, and the state from criminal behavior, on the one hand, and on protecting the rights of prisoners while emphasizing their resocialization, on the other hand.

The article analyzes the development of the prison system of Ukraine since independence in 1991, the ways it was reformed, and the main factors influencing the modern state policy in this area. Particular attention is paid to the current challenges associated with the military aggression of Russia, which has set new tasks for ensuring the stable development of the prison system.

The paper is based on a theoretical analysis of important problems which the prison system encountered in its development and which have contributed to its reform and the creation of an optimal systemic strategy for its further development. The development of the prison system in Ukraine has passed through several periods since independence, each of which was filled with significant changes in the legislation that regulates the issues of criminal punishment, criminal justice, the execution of criminal sentences, and in general the state policy regarding the management, organization, and functioning of prisons and penal agencies. The most profound reforms concerned new provisions of criminal law introduced from 2001 to 2012:

- the Criminal Code of Ukraine No. 2341-III dated April 5, 2001 (2001, No. 2341-III) (which took effect on September 1, 2001 and replaced the Criminal Code of the Ukrainian SSR);
- the Criminal Executive Code No. 1129-IV of July 11, 2003 (which started functioning in 2004 and replaced the Correctional and Labor Code) (2003, No. 1129-IV);
- the Criminal Procedure Code No. 4651-VI of April 13, 2012 (2012, No. 4651-VI).

1. Major changes in Ukrainian criminal law in the 21st century

At the heart of any system of punishment execution is criminal law, which can be very severe (as in the USSR) or more humane. The adoption of new legal acts since

2001 significantly updated the legislation that regulates the system of criminal punishment in Ukraine. Accordingly, this influenced the formation of a modern approach to the treatment of and relationship with prisoners, and the conditions of their stay in penitentiaries.

The Criminal Code of April 5, 2001 defined a new approach to the penal system, due to the list of punishments being updated (it was adopted back in 1960 and became invalid on September 1, 2001). One of the significant innovations of the Criminal Code of Ukraine from 2001 were changes in the classification of sentences.

The Criminal Code of December 28, 1960 (Art. 23) provided for seven main types of punishment for a criminal offense:

- 1) deprivation of liberty,
- 2) exile,
- 3) expulsion,
- 4) correctional work without deprivation of liberty,
- 5) deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities,
- 6) fines,
- 7) public reprimand.

Conscript servicemen may also be punished by being sent to a disciplinary battalion. In addition to the main punishments, the following additional punishments may be applied to those convicted of a crime:

- 1) confiscation of property,
- 2) deprivation of a military or special rank,
- 3) deprivation of parental rights. Banishment, expulsion, deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities, and fines can be applied as the main punishment or as additional ones (1960, No. 2001-05).

Article 51 of the Criminal Code of April 5, 2001 provides for 12 main types of punishment:

- 1) fine,
- 2) deprivation of a military or special title, rank, or qualification class,
- 3) deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities,
- 4) public work,
- 5) corrective work,²
- 6) service restrictions for military personnel,
- 7) confiscation of property,
- 8) arrest,

² According to the Criminal Code, “public work,” the type of which is determined by local government bodies, consists in the performance of unpaid community service by the convicted person during their time outside of work or education; “corrective work” is carried out at the convicted person’s place of work. The state income is deducted from the remuneration of the person sentenced to corrective work, in the amount determined by the court judgment, but within the limits of 10 to 20 percent (2001, No. 2341-III).

- 9) restriction of liberty,³
- 10) keeping servicemen in a disciplinary battalion,
- 11) deprivation of liberty for a certain period,
- 12) life imprisonment.

Additional punishments, according to Article 52 of the Criminal Code, are deprivation of military or special rank or qualification class and confiscation of property (2001, No. 2341-III).

The types of punishments that were not previously provided for by the criminal legislation of Ukraine included community service orders, service restrictions for military personnel, arrest, restriction of liberty, and life imprisonment. The set of punishments in the 2001 Criminal Code did not include some that existed in the 1960 Criminal Code, for example, deprivation of parental rights, as well as the death penalty referred to in Article 24 of the 1960 Criminal Code. In Ukraine, it was recognized that the death penalty contradicts the Constitution of Ukraine in the Decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 11-пн/99, dated December 29, 1999. The death penalty was finally abolished in 2000. The 2001 Criminal Code no longer provides for the death penalty as a form of punishment.

In the 2001 Criminal Code, the names of some types of punishments and, accordingly, some features of implementing these types of punishment were changed. Instead of correctional work without deprivation of liberty, corrective work has been established. Instead of deprivation of liberty, the deprivation of liberty for a certain period was introduced (Denysova 2012). Thus, the 2001 Criminal Code included community service as an alternative to imprisonment, which is a less severe form of punishment than correctional work.

Community service, according to Article 56 of the 2001 Criminal Code, consists of the convict carrying out unpaid work to benefit the community in their free time. The type of such work is determined by the local authorities. Such public work is set for a period of 60 to 240 hours and takes no more than four hours per day. At the same time, according to Article 57 of the 2001 Criminal Code, correctional work is established for a period of six months to two years and takes place at the convict's place of work. A deduction is made to the state income from the earnings of a person sentenced to correctional work, in the amount established by the court verdict, but ranging from 10 to 20 percent.

The main conceptual provisions of the 2001 Criminal Code were as follows:

- The Code is based on the Constitution of Ukraine and generally recognized principles and norms of international law.
- The fundamental principles of democratic criminal law, which had no place in Soviet law, were implemented, in particular, that “no crime – no punishment without law.”

³ “Restriction of liberty” is a punishment that consists in keeping a person in open penal institutions without being isolated from society, under supervision, and with the mandatory involvement of the convict in labor (Article 61 of the Criminal Code of Ukraine).

- Criminal responsibility is based on a person's commission of a socially dangerous act, which contains signs of a criminal offense provided for by the Criminal Code.
- The Code enshrines the principle of personal and culpable responsibility of individuals.
- The Criminal Code provides articles that define criminal liability for crimes committed by organized groups or criminal organizations, which strengthens the fight against organized crime.
- The system of noncustodial sentences was expanded.
- The death penalty was finally rejected and life imprisonment was introduced, but only for crimes related to aggravated murder.
- The use of custodial sentences for less serious crimes was reduced.
- A number of new norms were introduced which provide exemption from criminal liability and punishment.
- The Criminal Code introduced a number of incentive norms for convicts: the possibility of criminal responsibility being withdrawn; exemption from criminal liability (Chapter IX of the 2001 Criminal Code); exemption from criminal punishment or serving it; early removal or cancellation of a criminal record; the criminal burden being mitigated (for example, prescriptions about circumstances mitigating responsibility, early release from serving a sentence, replacing a sentence with a milder one, and including the time spent on correctional work in total work experience). These norms stimulate the correction of convicts and program positive post-criminal behavior in a convicted person.
- Actions that are not particularly harmful and can be adequately handled through administrative, disciplinary, civil, or other legal measures were decriminalized (Tatsij, Stashys 2001).

However, the new Criminal Code still needed to be eventually revised in order to bring the criminal legislation in line with European standards. An important element of criminal justice reforms since 2015 was the formation of the probation service through the Law On Probation of February 5, 2015 (2015, No. 160-VIII). The law took effect on February 27, 2015 and was implemented six months later. It introduced probation into the penal practice. Its aim was to focus on convicted people by organizing alternative methods of punishment that better protect their social rights and highlighting the importance of social educational work with them (Barash, Dubchak 2017). After the adoption of this act, additional tasks were assigned to the prison inspectorate, in particular, the implementation of the probation program, which takes three forms (pretrial, supervisory, and penitentiary) (Barash, Dubchak 2017).

Criminal law provisions have been continuously revised in the recent past, due to the sociopolitical situation, namely, the development of Ukraine's legal system and the war started by Russia in 2014.

Large-scale changes to the Criminal Code took place on July 1, 2020, when the reforms adopted by the Parliament of Ukraine (Verkhovna Rada) on November

22, 2018 took effect (2018, No. 2617-VIII). Various clauses underwent significant revision. In particular, in more than 100 articles of the Code, fines were increased by a factor of 20 to 100; in many articles, they were added as an alternative punishment for crimes sentenced with custodial measures. Such changes indicate a special focus on fines as a type of criminal punishment.

With the beginning of the second stage of the Russian–Ukrainian war, i.e. the Russian aggression initiated on February 24, 2022, it was necessary to revise war crimes. Important changes to the Criminal Code were made by the Law “On Amendments to the Criminal Code of Ukraine Regarding Strengthening Liability for Crimes Against the Basics of National Security of Ukraine in the Conditions of Martial Law” of March 3, 2022 (2022, No. 2113-IX). The new law added two types of crimes – treason and sabotage – which impact the national security of Ukraine. Accordingly, the most severe types of punishments for these crimes were determined:

- 1) for treason – imprisonment for a term of 12 to 15 years with or without confiscation of property; under conditions of martial law – for a term of 15 years or life imprisonment with confiscation of property;
- 2) for sabotage – imprisonment for a term of 10 to 15 years with or without confiscation of property; under conditions of martial law or during an armed conflict – imprisonment for a term of 15 years or life imprisonment with confiscation of property.

Such innovations in criminal law, which have taken place in Ukraine since the time of independence, also influenced the formation and development of the prison policy and the specifics of reforms implemented in the prison system of Ukraine.

2. Changes in the Ukrainian prison system

2.1. Legislative changes

In general, the Ukrainian prison system underwent the following main development periods, each marked by additional transitional stages.

The first period, 1991–1995, saw changes to the sentencing law and prison law, in the direction of humanizing the prison policy. The first stage of reforms in the prison system was aimed at changing prison rules so as to improve the conditions of detention, raising the problem of protecting convicts’ rights to a certain level, and defining the main goals of penal institutions.

The second period, 1996–2001, was focused on restructuring the management and organization of the prison system by separating it from the Ministry of Internal Affairs (according to European standards).

The third period, 2001–2013, was aimed at updating provisions of criminal law, criminal justice, and prison law. The new Criminal Code of Ukraine (2001) (2001,

No. 2341-III), the Criminal Executive Code of Ukraine (2003) (2003, No. 1129-IV), and the Criminal Procedural Code of Ukraine (2012) (2012, No. 4651-VI) were adopted.

The fourth period, since 2010, saw reforms in the management, organization, and functioning of the criminal executive system under the influence of changes that took place in the sociopolitical life of the state, the criminal executive policy, and the legal public consciousness in Ukraine.

Each of the periods of development played a significant role in the formation of a modern approach to the management, organization, and functioning of the prison service of Ukraine, taking into account the values of the law and ensuring a modern state criminal executive policy that creates conditions for the resocialization of prisoners.

2.1.1. The first stage of reforms in the criminal executive system

An important and at the same time difficult period in the development of the criminal executive system began in 1991, when Ukraine embarked on the path of rebuilding its statehood after a long time of imperial enslavement in the prevailing totalitarianism of the USSR. At that time, the entire society faced the task of laying the groundwork for the latest legal standards in Ukraine (more on this below), taking into account the highest humanistic values and, accordingly, updating the legislation in the criminal punishment system. The main legal reference points for the formation of the modern criminal executive policy were the Universal Declaration of Human Rights, adopted on December 10, 1948, the Minimum Standards for the treatment of prisoners, adopted on August 30, 1955, and the Declaration on the State Sovereignty of Ukraine of July 16, 1990.

Changes in the philosophy of state policy regarding the execution of punishments began with the adoption of Resolution of the Cabinet of Ministers of the Ukrainian SSR No. 88 “On the Main Directions of the Reform of the Criminal Executive System in the Ukrainian SSR” of July 11, 1991. In that document, the main directions for reforming the criminal executive system of the Ukrainian SSR in terms of its management were determined regarding the following issues:

- 1) carrying out reforms in the management of the criminal and educational system (it is envisaged in the future to separate the system of executing punishments into an independent department);
- 2) introducing transparency in the activities of correctional and labor institutions through openness to media coverage of their activities; promoting public organizations for providing real assistance to correctional and labor institutions in the education of convicts and post-penitentiary adaptation of those released from penal institutions;
- 3) activating international cooperation on penitentiary problems;
- 4) improving the separate detention of convicts in correctional and labor institutions by creating different types of institutions; providing separate detention of convicts according to the nature and severity of the crime committed, the number of prior convictions, and the psychological characteristics and social

- and moral impoverishment of the person;
- 5) predicting possible maximum limits for occupancy of correctional and labor institutions;
 - 6) in matters of organizing educational work, creating a psychological and pedagogical service in penal institutions; developing and introducing methods of psychological, psychiatric, and social diagnosis of the convict's personality; and developing an educational program of differentiated individual impact on offenders taking into account their behavior, mental state, and degree of social impoverishment;
 - 7) guaranteeing convicts the right to receive secondary education and providing the option of obtaining higher education through the correspondence education system;
 - 8) in matters of convict labor organization, production, and economy, ensuring the material and moral interest of convicts in the results of their work; providing convicts with opportunities to choose competitive professions in the colony and at the enterprises where they work; paying convicts the full amount without deductions (the costs of food, material support, communal and household services, accommodation, and other services, established by the local authorities depending on the peculiarities of detention and the location of the institution)⁴;
 - 9) accruing convicts' wages in the full amount without deductions (the cost of food, material support, communal and household services, accommodation, and other services, established by the local authorities depending on the peculiarities of maintenance and location institutions);
 - 10) regarding the detention of juveniles in penal institutions, limiting the number of convicts in educational and labor colonies (ELC) for juveniles; creating special detention facilities at ELCs in the regional centers of the country and various types of departments for the detention of juveniles;
 - 11) in matters of executing punishments without deprivation of liberty, introducing a new type of criminal punishment (restriction of liberty) instead of the existing criminal punishments⁵ (deprivation of liberty in settlement colonies, conditional deprivation of liberty with mandatory involvement in work, and conditional release from penal institutions with mandatory work); applying restriction of liberty only to juvenile, able-bodied persons

⁴ Article 121 of the Criminal Executive Code of Ukraine of 2003 defines the legal norms of deduction from earnings or other income of persons sentenced to imprisonment. "Persons serving sentences in correctional colonies should reimburse the costs of their maintenance, except for the cost of food, shoes, clothing, underwear, special food, and special clothing. The procedure for reimbursing the costs of keeping convicts in correctional colonies is established by the Cabinet of Ministers of Ukraine. Reimbursement of the costs by convicted persons is established by the first part of this article. It belongs to the correctional colonies' own revenues and is carried out after deducting personal income tax and alimony. Deductions for executive letters and other executive documents are carried out in the manner established by law" (No. 80/2017).

⁵ Detention of a person in open penal institutions without being isolated from society, under supervision, and with the mandatory involvement in work.

- convicted for the first time; reorganizing the special commandant offices and settlement colonies⁶ into open institutions;
- 12) in matters of correctional work without deprivation of liberty, regulating the rights and obligations of those serving their punishment in the form of correctional work (without deprivation of liberty); including the time spent on correctional work in the total work experience for convicts who show a conscientious attitude toward correctional work; providing convicts with leave once a year at the request of the labor team, etc.;
 - 13) in matters of organizing the social adaptation of persons who have served their sentences, introducing post-penitentiary guardianship at the employment service; creating material assistance funds and social adaptation centers to deal with employment and housing assistance; ensuring the provision of minimal free services, including food, the opportunity to acquire a profession, and a foothold in the workforce; opening special boarding houses for sick and elderly persons who have been released from penal institutions with no family ties or the opportunity to arrange their lives and acquire housing;
 - 14) improving the legislation on execution of criminal punishments, etc. (No. 88/1991).

An important successful step in the adoption of the above-mentioned resolution was that it was ensured that real assistance would be provided to penal institutions in the education of convicts and the post-penitentiary adaptation of former prisoners, firstly, through the creation of certain public bodies (associations, charitable foundations, patronages, and boards of trustees, etc.) and secondly, through official reports about prison life, an information support system for the bodies that execute punishments, and a special journal on penitentiary problems.

The Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (No. 88/1991) initiated important changes in the criminal policy and the system for executing punishments of independent Ukraine. An important achievement of this document was attempting to ensure the transparency and openness of the criminal execution system by removing the strict secrecy surrounding the execution of punishments, which was characteristic of the Soviet times.

The covert functioning of the penitentiary system in Soviet times was determined by the ideology of that time. Any real situation regarding the prison policy and the functioning of the prison service was hidden. It created the idea of an ideal model of a society in which general well-being and order reign and crime seems to be completely absent. In order to remove all doubt about it, even certain normative legal acts in criminal legislation during Soviet times were under the seal of secrecy (for example, the Basics of Correctional Labor Legislation of the USSR and the

⁶ Until 1991, the special commandant's office was a correctional penitentiary facility in Ukraine for convicts on probation with mandatory work, where the convict had to live in a special dormitory and work at a specified enterprise. Settlement colonies were micro-villages, the territory of which was not protected if located far from settlements. If such a colony was located on the territory of a settlement, then it was surrounded only by a fence with a checkpoint. Chamber-type premises were not arranged in the colony-settlements. Only the penal isolation ward was available for punishment.

Union Republics – approved by the Law of the USSR dated July 11, 1969 – were announced by the secret order of the Ministry of Internal Affairs of the USSR dated October 12, 1969 No. 06635) (Сборник 1974).

The following reforms took place through the adoption of new normative legal acts, which determined a new course of implementation of the state policy of executing punishments.

Table 1. Legislative innovations in the regulations on serving sentences

Legal acts adopted from 1991 to 1995	Innovations in criminal law in the direction of humanizing law
“Rules of Internal Procedure of Correctional Labor Institutions of the Ministry of Internal Affairs” dated December 20, 1991.	It became easier for convicts to serve their sentences: they were allowed to wear short hairstyles and civilian-style shirts; breast badges were abolished; an expanded range of food products and consumables were available for purchase and storage, including wristwatches, sports suits, etc.
Law of Ukraine “On Pension Provision” No. 1788-XII dated November 5, 1991 (1991, No. 1788-XII). Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 81 “On Measures to Apply the Law of Ukraine “On Pension Security” dated February 22, 1992 (No. 81/1992).	Article 89 of the Law “On Pension Provision” stipulates that in the case of deprivation of liberty of a pensioner, the payment of the appointed pension must be made on general grounds, as all disabled citizens of Ukraine, who, in accordance with the Constitution of Ukraine, have the right to material support at the expense of public consumption funds through the provision of labor and social pensions.
Law of Ukraine No. 2175-XII “On Abolition of Criminal Punishments in the Form of Exile and Deportation” dated March 6, 1992 (1992, No. 2175-XII)	Criminal punishments in the form of banishment ⁷ and deportation ⁸ were abolished.
Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 31 “On the Program for Reducing the Conditions of Detention of Convicts Serving Sentences in Places of Imprisonment of Free Will, as well as Persons Held in Pretrial Detention Centers and Medical and Labor Prevention Centers, in accordance with International Standards” dated January 26, 1994 (No. 31/1994)	The resolution defines the task of approving a program for bringing into compliance with international standards the conditions in prisons, pretrial detention centers, and medical and labor prevention centers: – the tasks of improving the legal regulation of serving of punishments by citizens of Ukraine were set, – conditions of detention were created in accordance with international standards, – nine new detention centers were constructed, – the existing detention centers were expanded by 7,900 places the capacity of penal institutions was increased by 17,000 places.

⁷ Banishment was a type of criminal and criminal/political punishment in Soviet times, which consisted in the removal of a convicted person from their place of permanent or temporary residence with mandatory settlement in a certain area (according to Article 27 of the Criminal Code of 1960) (1960, No. 2001-05).

⁸ Deportation was a type of criminal and criminal/political punishment in Soviet times, which consisted in the removal of a convicted person from their place of residence with the prohibition of residence in certain areas (according to Article 28 of the Criminal Code of 1960) (1960, No. 2001-05).

Thus, the first stage of reforms in the criminal executive system was to achieve certain changes in the rules regarding serving sentences in penal institutions, which eased the conditions of convicts' detention, raised the problem of protecting their rights to a certain level, and defined the main goals of penal institutions.

2.1.2. The second stage of reforms in the criminal justice system

This stage involved changes in the system of management and organization of the prison service, which actively began in the second half of the 1990s. Ukraine's accession to the Council of Europe on November 9, 1995 was the determining factor for these changes in the criminal executive policy, which set certain tasks for the state, in particular approaching European values, including those that provide criminal executive policy.

In 1996, experts of the Council of Europe visited Ukraine and for two months studied the legal framework governing the execution of punishments and the practice of its application. A total of 22 penitentiary institutions in eight regions of Ukraine were inspected. As a result, a report of experts of the Commission of the European Union and the Council of Europe called "Evaluation of the Penitentiary System of Ukraine" was prepared and published in January 1997 (*Спільна програма Комісії європейських 1997*). It contained recommendations on the implementation of the penitentiary service of Ukraine in accordance with European standards. The "necessity of creating a penitentiary service as an autonomous public organization" was also emphasized.

Heeding these recommendations, certain reforms were gradually implemented in public administration regarding the execution of punishments. In 1998, the Central Department of Punishment of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine was liquidated and the State Department of Punishment of Ukraine was established as a central body of executive power with a special status that was intended to implement a unified state policy in the field of criminal punishment. In 1999, the Department was already withdrawn from the structure of the Ministry of Internal Affairs, receiving the status of a central body of executive power which was to report directly to the Cabinet of Ministers of Ukraine and to implement a unified state policy on the execution of criminal punishments (No. 248/99 про виведення 1999).

The third stage in the development of the state criminal executive service in Ukraine consisted of legislative reforms, regulating the issue of executing punishments. Since 2001, significant steps have been taken to revise the criminal legislation of Ukraine. The most important thing here was that new legislative acts were adopted:

- the Criminal Code of Ukraine (dated April 5, 2001),
- the Criminal Executive Code (dated July 11, 2003),
- the Criminal Procedure Code (dated April 13, 2012).

With the adoption of the new criminal legislation, significant changes began in the reformation of the criminal punishment and criminal justice system and the criminal executive service.

The penitentiary service also needed a new approach to ensuring the execution of criminal punishments for crimes. This approach was already significantly determined by the Criminal Executive Code adopted in 2003. The most important achievement was a new perspective regarding the purpose and tasks of penal institutions. For the first time, the Criminal Executive Code set as a goal the correction and resocialization of convicts by purposeful activities of the personnel of authorities and institutions of punishment execution and other social institutions (Part 3, Article 6 of the Criminal Procedure Code). However, in order to implement these values, significant reforms were needed in the state penitentiary policy and the system of management and organization of penitentiary institutions to ensure the execution of punishments in Ukraine. Such reforms have been implemented since 2010.

The fourth stage of development of the State Criminal Executive Service in Ukraine began in 2011. It was related to changes in the system of management and the functioning of the criminal executive system. However, these reforms were not always of a systemic nature, since restructuring occurred several times and was often associated with political processes that took place in power and, accordingly, with power reformatting.

On April 6, 2011, the “Regulation on the State Penitentiary Service of Ukraine” was approved by a Decree of the President of Ukraine (No. 394/2011). According to Article 1 of this Regulation, “the State Penitentiary Service of Ukraine (SPS of Ukraine) is the central body of the executive power, the activity of which is directed and coordinated by the Cabinet of Ministers of Ukraine through the Minister of Justice of Ukraine. It is a part of the system of executive authorities that ensures the implementation of state policy in the field of execution of criminal punishments.”

The State Penitentiary Service of Ukraine, as the central body of executive power ensuring the implementation of state policy on the execution of criminal punishments, existed until 2016. But on May 18, 2016, by the decision of the Cabinet of Ministers of Ukraine, the State Penitentiary Service of Ukraine and its territorial management bodies were liquidated and their tasks and functions were entrusted to the Ministry of Justice. It created six interregional departments for the execution of criminal punishments and probation (Western, Southern, Southwestern, Southeastern, Northeastern, Central and Central-Western interregional administrations for the execution of criminal punishments and probation of the Ministry of Justice).

However, this reform was also short-lived. Only a year later, on September 13, 2017, the Cabinet of Ministers of Ukraine approved the “Concept of Reform (Development) of the Penitentiary System of Ukraine” dated September 13, 2017 (No. 654-r/2017). According to the Concept, in order to optimize the structure of the bodies of the State Criminal Executive Service, the Ministry of Justice had to

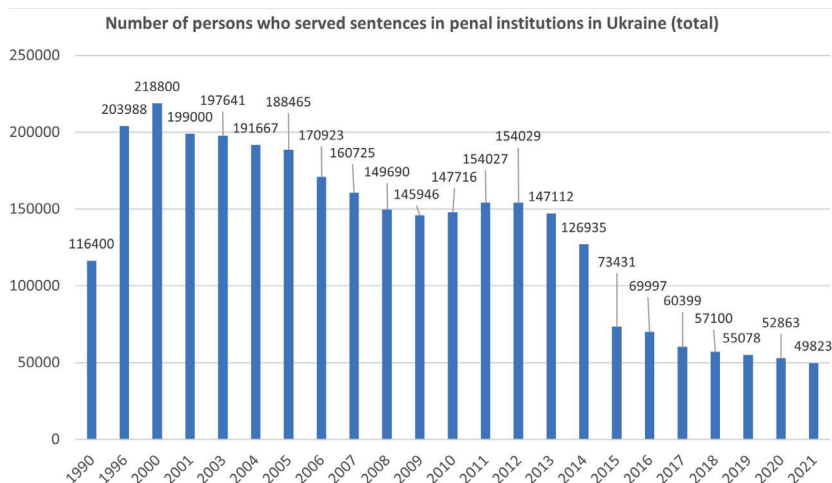
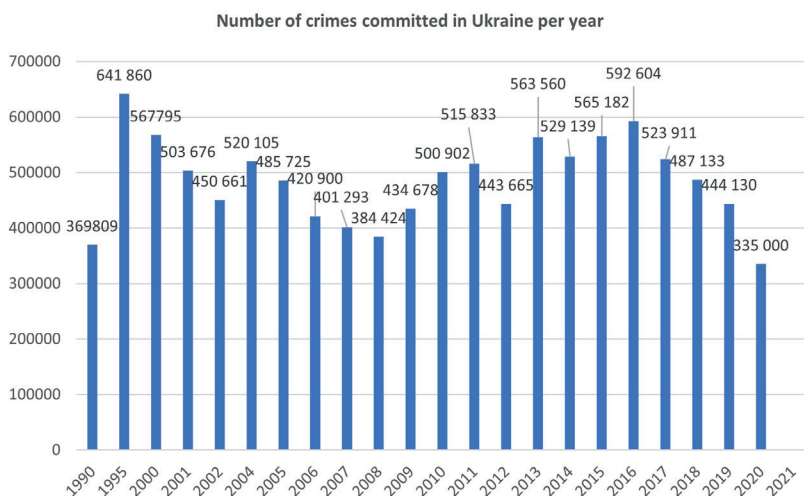
establish the Administration of the State Criminal Executive Service of Ukraine “as a territorial body of the Ministry of Justice with the status of a legal entity, which accumulated powers, in particular, regarding the organization of the activities of paramilitary formations and the organization of security and regime, organization and control over the execution of court verdicts and other court decisions and the application of the means of convicts’ correction provided for by law, and organization and control of operational and investigative activities of bodies and institutions for the execution of punishments and pretrial detention centers, with the subordination to the Administration of all interregional offices for the execution of criminal punishments and Probation of the Ministry of Justice.” Also, according to the Concept, investigative units of the State Criminal Executive Service were to remain in the apparatus of the Ministry of Justice, which would ensure the procedural independence of investigators and avoid the influence of the managers and staff of bodies and institutions of the State Criminal Executive Service on the pretrial investigation process.

Regarding the probation system, it was proposed to liquidate the Department of Probation of the Ministry of Justice and the structural subdivisions on probation issues of interregional offices and to create a unified state institution “Probation Center” with the authorized bodies on probation issues subordinate to it (No. 654-r/2017).

Another reform in the management system of the State Criminal Executive Service of Ukraine was the adoption of the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated January 24, 2020: “Some Issues of Territorial Bodies of the Ministry of Justice.” This decree liquidated the territorial bodies of the Ministry of Justice, the Administration of the State Criminal Executive Service of Ukraine, and the Central Interregional Administration for the Execution of Criminal Punishments and Probation of the Ministry of Justice as legal entities under public law. In turn, the Department for the Execution of Criminal Punishments (the Interregional Territorial Body of the Ministry of Justice for the Execution of Criminal Punishments) was formed as a legal entity under public law. This department acquired the status of the legal successor to the territorial bodies of the Ministry of Justice which were liquidated; it was joined to the Department of the Southern Interregional Administration for the Execution of Criminal Punishments.

2.2. Ways to optimize the functioning of the Criminal Executive Service of Ukraine in view of changes in the number of prisoners

Reforms in the system of managing and organizing the State Criminal Executive Service also took into account the changes in the number of prisoners in Ukraine. Since gaining independence, Ukraine has experienced both a sharp increase in the number of prisoners (until the early 2000s) and a subsequent significant decrease (more than fourfold from the 2000s to the present).

Figure 1. Number of persons serving sentences in penal institutions in Ukraine (total)⁹**Figure 2.** Number of crimes committed in Ukraine per year¹⁰

The number of prisoners serving sentences in penal institutions from 1990 to 2000 increased 1.9-fold; from 2000 to 2021, it decreased 4.4-fold. These changes were directly dependent on a number of factors. On the one hand, it could be

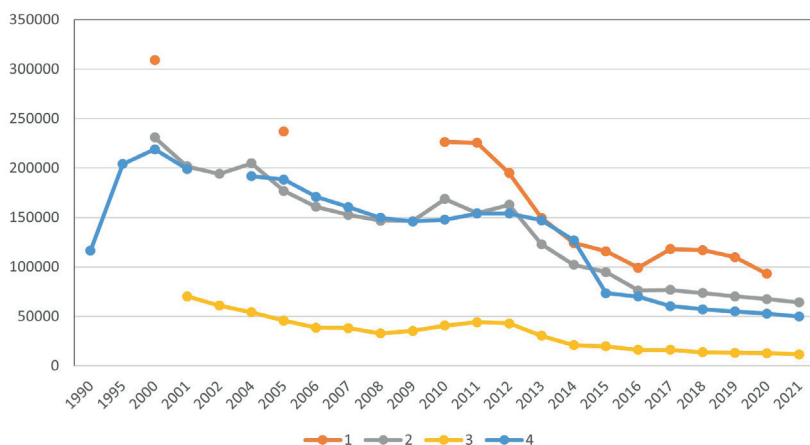
⁹ The data since 2014 does not take into account the number of convicts serving sentences in the territory of Crimea, annexed as a result of Russian aggression, or the occupied territory in the east of Ukraine (parts of Donetsk and Luhansk regions); 1990, 1995, 2000 (Злочинність в Україні n.d.); 2019–2001 (Статистика n.d.).

¹⁰ 1990, 1995, 2000 (Злочинність в Україні n.d.); 2001–2019 (Статистика n.d.).

assumed that the decrease in incarcerated persons was directly dependent on the total number of crimes committed in Ukraine. However, as statistics show, the dynamics of the number of crimes did not match the growth from 1991 to 2000 and fall from 2000 to 2021 seen in the number of persons serving sentences in penal institutions. According to the data available from certain years, during this period there were different tendencies of increase and decrease of criminal offenses. The highest number of crimes was observed in 1995, and criminality in 2016 almost equaled this indicator. In 2016, however, the number of people serving sentences was more than 3-fold lower than in 1995.

However, the changes during the specified time intervals in the number of persons serving sentences in penal institutions is more dependent on the changes in the number of persons who 1) committed crimes, 2) were convicted by the courts and had decrees on criminal punishment issued against them, and 3) were sentenced to imprisonment for a certain term by a court decision (according to sentences that have entered into force). From the data available in the study, this dependence is reflected in Figure 3.

Figure 3. Changes in the number of persons who served prison terms in Ukraine, committed crimes, were convicted by the courts and had decrees on criminal punishment issued against them, and were sentenced to imprisonment by court decision

- 1 – Number of persons who committed crimes
- 2 – Number of persons convicted of all types of crimes
- 3 – Number of persons sentenced to imprisonment for a certain term (under sentences that had entered into legal force)
- 4 – Total number of persons serving sentences in Ukraine (total)

Table 2. Crime statistics in Ukraine and the number of persons who committed crimes, received a criminal punishment by court order, received a criminal punishment of imprisonment for a certain term by court order, and served a sentence in Ukraine

	Number of crimes committed in Ukraine per year	Number of persons who committed crimes	Number of persons convicted of all types of crimes ¹¹	Number of persons sentenced to imprisonment for a certain term (under sentences that had entered into legal force)	Total number of persons serving sentences in Ukraine
1990	369,809	no information available	no information available	no information available	116,400
1993	no information available	no information available	no information available	no information available	129,500
1995	641,860	no information available	no information available	no information available	204,000
1996	no information available	no information available	no information available	no information available	203,988
1999	no information available	no information available	222,239	no information available	
2000	567,795	309,057	230,903	no information available	218,800
2001	503,676	no information available	201,627	70,308	199,000
2002	450,661	no information available	194,212	61,013	
2003	556,351	no information available	201,081	60,983	197,641
2004	520,105	no information available	204,794	54,212	191,667
2005	485,725	237,187	176,934	45,739	188,465
2006	420,900	no information available	160,865	38,565	170,923

¹¹ 2002–2006 (Структура видів покарання n.d.); 2007 (Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2007 n.d.); 2008 (Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2008 n.d.); 2009 (Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2009 n.d.); 2010 (Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2010 n.d.); 2012 (Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2012 n.d.); 2013–2014 (Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2014 n.d.); 2015 (Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2015 n.d.: 11); 2015–2016 (Аналіз стану здійснення судочинства у 2016 n.d.); 2017–2018 (Аналіз стану здійснення правосуддя 2019); 2019 (Аналіз стану здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення у 2019 n.d.: 36–37); 2020–2021 (Стан здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення судами загальної юрисдикції у 2021 n.d.: 41–42).

2007	401,293	no information available	152,772	38,210	160,725
2008	384,424	no information available	146,858	32,895	149,690
2009	434,678	no information available	146,383	35,500	145,946
2010	500,902	226,385	168,774	40,819	147,716
2011	515,833	225,517	154,356	44,201	154,027
2012	443,665	194,992	162,881	42,938	154,029
2013	563,560	149,560	122,973	30,479	147,112
2014	529,139	124,246	102,170	20,872	126,935
2015	565,182	115,833	94,798	19,765	73,431 (89,000 including the estimated number of convicted persons serving their sentences in the territory not controlled by Ukraine)
2016	592,604	99,307	76,217	16,140	69,997 (80,000 including the estimated number of convicted persons serving their sentences in the territory not controlled by Ukraine)
2017	523,911	117,947	76,804	16,143	60,399
2018	487,133	117,071	73,659	13,765	57,100
2019	444,130	109,825	70,375	13,230	55,078
2020	335,000	93,000	67,519	12,897	52,863
2021	no information available	no information available	64,080	11,580	49,823

The next factor that led to the lower number of people serving sentences in penal institutions was the reform of criminal justice in the state, which began at the time of Ukraine's independence and which was intended to humanize criminal law and impose criminal punishment by courts on those found guilty of committing crimes. This is evidenced by the fact that, for a given period, the proportion of convicts to whom the courts applied punishments other than imprisonment out of the total number of convicts gradually increased. At the same time, the proportion of convicts to whom the courts applied deprivation of liberty as a punishment decreased.

Table 3. Statistics by type of punishment for convicts to whom the courts applied a punishment, from 1999 to 2021¹²

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
	152,772	146,858	146,383	168,774	154,356	162,881	122,973	102,170	94,798	76,217	76,804	73,659	70,375	67,519	64,080
	115 (0.1%)	70 (0.05%)	96 (0.07%)	101 (0.06%)	45 (0.03%)	52 (0.03%)	53 (0.04%)	24 (0.02%)	45 (0.05%)	27 (0.04%)	21 (0.03%)	21 (0.03%)	11 (0.02%)	28 (0.04%)	19 (0.03%)
	38,210 (25%)	32,895 (22.4%)	35,500 (24.2%)	40,819 (24.3%)	44,201 (28.6%)	42,938 (26.4%)	30,479 (24.8%)	20,872 (20.4%)	19,765 (20.8%)	16,140 (21.2%)	16,143 (21.2%)	13,765 (18.7%)	13,230 (18.8%)	12,897 (19.1%)	11,580 (18.1%)
	2,000 (1.3%)	3,300 (2.3%)	4,500 (3.1%)	5,900 (3.5%)	5,900 (3.8%)	6,500 (4.0%)	4,500 (3.7%)	3,300 (3.2%)	3,510 (3.7%)	2,900 (3.8%)	2,700 (3.4%)	2,500 (3.5%)	2,500 (3.6%)	2,483 (3.7%)	2,825 (4.4%)
	3,600 (2.4%)	3,800 (2.6%)	3,600 (2.5%)	3,600 (2.1%)	3,600 (2.8%)	4,600 (2.8%)	2,700 (2.2%)	1,900 (1.8%)	1,504 (1.6%)	1,200 (1.6%)	1,100 (1.4%)	909 (1.2%)	827 (1.2%)	1,116 (1.7%)	1,770 (2.8%)
	1,300 (0.9%)	1,300 (0.9%)	1,100 (0.7%)	1,100 (0.7%)	1,100 (0.6%)	923 (0.6%)	503 (0.4%)	262 (0.3%)	224 (0.2%)	161 (0.2%)	122 (0.2%)	88 (0.1%)	65 (0.1%)	80 (0.1%)	170 (0.3%)
	4,300 (2.8%)	5,200 (3.6%)	7,700 (5.3%)	11,200 (6.6%)	7,400 (7.4%)	15,000 (9.2%)	11,400 (9.2%)	10,300 (10.1%)	8,622 (9.1%)	6,600 (8.7%)	5,300 (6.9%)	4,400 (6%)	4,200 (6.0%)	5,460 (8.1%)	8,593 (13.4%)
	15,600 (10.2%)	22,000 (15%)	21,500 (14.7%)	25,100 (14.9%)	14,100 (14.1%)	23,700 (14.5%)	24,600 (20%)	20,100 (19.7%)	18,652 (19.7%)	16,600 (21.8%)	18,500 (24.1%)	19,900 (27%)	21,400 (30.4%)	19,447 (28.8%)	11,900 (18.6%)
								22 (0.02%)	3 (0.003%)	4 (0.005%)	-	-	1	0	2
								103	340		43 (0.06%)	29 (0.04%)	43 (0.1%)	22 (0.03%)	32 (0.1%)
											85 (0.1%)	42 (0.1%)	28 (0.04%)	42 (.1%)	45 (0.1%)
	87,400 (57.2%)	77,900 (52.2%)	10,200 (49.3%)	6,600 (47.9%)	42.5% (42.5%)	69,100 (42.4%)	48,600 (39.6%)	45,300 (44.3%)	41,997 (44.3%)	32,200 (42.2%)	32,600 (42.4%)	31,900 (43.2%)	27,900 (39.7%)	25,800 (38.2%)	27,000 (42.2%)
	459	270	284	315	330	275	295	322	306	314		140	171		
	34,000	24,700		21,900		20,400	22,800	21,700	18,300	16,800		22,400	22,400		

¹² Information about the specific weight in the total number of convicts is given in parentheses.

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Total	222,239 (0.04%)	230,903 (0.04%)	201,627 (0.07%)	194,212 (0.08%)	201,081 (0.06%)	204,794 (0.01%)	176,934 (0.04%)	160,865 (0.1%)
Life imprisonment	104 (0.04%)	94 (0.04%)	138 (0.07%)	155 (0.08%)	130 (0.06%)	22 (0.01%)	71 (0.04%)	86 (0.1%)
Deprivation of liberty for a certain period			70,308 (34.9%)	61,013 (31.4%)	60,983 (30.3%)	54,212 (26.5%)	45,739 (25.8%)	38,565 (24%)
Arrest				1,674 (0.9%)	1,995 (1.0%)	2,089 (1.0%)	2,035 (1.1%)	1,994 (1.2%)
Limitation of will				3,121 (1.6%)	3,514 (1.7%)	3,826 (1.9%)	3,511 (2.0%)	3,415 (2.1%)
Corrective works				4,390 (2.3%)	3,292 (1.6%)	2,828 (1.4%)	2,111 (1.2%)	1,735 (1.1%)
Public works				1,794 (0.9%)	2,761 (1.4%)	3,424 (1.7%)	3,434 (1.9%)	3,914 (2.4%)
Penalty				10,510 (5.4%)	8,915 (4.4%)	11,393 (5.6%)	11,669 (6.6%)	14,196 (8.8%)
Deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities				116 (0.06%)	87 (0.04%)	56 (0.03%)	39 (0.02%)	37 (0.02%)
Keeping in the disciplinary battalion and service restrictions for servicemen				137 (0.07%)	102 (0.05%)	124 (0.1%)	88 (0.05%)	41 (0.03%)
Service restrictions for servicemen				44 (0.03%)	68 (0.04%)	76 (0.04%)	82 (0.05%)	95 (0.1%)
Exempted from punishment				108,368 (55.8%)	119,146 (59.3%)	126,719 (61.9%)	108,144 (61.1%)	96,730 (60.1%)
Justified								910
Cases are closed								25,800

Comparing the dynamics of changes in the share of convicts to whom the courts applied punishments associated with the use of isolation means, in particular imprisonment for a certain term, with those sentenced to other types of punishments, according to statistics for 20 years from 2001 to 2021, the share of convicts sentenced to imprisonment for a certain term has significantly decreased. Comparisons were made among of punishments types, the specific weight of which in the total number of convicts was more than 0.1% among all court decisions on criminal punishments, in particular, imprisonment for a certain term, arrest, restriction of freedom, correctional works, public works, fine.

Table 4. Court rulings by type of punishment as a percentage of the total number of convicts, 1999 to 2021

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
	201,081	204,794	176,934	160,865	152,772	146,858	146,383	168,774	154,356	162,881	122,973	102,170	94,798	76,217	76,804	73,659	70,375	67,519	64,080
	0.06 %	0.01 %	0.04 %	0.1 %	0.1 %	0.05 %	0.07 %	0.06 %	0.03 %	0.03 %	0.04 %	0.02 %	0.05 %	0.04 %	0.03 %	0.03 %	0.02 %	0.04 %	0.03 %
	30.3 %	26.5 %	25.8 %	24 %	25 %	22.4 %	24.2 %	24.3 %	28.6 %	26.4 %	24.8 %	20.4 %	20.8 %	21.2 %	21.2 %	18.7 %	18.8 %	19.1 %	18.1 %
	1.0 %	1.0 %	1.1 %	1.2 %	1.3 %	2.3 %	3.1 %	3.5 %	3.8 %	4.0 %	3.7 %	3.2 %	3.7 %	3.8 %	3.4 %	3.5 %	3.6 %	3.7 %	4.4 %
	1.7 %	1.9 %	2.0 %	2.1 %	2.4 %	2.6 %	2.5 %	2.1 %	2.8 %	2.8 %	2.2 %	1.8 %	1.6 %	1.6 %	1.4 %	1.2 %	1.2 %	1.7 %	2.8 %
	1.6 %	1.4 %	1.2 %	1.1 %	0.9 %	0.9 %	0.7 %	0.7 %	0.6 %	0.6 %	0.4 %	0.3 %	0.2 %	0.2 %	0.2 %	0.1 %	0.1 %	0.1 %	0.3 %
	1.4 %	1.7 %	1.9 %	2.4 %	2.8 %	3.6 %	5.3 %	6.6 %	7.4 %	9.2 %	9.2 %	10.1 %	9.1 %	8.7 %	6.9 %	6 %	6 %	8.1 %	13.4 %
	4.4 %	5.6 %	6.6 %	8.8 %	10.2 %	15 %	14.7 %	14.9 %	14.1 %	14.5 %	20 %	19.7 %	19.7 %	21.8 %	24.1 %	27 %	30.4 %	28.8 %	18.6 %
	0.04 %	0.03 %	0.02 %	0.02 %								0.02 %	0.003 %	0.005 %	-	-	1	0	2
	0.05 %	0.1 %	0.05 %	0.03 %								103	340		0.06 %	0.04 %	0.1 %	0.03 %	0.1 %
	0.04 %	0.04 %	0.05 %	0.1 %											0.1 %	0.1 %	0.04 %	0.1 %	0.1 %
	59.3 %	61.9 %	61.1 %	60.1 %	57.2 %	52.2 %	49.3 %	47.9 %	42.5 %	42.4 %	39.6 %	44.3 %	44.3 %	42.2 %	42.4 %	43.2 %	39.7 %	38.2 %	42.2 %

	2002												
	2001	201,627	0.07 %	34.9 %									
	2000	230,903	0.04 %										
	1999	222,239	0.04 %										
Total													
Life imprisonment													
Deprivation of liberty for a certain period													
Arrest													
Limitation of will													
Corrective works													
Public works													
Penalty													
Deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities													
Keeping in the disciplinary battalion and service restrictions for servicemen													
Service restrictions for servicemen													
Exempted from punishment													

Figure 4. Changes in the percentage of persons to whom the courts applied various types of punishment out of the total number of convicts

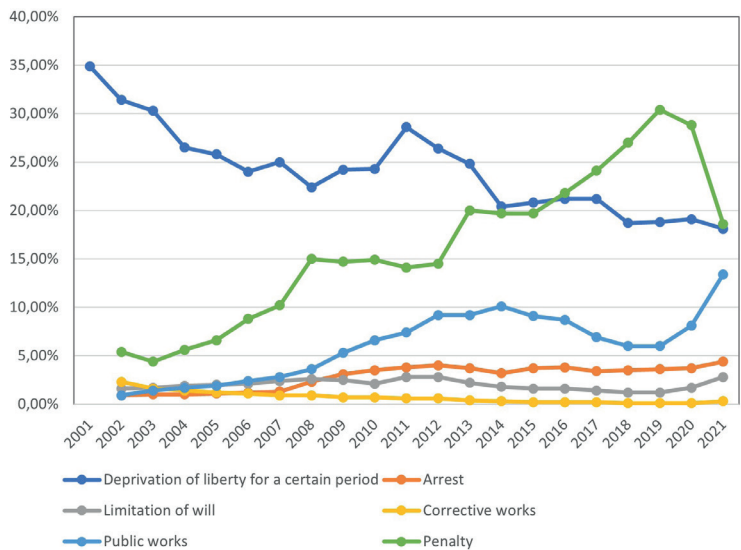

Figure 4 shows the changes in the percentage of persons to whom the courts applied various types of punishment out of the total number of convicts.

It is obvious from Figure 4 that the percentage of convicts to whom the courts had imposed imprisonment as a penalty decreased from 34.9% to 18.1% between 2001 and 2021. There was also a slight decrease in the percentage of convicts to whom the courts imposed correctional labor sentences: from 2.3% in 2002 to 0.1% during 2018–2020. Only in 2021 was there a slight increase (by 0.3%) in the proportion of convicts to whom the courts handed down correctional work as a punishment.

On the other hand, it should be noted that the tendency for a larger percentage of convicts to receive a punishment without deprivation of liberty. In particular, the percentage of convicts receiving punishment:

- in the form of restriction of liberty increased from 1.6% in 2002 to 2.8% in 2021,
- in the form of community service increased from 0.9% in 2002 to 13.4% in 2021,
- in the form fines increased from 5.4% in 2002 to 30.4% in 2019.

A significant (18.6%) decrease in percentage of convicted persons punished by a fine was observed only in 2021.

It is noticeable that the largest increase during 2002–2021 was observed for the proportion of convicts whom the courts sentenced to community service: almost 15 times. Also, fines have become more widely used in court decisions (by 2019, percentage of all fines increased in 5.6 times).

The important factor in the decrease in the number of people serving sentences in Ukrainian penal institutions was the war launched by Russia in 2014, as a result of which Crimea was annexed and part of the eastern territory of Ukraine (part of the Donetsk and Luhansk regions) was occupied. Due to the war, some penal institutions were on territory not controlled by Ukraine. The data on the number of convicts serving sentences in penal institutions in non-controlled territories were still relatively available for 2015 and 2016.

In 2015, the total number of convicts serving sentences in Ukraine (together with Crimea and the entire territory of Luhansk and Donetsk regions) was about 89,000 people; excluding penal institutions in the annexed territory of Crimea and the occupied territory of eastern Ukraine, there were 73,431 people. In 2016, the total number of convicts was about 800,000; excluding the territory annexed and occupied by Russian aggressors, it was 69,997.¹³

In accordance with these dynamics in the number of prisoners, a state policy for managing and organizing the penitentiary system was formed, with optimization as the primary goal. Steps in this direction have been taken in the last five years. The process began in 2017 with the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On the Procedure for Optimizing the Activities of Pretrial Detention Facilities, Penal Institutions and Enterprises of Penal Institutions” was passed on June 7, 2017. According to Article 2 of this document, “optimization of the activities of detention centers, penal institutions, and enterprises of penal institutions

¹³ Detailed information about this is in Section 3.

is carried out through their conservation (de-conservation), liquidation, as well as changing the type of penal institution.” As a result of the significant reduction of the prisoner population in Ukraine, 39 penal institutions were “conserved” in Ukraine during the period 2018–2021.

After the measures initiated to “conserve” penitentiaries, the question arose as to what the next target should be. On August 6, 2020, the Minister of Justice of Ukraine, Denys Malyuska, announced the introduction of the sale of prisons. The sale of prisons meant that all buildings would lose their intended purpose and the proceeds from their sale would be partly used for the construction of new prisons and partly directed to the state budget. The first penitentiary put up for auction was Irpinsky Correctional Center No. 132, located in Kotsyubynske in the Kyiv region. It was planned that 70% of the costs from the sale of this facility was to be spent on the construction of new prison infrastructure that would “meet European standards,” while the remaining 30% was to replenish the state budget.

The next reforming step to optimize the functioning of penitentiaries was to introduce paid cells in pretrial detention centers on April 22, 2021. This was carried out within the framework of the experimental project of a paid service to provide improved living conditions in pretrial detention centers. It was introduced by the Ministry of Justice of Ukraine in May 2020 with the adoption of the government’s Resolution “On the Introduction of an Experimental Project Regarding a Paid Service to Provide Improved Living and Meal Conditions to Persons Taken into Custody in Detention Centers of the State Criminal Executive Service,” dated April 22, 2020. The funds generated by such cells were to go to a special fund, and in the future the plan was to use them to repair the premises of the detention centers. This experimental project was planned to be completed by December 31, 2021, but it was extended until April 22, 2023.

3. Ensuring the functioning of the Criminal Executive Service in the face of the Russian aggression in Ukraine

With all the measures, reforms, and corresponding changes in the system of management, organization, and functioning of the Criminal Executive Service, the war caused by Russian aggression which began in 2014 left a heavy mark. As a result of the annexation of Crimea and the occupation of a part of the Luhansk and Donetsk regions, 34 penitentiary institutions were now on territory not controlled by Ukraine (five in Crimea and 29 in parts of the Donetsk and Luhansk regions). Such circumstances were the result of both the aggressive policy of Russia and the unpreparedness of the authorities responsible for the evacuation of penitentiary institutions in wartime conditions.

Table 5. General data on the prison system in Ukraine since 2000

	Institutions for the execution of punishments	Criminal executive institutions (correctional colonies and centers)	Pretrial detention centers	Institutions for executing punishments, functioning as detention centers	Correctional colonies and sectors for keeping minors, penal colonies for women	Industrial (Ind.) and agricultural (Agr.) enterprises of penal institutions	Health care institutions of the SCES of Ukraine	Conserved institutions	Under Russian occupation in Donetsk and Luhansk regions and in Crimea	Number of inmates	Number of personnel
2000 beginning					11						
2010	184	141	32		10	130 Ind. + 11 Agr.	105 medical units + 22 hospitals			147,700	47,600
2012	224	112 colonies + 23 centers	33	42 detention centers	8		6			154,029	54,067
2013		141	32		8	128 Ind. + 12 Agr.				147,112	48,500
2014	182		33			127	22			126,935	51,183
2016	148	113	12	17	6	90 Ind. + 11 Agr.	18		29 Donetsk, Luhansk regions + 5 Crimea	69,997 (80,000)	37,700
2017										60,399	57,100
2018	148	113	12	17	6			17	29 Donetsk, Luhansk regions + 5 Crimea	57,100	
2020	148	76 colonies + 14 centers	12	17	2			27	29 Donetsk, Luhansk regions + 5 Crimea	52,863	22,402
January 1, 2021	160	69 colonies + 10 centers	12	17	1					49,823	

At the time of the Russian invasion into the territory of Ukraine, the only legal act that regulated the questions of how the administration of institutions and/or local authorities and local governments should act in the event of hostilities and with the threat of physical danger from artillery fire, missile strikes, and/or occupation was Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 841 "On Approval of the Procedure for Evacuation in the Event of the Threat of Occurrence or Emergence of Emergency Situations" dated October 30, 2013 (amended in 2016 and 2020).

In addition, the issues of evacuating penitentiaries were regulated somewhat later by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 934 "On the Approval of the Procedure for the Mandatory Evacuation of Certain Categories of the Population in the Event of the Introduction of a Legal Regime of Martial Law," dated October 7, 2018. Article 2 states that "in case of the introduction of a legal regime of martial law in areas close to regions where hostilities are taking place, the mandatory evacuation of convicts and persons taken into custody shall be carried out." Hence, the organization of the evacuation of convicts and persons taken into custody is entrusted to the Ministry of Justice, the Military Law and Order Service of the Armed Forces, the National Police, and the Security Service of Ukraine.

The second phase of the war, which began on February 24, 2022, became a new challenge for the functioning of the system for executing criminal punishments in Ukraine. With the full-scale Russian invasion into Ukraine, other penitentiaries ended up in occupied territory or combat zones. As reported by the mass media, by mid-March 2022 there were 33 penal institutions in the war zone, while contact with detention centers in Mariupol, Starobilsk, and Kherson, as well as with correctional colonies in Melitopol and Azov, was lost. Also, during the first month of the war, five penitentiaries (detention centers in Mariupol and Chernihiv) and three penal institutions in the Mariupol, Berdyansk, and Kharkiv regions were damaged by shelling. As of mid-April 2022, according to the Department for the Execution of Criminal Punishments, there were already 40 penitentiaries in the war zone. At that time, about 2,500 convicts and detainees were evacuated. At the end of May 2022, it was known that about 4,670 prisoners had been evacuated from 13 Ukrainian penitentiaries located near the front line. But at least 3,000 prisoners remained in penitentiaries behind the front line in the uncontrolled territory of Ukraine.

The actual removal of the institutions of the State Criminal Executive Service from the control of the Ukrainian authorities led to the threat of potential collaboration between penitentiary staff and illegal representatives of the occupying regime. Such action is classified as a crime by the Criminal Code of Ukraine in Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine:

Intentional actions aimed at helping the aggressor state (assistance), armed formations and/or the occupation administration of the aggressor state, committed by a citizen of Ukraine, a foreigner, or a stateless person, with the exception of citizens of the aggressor state, with the aim of harming Ukraine by implementing or supporting decisions and/

or actions of the aggressor state, armed formations, and/or occupation administration of the aggressor state; voluntary collection, preparation, and/or transfer of material resources or other assets to representatives of the aggressor state, its armed forces, and/or the occupation administration of the aggressor state shall be punished by deprivation of liberty for a term of 10 to 12 years with deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities for a term of 10 to 15 years with or without confiscation of property.

In order to prevent the above-mentioned crime and to create conditions for the protection of the rights of personnel of the Criminal Executive Service, the Ministry of Justice announced on May 14, 2022 “downtime” in 12 institutions of the State Criminal Executive Service until the expiration of martial law. This status of downtime of enterprises and institutions is regulated by Article 34 of the Labor Code of Ukraine and the actual suspension of work is caused by “the absence of organizational or technical conditions necessary for the performance of work, unavoidable force, or other circumstances.” The introduction of downtime mode has allowed the administration and staff of penitentiaries to be absent from their workplaces and not to fulfill their duties and orders by representatives of the occupying power. It also provided social protection for employees of penitentiaries based on the legislation of Ukraine for the duration of temporary work with pay for the downtime in the amount of two thirds of their official salary.

Conclusions

After Ukraine gained independence and chose a new course for the establishment of democratic values in the system of criminal punishment, criminal justice, and the execution of criminal punishment, it was necessary to carry out significant reforms, which would radically change official perspectives on the functioning of the criminal executive sphere from its isolating and repressive character to a resocialization approach. However, as evidenced by the analysis of the development of the criminal executive system of Ukraine, these changes required time and were carried out continuously. This, on the one hand, made it difficult to fulfill the main tasks and ensure stability in its development.

The reforms in the criminal executive system took into account both external factors (Ukraine’s accession to the Council of Europe and choosing a course for European integration) and specifically internal (political, economic, and social) factors. Often, changes and reforms in the system of management and organization of the Criminal Executive Service in Ukraine took place due to a change of power.

However, the call for constant attention to the need for further reforms in the Criminal Executive Service is due to the change in the number of convicts in

Ukraine. As the statistics presented in the article show, the changes in the number of convicts were quite significant. For instance, since the beginning of the 2000s, the number of convicts has decreased fourfold. Accordingly, this influenced the state policy in recent years to optimize the functioning of penitentiaries by reducing them (through the “conservation” of institutions, the initiative of selling off institutions, and offering “paid” cells). Thus, the humanization of the punishment policy and the promotion of probation over imprisonment led to a decrease in the number of inmates, which made it possible to reform institutions and even led to the sale of prison buildings.

All the measures mentioned in the article are difficult to ensure the stability of the development of the criminal executive system in Ukraine, since this definitely affects the issue of staffing of the Criminal Executive Service, which often caused massive reductions in the service’s personnel.

The Russian–Ukrainian war, which began as a result of Russian aggression, became an extremely difficult challenge for Ukraine. The Criminal Executive Service, as a special institution, faced extremely difficult tasks to ensure the following issues: saving the physical health of convicts; guaranteeing the rights of prisoners under a large territorial occupation, military attacks, and the corresponding consequences of destruction; evacuating penitentiaries in the occupied territory; rebuilding them for further use; and creating the necessary conditions for personnel to perform official duties. All these tasks are becoming more and more complicated today, especially with the continuation of the war, but the management of the Criminal Executive Service, volunteers, international and national institutions for the protection of human rights, and the public are looking for new ways to solve these problems.

The principal conclusion should be that the modern criminal executive system of Ukraine following the reforms carried out since the country’s independence still needs considerable attention in order to resolve the complex tasks and ensure its effective functioning while taking into account the highest values of the law. And, unfortunately, the fulfillment of these tasks is complicated due to the Russian aggression in Ukraine.

Declaration of Conflict Interests

The author declared no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Funding

The author received a scholarship of the Polish Academy of Sciences to carry out scientific research at the Department of Criminology of the Institute of Law Studies of the Polish Academy of Sciences.

References

- Barash Y., Knodel L. and Dubchak L. (2015). *Nowoczesne tendencje w polityce penitencjarnej Ukrainy* [Modern tendencies in the penitentiary policy of Ukraine]. In D. Kowalczyk, A. Szecówka, and S. Grzesiak (eds.) *Resocjalizacja penitencjarna w kontekstach interdyscyplinarnych* [Penitentiary rehabilitation in interdisciplinary contexts]. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, pp. 105–117.
- Denysova T.A. (2012). *Перспективи модернізації системи та видів кримінальних покарань в Україні* [Prospects for modernization of the system and types of criminal punishments in Ukraine]. In *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму 21–22 вересня 2012 року* [The Criminal Code of Ukraine 2001: Problems of application and prospects for improvement. Abstracts of reports and messages of the participants of the International Symposium on September 21–22, 2012]. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs, pp. 70–77.
- Fedorovych I., Avtukhov K., Tarasova M., Prashko O., and Temchenko O. (2022). 'Попередній огляд: місця несвободи в Україні під час війни' [Preliminary overview: Places of detention in Ukraine during the war]. Available online: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/first-review_may_2022.pdf [01.02.2023].
- Kerniakevych-Tanasiichuk Yu.V. (2019). *Кримінально-виконавча політика України: монографія* [Criminal and enforcement policy of Ukraine: A monograph]. Ivano-Frankivsk: Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka.
- Shkuta O. (2016). 'Генезис становлення та розвиток кримінально-виконавчої системи незалежної України' [The genesis of the formation and development of the criminal enforcement system of independent Ukraine]. *Підприємництво, господарство і право* 2, pp. 153–157. Available online: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/02/31.pdf> [01.02.2023].
- Yagunov D. (2016). 'Prison reform in Ukraine: Some analytical notes and recommendations.' *European Political and Law Discourse* 3(4), pp. 167–184. Available online: <http://r.donnu.edu.ua/bitstream/123456789/2312/1/Prison%20reform%20in%20Ukraine%20some%20analytical%20notes.pdf> [01.02.2023].

Internet sources

- Аналіз стану здійснення судочинства у 2016 р. (за даними судової статистики)* [Analysis of the state of judicial proceedings in 2016 (according to judicial statistics)] (n.d.), Viaduk.net. Available online: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/FC0243F91293BFEEC22580E400478576](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/FC0243F91293BFEEC22580E400478576) [01.02.2023].
- Аналіз стану здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення у 2018 році. Відділ аналізу судової статистики у кримінальних справах правового управління (III) департаменту аналітичної та правової роботи Верховного Суду України. 2019* [Analysis of the state of administration of justice in criminal proceedings and cases of administrative offenses in 2018. Division of analysis of judicial statistics in criminal cases of the legal administration (III) of the Department of analytical and legal work of the Supreme Court of Ukraine. 2019] (2019). Available online: <https://www.slideshare.net/pravotv/2018-151934117> [01.02.2023].
- Аналіз стану здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення у 2019 році* [Analysis of the state of administration of justice in criminal proceedings and cases of administrative offenses in 2019] (n.d.), Supreme.court.gov.ua. Available online: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Analiz_Krumin_sudu_pravopor_2019.pdf [01.02.2023].
- Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2008 р.* [Analysis of the state of judicial proceedings by courts of general jurisdiction in 2008] (n.d.), Viaduk.net. Available online: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/80C2BA9AFA564C3AC2257B7B0050B377](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/80C2BA9AFA564C3AC2257B7B0050B377) [01.02.2023].
- Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2009 р. (за даними судової статистики)* [Analysis of the state of judicial proceedings by courts of general jurisdiction in 2009 (according to judicial statistics)] (n.d.), Viaduk.net. Available online: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/CD6B8FC42EF6603BC2257B7B0050DBD5](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/CD6B8FC42EF6603BC2257B7B0050DBD5) [01.02.2023].
- Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2010 р. (за даними судової статистики)* [Analysis of the state of judicial proceedings by courts of general jurisdiction in 2010 (according to judicial statistics)] (n.d.), Viaduk.net. Available online: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/7E0CBF357826A9DDC2257B7B00510448](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/7E0CBF357826A9DDC2257B7B00510448) [01.02.2023].
- Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2012 р. (за даними судової статистики)* [Analysis of the state of judicial proceedings by courts of general jurisdiction in 2012 (according to judicial statistics)] (n.d.), Viaduk.net. Available online: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/E4549252C88A2C5BC2257B9B002F464C](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/E4549252C88A2C5BC2257B9B002F464C) [01.02.2023].
- Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2014 р. (за даними судової статистики)* [Analysis of the state of judicial proceedings by courts of general jurisdiction in 2014 (according to judicial statistics)] (n.d.),

- Viaduk.net. Available online: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/08D6D81633314B66C2257E99003B23F0](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/08D6D81633314B66C2257E99003B23F0) [01.02.2023].
- Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2015 році [Review of data on the state of administration of justice in 2015] (n.d.), Court.gov.ua. Available online: https://court.gov.ua/userfiles/ogliad_2015.pdf [01.02.2023].
- Стан здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення судами загальної юрисдикції у 2021 році. Верховний Суд України [State of administration of justice in criminal proceedings and cases of administrative offenses by courts of general jurisdiction in 2021] (n.d.), Supreme.court.gov.ua. Available online: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/zvi/Stan_Pravosuddya_Criminal_2021.pdf [03.01.2023].
- Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2007 р. (за даними судової статистики) [The state of judicial proceedings by courts of general jurisdiction in 2007 (according to judicial statistics)] (n.d.), Viaduk.net. Available online: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/D392A52D2E5BA5F1C2257B7B00508A2E](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/D392A52D2E5BA5F1C2257B7B00508A2E) [01.02.2023].
- Статистика [Statistics] (n.d.), Newcriminalcode.org.ua. Available online: <https://newcriminalcode.org.ua/statistics> [03.01.2023].
- Структура видів покарання, призначених засудженим особам (за вироками, що набрали законної сили) в 2002–2006 рр. [The structure of the types of punishments imposed on convicted persons (under sentences that have entered into force) in 2002–2006] (n.d.), Viaduk.net. Available online: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/92EC352454B546A0C2257B7C0027570D](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/92EC352454B546A0C2257B7C0027570D) [01.02.2023].
- Tatsij V. and Stashys V. (2001). Коментар. Новий Кримінальний кодекс України від 16 червня 2001 року [Comment. The new Criminal Code of Ukraine of 16 June, 2001], Zakon.rada.gov.ua. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0166697-01#Text> [01.02.2023].
- Злочинність в Україні [Crime in Ukraine] (n.d.), Uk.wikipedia.org. Available online: https://uk.wikipedia.org/wiki/Злочинність_в_Україні [13.02.2023].

Legal acts

1960. No. 2001-05. Кримінальний кодекс України. Кодекс України [The Code of Ukraine No. 2001-05 of 28 December 1960 The Criminal Code of Ukraine]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text> [13.02.2023].
1971. No. 322-VIII. Кодекс законів про працю. Кодекс України [The Code of Ukraine No. 322-VIII of 10 December 1971 The Code of Labor Laws]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> [13.02.2023].
1991. No. 1788-XII про пенсійне забезпечення [The Code of Ukraine No. 1788-XII of 05 November 1991 on pension provision]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1788-12#Text> [13.02.2023].

1992. No. 2175-XII. про скасування кримінальних покарань у вигляді заслання і вислання. Закон України [Law of Ukraine No. 2175-XII of 6 March 1992 on the abolition of criminal punishments in the form of exile and deportation]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2175-12#Text> [13.02.2023].
1993. No. 3352-XII. про зміни до Закону України «Про попереднє ув'язнення». Закон України. [Law of Ukraine No. 3352-XII of 30 June 1993 on amendments to the Law of Ukraine "On Pretrial Detention"]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12#Text> [13.02.2023].
1994. No. 137/94-ВР. про внесення змін і доповнень до законодавчих актів України щодо врегулювання деяких питань, пов'язаних з умовами відбування покарання засудженими. Закон України. [Law of Ukraine No. 137/94-VR of 27 July 1994 on introducing changes and additions to the legislative acts of Ukraine regarding the settlement of some issues related to the conditions of serving the sentence by convicts]. Available online: https://ips.ligazakon.net/document/z013700?an=1&ed=0000_00_00 [13.02.2023].
1996. No. 530/96-ВР. про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України. Закон України. [Law of Ukraine No. 530/96-VR of 20 November 1996 on introducing changes and additions to the Criminal and Criminal Procedure Codes of Ukraine]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530/96-%D0%B2%D1%80#Text> [13.02.2023].
1998. No. 312-XIV. про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з утворенням Державного департаменту України з питань виконання покарань. Закон України [Law of Ukraine No. 312-XIV of 11 December 1998 on making changes to some legislative acts of Ukraine in connection with the formation of the State Department of Ukraine for the execution of punishments]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312-14#Text> [13.02.2023].
2000. No. 1526-III про чисельність Державної кримінально-виконавчої служби. Закон України. [Law of Ukraine No. 1526-III of 2 March 2000 on the number of the State Criminal Executive Service]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1526-14#Text> [13.02.2023].
2001. No. 2341-III. Кримінальний кодекс України. Кодекс України [The Code of Ukraine No. 2341-III of 05 April 2001 The Criminal Code of Ukraine]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> [13.02.2023].
2001. No. 2586-III. про боротьбу із захворюванням на туберкульоз. Закон України. [The Law of Ukraine No 2586-III of 07 May 2001 on the fight against tuberculosis]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2586-14#Text> [13.02.2023].
2001. No. 2636-III. про внесення змін до Виправно-трудового кодексу України. Закон України [Law of Ukraine No. 2636-III of 11 July 2001 on making changes to the Correctional Labor Code of Ukraine]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2636-14#Text> [13.02.2023].

2001. No. 2670-III. про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України. Закон України [The Law of Ukraine no. 2670-III of 12 July 2001 on introducing changes to the Criminal Procedure Code of Ukraine]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2670-14#Text> [13.02.2023].
2003. No. 1129-IV. Кримінально-виконавчий кодекс України. Кодекс України [The Code of Ukraine No. 1129-IV of 11 July 2003 The Criminal and Executive Code of Ukraine] Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> [13.02.2023].
2005. No. 2713-IV. про Державну Кримінально виконавчу службу України. Закон України. [Law of Ukraine No. 2713-IV of 23 June 2005 on the State Criminal Executive Service of Ukraine]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#Text> [13.02.2023].
2012. No. 4651-VI. Кримінально-процесуальний кодекс. Кодекс України [The Code of Ukraine No. 4651-VI of 13 March 2012 The Criminal Procedure Code]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [13.02.2023].
2015. No. 160-VIII. про пробацію. Закон України [The Law of Ukraine No. 160-VIII of 5 February 2015 on probation]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text> [13.02.2023].
2018. No. 2617-VIII. про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень України [The Law of Ukraine No. 2617-VIII of 22 November 2018 on amendments to some legislative acts of Ukraine regarding simplification of pre-trial investigation of certain categories of criminal offenses of Ukraine]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#Text> [13.02.2023].
2022. No. 2113-IX. про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану Закон України [The Law of Ukraine No. 2113-IX of 03 March 2022 on amendments to the Criminal Code of Ukraine regarding increased liability for crimes against the foundations of national security of Ukraine under the conditions of martial law Law of Ukraine]. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-20#Text> [13.02.2023].

Other documents

- No. 88/1991 про основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи. Постанова Кабінету Міністрів Української РСР [No. 88 of 11 July 1991 on the main directions of the reform of the criminal executive system] (1991), [Zakon.rada.gov.ua](https://zakon.rada.gov.ua). Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/88%D0%B0-91-%D0%BF#Text>.
- No. 81/1992 про заходи щодо застосування Закону України “Про пенсійне забезпечення». Постанова Кабінету Міністрів України [No. 81 of 22 February 1992 on measures regarding the application of the Law of Ukraine “On pension

- provision”] (1992), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/81-92-%D0%BF#Text> [13.02.2023].
- No. 31/1994 про Програму приведення умов тримання засуджених, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, а також осіб, що тримаються у слідчих ізоляторах і лікувально-трудових профілакторіях, у відповідність з міжнародними стандартами. Постанова Кабінету Міністрів України [No. 31 of 26 January 1994 on the Program of bringing the conditions of detention of convicts serving sentences in prisons, as well as persons held in pretrial detention centers and medical and labor prevention centers, into compliance with international standards] (1994), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/31-94-%D0%BF#Text> [13.02.2023].
- No. 344/1998 про утворення Державного департаменту України з питань виконання покарань. Указ Президента України [No. 344/98 of 22 April 1998 on formation of the State Department of Ukraine for the execution of punishments. Decree of the President of Ukraine] (1998), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/98#Text> [13.02.2023].
- No. 827/1998 про Положення про Державний департамент з питань виконання покарань. Указ Президента України [No. 827/98 of 31 July 1998 on the Regulations on the State Department for Execution of Punishments. Decree of the President of Ukraine] (1998), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/827/98#Text> [13.02.2023].
- No. 11-рп/99 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) [No. 11-рп/99 of 29 December 1999 in the case based on the constitutional submission of 51 people's deputies of Ukraine regarding the conformity of the Constitution of Ukraine (constitutionality) with the provisions of Articles 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 of the Criminal Code of Ukraine in the part that provides for the death penalty as a form of punishment (death penalty case)] (1999), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text> [13.02.2023].
- No. 248/99 про виведення державного департаменту України з питань виконання покарань з підпорядкування Міністерству внутрішніх справ України. Указ Президента України [No. 248/99 of 12 March 1999 on the withdrawal of the State Department of Ukraine on Execution of Punishments from subordination to the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. Decree of the President of Ukraine] (1999), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/248/99#Text> [13.02.2023].
- No. 1085/2010 про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади. Указ Президента України [No. 1085/2010 of 09 December 2010 on optimizing the system of central executive bodies. Decree of the President of Ukraine] (2010), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010#Text> [13.02.2023].

- No. 394/2011 положення про Державну пенітенціарну службу України. Указ Президента України [No. 394/2011 6 April 2011 Regulations on the State Penitentiary Service of Ukraine. Decree of the President of Ukraine] (2011), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/394/2011#-Text> [13.02.2023].
- No. 841/2013 про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій. Постанова Кабінету Міністрів України [No. 841 of 30 October 2013 on the approval of the Procedure for conducting evacuation in case of the threat of occurrence or emergence of emergency situations. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine] (2013), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF#Text> [13.02.2023].
- No. 225/2014 положення про Державну пенітенціарну службу України. Постанова Кабінету Міністрів України [No. 225 of 02 July 2014 Regulations on the State Penitentiary Service of Ukraine. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine] (2014), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225-2014-%D0%BF#Text> [13.02.2023].
- No. 343/2016 деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції. Постанова Кабінету Міністрів України [No. 343 of 18 May 2016 some issues of optimizing the activities of the central bodies of the executive power of the justice system. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine] (2016), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/343-2016-%D0%BF#Text> [13.02.2023].
- No. 348/2016 про ліквідацію територіальних органів управління Державної пенітенціарної служби та утворення територіальних органів Міністерства юстиції. Постанова Кабінету Міністрів України [No. 348 of 18 May 2016 on the liquidation of territorial management bodies of the State Penitentiary Service and the formation of territorial bodies of the Ministry of Justice. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine] (2016), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348-2016-%D0%BF#Text> [13.02.2023].
- No. 654-r/2017 концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України. Розпорядження Кабінету Міністрів України [No. 654-r of 13 September 2017 the concept of reform (development) of the penitentiary system of Ukraine. Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine] (2017), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-%D1%80#-Text> [13.02.2023].
- No. 80/2017 про затвердження Порядку відшкодування вартості витрат на утримання засуджених в установах виконання покарань [No. 80 of 14 February 2017 the procedure for reimbursement of costs for the maintenance of convicts in penal institutions] (2017), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80-2017-%D0%BF#Text> [13.02.2023].
- No. 396/2017 про порядок оптимізації діяльності слідчих ізоляторів, установ виконання покарань та підприємств установ виконання покарань.

- Постанова Кабінету Міністрів [No. 396 of 7 June 2017 on the procedure for optimizing the activities of remand prisons, penal institutions and enterprises of penal institutions. Resolution of the Cabinet of Ministers] (2017), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-2017-%D0%B-F#Text> [13.02.2023].
- No. 934/2018 про затвердження Порядку проведення обов'язкової евакуації окремих категорій населення в разі введення правового режиму воєнного стану. Постанова Кабінету Міністрів України [No. 934 of 7 October 2018 on the approval of the Procedure for mandatory evacuation of certain categories of the population in the event of the introduction of a legal regime of martial law. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine] (2018), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: https://zakononline.com.ua/documents/show/370378___370443 [13.02.2023].
- No. 20/2020 деякі питання територіальних органів Міністерства юстиції. Постанова Кабінету Міністрів України [No. 20 of 24 January 2020 some issues of territorial bodies of the Ministry of Justice. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine] (2020), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20-2020-%D0%BF#Text> [13.02.2023].
- No. 305/2020 про запровадження експериментального проекту щодо платної послуги з надання поліпшених побутових умов та харчування особам, узятим під варту, в слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби. Постанова Кабінету Міністрів України [No. 305 of 22 April 2020 on the introduction of an experimental project regarding the paid service of providing improved living conditions and food to persons taken into custody in the pretrial detention centers of the State Criminal Executive Service. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine] (2020), *Zakon.rada.gov.ua*. Available online: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/305-2020-%D0%BF#Text> [13.02.2023].
- Спільна програма Комісії європейських співтовариств і Ради Європи у галузі реформи правової системи, місцевого самоврядування та правоохоронної системи України: доповідь місії експертів Ради Європи в Україну у червні та серпні 1996 року (Страсбург, січень 1997 р.) [January 1997 Joint program of the Commission of the European Communities and the Council of Europe in the field of reform of the legal system, local self-government and law enforcement system of Ukraine] (1997).
- Сборник 1974. сборник нормативных актов для работников исправительнотрудовых учреждений [Collection of normative acts for employees of correctional labor institutions] (1974). Moskva: Ministry of Internal Affairs of the USSR, Main Directorate of Correctional Labor Institutions, 1974. T. 1. S. 3–30 (Secret).

Katarzyna Celinska, Amina Cheboubi ■

The contemporary American juvenile justice system: Revisiting *parens patriae*

Współczesny amerykański wymiar sprawiedliwości dla nieletnich. Ponowne spojrzenie na *parens patriae*

Abstract: The American juvenile justice system has undergone significant transformations since its inception in the late 19th century. In this paper, the authors seek to analyze the historical context of and subsequent reforms to the juvenile system and process in order to determine whether they remain true to their origins of the legal doctrine of *parens patriae*. Specifically, the authors contrast rehabilitative notions of *parens patriae* with the “tough on crime” perspective that developed in the 1990s in response to rising crime rates. This debate is illustrated by landmark Supreme Court cases, waivers to the adult system, increases in the use of detention, and the use of “evidence-based programs” to curb further delinquency and prevent violence. The discussion also focuses on the prevalence of systemic racial, ethnic, and gender discrimination, which calls into question the utility of *parens patriae* and the overall effectiveness of the juvenile justice system.

Keywords: juvenile justice system, *parens patriae*, getting tough on crime, discrimination in the juvenile justice system, juvenile process, the Supreme Court cases

Abstrakt: Od końca XIX wieku w amerykańskim wymiarze sprawiedliwości dla nieletnich zaszły ważne zmiany. W artykule autorki analizują kontekst historyczny oraz reformy postępowania z nieletnimi, by sprawdzić, czy są one spójne z ideą, jaka pod koniec XIX wieku przyswiewiała powstaniu wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich opartego na doktrynie *parens patriae*. Autorki porównują podejście resocjalizacyjne *parens patriae* z podejściem punitywnym, które rozwinęło się w latach dziewięćdziesiątych XX wieku w odpowiedzi na wzrost poziomu przestępczości. Podjęta przez autorki

Prof. Katarzyna Celinska, Associate Professor, John Jay College of Criminal Justice, Department of Law, Police Science and Criminal Justice Administration, United States, kcelinska@jjay.cuny.edu, ORCID: 0000-0003-0280-6350

Amina Cheboubi, John Jay College of Criminal Justice, Master Program in Criminal Justice, United States, amina.cheboubi@jjay.cuny.edu, ORCID: 0000-0002-2758-9412

debata została zilustrowana przełomowymi orzeczeniami Sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych dotyczącymi: rozpoznawania spraw nieletnich przez sądy dla sprawców dorosłych, wzrostu orzekanych kar izolacyjnych oraz wdrażania programów opartych na wynikach badań, których celem jest ograniczenie powrotności do przestępstwa i zapobieganie przestępczości. Dyskusja podjęta przez autorki skupia się także na coraz powszechniejszej w wymiarze dla nieletnich systemowej dyskryminacji rasowej, etnicznej oraz opartej na płci, co stawia pod znakiem zapytania zarówno użyteczność samej idei *parens patriae*, jak i generalnie kwestię efektywności wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich.

Słowa kluczowe: wymiar sprawiedliwości dla nieletnich, *parens patriae*, punitivność, dyskryminacja w wymiarze sprawiedliwości dla nieletnich, postępowanie z nieletnimi, orzeczenia Sądu Najwyższego USA

Introduction

The first juvenile court was established in Chicago in 1899, marking the beginning of the juvenile justice system in the United States. This system handles juvenile cases and is separate from the criminal justice system for adults. While the theoretical foundations of the adult system are punishment, incarceration, retribution, and deterrence, the juvenile justice system was founded on the legal doctrine of *parens patriae*. This doctrine, translated as “parent of the country,” promulgated the treatment, care, and rehabilitation of delinquents (Macaluso, Soler 2021). Since its inception, the juvenile justice system has been significantly transformed and eventually moved towards a punitive structure and process. In this paper, the authors contrast the origins of the system with its current structure and functions. Understanding the nature and underlying approach to the juvenile justice system is crucial, since the way youths are treated may influence the trajectory of their lives and potential criminality.

In 2019, U.S. law enforcement made nearly 700,000 arrests of juveniles, primarily for larceny/theft, simple assault, and drug offenses. Though the number of arrests declined substantially since 1996, when nearly 2.7 million arrests were made, juvenile offending remains a prominent concern for practitioners and scholars (Puzzanchera 2021). At present, there are more than 48,000 confined adolescents, with around two thirds being held in detention centers, long-term secure facilities, or adult prisons and jails (Sawyer 2019). Over 8,000—or nearly one fifth of them—are held in detention centers and long-term secure facilities for minor offenses, including status offenses (1,700) and technical violations (6,700) (Sawyer 2019).

Youths can be arrested or taken into custody for delinquent acts (equivalent to a criminal act by an adult) or for status offenses, which are illegal solely due to the perpetrator’s age. Examples of status offenses include alcohol and tobacco consumption, curfew violations, truancy, running away from home, being unruly, or being a person in need of supervision (OJJDP 2015). Nonviolent and low-risk

youths are still confined despite the lack of research indicating that imprisonment reduces delinquency. For instance, research has found that juveniles are more likely to recidivate if they are placed in secure facilities rather than community settings, or if they serve longer sentences (Loughran et al. 2010; Ryan et al. 2014).

Like the system for adults, the juvenile justice system is beset with gender, racial, and ethnic discrimination. In fact, nearly 10 percent of the girls are confined for status offenses such as running away from home or school absenteeism. Although the arrest rates for girls follow trends of arrest rates for boys, they have been decreasing more slowly. Girls made up 18 percent of all juvenile arrests in 1980, but today they account for 31 percent of them (Parrish 2020; Puzzanchera 2021). Another trend that parallels that of the adult system is racial and ethnic discrepancies in arrest and confinement rates. The arrest rate for non-minority youths declined by almost 50 percent between 2003 and 2013, but for Black youths it declined only by 31 percent (Rovner 2016). Although Black youths make up 15 percent of the overall youth population, they account for 34 percent of juvenile arrests and 41 percent of confined youths (OJJDP 2020b; OJJDP 2021). These data are important in understanding the unequal involvement and discriminatory practices in the juvenile justice system.

This paper examines the foundations and characteristics of the American juvenile justice system. First, we discuss the history and development of the separate U.S. juvenile justice system. Then, we explore the impact of landmark Supreme Court cases on the juvenile justice process and investigate the punitive approaches of the 1990s, including waivers to adult court. Finally, we conclude our discussion with a call for redefining *parens patriae* and for revising the current vision of the juvenile justice system.

1. Development of the juvenile justice system

With the expansion of industrialization and urbanization in the 19th century, youth delinquency became a growing concern. There was no separate legal status of “juvenile” or “child,” as children were treated as property and adolescents were treated as adults. They were processed through the criminal courts and placed in adult confinement facilities with adult offenders (Ferdinand 1991). The development of cities, rising crime rates, and fear of crime led to the formation of the Child Savers Movement and the emergence of the *parens patriae* doctrine. This doctrine was first established in the Middle Ages by the English Chancery Court and was part of English common law. *Parens patriae* assumes that the state should intervene in cases of delinquency and function as the juvenile’s parent (Madison 2012). The belief was that youths are inherently different from adults and are more likely to be receptive to rehabilitative efforts. Rather than punishment, they

require education, nurturing, protection, and care. In short, the state is a parent and will act in the best interest of the child. In practice, the doctrine translated into creating a separate legal and control system for juveniles (Ferdinand 1991).

The Child Savers were social reformers who advocated for the creation of a juvenile court that functioned separately from the criminal court. These reformers were concerned with the inadequate support and supervision being provided for delinquent and neglected youth, and the potentially detrimental consequences of exposing them to the adult system (Applegate, Davis, Cullen 2009). They argued that delinquent youths were not at fault for their actions, but rather that their actions were the consequences of a disorderly community and poor family life, and that they could be successfully rehabilitated and helped (Thorson 1999; Applegate, Davis, Cullen 2009). However, it has been argued that the Child Savers and the juvenile court fulfilled the interests of the middle class and were guided by fear of crime, poverty, disorder, and the need to protect their neighborhoods (Platt 1969; McNally 1982). The influx of youth delinquency cases toward the end of the 1800s made it clear that the criminal courts could not handle the large number of juvenile cases (Ferdinand 1991; Macaluso, Soler 2021).

In his significant work, Anthony Platt (1969) claimed that the movement was an act of self-preservation for middle- and upper-class men and women. He indicated that white middle-class women were interested in sustaining their personal status and that their involvement in the movement fulfilled the needs for labor for a manufacturing economy. In addition, he looked beyond the rational presentation and organization of the system. He suggested that the new policies were created to control juveniles, which led to labeling – and in fact established new categories of adolescents’ “misbehaviors.” It is also important to note that the Child Savers Movement developed before the introduction of child labor laws and mandatory schooling (Bartollas, Schmalleger, Turner 2019).

However, Geoff K. Ward claimed that Anthony Platt and others ignored the issues of race and ethnicity in their depiction of the early juvenile system. The historical perceptions and democratic exclusion of Black people as racially inferior clearly manifested in the development of the juvenile justice system. Black youths were seen as incapable of redemption by the parental state due to the idea that Black adolescents were a “lost cause.” Chase Burton (2019) argued also that the juvenile justice system has historically categorized certain youths as “unchildlike,” thus deeming them “inappropriate subjects” for rehabilitative services. This primarily impacted ethnic and racial minority youths and those from working-class families.

This approach to youths and youth behavior culminated in the separate and unequal juvenile justice system, which persisted throughout the Progressive Era (1890–1920). Finally, the lack of inclusion led to the establishment of the Black Child Savers, who fought for equal consideration and treatment for Black juveniles and for Black participation in juvenile justice decision-making.

In fact, according to Michael Willrich (2003), the development of a separate juvenile justice system in Progressive Era Chicago caused a redefinition of how

urban youths are viewed, changing the laws and treatment of juveniles. While the view on criminality was transformed from an individual approach to a social one, the consequences for adolescents were significant. He suggested that this development led to the creation of new coercive forms of social regulation and control. The new municipal court had aspects of three modes – a court, a ministry, and a welfare agency–suggesting a complex interplay between the judicial, the administrative and the pursuit of justice for the poor.

There were also concerns regarding the detention of youths in adult facilities, which led to the creation of separate institutions. The first youth confinement facility, the New York House of Refuge, was established and officially opened in New York City in 1825, followed by other cities (Madison 2012). Parents no longer had rights over their child once they were committed, and the House of Refuge manager would become the child's caregiver (Madison 2012).

However, despite its rehabilitative purpose, there were problems with the New York House of Refuge, including claims of inmate abuse and labor exploitation (Pisciotta 1985). Similarly, the Elmira Reformatory, created for young first-time offenders, exposed them to adult offenders and to physical punishment (Pisciotta 1983). Although those institutions had the goal of treating young offenders, in reality, they were often not rehabilitative for troubled adolescents.

This approach was enforced by the 1838 *Ex parte Crouse* case, in which the Pennsylvania Supreme Court applied the doctrine of *parens patriae*. This was one of the first “endorsements” of *parens patriae* in the U.S. and it contributed significantly to the subsequent evolution of *parens patriae* from theory to doctrine throughout the country (Curtis 1976). This procedural change paved the way for other states to handle cases of delinquent and neglected youths without parental consent (Madison 2012). Similarly, in *Commonwealth v. Fisher* (1905), the appellant argued that he was placed into custody without due process of law, but the court maintained that “the state required no process whatsoever” when protecting youths from criminal pathways. This further enforced the juvenile court's *parens patriae* function, as it served as a caregiver rather than a criminal court. The Supreme Court cases of the 1960s and 1970s aligned with the doctrine of *parens patriae* and helped to further enforce certain protections for juveniles.

In the mid-1880s, cottage system facilities were established to place youths under the care of host families and to engage them in rural life (Bartollas, Schmallegger, Turner 2019). These facilities differed in many ways, but their primary focus was to care for and rehabilitate young offenders.

The reforms culminated in the enactment of the 1899 Juvenile Court Act and the creation of the first juvenile justice court in Chicago, Illinois. The objective was to ensure that youths aged 17 and younger were properly cared for by prioritizing their needs, while still addressing public safety concerns (Beger 1994). The juvenile justice process was informal, as no due process rights were followed, and such informal processes persisted throughout the first half of the 20th century (Ferdinand 1991; Beger 1994).

2. The landmark Supreme Court cases

The legal doctrine of *parens patriae* and the juvenile justice process were considerably modified in the 1960s and 1970s when Supreme Court justices expressed concerns regarding flexibility and discretion being overused in juvenile justice proceedings. In addition, undermining discretion and informality in the juvenile justice system meant confronting the core values of *parens patriae*.

In the landmark case *Kent v. United States* (1966), 16-year-old Kent was waived to adult court without being given a hearing or access to counsel. In his decision, Justice Abe Fortas stated that

there is evidence, in fact, that there may be grounds for concern that the child receives the worst of both worlds: that he gets neither the protection accorded to adults nor the solicitous care and regenerative treatment postulated for children.

Thus, the Supreme Court determined that, when charged with a felony, a juvenile has a right to counsel and a hearing with basic due process rights and fair treatment and that the juvenile's attorney should have access to their probation records (*Kent v. United States* 1966).

Arguably, *In re Gault* (1967) was the most influential case for the juvenile justice system and process. Fifteen-year-old Gerald Gault and his friend were taken into custody for making lewd and indecent remarks over the phone to a neighbor, but Gault's parents were not notified about his arrest and the complainant was not present at the hearing. The Judge committed Gault to the State Industrial School until the age of 21. However, the U.S. Supreme Court overturned the Arizona Supreme Court's decision and ruled that (a) parents must be notified of their child's arrest, (b) juveniles have the right to be notified of their charges, and (c) juveniles have the right to counsel and an attorney should be appointed if they cannot afford one. The court also ruled that, as with adult cases, the juvenile process must include the constitutional privilege against self-incrimination and the right to confront and cross-examine witnesses (*In re Gault* 1967).

This case directly contradicted the informality of the juvenile justice process, therefore questioning its principal foundations of *parens patriae* standards. Henceforth, juveniles were given their basic due rights by the Supreme Court; this decision initiated a move from the informal nature of the doctrine toward formality and the criminal justice standards afforded to adults. However, research indicates that not all jurisdictions instantaneously complied with *In re Gault* (1967). Two decades later, Barry C. Feld (1988) found that among six states, only half provided counsel to at least 85 percent of juveniles. In addition, no more than 50 percent of juveniles in Minnesota, Nebraska, and North Dakota were afforded counsel. Moreover, juveniles who were afforded counsel in the six states were more likely to receive harsher sentences than those without counsel. More recent data indicate that this theme has persisted. For example, the National Juvenile Defender Center

(2017) indicated that only 11 states provide youth with counsel automatically based on their age and financial status.

The landmark cases of the 1970s included such cases as *In re Winship* (1970), *McKeiver v. Pennsylvania* (1971), and *Breed v. Jones* (1975). In the first case, the U.S. Supreme Court determined that the evidence in juvenile cases should meet the standard of proving beyond a reasonable doubt, rather than the standard of a preponderance of the evidence used in civil cases, as this would better assist and protect juveniles. In *McKeiver v. Pennsylvania* (1971), the Supreme Court ultimately determined that the Fourteenth Amendment—which guarantees trials by jury for adults in a criminal court—does not apply to youths in a juvenile court. Finally, in *Breed v. Jones* (1975), the U.S. Supreme Court decided that double jeopardy applies to juvenile cases and that the juvenile court cannot adjudicate a youth and then transfer their case to an adult court. It was another crucial decision in ensuring that although juveniles have a separate system and process from adults, they are not treated more harshly than adults in criminal court.

The early understanding and application of the doctrine of *parens patriae* assumed informality, which ultimately led in some cases to unequal treatment and harsher outcomes for juveniles as compared to adults, as well as discrimination against minorities. The Supreme Court cases of the 1960s and 1970s established new procedural rules in the juvenile justice process, introducing more formality and structure, consequently mirroring the adult criminal justice system's processes and providing important protection against discretion and unequal treatment.

3. Tough on crime, tough on juveniles

The end the 20th century became known as the “tough on crime” era, during which the treatment of juvenile offenders shifted from being primarily rehabilitative to increasingly punitive. This trend was explained by rising crime and delinquency rates, which incited public fear and concern, and by the limited evidence of the effectiveness of rehabilitative interventions (Applegate, Davis, Cullen 2009; Lee, Kraus 2016; Feld 2018). There were 1.9 million delinquency cases referred to juvenile courts in 1997—an estimated 48 percent increase over 1988 (Puzzanchera et al. 2000; Ehrmann, Hyland, Puzzanchera 2019). Youth violence became a significant social problem, since juvenile arrests for robbery, aggravated assault, and weapons law violations peaked in 1994 (Puzzanchera 2021).

Due to the aforementioned factors, this period saw a shift in the juvenile justice system, as it moved from the concept of *parens patriae* to a system that operated on the principles of the classical school of criminology. The classical school maintains that people are rational actors with free will who make decisions based on a cost-benefit analysis, so one's punishment should be retributive and should fit their

crime. States began enacting determinate sentencing laws and expanding eligibility criteria for transfers to adult court. Detention facilities became overcrowded as the rates of youth confinement rose. Over 100,000 youths were confined in the late 1980s and 1990s (as compared to 36,479 in 2019). Black youths were particularly affected by the punitive measures. The detention of youths became a part of the American mass incarceration phenomenon.

4. A case of transfer to the adult system

A notable change within the juvenile justice system in the late 1990s was the increased use of transfers to the adult system. The objective of transfers was to reduce juvenile offending by increasing punishment and removing serious offenders from the juvenile justice system, which is geared toward rehabilitation (Mears 2003; Lee, Kraus 2016). This process further shifted the juvenile justice system toward the adult system's goals of deterrence and retribution.

A juvenile can be waived to adult court through judicial, legislative, or prosecutorial waivers. Historically, the primary mechanism used to transfer youths to adult court was the judicial waiver, about which the juvenile court judge makes the final decision (Lee, Kraus 2016). The Supreme Court case *Kent v. United States* (1966) established numerous factors for deciding whether a juvenile should be transferred, such as their maturity, their prior criminal record, the type of offense, and the likelihood of their successful rehabilitation (Jordan, Myers 2011; Lee, Kraus 2016). Since judges were able to analyze each case on an individual basis, this waiver was perceived to align best with the courts' fundamental *parens patriae* philosophy (Thorson 1999).

Judicial waivers have garnered criticism despite the establishment of the *Kent* factors. Interestingly, Dia N. Brannen et al. (2006) found that juvenile court judges weighted the *Kent* factors differently. For instance, "dangerousness" (i.e., a history of violence and aggression) was the most heavily considered factor, followed by "maturity and sophistication" (i.e., decision-making or capacity for reasoning) and "amenability to treatment" (i.e., the likelihood of rehabilitation). The scholars explain that these processes contradict the philosophy of *parens patriae*, as less consideration is put toward treatment and rehabilitation.

Legislative waivers, also known as statutory exclusion, became more common during the 1990s as legislators enacted policies that lifted age restrictions and expanded eligibility criteria for transfers to adult court (Loughran et al. 2010). Juvenile cases were automatically filed in criminal court without any involvement from judges or any formal examination of the juvenile (Brannen et al. 2006). By the end of the 1990s, over 50 percent of U.S. states had enacted laws that automatically sent certain juveniles to adult court based on their age and the offense;

today, 28 states have legislative waivers in place (Burrow 2008; OJJDP 2020a; Hockenberry 2021). These waivers have been criticized for contradicting *parens patriae* because they do not examine youths or their cases on an individual basis (Thorson 1999; Weston 2016).

Prosecutorial waivers also became more common in the 1990s when states passed laws which allowed prosecutors to determine whether certain cases would be filed in juvenile or adult court (Burrow 2008; Lee, Kraus 2016). These waivers, used in 14 states today, have been critiqued for going against the original, rehabilitative purpose of the juvenile justice system and providing unrestricted power to prosecutors who prioritize public safety (Thorson 1999; Burrow 2008). With the development of prosecutorial and legislative waivers, the focus shifted from the adolescent to the offense.

It is difficult to ascertain the exact number of youths waived to the adult system because of inadequate data. More recent estimates suggest that in 2019, out of 53,000 juvenile cases, around 3,300 were judicially waived and 8,900 were transferred due to statutory discretion or prosecutorial waivers (Puzzanchera et al. 2021).

Juvenile transfers to criminal court can result in imprisonment in adult or juvenile facilities, probation, intensive supervision, diversion, or placement in community-based programs (Mears 2003). Research found that judicial and prosecutorial waivers were more likely to result in confinement, while legislative waivers more often led to non-criminal outcomes (Zane 2017). Transferred youths tend to receive longer sentences than non-transferred youths and adults for comparable crimes (Jordan, Myers 2011; Lehmann, Chiricos, Bales 2018). Finally, some research has found that juveniles transferred to the adult system are more likely to recidivate (Lanza-Kaduce et al. 2005; Feld 2018). It seems that transfers and severe sanctions overall do not reduce subsequent delinquency among youths, and this finding highlights the importance of treatment and rehabilitation for young offenders.

5. Current issues in the American juvenile justice system

The juvenile justice system today faces critical challenges, in part because many juvenile justice policies undermine the primary goals of *parens patriae*. The use of detention can be detrimental to many youths, separating them from family, friends, and community. Although juvenile confinement has declined by 60 percent since 2000, there is still a need for improvement seeing that approximately 25 percent of youths in juvenile facilities have not been convicted of a crime (Sawyer 2019). In addition, according to 2016 statistical data, almost 12,000 youths were serving life sentences, with 20 percent serving life sentences without parole (The Sentencing Project 2019). The detention of and long sentences for youths contribute to

the American problem of mass incarceration and remain proof that the juvenile justice system has moved toward punishment and retribution.

The juvenile justice system exhibits gender-specific trends similar to those in the adult system. While there has been an overall decline in juvenile arrests, this decline has been more significant for males than for females. For example, in 1997 there were 14,284 girls and 90,771 boys in residential placement; in 2019 there were 5,414 girls and 31,064 boys. The confined female population declined by 62.1 percent between 1997 and 2019, while the share of confined girls increased during the same period, from 14.8 percent to 13.6 percent. In contrast, the confinement rate for boys declined by 65.8 percent, but the proportion of them among confined juveniles decreased from 86.4 percent to 85.2 percent (Sickmund et al. 2022).

Similarly, although the juvenile arrest rate for girls declined by 65.85 percent, the proportion of girls increased from 23.7 to 30.5 percent in 2019. On the other hand, the juvenile arrest rate declined by 75.79 percent for boys, while boys made up 76.3 percent of juveniles in detention in 1997 and 69.5 percent in 2019 (OJJPD 2020b).

This trend is concerning, as many girls involved in the system have experienced victimization. Indeed, Cathy Spatz Widom (1992) found that abused and neglected girls were significantly more likely to engage in delinquency. The unequal treatment of girls and the enforcement of status offenses indicate the presence of patriarchal standards within the juvenile justice system and the need for gender-responsive solutions.

Discrimination against ethnic and racial minority youths has also persisted within the juvenile justice system. While juvenile confinement rates have declined significantly in recent decades, minority youths are still confined at disproportionately higher rates. Data indicate that 14 percent of all youths under 18 in America are Black, yet 42 percent of the boys and 35 percent of the girls in juvenile facilities are Black. Indigenous youths make up 3 percent of the girls and 1.5 percent of the boys in juvenile facilities, despite comprising less than 1 percent of all youths nationwide. These disparities exist among transferred youths as well. For instance, 2017 data show that Black youths account for 35 percent of delinquency cases, but over 54 percent of juveniles who were judicially transferred to adult court. In comparison, white youths account for 44 percent of delinquency cases and only 31 percent of judicially transferred juveniles (Sawyer 2019). Racial disparities are evident in every stage of the juvenile justice process.

The racial disparities continue to impact female adolescents. Non-minority girls make up 55 percent of the female population and account for 46 percent of the female delinquency cases, whereas Black girls make up 15 percent of the female population and represent 35 percent of the female delinquency caseload (Ehrmann, Hyland, Puzzanchera 2019). The detention rate for non-minority girls is 17.6 per 100 cases, while for Black girls it is 20.9 per 100 and for Hispanic girls 26.3 per 100. In contrast, diversion rates are the highest among non-minority girls and the lowest among Black girls (Ehrmann, Hyland, Puzzanchera 2019). Diversion programs redirect offenders from conventional juvenile justice sanctions to

provide treatment that addresses their needs. Not only are minority girls arrested and confined at higher rates, but they are also less likely to participate in rehabilitative diversion programs (Bartollas, Schmalleger, Turner 2019).

In fact, the discriminatory practices are present in all types of dispositions. For example, Black youths are more likely to have their cases referred to a juvenile court instead being handled informally, as in the case of White youths. They are also more likely to be placed in confinement and less likely to receive probation (Rovner 2016). Finally, ethnic and racial minorities account for 77 percent of life sentences without parole and 63 percent of those sentences were handed down to Black youths (The Sentencing Project 2019). While Black youths commit violent offenses at higher rates, violent crimes account for only 6 percent of juvenile arrests (OJJDP 2020b), so they do not explain the sentencing disparities.

By focusing on retribution rather than rehabilitation, the system neglects to consider any potential deeper, traumatic events that some delinquent youths experience. As Joshua Rovner (2021) explains, those given life sentences tend to encounter a plethora of adversities, including exposure to violence and victimization. Thus, these data are even more troublesome considering the detrimental effects that confinement can have on youths who may be dealing with the repercussions of trauma. The system continues to punish marginalized and vulnerable populations more often and more severely, which may further traumatize them. This is a widespread issue, as these racial disparities exist in states with significant minority populations, as well as those with small minority populations (Rovner 2016).

6. Violence and delinquency prevention programs

There are still many aspects of the juvenile justice system that suggest an emphasis on rehabilitation, such as programs and interventions that are designed to prevent delinquency and recidivism. According to Franklin Zimring (2005), being a juvenile encompasses often limited cognitive capacities and underdeveloped social control. If those characteristics are not present, as Franklin Zimring indicated, immaturity should remain a mitigating factor when considering a punishment for a juvenile. This way of thinking about juveniles and their punishment is aligned with propagating delinquency prevention interventions for youths.

In general, meta-analyses show that not only are there overall reductions in recidivism for juvenile offenders who participate in intervention programs compared to those who do not, but also that participating in any programs is beneficial to adolescents (e.g., Bouchard, Wong 2018). As Jennifer L. Matjasko et al. (2012) indicated: "It makes sense to invest in effective violence prevention programs."

The evidence-based programs are especially important for the juvenile justice system, as they are backed by scholarly research and they are strongly recommended by various governmental and non-governmental institutions. Researchers often

categorize these programs as “effective,” “promising,” or showing “no effects.” The Blueprints for Healthy Youth Development, created by the Institute of Behavioral Science at the University of Colorado, promotes so-called “model” and “model plus” programs, which are evaluated using a rigorous experimental design and are supported by evidence showing their effectiveness. However, implementing evidence-based programs is a slow process and only 5 percent of eligible youths participate in them (Henggeler, Schoenwald 2011).

One of the first meta-analyses was conducted by Mark W. Lipsey (2008), who reviewed over 361 research studies and found that the most effective interventions for juveniles are those in the surveillance category (e.g., intensive probation and parole), restorative programs (e.g., community service), and counseling programs. Overall, the most effective interventions were group counseling programs led by a therapist (a 25 percent decrease in reoffending) and mentoring from a volunteer or paraprofessional (a 21 percent decrease in reoffending).

While we could not locate any more recent or equally comprehensive meta-analyses, we found several more specific ones that are relevant to the discussion on violence prevention programs. For example, Trudy van der Stouwe et al. (2014) examined the effectiveness of multisystemic therapy and found that it was most effective for White youths younger than 15 at reducing general delinquency. Craig S. Schwalbe et al. (2012) indicated that among diversion programs, only family treatment significantly reduced juvenile recidivism. Finally, findings from the meta-analysis by Wong et al. (2016) showed that restorative diversion programs significantly reduced recidivism among White youths but were ineffective among ethnic minority youths.

The most recent meta-review conducted by Laceé N. Pappas and Amy L. Dent (2021) indicates that participating in the intervention programs is effective overall at reducing delinquency among youths, but their effectiveness varies by a number of factors, including the type and seriousness of the committed offense and whether the adolescent is institutionalized. The program modalities that showed the strongest positive outcomes were multisystemic treatment, family-based treatment, wilderness therapy, cognitive behavioral treatment, and restorative justice. According to researchers, those interventions worked in part because of their rehabilitative approach.

David P. Farrington (2017) recommended that juvenile correctional facilities should provide more rehabilitative and evidence-based programs such as cognitive behavioral therapy, drug treatment, restorative justice, mentoring, education, and vocational training. Cognitive behavioral therapy seeks to address and improve dysfunctional thoughts and deviant behavior and has been backed by copious amounts of research (e.g., Greenwood, Turner 2019). In addition, mentoring, education, and vocational programs can help adolescents identify and achieve goals and can teach them the necessary skills for rejoining society.

One program that has been deemed “effective” according to OJJDP’s standards is Project BUILD, a program that addresses a range of issues among confined youths, including violence, substance abuse, and gang activity. This program has

a curriculum which focuses on building their self-esteem and improving their ability to communicate, address problems, establish goals, and make decisions (Lurigio, Bensiger, Thompson 2000). Other programs have been categorized as “promising” by the OJJDP. For example, the program Juvenile Justice Anger Management Treatment for Girls focuses on improving anger management, aggression, and other cognitive-behavioral issues among confined girls (Goldstein et al. 2018).

Mental health and substance use problems are not uncommon among justice-involved youths, and some programs have sought to address these issues among confined juveniles (Caldwell, Van Rybroek 2005; Caldwell et al. 2006). Unfortunately, despite research suggesting that justice-involved youth have disproportionately high rates of mental health and substance use problems as well as higher recidivism rates, only a small percentage of this population receives treatment (OJJDP 2017). As mentioned previously, though many adolescents may benefit from these interventions, they are not widely accessible.

Discussion and conclusions

The history of the American juvenile justice system is the history of a struggle between two approaches to crime and justice: rehabilitation and punishment. In 1899, a separate juvenile justice court and system were founded on the legal doctrine of *parens patriae*. The underlying assumption was that youth can be helped and rehabilitated and the state is obliged to act as a parent when young people do not flourish, whether it is due to neglect or juvenile delinquency. This early approach, with its informality and judicial discretion, was modified by the U.S. Supreme Court cases of the 1960s and 1970s. The landmark cases granted youth important due rights in order to offer some of the same legal protections provided to adults. Juveniles were granted the right against self-incrimination as well as the rights to be represented by a counsel, to have a separate transfer hearing, and to require evidence that proves their guilt beyond a reasonable doubt in the court proceedings. However, the rehabilitative and due right approach was undermined during the “tough on crime” period. The treatment and processing of juveniles began to mirror that of adults. The new approach to delinquent juveniles was geared more toward individual responsibility and punishment than their protection.

It is important to note that relatively recent neuroscience research has shown that the human brain continues to develop throughout childhood and adolescence, until one’s mid-20s. Unlike adults, adolescents do not have a solid sense of judgment or impulse control, which influences their behavior (Bartollas, Schmallegger, Turner 2019). Maltreatment can cause problems with an individual’s brain development and cognitive functions, leading to issues with learning, attentiveness, memory, self-control, and cognitive flexibility (Bick, Nelson 2016; Kavanaugh et al. 2017). These issues may be exacerbated when youth are placed in confinement facilities.

Rather than receiving proper treatment and being allowed to grow and develop, they are separated from any prosocial contacts (e.g., family, friends). Essentially, neuroscience research supports the concept of *parens patriae* that youth are inherently different from adults and must therefore be treated differently. These scientific findings were reflected in the U.S. Supreme Court decision in *Roper v. Simmons* (2005), in which the judges reaffirmed that children are distinguished by their diminished criminal responsibility and should therefore not receive the harshest possible punishment: the death penalty (Feld 2018).

The contemporary juvenile justice system affords due rights to juveniles and continues juvenile justice procedural methods representative of *parens patriae* (e.g., sealed juvenile records and informality during court proceedings); however, it also propagates retributive punishment as the harsh legacy of the “adult crime, adult time” approach of the 1980s and 1990s (Feld 2018). The current juvenile justice process includes various punitive methods, such as transfers to the adult system, blended sentences, extended control over juveniles via parole, overuse of pre-trial detention, imprisonment in adult jails and prisons, and limited access to rehabilitative programs in detention facilities. These punitive methods impact some groups more than others since gender, racial, and ethnic disparities in the juvenile justice system are still prevalent today.

Lisa Macaluso and Mark Soler (2021) called for redefining *parens patriae* to address the structural racism in the juvenile justice system that has existed since its inception. They argue that the Child Savers represented white, middle-class values and culture, which limits its application to youth of color who are socioeconomically disadvantaged and over-represented in the system. In addition, *parens patriae* assumes that parents might not be capable of caring for their children and that the state can better fulfill that role. Consequently, many children who are detained are separated from their families; the system nonetheless experiences high juvenile recidivism rates. The doctrine of *parens patriae*—and specifically the practice of the state assuming the role of a parent—has been questioned since *In re Gault* (1967) (Macaluso, Soler 2021). According to the federal Adoption Assistance and Child Welfare Act of 1980 and the effectiveness of such evidence-based programs as functional family therapy (FFT) and multisystemic therapy (MST), parental involvement is critical to the development and success of juveniles involved in the justice system (see also Celinska et al. 2019). These arguments are extremely important to consider when determining the applicability and efficacy of the doctrine of *parens patriae* today. We suggest that it is necessary to either redefine *parens patriae* or propose an alternative procedural approach in order to build an inclusive system without racial, ethnic, and gender disparities that provides increased equity and rehabilitative efforts to youth through evidence-based programs.

Declaration of Conflict Interests

The authors declared no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Funding

Amina Cheboubi was supported by the CRJ MA Graduate Research Assistant (RA) Program. Authors received no other specific funding for this work.

References

- Applegate B.K., Davis R.K., and Cullen F.T. (2009). 'Reconsidering child saving: The extent and correlates of public support for excluding youths from the juvenile court.' *Crime & Delinquency* 55(1), pp. 51–77.
- Bartollas C., Schmallegger F., and Turner M.G. (2019). *Juvenile Delinquency*. New York: Pearson.
- Beger R.R. (1994). 'Illinois juvenile justice: An emerging dual system.' *Crime & Delinquency* 40(1), pp. 54–68.
- Bick J. and Nelson C.A. (2016). 'Early adverse experiences and the developing brain.' *Neuropsychopharmacology* 41(1), pp. 177–196.
- Bouchard J. and Wong S.J. (2018). 'Examining the effects of intensive supervision and aftercare programs for at-risk youth: A systematic review and meta-analysis.' *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 62(6), pp. 1509–1534.
- Brannen D.N., Salekin R.T., Zapf P.A., Salekin K.L., Kubak F.A., and DeCoster J. (2006). 'Transfer to adult court: A national study of how juvenile court judges weigh pertinent Kent criteria.' *Psychology, Public Policy, and Law* 12(3), pp. 332–355.
- Burrow J. (2008). 'Reverse waiver and the effects of legal, statutory, and secondary legal factors on sentencing outcomes for juvenile offenders.' *Crime & Delinquency* 54(1), pp. 34–64.
- Caldwell M., Skeem J., Salekin R., and Van Rybroek G. (2006). 'Treatment response of adolescent offenders with psychopathy features: A 2-year follow-up.' *Criminal Justice and Behavior* 33(5), pp. 571–596.
- Caldwell M.F. and Van Rybroek G.J. (2005). 'Reducing violence in serious juvenile offenders using intensive treatment.' *International Journal of Law and Psychiatry* 28(6), pp. 622–636.
- Celinska K., Sung H., Kim Ch., and Valdimarsdottir M. (2019). 'An outcome evaluation of Functional Family Therapy for court-involved youth.' *Journal of Family Therapy* 41(2), pp. 251–276.

- Curtis G.B. (1976). 'The checkered career of *parens patriae*: The state as parent or tyrant.' *DePaul Law Review* 25(4), pp. 895–915.
- Farrington D.P. (2017). 'Preventing the transition from juvenile delinquency to adult crime.' *Journal of Community Corrections* 26(3), pp. 5–16.
- Feld B.C. (1988). 'In re Gault revisited: A cross-state comparison of the right to counsel in juvenile court.' *Crime & Delinquency* 34(4), pp. 393–424.
- Feld B.C. (2018). 'Punishing kids in juvenile and criminal courts.' *Crime and Justice* 47(1), pp. 417–474.
- Ferdinand T.N. (1991). 'History overtakes the juvenile justice system.' *Crime & Delinquency* 37(2), pp. 204–224.
- Goldstein N.E., Giallella C.L., Haney-Caron E., Peterson L., Serico J., Kemp K., and Lochman J. (2018). 'Juvenile Justice Anger Management (JJAM) treatment for girls: Results of a randomized controlled trial.' *Psychological Services* 15(4), pp. 386–397.
- Greenwood P. and Turner S. (2009). 'An overview of prevention and intervention programs for juvenile offenders.' *Victims and Offenders* 4(4), pp. 365–374.
- Henggeler S.W. and Schoenwald S.K. (2011). 'Evidence-based interventions for juvenile offenders and juvenile justice policies that support them and commentaries.' *Social Policy Report* 25(1), pp. 1–28.
- Jordan K.L. and Myers D.L. (2011). 'Juvenile transfer and deterrence: Reexamining the effectiveness of a "get-tough" policy.' *Crime & Delinquency* 57(2), pp. 247–270.
- Kavanaugh B.C., Dupont-Frechette J.A., Jerskey B.A., and Holler K.A. (2017). 'Neurocognitive deficits in children and adolescents following maltreatment: Neurodevelopmental consequences and neuropsychological implications of traumatic stress.' *Applied Neuropsychology: Child* 6(1), pp. 64–78.
- Lanza-Kaduce L., Lane J., Bishop D.M., and Frazier C.E. (2005). 'Juvenile offenders and adult felony recidivism: The impact of transfer.' *Journal of Crime and Justice* 28(1), pp. 59–77.
- Lee S.J. and Kraus L.J. (2016). 'Transfer of juvenile cases to criminal court.' *Child Adolescent Psychiatric Clinics of North America* 25(1), pp. 41–47.
- Lehmann P.S., Chiricos T., and Bales W.D. (2018). 'Juveniles on trial: Mode of conviction and the adult court sentencing of transferred juveniles.' *Crime & Delinquency* 64(5), pp. 563–586.
- Lipsey M.W., Howell J.C., Kelly M.R., Chapman G., and Carver D. (2010). *Improving the Effectiveness of Juvenile Justice Programs*. Washington DC: Center for Juvenile Justice Reform at Georgetown University.
- Loughran T.A., Mulvey E.P., Schubert C.A., Chassin L.A., Steinberg L., Piquero A.R., and Losoya S. (2010). 'Differential effects of adult court transfer on juvenile offender recidivism.' *Law and Human Behavior* 34(6), pp. 476–488.
- Lurigio A., Bensiger G., and Thompson S.R. (2000). *A Process and Outcome Evaluation of Project BUILD: Years 5 and 6. Unpublished Report*. Chicago: Loyola University, Department of Criminal Justice.

- Macaluso L. and Soler M. (2021). 'Redefining *parens patriae* to address structural racism in the juvenile justice system.' *Juvenile Justice Update* 24(4), pp. 3–4, 18–20.
- Madison J. (2012). 'Coercion, if coercion be necessary: The educational function of the New York House of Refuge, 1824–1874.' *American Educational History Journal* 39(1–2), pp. 401–416.
- Matjasko J.L., Vivolo-Kantor A.M., Massetti G.M., Holland K.M., Holt M.K., and Cruz J.D. (2012). 'A systematic meta-review of evaluations of youth violence prevention programs: Common and divergent findings from 25 years of meta-analyses and systematic reviews.' *Aggression and Violent Behavior* 17(6), pp. 540–552.
- McNally R.B. (1982). 'Nearly a century later: The child-savers-child advocates and the juvenile justice system.' *Juvenile & Family Court Journal* 33(3), pp. 47–52.
- Mears D.P. (2003). 'A critique of waiver research: Critical next steps in assessing the impacts of laws for transferring juveniles to the criminal justice system.' *Youth Violence and Juvenile Justice* 1(2), pp. 156–172.
- Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention [OJJDP] (1999). 'An evolving juvenile court: On the front lines with Judge J. Dean Lewis.' *Juvenile Justice* 6(2), pp. 3–12.
- Pappas L.N. and Dent A.L. (2021). 'The 40-year debate: A meta-review on what works for juvenile offenders.' *Journal of Experimental Criminology*. Available online: <https://doi.org/10.1007/s11292-021-09472-z> [05.07.2022].
- Parrish D.E. (2020). 'Achieving justice for girls in the juvenile justice system.' *Social Work* 65(2), pp. 149–158.
- Pisciotta A.W. (1983). 'Scientific reform: The "New Penology" at Elmira, 1876–1900.' *Crime & Delinquency* 29(4), pp. 613–630.
- Pisciotta A.W. (1985). 'Treatment on trial: The rhetoric and reality of the New York House of Refuge, 1857–1935.' *The American Journal of Legal History* 29(2), pp. 151–181.
- Platt A. (1969). 'The rise of the child-saving movement: A study in social policy and correctional reform.' *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 381(1), pp. 21–38.
- Platt A. (2009). *The Child Savers. The Invention of Delinquency. The 40th Anniversary Edition*. New Brunswick, New Jersey, London: Rutgers University Press.
- Puzzanchera Ch., Stahl A.L., Finnegan T.A., Snyder H.N., Poole R.S., and Tierney N. (2000). *Juvenile Court Statistics 1997*. Washington, DC: Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.
- Ryan J.P., Abrams L.S., and Huang H. (2014). 'First-time violent juvenile offenders: Probation, placement, and recidivism.' *Social Work Research* 38(1), pp. 7–18.
- Schwalbe C.S., Gearing R.E., MacKenzie M.J., Brewer K.B., and Ibrahim R. (2012). 'A meta-analysis of experimental studies of diversion programs for juvenile offenders.' *Clinical Psychology Review* 32(1), pp. 26–33.

- Thorson A.M. (1999). 'From *parens patriae* to crime control: A comparison of the history and effectiveness of the juvenile justice systems in the United States and Canada.' *Arizona Journal of International and Comparative Law* 16, pp. 845–871.
- Van der Stouwe T., Asscher J.J., Stams G.J.J., Deković M., and van der Laan P.H. (2014). 'The effectiveness of multisystemic therapy (MST): A meta-analysis.' *Clinical Psychology Review* 34(6), pp. 468–481.
- Weston B. (2016). 'Balancing rehabilitation and punishment: Combining juvenile court waiver mechanisms to create a balanced justice system.' *American Criminal Law Review* 53(1), pp. 235–254.
- Widom C.S. (1992). *The Cycle of Violence*. US Department of Justice, Office of Justice Programs, National Institute of Justice: Washington DC.
- Willrich M. (2003). *The City of Courts. Socializing Justice in progressive Era Chicago*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zane S.N. (2017). 'Do criminal court outcomes vary by juvenile transfer mechanism? A multi-jurisdictional, multilevel analysis.' *Justice Quarterly* 34(3), pp. 542–569.
- Zimring F.E. (2005). *American Juvenile Justice*. Oxford: Oxford University Press.

Internet sources

- Blueprints for Healthy Youth Development (n.d.). *Standards of Evidence. Full Reference*, Blueprintsprograms.org. Available online: <https://www.blueprintsprograms.org> [05.07.2022].
- Ehrmann S., Hyland N., and Puzzanchera Ch. (2019). *Girls in the Juvenile Justice System*. Laurel: Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention. Available online: <https://ojjdp.ojp.gov/sites/g/files/xyckuh176/files/pubs/251486.pdf> [05.07.2022].
- Fox J.A. (1996). *Trends in Juvenile Violence: A Report to the United States Attorney General on Current and Future Rates of Juvenile Offending*. Washington: Bureau of Justice Statistics, United States Department of Justice. Available online: <https://bjs.ojp.gov/content/pub/pdf/tjvfox.pdf> [05.07.2022].
- Hockenberry S. (2021). *Delinquency Cases Waived to Criminal Court, 2018*. Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention. Available online: <https://ojjdp.ojp.gov/publications/delinquency-cases-waived-2018.pdf> [05.07.2022].
- Katsjura A. (2019). *Women's Mass Incarceration: The Whole Pie 2019*, Prisonpolicy.org. Available online: <https://www.prisonpolicy.org/reports/pie2019women.html> [05.07.2022].
- Lipsey M.W. (2008). *The Arizona Standardized Program Evaluation Protocol (SPEP) for Assessing the Effectiveness of Programs for Juvenile Probationers: SPEP Ratings and Relative Recidivism Reduction for the Initial SPEP Sample*. Nashville: Center for Evaluation Research and Methodology. Available online: https://my.vanderbilt.edu/spep/files/2013/04/AZ-Recidivism-Report_final-revised.pdf [07.07.2022].
- Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention [OJJDP] (2015). *Status Offenders*, Ojjdp.ojp.gov. Available online: <https://ojjdp.ojp.gov/mpg/literature-review/status-offenders.pdf> [05.07.2022].

- Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention [OJJDP] (2017). *Diversion from Formal Juvenile Court Processing*, Ojjdp.ojp.gov. Available online: https://ojjdp.ojp.gov/sites/g/files/xyckuh176/files/media/document/diversion_programs.df [05.07.2022].
- Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention [OJJDP] (2020a). *Provisions for Imposing Adult Sanctions on Juvenile Offenders, 2018*, Ojjdp.gov. Available online: https://www.ojjdp.gov/OJSTATBB/structure_process/qa04115.asp?qaDate=2018 [05.07.2022].
- Office of Juvenile Justice Delinquency and Prevention [OJJDP] (2020b). *Demographic Characteristics of Juvenile Arrests, 2019*, Ojjdp.gov. Available online: <https://www.ojjdp.gov/ojstatbb/crime/qa05104.asp?qaDate=2019> [05.07.2022].
- Office of Juvenile Justice Delinquency and Prevention [OJJDP] (2021). *Race/Ethnicity Profile of Juvenile Offenders in Residential Placement, 2019*, Ojjdp.gov. Available online: <https://www.ojjdp.gov/ojstatbb/corrections/qa08205.asp?qaDate=2019> [05.07.2022].
- Office of Juvenile Justice Delinquency and Prevention [OJJDP] (n.d.). *Model Programs Guide*, Ojjdp.ojp.gov. Available online: <https://ojjdp.ojp.gov/model-programs-guide/about-mpg> [05.07.2022].
- Puzzanchera Ch. (2021). *Juvenile Arrests, 2019*. Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention. Available online: <https://ojjdp.ojp.gov/publications/juvenile-arrests-2019.pdf> [05.07.2022].
- Rovner J. (2016). *Racial Disparities in Youth Commitments and Arrests*, Sentencingproject.org. Available online: <https://www.sentencingproject.org/publications/racial-disparities-in-youth-commitments-and-arrests/> [05.07.2022].
- Rovner J. (2021). *Juvenile Life Without Parole: An Overview*, Sentencingproject.org. Available online: <https://www.sentencingproject.org/publications/juvenile-life-without-parole/> [05.07.2022].
- Sawyer W. (2019). *Youth Confinement: The Whole Pie 2019*, Prisonpolicy.org. Available online: <https://www.prisonpolicy.org/reports/youth2019.html> [05.07.2022].
- Sickmund M., Sladky T.J., Puzzanchera Ch., and Kang W. (2022). *Easy Access to the Census of Juveniles in Residential Placement*, Ojjdp.org. Available online: <https://www.ojjdp.gov/ojstatbb/ezacjrp/> [05.07.2022].
- The Sentencing Project (2019). *Youth Sentenced to Life Imprisonment*, Sentencingproject.org. Available online: <https://www.sentencingproject.org/publications/youth-sentenced-life-imprisonment/> [05.07.2022].

Court decisions

- Breed v. Jones*, 421 U.S. Supreme Court 519 (1975). Available online: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/421/519/> [05.07.2022].
- In re Gault*, 387 U.S. Supreme Court 1 (1967). Available online: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/387/1/> [05.07.2022].
- In re Winship*, 397 U.S. Supreme Court 358 (1970). Available online: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/397/358/> [05.07.2022].

- Kent v. United States*, 383 U.S. Supreme Court 541 (1966). Available online: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/383/541/> [05.07.2022].
- McKeiver v. Pennsylvania*, 403 U.S. Supreme Court 528 (1971). Available online: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/403/528/> [05.07.2022].
- Roper v. Simmons*, 543 U.S. Supreme Court 551 (2005). Available online: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/543/551> [05.07.2022].

ARCHIWUM
KRYMINOLOGII

Archives of Criminology

PL ISSN 0066-6890

DOI 10.7420/AK2022.07

2022 • 44(2) • 61–82

Greg Los ■

Application of the policy constellations framework to the Polish drug policy over the past twenty-five years

Aplikacja ramy teoretycznej „policy constellations” do polskiego prawa i polityki narkotykowej na przestrzeni ostatnich 25 lat

Abstract: *Background:* The aim of this paper is to explain change and continuity in the Polish drug policy over the past 25 years using the policy constellations framework (Stevens, Zampini 2018). *Method:* The policy constellations framework is applied to explain Poland's adoption of solutions based on prohibition in the year 2000, and later from 2008 to 2016, in the context of novel psychoactive substances. The data comes from in-depth interviews with stakeholders (N = 18), including NGO workers, former ministers, government officials, journalists, a former police superintendent and a criminologist. *Conclusion:* The Polish drug policy is not a natural outcome of events, but it rather reflects moral preferences and material interests (e.g., the desire to reproduce political capital) of the dominant groups involved in shaping the drug policy.

Keywords: drug policy, Poland, ACF, policy constellations, pluralism, NPS

Abstrakt: *Wstęp:* Celem niniejszego artykułu jest wyjaśnienie zmian i ciągłości w polskiej polityce narkotykowej na przestrzeni ostatnich 25 lat za pomocą ramy teoretycznej „policy constellations” (Stevens, Zampini 2018). *Metoda:* Model „policy constellations” zostanie wykorzystany do wyjaśnienia wprowadzenia przez Polskę zakazu posiadania narkotyków w 2000 roku i później, w latach 2008–2016, w kontekście nowych substancji psychoaktywnych (NPS). Dane pochodzą z wywiadów z zainteresowanymi stronami (N = 18), w tym z pracownikami organizacji pozarządowych, byłymi ministrami, urzędnikami państwowymi, dziennikarzami, byłym nadinspektorem policji i kryminologiem. *Wniosek:* Polska polityka i prawo narkotykowe nie są naturalnymi konsekwencjami wydarzeń, ale odzwierciedlają raczej preferencje moralne oraz interesy materialne (np. chęć pozyskiwania kapitału politycznego) dominujących grup zaangażowanych w ich kształtowanie.

Słowa kluczowe: polityka narkotykowa, Polska, policy constellations, pluralizm, NPS

Dr Greg Los, University of Brighton, United Kingdom, g.los@brighton.ac.uk, ORCID: 0000-0002-9455-2687

Introduction

In recent years, more researchers have been diverting their attention from looking at the outcomes of implemented policy (e.g., Reuband 1998; MacCoun, Reuter 2001; Reinerman, Cohen, Kaal 2004; Hughes, Stevens 2010; Krajewski 2013) towards trying to explain what political and social mechanisms lead to policy stability and change (e.g., Kübler 2001; Lancaster et al. 2017; Ritter et al. 2018). The existing frameworks for explaining policy decisions lie within the field of public policy and can be roughly split into a broad school of popular pluralist positions (e.g., Kingdon 1984; Sabatier, Jenkins-Smith 1993) and critical theories that have been applied less often to explain policy (e.g., Stevens, Zampini 2018).

One of the most influential public policy theories – the Advocacy Coalition Framework (hereinafter ACF) – is based on the idea that people use politics to translate their beliefs into action (Sabatier, Jenkins-Smith 1993). In the ACF, advocacy coalitions form out of members from a variety of institutions, such as legislators, researchers, journalists and unionists. The coalitions then compete in the policy setting to achieve their preferred policy options.

Beliefs are the glue that hold coalitions together. The two types of beliefs outlined by Paul Sabatier and Hank Jenkins-Smith (1993) are the deep core beliefs and the policy core beliefs. Deep core beliefs refer to actor's personal philosophy, commonly expressed on a left-wing/right-wing spectrum. Examples of deep core beliefs include values such as security and freedom or opinions on whether people are born evil or their evil is socially learnt. Coalitions and beliefs represented by actors operate in policy subsystems, such as legislative committees, administrative agencies and interest groups (Jenkins-Smith, Sabatier 1993: 179). The power of coalitions depends on status ("in a position of legal authority"), money, and the ability to "garner public support" to spin information and to mobilise troops (i.e. members who are willing to fundraise and harness public support) (Sabatier, Weible 2007: 201–203). The critical perspectives can advance the understanding of power in policy-making.

Alex Stevens and Giulia Zampini (2018) have recently presented a critical angle to explain drug policy developments using Habermasian assumptions. The focus of their approach lies in looking at social asymmetries of power which put certain groups at a structural advantage in institutionalising their moral preferences and material interests. In their analysis of English drug policy, they illustrate, similarly to the ACF, how actors with similar moral values group together in what they refer to as "policy constellations" (hereinafter PC). Constellations are not stable but fluid; they can be imagined as groups and actors gravitating towards each other based on their shared interests. In the English drug policy, some of the key actors in these constellations include, but are not limited to, various politicians, public health officials, Home Office, the police, the media, official advisory bodies and liberal as well as conservative NGOs. Constellations are different to ACF coalitions since the actions of constellations are not necessarily coordinated rationally. Actors and groups in PCs act predominantly independently. In addition, they are

usually aligned based on mutual support for countering the interests of opposing constellations. In relation to policy processes, the authors argue that actors do not reach a consensus solely based on rational debate and evidence, as more dominant forces influence policy processes.

Jurgen Habermas (1981) uses his theory of communicative action as a framework for analysing “shortcomings and blockages of extant practices, discourse and institutions” (as cited in Goode 2005: 67). He discusses this in relation to two types of action: communicative and strategic (Habermas 1987). The aim of communicative action is to secure understanding and consensus, where actors exchange views to reach a common understanding of the world. In communicative action, actors judge their arguments based on how true, right and authentic the arguments are. An ideal speech situation is a concept that closely follows the idea of communicative action. Habermas argues that ideal speech occurs when communication follows four rules: the participants should be able to discuss any subject; everyone should be allowed to question or introduce any assertion they wish; everyone should be able to express their desires and attitudes without interruption; and no-one in the public sphere should be prevented from exercising these rules.

Strategic actions, on the other hand, aim to achieve practical success by influencing the decisions of another actor. Jurgen Habermas (1981: 266) defines them as “actions orientated to success.” They contrast with communicative action, as here at least one party does not wish to establish a shared understanding of the world with the other person (Edgard 2006: 140). Instead, they aim to achieve agreement through techniques such as bribery, blackmail or violence. In more sophisticated settings, strategic action also includes manipulation, control over information and the use of emotive language to conceal the weakness of arguments.

One’s position to deploy strategic communication and strategic actions is subject to their status, connections and other systemic advantages. Those who enjoy a strong media profile, for example, can pressurise their political opponents and manipulate social opinion in a way that favours their stance (Herman, Chomsky 1988). Political parties and politicians are the most important suppliers of information to the media. They can negotiate their access, which is also subject to their normative preferences, social status and cultural background (Verba, Schlozman, Bradey 1995; Carpini 2004). The use of power nevertheless can be even more hidden. Some can create problems out of conditions, generate evidence, block inconvenient evidence or use their position to allow or block groups or actors from the policy setting. The power of these actors is not only based on the political context, but numerous systemic advantages which are ignored in pluralist frameworks. Power in this context may also be increased by forces independent of individuals, such as structure, dominant ideology and rules within the government which limit certain types of actions (Edgard 2006).

Drug policy in Poland

The story of drug policy in Poland, including under communism, has already been described elsewhere (e.g., Krajewski 2004), so the following is only a brief summary. Arguably some of the most notable drug policy developments in Polish law can be seen in the criminalisation of drug possession in the year 2000 and the subsequent responses to novel psychoactive substances (NPS). The first Polish attempt at regulating the drug market was the Prevention of Drug Addiction Act of 1985. This law, however, was arguably very liberal and did not comment on drug possession until 1997, when the Drug Abuse Counteraction Act of 1997 came into force. Section 48(8) of that act specified that possession of small amounts of narcotics was not a crime if it was for personal consumption. This law only survived until 2000, when section 48(8) was replaced with amendment 62, which criminalised all possession of controlled substances. These policy shifts have been described previously (Krajewski 2004; Malinowska-Sempruch 2016), but research that would describe these changes with the theoretical perspectives found in public policy seems to be lacking.

Meanwhile, NPSs started to be legally distributed in Poland around 2007 (Bujalski, Dąbrowska, Wieczorek 2017). Defining an NPS is problematic. It is officially defined under the Act of Countering Drug Addiction 2005 as “a substance of natural or synthetic origin in any physical condition that affects the central nervous system.” For the purpose of this article, however, NPSs can be understood as various substances which attracted the attention of the media between 2008 and 2016, being labelled by them as NPSs or “*dopalacze*” (afterburners). As argued in previous research (Stevens et al. 2015), it is difficult to determine whether all of them were particularly new, and impossible to know whether some of them are indeed psychoactive, as many of them were not tested.

These substances were initially sold predominantly through online shops, with only 40 bricks-and-mortar vendors operating in 2008. In the same year, a website called *www.dopalacze.com* was launched, offering an entire catalogue of substances, from powders and pills, through herbal mixtures to crystals (Bujalski, Dąbrowska, Wieczorek 2017). The presence of NPSs and shops selling them resulted in amendments that added the new substances to existing legislation and changed the definition of an NPS to try and cover as many of them as possible (Krajewski 2015). All of the policy responses were situated in the realm of prohibition, attempting to completely prevent individuals from accessing NPSs and giving no significant consideration to alternative policy options, such as regulated sales (with customer protection) or restricted marketing and sales with or without medical supervision (Hughes, Winstock 2012; Krajewski 2015). Another option could have been to adopt a more liberal approach to traditional drugs like cannabis, which some have argued would have decreased the demand for NPSs. Overall, using the PC framework, the sections below explain the impetus behind the initial changes to Polish drug policy in 2000 and the reasons why prohibition continued to dominate afterwards, as reflected in the responses to NPSs.

Methodology

Eighteen in-depth interviews were conducted in Polish with relevant stakeholders in Poland, including NGO workers, former ministers, government officials, journalists, a police officer and a criminologist. A set of 38 questions was prepared, focussing on potential reasons for the policy change. It was informed by the theoretical framework and split into themes which focused on potential socioeconomic factors, legal factors, geopolitical factors, power factors, morality and structuralism. On top of the interviews, I also did some supplementary analysis of media reports (predominantly interviews from various outlets with senior politicians such as Donald Tusk) and reports from sessions of the Polish Parliament (Sejm 2000; Sejm 2016).

This research used two sampling approaches. Purposeful stratified sampling was firstly used in order to identify and select respondents who would be particularly rich in information (Patton 2002). The key aim of the stratified purposeful sampling strategy is to identify as much variation as possible (Patton 2002: 240 in Palinkas et al. 2015). The process firstly involved identifying individuals and groups who would be particularly experienced in (Bernard 2002) and knowledgeable about (Cresswell, Plano Clark 2011) drug policy in Poland. The stratification then refers to the way participants were predominantly selected if they belonged to a specific group of interest. These groups included politicians, officials, senior police officers, academics, NGO workers and journalists.

As this investigation generated data from human participants, a number of ethical considerations had to be addressed before it could take place. The interviewees were predominantly established officials and stakeholders. If controversial information was obtained, then any data leak had the potential to damage their careers. The participants were therefore asked if they wished to remain anonymous before the interviews took place. In the study, only their professional titles are used. The method and questions received ethical approval from the ethics department of the University of Kent.

The interviews were firstly transcribed using Microsoft Word and then translated into English. The data were then coded using NVivo 12. The codes came from the PC theoretical framework, where key elements were used as nodes. The data were then divided depending on whether they better fit the context from 2000 or the NPS context.

Table 1: Interviewees and their descriptions (N = 18)

Respondent Type	Description
Police Officer	Former police superintendent who established the first specialised units for countering drug-related organised crime in Poland
NGO worker	Head of a liberal Polish NGO with the aim of reforming Polish drug policy
NGO worker	Drug policy consultant for the Open Society Foundation in Poland
NGO worker	Senior MONAR worker
NGO worker	Senior MONAR worker
NGO worker	Member of the 'Return from A' group and an expert in addiction
NGO worker	Senior member of the board at the Helsinki Foundation for Human Rights, a liberal organisation set up to promote respect for freedom and human rights
NGO worker	MONAR junior recovery worker
Govt. official	Employee at the National Bureau for Drug Prevention (NBDP)
Politician	Former Minister in the Chancellery of the President
Politician	Former Minister of Health
Govt. official	Head of a department dealing with NPSs in Poland
Govt. official	Senior member of the NBDP
Researcher	Researcher at the Institute of Psychiatry and Neurology in Poland and an ESPAD researcher for Poland
Journalist (1)	Journalist for a left-wing quarterly with an interest in drug policy
Journalist (2)	Former journalist for a major newspaper with an interest in drug policy
Journalist (3)	Publicist and vocal critic of the current Polish drug policy
Academic	Professor of Law and Criminology, involved in trying to reform Polish drug policy

Explaining the criminalisation of drug possession in Poland in 2000

The aim of this section will be firstly to describe the actors and groups involved in the Polish drug policy when the decision to criminalise drug possession was made in the year 2000. The analysis at this point focusses on demonstrating the normative alignments of these actors and groups and their strategic objectives (e.g., obtaining political capital). Throughout the whole section, the emphasis will also be placed on the degree to which some of the actors enjoyed advantages that would allow them to directly or indirectly intervene in the policy processes in support of their preferred policy option.

The conservative constellation of actors in the Polish drug policy setting

The Polish drug policy context in the 1990s can be characterised with a split between two major PCs. Firstly, what can be observed is the emergence of a conservative group whose core values are congruent with abstinence, social control, purity and respect for authority. Some of the most notable members of this group include NGOs, the police and conservative politicians.

Many of these members emerged in the 1990s as, for example, groups of parents of children who use drugs or the newly established police structures for countering organised crime groups. Police officers at the time allegedly explained how they wanted to create informants out of those caught with small amounts of drugs and to use them to apprehend the dealers. Their voices were important, strong evidence of which is how the police were mentioned by MP Zbigniew Wawak in the parliamentary debate prior to the amendment:

Representatives of the police confirmed that they support removing the 'side door' for organised crime [amendment 48(8) from 1997], following the footsteps of Western European countries such as Austria, Belgium, France and Sweden and introducing a total ban on drug possession. (Sejm 2000)

The 1990s were also described by a Polish criminologist as a period when many radical NGOs appeared in support of amendment 62. Some of these groups were linked to the Catholic Church and called for full abstinence from narcotics. This included associations of parents of children addicted to drugs. One government official describes how the parent organisations "had an important voice in shaping drug policy." Their importance is a result of two factors. Firstly, during the early stages of Polish drug policy in the 1990s, many of the NGOs dealing with drug use and addiction were not professional movements. According to one of the respondents, "they were very bottom-up." Powrot z U is an example of an association of parents of children with drug problems, and according to one official it was very supportive of the amendment. Their stance is likewise reflected in the letter sent to MP Jerzy Hausner, who cited it in the Sejm (2000):

I received this letter from Powrot z U. The letter states that ‘the previous law [1997] proved to be harmful from the point of view of entities dealing with reducing the phenomenon of drug addiction. The proposed changes [amendment 62] may significantly reduce drug use among children and adolescents.’

A former superintendent of the police described a general sense of friendship between himself and other members of the conservative constellation:

When I was the police boss and when Piotr Jablonski was their director [NBDP] or Olaf Maier ... we were friends and this cooperation was going really well ... as the police back then we were putting a great emphasis on prevention ... Basia Labuda was helping us when she was the minister.

Police officers, for example, were active in numerous prevention campaigns. They were visiting schools and conducting training sessions for teachers and school rectors. He specifically recalled one campaign called “You use ... you lose,” which was executed with help from the Minister Barbara Labuda. Drugs were beginning to be treated ‘in a complex way’ and the elements of prevention and countering were closely interlinked.

The liberal constellation of actors in the Polish drug policy and their loss of power

On the other side sat a small liberal constellation whose normative values were congruent with individual freedom. This group exerted a significant degree of influence until 1997, and then began to lose their power because of the changes in the political tide.

A former Minister of Health explained how those who resisted the criminalisation of drug possession and some liberal political actors dealt with specific areas of harm reduction in 2000. He went on to describe how there were two political camps in the 1990s with distinctive opinions on the topic. The first group is the liberal camp, which had greater opportunities until 1997. The government during that period was a coalition between two left-wing parties: the Democratic Left Alliance (SLD) and the Polish People’s Party. The Democratic Union, which later merged into the Freedom Union, was likewise active at the time. It was described as consisting of liberal people with voices which “had a good degree of influence in many areas.” The Marshal of the Sejm, Mikołaj Kozakiewicz, for example, shared a more liberal outlook on the drug issue. Such flexibility – according to the former minister – is unimaginable in current day and age since “one is now forced to vote along the parliamentary club lines.”

In 1997, the conservative party Solidarity Electoral Action (AWS) won the elections, but in order to obtain a parliamentary majority was forced into a coalition with Freedom Union. The normative preferences of AWS are reflected in the statement by a former police superintendent, who claimed that AWS were “traditionalists and treated narcotics as an absolute evil which had to be fought against.” In addition, he added that the “problem of narcotics [was] very clearly

... negative to them.” This is likewise reflected in statements of some of their MPs.

In the name of recreating social awareness, and in the name of recreating the awareness that drugs are evil, I want to yet again express my faith that this amendment [62] will become law. (Sejm 2000)

The normative preferences of the AWS MPs thus matched the normative preferences of other members of the conservative PC, such as the police and parent groups. In describing the political context, it is nevertheless important to remember that amendment 62 was not a governmental initiative. A Polish academic who was active in research at the time expressed the belief that the government was not particularly focussed on the whole matter. Furthermore, he claims that the government “didn’t have an unequivocal stance, but most likely decided to not go against it.” The amendment was in fact introduced by a group of AWS MPs who came from the Christian National Union, a right-wing group with values “based on the pre-war National Democratic” party (Polish Academic).

Over the course of the decade, members of the conservative constellation managed to accumulate numerous advantages, which can then be seen in how they defused inconvenient views and dominated consultations with the public. The head of a Polish NGO described how the amendment from 2000 was introduced after consultations, in which different groups were given an opportunity to speak out via subcommittees. This is indicative of different voices being collected before a policy decision is taken. The former Minister in the Chancellery of the President also described how there were numerous discussions on what should be done about the problem of narcotics. She explains how “politicians, community workers, doctors and therapists with different views” were present. Some were allegedly supportive of total legalisation, while she was personally supportive of “soft repression” and “not putting people into prisons.” Her narrative therefore creates an impression of a pluralist setting, or Habermasian communicative action in which different voices were collected, no-one was prevented from participating and amendment 62 was to some degree the outcome of a rational deliberation amongst these groups and actors.

To other respondents this reflection of communicative action seemed to be a façade. The former Minister of Health recalled that liberal “opinions were exceptional in that team.” In addition, discussions and debates, although present, were “emotionally charged,” according to him. Other respondents claimed that parental organisations dominated the meetings with radical views. They were not considered experts, but their voices had a great deal of influence. The status of these groups allowed them to defuse counterarguments that favoured the continuity of the liberal law from 1997. They often described it as being responsible for harming their children and blamed it for their children’s misfortunes. According to the Polish academic, some experts and politicians found their presence troubling. They believed that due to their traumatic experiences, parental groups should be moved away from drug policy and decision-making “as they were not neutral participants.”

Others were also sceptical of the view that having a child who is addicted to drugs is a good enough reason to be declared an expert on addiction and drug policy.

The former police officer explained how at that time, “voices advocating for a differentiation between soft and hard substances, for example, were weak.” The “gateway effect” dominated the discourse in certain ways, and many members of the conservative constellation disseminated the view that there is no point in separating drugs into different classes since softer substances lead to harder substances and are therefore equally as harmful. This opinion was well exemplified in a comment by MP Marian Krzaklewski (AWS): “acceptance of so-called ‘soft drugs’ leads to general domestication of a drugs culture, which then brings about hard drugs ... the spread [of hard drugs] and the often-irreparable addiction of young people” (Sejm 2000).

The evidence presented herein also falls in line with the ideas presented by Olli Kangas et al. (2013), who argue that values are more important than knowledge, and Loseke (2003), who shows how fear or anger are adopted to create a sense of urgency. In one of his concluding statements, MP Krzaklewski (Sejm 2000) used such emotive language, saying that “a great number of these human tragedies, which especially affect younger people, are a result of the faulty law [1997] which we are finally resolving today.” Arguably, the increase in drug use would have never got the attention of as many people and would not have been considered as grave if it did not involve children. Family is an important part of Polish society, and drugs were portrayed as an attack on children and mothers. The former Minister of Health explained how the amendment was in fact passed so quickly because it was difficult to vote “against something used to ‘protect children’ and ‘schools.’”

The domination of the media and public opinion by the conservative constellation

The respondents’ opinions support the view that a number of actors from the conservative constellation also managed to obtain significant media power, which influenced public opinion in favour of criminalising the possession of drugs. For Habermas, public opinion is important not because it “rules,” but because it points policymakers in particular directions through communication channels (Habermas 1996). Many of the interviewees argued that negative perceptions towards drugs had always existed in Poland, and this never really changed. Some of the respondents claimed that ‘Polish society was always conservative’ when it comes to drugs (Head of a Polish NGO) and that drugs are “culturally foreign, unknown, and were always portrayed as dangerous in Poland” (ESPAD researcher).

There is, however, a risk here of assuming that these perceptions emerged fully naturally and independent of other contexts. The opinions of the respondents nevertheless indicate that the media had a significant influence on public opinion at the time and likely pushed public opinion in favour of criminalisation. This mechanism could have functioned in three possible ways. Firstly, some of the actors who fell in

the conservative PC enjoyed access to media power, which enabled them to persuade the public that harsher drug sanctions are the main way to address the problem. The former police officer, for example, explained how they 'managed to persuade the media to cooperate' in creating prevention campaigns and disseminating a view which favoured full abstinence. Some of these politicians likely took a moralist stance that all drugs are evil. The former Minister in the Chancellery of the President, who was active at the time, is one such actor as well as one who enjoyed media access. In many ways she is one of the actors most closely associated with the criminalisation from 2000, and some of her views are strong evidence for placing her in the conservative constellation: "I think that no tumour-related illness or any other illness is as big a threat as narcotics in Poland ... and worldwide" (Former Minister). She described how her anti-drug media campaigns were present in every commercial TV station, and she singled out one achievement with particular pride:

I don't remember in which year ... 1999 or 2000 ... we asked all TV stations to play a public information film ... on the same day ... at the same time. Everyone agreed ... it was something incredible ... and that film was viewed by 12 million people, so more people than those who saw the pope visit. (Former Minister)

She adds that her aim was to show the film at all TV stations at the "same time so people couldn't watch anything else." The media initiatives are nevertheless just one element of her campaigns focussed on drug prevention. She first "began anti-drug actions around 1990 and cooperated with therapists, police officers and politicians." Once she was appointed Minister in the Chancellery of the President, the anti-drug campaigns intensified and "lasted from approximately 1996 to 2005." Her campaigns reflect a view that policy is based on the promotion of normative values. The campaigns – according to the former minister – were based on discouraging drug use as well as "awareness, emotions, feelings and a value system." Different institutions of education, including primary schools, secondary schools, colleges and universities, were involved in these campaigns. She concluded that tens of thousands of schools were involved in her anti-drug campaigns. A former politician and journalist referred directly to these campaigns in his online blog, describing the impact of these anti-drug campaigns as being responsible for creating a false consciousness amongst members of the public: "Her 'narcophobic' campaigns reinforced harmful myths about drugs for years, preventing change to the ineffective policy" (Journalist 3).

He summarises that, in his view, her campaigns created a perverse relation between the parents of children addicted to drugs and law enforcement, where parents were encouraged to be grateful for repression. In addition, they were made to believe that repression was equivalent to saving their children's lives.

Some political actors, on the other hand, likely tried using the context of criminalisation as an opportunity to obtain additional political leverage. According to one of the respondents, Lech Kaczyński, for example, was at the time looking for

a way to break out as a party leader. One of the interviewees recalls how in the late 1990s Kaczyński appeared on television in what he referred to as a “sheriff role” in order to explain that amendment 62 would not criminalise people and that it would only be used to apprehend the dealers. Such an appearance was unprecedented at the time. This supports the opinion of another NGO worker who was present at the time, explaining how the main motivation behind the amendment was to “build political capital” (Journalist 2). Kaczyński was not alone in his approach; the former Minister of Health described how politicians were becoming increasingly prone to populist devices used to enrich their power. Small groups of conservative politicians could have, for example, blackmailed the majority by accusing them of “leaning too far left” and “tolerating things.” This “threat mechanism,” as explained by the criminologist, could have been very influential in getting the parliamentary majority to push the amendment through.

Secondly, the media could have also influenced political opinions. The ESPAD worker referred to the media in relation to not only how it ‘influences the society, but also how it influences the politicians’. According to him, this is important because “politicians very frequently look at social attitudes through the prism of the media.” He further explains that often, “politicians prefer to trace social attitudes through newspapers” instead of research. This is directly reflected in a parliamentary speech by MP Krzysztof Baszczyński (AWS) (Seim, 2000) who used what he saw on television as an argument for penalisation: “We see on public television youth advertising their use by saying ‘it’s not illegal so we are allowed’ ... we can take it once ... we can take it twice ... it’s not dangerous.”

A journalist who writes for a left-wing quarterly also recounted how drugs were always presented as mysterious and shrouded in a vision of moral downfall on Polish television. All major soap operas always had a young protagonist who took drugs and overdosed or went to prison because of them. In his words, “drugs were the gates to hell.” These soap operas were then predominantly watched by older people “who also go and vote.” In the 1990s and early 2000s these images were easily created. TV series or streaming platforms like HBO or Netflix, which nowadays produce informative series on drugs, were absent. Since social media was non-existent, newspapers and TV had a monopoly on influencing public attitudes. This also supports Habermas’ idea (1989: 165) that stimulation is a key function of mass media, as opposed to educating and creating guidance for the public.

Explaining responses to the novel psychoactive substances

The Polish drug policy had evolved since the decision was taken in 2000 to criminalise all possession of drugs. Since then, new actors had emerged in the setting. A similar division between advocates for different solutions to NPSs was nevertheless clear. This is well exemplified by a comment from a senior member of

the Sanitary Inspectorate: “There was a large conservative group with different opinions” to the “liberal side on what should be done about NPSs.” As will be shown throughout this section, even though the small liberal PC was proactive in resisting policies based on prohibition, they were dominated by a much larger – conservative – constellation who favoured solutions based on prohibition.

The changes to the liberal constellation from 2008 to 2016

In the early 2000s, new NGOs entered the Polish drug setting, and the presence of the liberal group was much clearer in the context of NPSs. The Polish Drug Policy Network (PDPN) and the Global Drug Policy Programme began resisting the domination of prohibition. Their involvement in the 2010s mostly consisted of publicly scrutinising the government and advocating for more liberal solutions to NPSs, which also overlapped with depenalisation of other drugs. “The PDPN argued that the penalties for the possession of ‘classic drugs’ were one of the reasons for the emergence of NPSs” (Head of a Polish NGO).

The organisation also offered their cooperation to the Minister of Health and asked to be included in the policy process, but was unsuccessful. The PDPN (2010) wrote a letter to the government criticising it for not making sufficient use of scientists and experts when drafting the initial amendments. The letter pointed out that there is a lack of facilities for monitoring NPSs. The director of the Global Drug Policy Programme, on the other hand, was “supportive of treating NPSs like alcohol, with emphasis on informing the public about how these substances work and their dangers” (Head of a Polish NGO). Another notable actor who seems to align with the liberal PC in terms of normative preferences is the Free Hemp Society (FHS). The FHS was established in 2006 and continues to work towards a “rational and effective use of hemp,” but it was likewise critical of the government’s approach to NPSs.

The media likewise seemingly had changed since the year 2000. The consultant for the Open Society Foundation (OSF) described how not many organisations in Poland were interested in drug policy, yet the media were always keenly interested in drugs. The PDPN and Global Drug Policy Programme attempted to use that interest in the context of forming NPS policy. The OSF consultant explained that “it’s not like the public discussion was absent” and that the liberal side of the debate was trying to convince the public and policymakers that amendments focussing on prohibition and additional scheduling of new substances would not bring about the desired results. One of the journalists illustrated how *Krytyka Polityczna* – a left-wing quarterly – took a completely different stance to that of the mainstream media. He went so far as to claim that some of their work managed to influence the mainstream media by introducing harm reduction lexicon, such as *decriminalisation* or *depenalisation*, into the public discourse.

The major political stakeholders and parties did not vocally support alternative approaches to NPSs between 2008 and 2010. This is most likely due to

the political context, in which all opposition would have been seen as creating additional challenges during a national “crisis.” There were instead a handful of MPs who advocated for alternative treatment of “traditional” drugs, which would have acted as a policy to counter the demand for NPSs. SLD members, such as Marek Balicki, were vocal in trying to liberalise Polish drug policy. He was the only politician to vote against scheduling additional NPSs. Opposition then grew when the political party Ruch Palikota (RP) managed to obtain 40 seats in the 2011 general election – making it the third largest party. It was the only party which was actively trying to change drug policy in Poland. In an interview with TVP (2015), Janusz Palikot – the former leader of RP – told the interviewer that he believed NPSs are a problem “because there is no access to regulated soft drugs.” In his view, regulation of the “traditional drugs” market was the only way to stop NPS-related problems. Other RP members also got involved in trying to change the drug laws by sitting on the Parliamentary Team for Rationalising Drug Policy, which consisted of 14 liberal MPs.

The conservative constellation in the context of Polish NPSs

As with the policy setting in the 1990s, the conservative constellation consisted of the police, some medical professionals, members of official bodies dealing with NPSs (e.g., Sanepid) and politicians from both sides of the spectrum. The views and stances of some of these members are best demonstrated in the clash of ideas of how the NPS situation should be interpreted. Actors whose views would place them in the conservative PC argued at the time that the problems associated with NPSs were numerous, including but not limited to the growing number of NPSs, their accessibility and the rising number of poisonings. Members from both PCs seemed to agree that there were indeed some conditions which presented a serious threat to public health. However, some members of the liberal PC criticised officials for overreacting, which in their view led to the problem worsening.

The former Minister of Health described the early NPS period in relation to the “lack of deaths” and not grave – especially in comparison to the number of alcohol-related deaths. He recalled how in the early stages of the “crisis,” only a single death was noted in Szczecin. It was also unknown whether it had been a result of NPSs, yet the “media appropriated the case and reported it sensationally.”

A journalist who was active at the time explained how they tried warning that scheduling well-known “legal highs” as narcotics would lead to health consequences. As a result of such amendments, the composition of these well-known products changed while the name often stayed the same. People were therefore using different products under the same name, but were unaware of the changes to their chemical content. The journalist generally blamed politicians like Donald Tusk for the waves of poisonings: “If they hadn’t touched any of it, then most likely no-one would have been poisoned and the hospitals would not have been filled with young people having problems” (Journalist 3).

These arguments nevertheless run contrary to the values – and political objectives – of the dominant stakeholders who aligned with the conservative constellation. In addition, in some cases these arguments would have also threatened their political position, as they would have indicated that the prohibitive framework is futile. This explains why some actors who enjoyed media power, like Donald Tusk, actively contributed to igniting the NPS crisis. In some of his speeches, Tusk categorised the population into those deserving of protection and those who should be punished. The people deserving of punishment were those profiting from NPSs: shop owners and distributors. Their victims, on the other hand, primarily consisted of children and young people. In the daily tabloid *Fakt* (2010), Prime Minister Tusk told the readers that “there will be no mercy for those who are trying to turn the lives of promising young people into the hell of addiction” and that “we will not let these people breathe.” This shows another side to the NPS-related problems. The focus was never on the problematic drug users or the marginalised groups who may have used NPSs as an alternative to other substances, even though the EMCDDA (2016, 2017, 2018, 2019) demonstrates that NPS use was particularly prevalent among these groups. The lack of focus on these groups reflects a further degree of moral judgement in relation to which social groups should be treated positively or negatively.

What can be observed here is how Tusk tried to redirect criticism from himself and his party onto others. He indicated that the obsolete and sluggish system was the main reason that NPS distributors were able to operate in the first place. In addition, his language separated himself from the system – which he considered part of the problem and somehow beyond the control of the government. In another interview he even attempted to justify the ineffectiveness of the state, when he said that “the enemy in this fight is scrupulous and simultaneously sophisticated” (InteriaFakty, 2010). He then referred directly to the legal tools used to control finances, trade and epidemiology, repeating that “enemy sophistication” is the main reason why legal tools seem not to work in the context of NPSs. He proclaimed that he “will act on the edge of the law” to eradicate NPSs and accused the opposition of standing in the way (Polskie Radio 2010).

Nevertheless, it does not seem that NPSs came to dominate the political agenda for so long because they truly represented the most serious and pressing issue at the time. In many ways NPSs seemed to have been a nuisance for the key political stakeholders. The government arguably became so responsive to the problem because NPSs – or a particular portrayal of them by the media – presented the situation as being particularly dangerous. Overall, the situation of NPSs was not only epidemiological in nature. The media quickly picked up on the idleness of the government and highlighted that the existing legal mechanisms were not working (Krajewski 2015). As previously mentioned, the visible shops became a symbol of failure. Prohibiting new substances also proved to be a very lengthy process, taking from one to two years because each substance had to go through various parliamentary commissions and processes. Governmental effectiveness was therefore scrutinised by the public and the media.

Systemic advantages of the conservative constellation from 2008 to 2016

Similarly to the context in the 1990s, systemic advantages can be seen in how actors from the conservative PC effectively side-lined policy alternatives and ensured that solutions which fit their own normative preferences and strategic objectives came to dominate. As briefly outlined in the introduction section, there were certainly policy alternatives that could have been adopted by the government at the time. The small liberal PC of actors argued that the emergence of NPSs could have been a direct result of the prohibitive laws. In an open letter to the Minister of Health, the PDPN argued that “the incredible popularity of so-called legal narcotics is a direct legacy of the strict law from the year 2000” (PDPN 2010). The letter pointed out that NPSs emerged as “traditional low-harm drugs were replaced by potentially more dangerous, synthetic equivalents.” It then went on to say that countries which emphasised harm reduction and which “treat marijuana completely differently to Poland experienced the NPS phenomenon to a completely different degree.”

These views, however, were not accepted by the most powerful stakeholders in the Polish drug policy. The Prime Minister, Donald Tusk, voiced his prohibitionist views on numerous occasions. Speaking in the Seim in 2011(b), for example, he said that

when it comes to any form of legalisation of narcotics or liberalisation, I said this earlier – and this view may be different to my friends in RP – but while I am the PM and will have something to say in Poland, the legalisation of narcotics will never take place. The end. Full stop.

The role of Donald Tusk is of paramount importance in the context of NPSs. As demonstrated above, he was partially responsible for shaping the anti-NPS discourse. His actions and speeches also undoubtedly created a more hostile environment towards more liberal policy options. The views of Ewa Kopacz, Minister of Health from 2007 to 2011, reflect a similar conservatism and drug-free ideology. In a radio interview with *Gazeta.pl* (2010), she talked about the fight against NPSs; when asked why the government was not considering depenalising soft drugs to stop the spread of NPSs, she responded in the following way:

In general, not just as a Health Minister but as a doctor ... I am against even the smallest amounts of drugs I don't want even this smallest dose ... used to satisfy the curiosity of that young person ... to have an impact on their whole life.

She went on to explain how in her view and based on her experience, “softer and harder drugs are all the start of addiction.” She summed up by saying that she “doesn't want soft or hard narcotics” and “will call for a strong fight against all drugs.” Overall, this indicates why alternative solutions were not adopted in response to NPSs.

The systemic advantages of the conservative PC are also evident in how the governing party used various legal tools to make legislative processes more favourable to their chosen policy, which was based on prohibition. One such tool deployed by

the politicians at the time was *zamrażarka Marszałka* [the Marshal's freezer]. The "Marshall's freezer" is an informal term for a sort of limbo some bills can be placed into. The former Minister explained that, in Poland, any MP can introduce a draft bill.

The freezer is a relic of communism, where it was possible to introduce draft bills, but because no-one used it, it wasn't dangerous. It was only used to say 'look at our great democracy, even MPs can directly introduce bills.'

The official function of the freezer was to separate "silly ideas from good ideas," but now "it is an instrument used to decide what is right and what is wrong." This is only one of the tools that gave a legislative advantage to the members of the conservative PC in the Polish policy on NPSs. At the time of the NPS crisis (2008–2016), there were attempts to change the status of cannabis, which would – in the eyes of the liberal PC – act as an alternative policy option to NPSs. These attempts nevertheless ended up in the "Marshall's freezer" or were judged as violating the constitution.

Another systemic advantage can be seen in how Polish policymakers amended NPS legislation and added new NPSs to the list of controlled substances, in a way that did not require any consultations with the public. These amendments were introduced as "private member's bills" in order to avoid the consultations which are required if a draft bill is introduced as a governmental initiative. The former Minister explained: "The government can introduce some bills through the Sejm, and then it doesn't even need to pretend that it's consulting anyone."

This makes the policy process more favourable for the policymakers, who can amend laws quickly and without putting bills up for a parliamentary debate. However, even when these consultations take place, and bills are open to the scrutiny of experts and relevant communities, the influence of these sessions has become increasingly feeble since 2005. He went on to say that the "process of consultations is becoming more and more of a formality, where it exists but is less and less real" (the former Minister of Health). A good example of this declining influence can be seen in the experience of one NGO worker during a Sejm conference which discussed adding more NPSs to the list of controlled substances. Senior NGO worker explained how she advocated for an amendment that would change the process of criminalisation and make consultations with the public a compulsory policy element. It would have made it a requirement to consult with public institutions before new NPSs could be added to the list. The Central Bureau of Investigation, the Central Criminal Bureau and the Sanitary Inspectorate – all members of the conservative constellation – used their elite status to "bombard her with allegations" concerning widespread NPS use and blocked her amendment from passing.

Conclusion and discussion

The aim of this article is to explain what led to the initial change in Polish drug policy in 2000 and why prohibition continued to dominate the policy, as later reflected in the response to NPSs. The application of the PC framework to this context sees it in relation to the power struggle between two constellations of actors with different normative preferences and strategic objectives. The very small liberal PC of mainly political actors, whose normative preferences were congruent with individual freedom, was able to assert dominance for much of the 1990s. This is largely due to the fact that many of these actors were in the ruling political parties. Their position became incrementally weakened with the emergence of actors whose normative preferences were congruent with full abstinence, respect for authority, purity and social control. These actors included the police, various organisations working with drug users (notably parental organisations) and AWS politicians, whose victory in the 2000 election allowed the conservative PC to gain systemic advantages.

The criminalisation of drugs in Poland in 2000 is interesting since, at first glance, it appears that the legal response resembles a pluralist decision where the majority of groups and actors involved in the policy process – some bottom-up – wanted criminalisation. It can nevertheless be disputed whether a decision reached in such an emotional setting can be best explained by a pluralist approach. The involvement of parental groups in the policy process is theoretically a strong indicator of pluralism, since the powerful gave those affected by the problem the opportunity to voice their views and recommend solutions that they would like to see implemented. This is also where it becomes paradoxical, however, since these groups dominated the policy setting with their emotional discourse, which disrupted the deliberations. The voices of users, on the other hand, were only echoed through communities of practice and mostly concerned problematic users. This demonstrates a structural advantage, since the voices of parents and certain NGOs mattered more than the voices and cultures of recreational drug users, for example.

The application of the PC framework to the Polish drug policy further reveals that some actors (predominantly found in the conservative PC) enjoyed systemic advantages in creating a favourable setting for the amendment that criminalised the possession of drugs. The mass media and politicians who enjoyed media power were able to influence the public sphere. This context provides a good example of how normative preferences intertwine with the desire to pursue political objectives. Some of these actors, such as Lech Kaczyński, wanted to expand their political power, whilst others – including Barbara Labuda – were likely motivated by a sense of wanting to contribute to the common good.

The second section of this article then shows how the conservative constellation which emerged in the 1990s continued to dominated Polish drug policy when decisions were taken in relation to NPSs. This is interesting since although the actors and groups in the Polish drug policy setting have changed since the amendment of 2000, with the more liberal Civic Platform party winning the election in 2007,

not much has changed in terms of official attitudes towards drugs. The second section presents a paradoxical struggle between the government and the media, where the media dominate the government and the government then uses the media for its own purposes. The NPS drug policy was emotionally charged from the very start of the crisis. All the actors performed certain functions and cooperated in policy implementation, but the evidence again does not indicate that these groups coordinated their actions to achieve their preferred policy options. The decision from 2000 at least created a façade of pluralism with grassroot actors contributing towards the amendment. In the context of NPSs, the ruling politicians dominated in a much more assertive way. The conservative group also enjoyed significant systemic advantages when it came to NPS policy (e.g., the ability to skip consultations with the public and to “freeze” inconvenient policy proposals).

Both stability and change can therefore be best explained with an intertwining of systemic advantages and moral preferences. This is likely even more interesting in the context of NPSs, since stronger evidence shows how the policymakers tried to make the policy processes more favourable to themselves.

Declaration of Conflict Interests

The author declared no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Funding

This project was fully funded through the University of Kent Vice Chancellor Scholarship (2018).

References

- Bernard H.R. (2002). *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*. Walnut Creek, CA: Alta Mira Press.
- Bujalski M., Dąbrowska K., and Wieczorek Ł. (2017). ‘New psychoactive substances in Poland. The analysis of policy responses and its effects.’ *Alcoholism and Drug Addiction* 30(3), pp. 171–184. Available online: <https://doi.org/10.5114/ain.2017.72311>.
- Carpini D. (2004). ‘Mediating democratic engagement: The impact of communications on citizens’ involvement in political and civic life.’ In L. Kaid (ed.) *Handbook of Political Communication Research*. Mahwah: LEA, pp. 395–434.

- Cresswel J.W. and Plano Clark V. (2011). *Designing and Conducting Mixed Method Research*. Los Angeles: Sage Publications.
- Edgard A. (2006). *Habermas: The Key Concepts*. Oxford: Routledge Key Guides.
- EMCDDA (2017). *High-Risk Drug Use and New Psychoactive Substances*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Available online: <https://www.emcdda.europa.eu/system/files/publications/4540/TD0217575ENN.pdf> [14.09.2022].
- Goode L. (2005). *Jurgen Habermas Democracy and the Public Sphere*. London: Pluto Press.
- Habermas J. (1981). *The Theory of Communicative Action*. Cambridge: Polity Press.
- Habermas J. (1987). *The Theory of Communicative Action Vol. 2*. Boston: Beacon Press.
- Habermas J. (1996). *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Boston: MIT Press.
- Herman E. and Chomsky N. (1988). *Manufacturing Consent – The Political Economy of The Mass Media*. New York: Vintage.
- Hughes B. and Winstock A.R. (2012). 'Controlling new drugs under marketing regulations.' *Addiction* 107(11), pp. 1894–1899. Available online: <https://doi.org/10.1111/j.1360-0443.2011.03620.x>.
- Hughes C. and Stevens A. (2010). 'What can we learn from the Portuguese decriminalization of illicit drugs?' *British Journal of Criminology* 50(6), pp. 999–1022. Available online: <https://doi.org/10.1093/bjc/azq038>.
- Kangas O., Niemelä M., and Varjonen S. (2013). 'When and why do ideas matter? The influence of framing on opinion formation and policy change.' *European Political Science Review* 6, pp. 73–92. Available online: <https://doi.org/10.1017/S1755773912000306>.
- Kingdon J. (1984). *Agendas, Alternatives, and Public Policies*. Pearson: The Book Service Ltd.
- Krajewski K. (2004). 'Polish drug policies: Between hard and soft prohibition.' *The Journal of Drug Issues* 34, pp. 587–622.
- Krajewski K. (2013). 'The tale of two drug policy approaches. Polish and Portugese drug policies during 2000s and their effects.' In A. Kuhn, P. Margot, M.F. Aebi, C. Schwarzenegger, A. Donatsch, and D. Jositsch (eds.) *Criminology, Criminal Policy and Criminal Law in an International Perspective*. Berne: Stämpfli Verlag, pp. 233–246.
- Krajewski K. (2015). 'Kontrolować czy nie, ale jeśli kontrolować, to w jaki sposób? Wyzwania związane ze zjawiskiem nowych substancji psychoaktywnych' [To control or not and if control then how?]. *Archiwum Kryminologii* 37, pp. 5–50.
- Kübler D. (2001). 'Understanding policy change with the advocacy coalition framework: An application to Swiss drug policy.' *Journal of European Public Policy* 8(4), pp. 623–641. Available online: <https://doi.org/10.1080/13501760110064429>.
- Lancaster K., Ritter A., Hughes C., and Hoppe R. (2017). 'A critical examination of the introduction of drug detection dogs for policing of illicit drugs in New South Wales, Australia using Kingdon's "multiple streams" heuristic.' *Evidence*

- and *Policy* 13(4), pp. 583–603. Available online: <https://doi.org/10.1332/174426416X14683497019265>.
- Loseke D. (2003). *Thinking About Social Problems: An Introduction to Constructionist Perspectives*. Boca Raton: Aldine de Gruyter.
- MacCoun R. and Reuter P. (2001). 'Evaluating alternative cannabis regimes.' *The British Journal of Psychiatry* 178, pp. 123–128. Available online: <https://doi.org/10.1192/bjp.178.2.123>.
- Malinowska-Sempruch K. (2016). 'Shaping drug policy in Poland.' *International Journal of Drug Policy* 31, pp. 32–38. Available online: <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2016.02.018>.
- Palinkas L.A., Horwitz S.M., Green C.A., Wisdom J.P., Duan N., and Hoagwood K. (2015). 'Purposeful sampling for qualitative data collection and analysis in mixed method implementation research.' *Administration and Policy in Mental Health* 42(5), pp. 533–544. Available online: <https://doi.org/10.1007/s10488-013-0528-y>.
- Patton M. (2002). *Qualitative Research and Evaluation Methods*. Saint Paul: Sage Publications.
- PDPN (2010). '5 października – list Polskiej Sieci Polityki Narkotykowej do Minister Zdrowia Ewy Kopacz' [5th October – letter from the Polish Drug Policy Network to the Minister of Health, Ewa Kopacz] *Gazeta Wyborcza*. 20th of October, 2010.
- Reinarman C., Cohen P.D.A., and Kaal H.L. (2004). 'The limited relevance of drug policy: Cannabis in Amsterdam and in San Francisco.' *American Journal of Public Health* 94(5), pp. 836–842. Available online: <https://doi.org/10.2105/AJPH.94.5.836>.
- Reuband K.-H. (1998). 'Drug policies and drug prevalence: The role of demand and supply.' *European Journal on Criminal Policy and Research* 6, pp. 321–336. Available online: <https://doi.org/10.1023/A:1008673313900>.
- Ritter A., Hughes C.E., Lancaster K., and Hoppe R. (2018). 'Using the Advocacy Coalition Framework and Multiple Streams policy theories to examine the role of evidence, research and other types of knowledge in drug policy.' *Addiction* 113(8), pp. 1539–1547. Available online: <https://doi.org/10.1111/add.14197>.
- Sabatier P. and Jenkins-Smith H. (1993). *Policy Change and Learning: An Advocacy Coalition Approach*. Boulder: Westview Press.
- Sabatier P. and Weible C. (2007). 'The advocacy coalition framework: Innovations and clarifications.' In P. Sabatier (ed.) *Theories of the Policy Process*. Boulder: Westview Press, pp. 198–222.
- Stevens A., Rudi F., Measham F., and Sumnall H. (2015). 'Legally flawed, scientifically problematic, potentially harmful: The UK Psychoactive Substance Bill.' *International Journal of Drug Policy* 26(12), pp. 1167–1170. Available online: <https://doi.org/10.15408/ijies.v7i1.1361>.
- Stevens A. and Zampini G. (2018). 'Drug policy constellations: A Habermasian approach for understanding English drug policy.' *International Journal of Drug Policy* 57, pp. 61–71.

Verba S., Schlozman K., and Bradey H. (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Boston: Harvard University Press.

Internet sources

- Polskie Radio (2010). *Tusk: będziemy działać na granicy prawa* [Tusk: We are going to act on the edge of the law], Polskieradio24.pl. Available online: <https://www.polskieradio24.pl/5/3/Artykul/265473,Tusk-bedziemy-dzialac-na-granicy-prawa> [14.09.2022].
- Sejm (2000). *Sprawozdanie Komisji Sprawiedliwości i Praw Człowieka oraz Komisji Zdrowia o poselskim projekcie ustawy o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii* [Reports of the Justice and Human Rights Committee and the Health Committee on the MP's bill amending the act on countering drug addiction], Sejm.gov.pl.
- Sejm (2011). *Wypowiedzi na posiedzeniach Sejmu* [Statements from Sejm session], Sejm.gov.pl. Available online: <http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/wypowiedz.xsp?posiedzenie=1&dzien=4&wyp=3&view=1> [15.09.2022].
- TVP (2015). *Dopalacze są, bo nie ma dostępu do koncesjonowanych miękkich narkotyków* [Afterburners are here because there is no access to soft drugs], Tvp.info. Available online: <https://www.tvp.info/21209198/palikot-o-dopalaczach-i-legalizacji-marihuany-medycznej> [15.09.2022].

Gorazd Meško, Katja Eman, Iza Kokoravec, Rok Hacin ■

Punitiveness in Slovenia: A study of criminal justice students as future practitioners and decision-makers in the criminal justice system

Punitivność w Słowenii: badanie studentów wymiaru sprawiedliwości jako przyszłych praktyków i decydentów w systemie wymiaru sprawiedliwości

Abstract: The paper focuses on the punitiveness and support of the death penalty among criminal justice students in Slovenia. First, a literature review on punishment and punitiveness, penal changes in Slovenia, and punitive attitudes among criminal justice students, is provided. In the second part of the paper, the results of the empirical study that took place among criminal justice students in Slovenia in 2019 are presented. Statistical analyses performed were based on a sample of 244 students at the Faculty of Criminal Justice and Security, University of Maribor. The findings highlighted retribution as the strongest predictor of students' punitive attitudes, followed by support for harsh punishment. The majority of students (59.0%) were against the death penalty. The findings indicate that support for the death penalty among criminal justice students has been decreasing in recent years.

Keywords: punitiveness, death penalty, young people, students, Slovenia

Abstrakt: Artykuł koncentruje się wokół postaw punitivnych i poparcia dla kary śmierci wśród słoweńskich studentów kierunków związanych ze sprawowaniem wymiaru sprawiedliwości. Artykuł składa się z dwóch części. W pierwszej znajduje się przegląd literatury poświęconej karaniu

Prof. Gorazd Meško, Professor of criminology, University of Maribor, Faculty of Criminal Justice and Security, Slovenia, gorazd.mesko@fvv.uni-mb.si, ORCID: 0000-0001-7466-0042

Dr Katja Eman, Associate Professor of criminology, University of Maribor, Faculty of Criminal Justice and Security, Slovenia, katja.eman@fvv.uni-mb.si, ORCID: 0000-0002-1519-822X

Iza Kokoravec, University of Maribor, Faculty of Criminal Justice and Security, Slovenia, iza.kokoravec@fvv.uni-mb.si, ORCID: 0000-0003-2994-0461

Dr Rok Hacin, Assistant Professor of criminology, University of Maribor, Faculty of Criminal Justice and Security, Slovenia, rok.hacin@fvv.uni-mb.si, ORCID: 0000-0003-2265-5422

i punitowności, zmianom w słoweńskiej polityce kryminalnej oraz represyjnym postawom studentów. W drugiej z kolei przedstawiono wyniki badania empirycznego przeprowadzonego wśród 244 studentów Wydziału Wymiaru Sprawiedliwości i Bezpieczeństwa Uniwersytetu w Mariborze w Słowenii w 2019 roku. Z badania wynika, że najsilniejszym predyktorem represyjnych postaw studentów jest zemsta, a drugim w kolejności – poparcie dla surowego karania. Większość badanych (59%) była przeciwna karze śmierci. Wyniki przeprowadzonych analiz pokazały także, że poparcie dla tej kary wśród studentów kierunków związanych ze sprawowaniem wymiaru sprawiedliwości spada w ostatnich latach.

Słowa kluczowe: punitowność, kara śmierci, młodzież, studenci, Słowenia

Introduction

David Garland (2001) described punitiveness as an abstract and complex social phenomenon, including individual attitudes, sentiments and emotions, and the particular reactions of society (legislation, judiciary, police, penal system, media, and public opinion) to deviant behaviour. Punishment and punitiveness have been the subjects of legal, criminological, and penological debates in Slovenia for more than seven decades. From a global perspective, Slovenia has been a stable, moderate country in terms of punishment (Slovenia records one of the lowest imprisonment rates in Europe, comparable to that in Scandinavian countries) (Plesničar, Drobnjak 2019). However, a closer look reveals that Slovenia has witnessed a harsher criminal justice policy and legislation in the last two decades, which is most noticeably reflected in a steady increase in the prison population (despite the decreasing number of crimes) (Hacin, Meško 2020a). Compared to other European countries, Slovenia has not experienced aggressive punitive populism, at least not on a broad scale. Nevertheless, reforms of the criminal justice system resulted in greater punitiveness (e.g., punishments and sentencing policy became harsher, life imprisonment was introduced, criminal procedural law became ever more utilitarian and less focused on guaranteeing the rights of the accused, etc.) (Flander, Meško 2013). Since 2008, criminal law in Slovenia (i.e., the Criminal Code and Criminal Procedure Act) experienced significant changes in the form of 1) harsher punishments for certain offences (e.g., sexual offences, certain drug-related offences), 2) criminalising domestic violence, 3) harsher sanctions for officials for violating individual privacy (e.g., unjustified tapping, recording, etc.), 4) new criminal offences introduced in the Criminal Code, 5) introducing the mechanism of striking a deal with the prosecution and plea bargaining, 6) changes in the pretrial and main hearings, and 7) introducing life imprisonment (Official Gazette of 2012, item 50; Official Gazette of 2012, item 32; Flander, Meško 2013).

Changes that were introduced in the Slovenian, criminal legislation and criminal justice represent the result of the changes in the society, which became

increasingly less tolerant of deviant behaviour and more supportive of severe punishment (e.g., 35.8 per cent of the Slovenian population in 2020 considered the death penalty an appropriate form of punishment; public pressure contributed to the first implementation of life imprisonment in 2021; vigilantism increased among dissatisfied citizens, leading to the creation of “quasi” paramilitary vigilante groups, etc.) (Flander, Meško 2016; Hafner-Fink et al. 2020).

In this paper, we focus on the punitiveness and support for the death penalty among criminal justice students in Slovenia. Gorazd Meško, Rok Hacin and Katja Eman (2014) highlighted that these students express more punitive attitudes than students majoring in other fields (e.g., law students). Moreover, in 2007, 57.2 per cent of criminal justice students supported the death penalty, which makes their attitudes similar to those of police officers (Mitar, Meško 2008). These findings are worrisome as these students are the future practitioners and decision-makers in the criminal justice system (especially in the police and prison service), and they will (possibly) become penal policy (co)creators. The present study draws on the data from a survey of criminal justice students from the Faculty of Criminal Justice and Security, University of Maribor, in 2019 and has two purposes. Firstly, the effects of different aims of punishment, fear of crime, trust in the criminal justice system and satisfaction with the country’s policies, and previous victimisation on students’ punitiveness are studied. Secondly, a comparison between students supporting the death penalty and those who do not support it was conducted to identify possible differences between the groups regarding their support of various punishment aims, trust in the criminal justice system and satisfaction with the politics of the country and fear of crime.

1. Punishment and punitiveness

There is little consensus on defining punitiveness as a theoretical construct (Maruna, King 2008). To be punitive is, by definition, to punish, and if one punishes more, one becomes more punitive. As Natasha Frost (2008) argued, this definition is too broad and demands various interpretations. It can be used as a term to indicate harsh public attitudes towards offenders and to evaluate the preparedness of states to use penal power (King, Maruna 2006). Relative levels of punitiveness are used to compare the harshness or leniency of penal policies. There are numerous debates about which factors (e.g., imprisonment rates, sentence lengths, prison admissions, etc.) or a combination of them are the best assessment criteria (Frost 2008). David Green (2009) agrees that public attitudes, public policies, and penal practices intertwine in debates about punitiveness, but none is an appropriate proxy for others. Increasing punitiveness is frequently referred to as punitive legislation, which focuses more on longer prison sentences than sending more offenders to prison.

The term “penal populism”, or “populist punitiveness”, refers to the justification of harsh punishments due to harsh public attitudes. It is usually treated as a label attached to the devisors of punitive policies who seem to be popular with the public and favour popularity over other policy considerations (Roberts et al. 2003; Pratt 2007; Green 2009). In addition to the response to public opinion, populist penal policies can be a consequence of an attempt to exploit public fear of crime whilst they intend to win elections rather than to reduce the crime rate and promote justice (Roberts et al. 2003). Fear of crime and punitiveness are parts of a public discourse shaping criminal policies (Zimring, Johnson 2006). Kenneth Dowler (2003) confirmed the positive correlation between increased fear of crime and individuals’ punitiveness. John Pratt (2007) argues that penal populism promotes the precedence of victims’ and communities’ rights over offenders’ rights and seeks opportunities to turn the punishments into a spectacle of reassurance and vengeance. The central tool of penal populism is imprisonment and, whilst it is necessary, it has been overused for decades.

Richard Frase (2013) emphasised that the goals of punishment can be either positive or negative, meaning they can provide practical and moral arguments in favour of the punishment. The punitive paradigm is an integral part of punishment (Ashworth 2010) and is [de]emphasised by the aims of punishment that an individual country pursues. Generally, the aims of punishment pursue the following goals: retribution, deterrence, incapacitation, rehabilitation/resocialisation, and restitution (Crow 2001; Jones 2010; Duus-Otterström 2013; Hoskins, Care, Ruback 2015), which are (usually) defined in the criminal legislation. Whilst treatment of prisoners and restorative justice are characteristics of countries with lenient penal policies, the opposite is true for countries emphasising retributive ideas based on harsh punishments (including long imprisonment and the death penalty) (Cavadino, Dignan 2006; Pratt 2007).

Jonathan Simon (2001) argued that increasing punitiveness in society led to cruelty. He describes it as a trend towards painful, vengeful, and destructive penalties, among which life prison sentences, shame sanctions, and the death penalty are included. The most intensive form of punitiveness is demonstrated in support of the death penalty (Meško et al. 2013). Patrick Fisher and John Pratt (2006) highlighted that political culture is relevant to the practice of the death penalty. Traditionalistic culture may see the death penalty as a way the elites can control the masses. Conversely, moralistic culture may be less likely to support the death penalty because of their belief that all should participate in improving the commonwealth. An individualistic, political culture seems more likely to be divided on the question of the death penalty because whilst it may be supportive of the “eye for an eye” belief, it fears an intrusive government and that individual rights will be forgotten.

2. Penal changes and punitiveness in Slovenia

In Slovenia, punitiveness has been the topic of academic and professional debates for decades. Benjamin Flander and Gorazd Meško (2013) observed punitiveness and penal populism in Slovenia and found that harsher criminal justice policy and legislation were characteristics of the last two decades. The analysis showed that the changes had been for the worse, “reforms” of the criminal justice system resulted in greater punitiveness (e.g., punishments and sentencing policy are now harsher and procedural criminal law is becoming ever more utilitarian and less focused on guaranteeing the rights of the accused). Benjamin Flander and Gorazd Meško (2016) also focused on penal and prison policy in Slovenia from its roots to the present. Although, in the last fifteen years, the public has adopted more punitive attitudes and criminal justice policy and legislation, in general, have become harsher, this, in itself, does not necessarily mean that the substance of the criminal justice system has been changing at the same pace. The analysis shows no clear trend towards punitiveness in the sentencing practice of criminal courts. Mojca Plesničar and Marko Drobnjak (2019) described Slovenia as a stable and moderate country in terms of punishment, where no excesses took place, except for rare politically coloured processes and sanctions.

Matjaž Ambrož (2016) reviewed the aim[s] of punishment in Slovenia from the positive general prevention perspective. This idea has become a leading theory of punishment in several legal systems. The Slovenian, legal system is part of the family of continental European legal systems and it has been strongly influenced by the German legal tradition, resembling the legal systems of Germany, Austria, and Hungary, as well as the legal systems of former Yugoslav republics (Flander, Meško 2013; Meško, Tičar, Hacin 2020). The current Criminal Code entered into force in 2008 and has been amended several times since. One of the most important amendments of the Criminal Code was implemented in 2017 (Official Gazette of 2017, item 27), as it introduced the purpose of punishment in the legal text after twenty-three years. Elements of retribution, prevention, and (social) rehabilitation are found in the current definition of the purpose of imprisonment (Plesničar, Drobnjak 2019). More specifically, by imposing punishment, the state pursues the following aims (Meško, Tičar, Hacin 2020):

- the protection of the fundamental values and principles of the legal order,
- the establishment of a framework so that perpetrators of criminal offences and others are aware that criminal offences are unacceptable, and
- the effective reintegration of perpetrators of criminal offences into society by taking into account their dignity and personal rights and imposing an appropriate sentence.

In accordance with Slovenian penological tradition, rehabilitation is put first as the state is (still) striving towards the resocialisation and successful reintegration of offenders back into the community. However, elements of positive general

prevention, in the form of establishing trust in the functioning of the legal system and retribution, can also be observed (Plesničar, Drobnjak 2019). The positive, general prevention can quickly become universal and a relatively cheap rhetorical device in the struggle for harsher punitiveness and stricter penal policy. Katja Šugman Stubbs (2020) reflects upon ideas of the development of criminal law using administrative law principles to expedite and make criminal procedures more efficient. This trend has been noticed in several Western European countries after experiencing terrorist attacks (Decoeur 2017), and it also seems to be gaining support in Slovenia.

Rok Hacin and Gorazd Meško (2020b: 9) studied legitimacy in the Slovenian prison environment and discovered that the rise of punitiveness in Slovenian legislation and society affected correctional practices. The authors noted that the values and prevailing norms of the society are reflected in the legitimising process of punishment. In one respect, the public's exclusion from the sphere of punishment reduces public control over the process when it becomes excessive as per prevailing standards. In another, the public does not see how and why prisoners are punished, which leads to illusory notions about the quality of life in prison and demands for harsher punishments of offenders. The findings reveal that the more the public is factually informed and educated about the causal factors related to criminality, the less punitive it is. Danijela Frangež and Jerneja Šifrer (2010) revealed that Slovenian penal institutions are dominated by a compromise between a treatment and punishment policy. Thus, one must bear in mind that the treatment can be implemented only to the degree permitted by the security measurements in the penal institution.

At the end of the 20th century, alternative forms of punishment began to be increasingly discussed in Slovenia. Juvenile community work and social training became predominant, alternative forms of punishment (Filipčič 2006). A review of Slovenian developments showed that both measures could be imposed more often as their use proved to be successful in most of the analysed cases, especially when parents were also involved in the discussion. Similar findings were obtained by Gorazd Meško et al. (2016), who tested community service implementation as a form of alternative sentence in the Ljubljana region. They discovered that, despite a long-standing statutory regulation of community service, organisations in the Ljubljana region began to accept persons sentenced to community service no sooner than in 2004, the great majority of them between 2011 and 2013. The revocation of suspended sentences is another contemporary, (alternative) criminal sanction. An analysis of statistical data in Slovene courts revealed a high proportion of suspended sentences in the structure of criminal sanctions. This concludes that the penal policy of courts in Slovenia is overbalanced in favour of alternative (i.e., suspended) sentences (Medved 2016).

What do the changes made in recent decades mean for the Slovenian penal system and its functioning? The described, comparative picture of Slovenia does not show a bad image or incredibly worrying deviations, especially as probation

is still the predominant form of sanctions. However, there are worrying trends in the form of an increasing harshness of sanctions (e.g., the length of imprisonment is rising).

3. Punitiveness and criminal justice students

Various circumstances and variables shape young individuals' attitudes toward mechanisms of social control and punishment. In general, youngsters are more punitive than older people (Chiricos, Welch, Gertz 2004). Studies on punitive attitudes revealed that males, white people, and conservative individuals express greater punitiveness, while individuals with higher education qualifications tend to be less punitive (Applegate, Cullen, Fisher 2002; Chiricos, Welch, Gertz 2004; Hogan, Chiricos, Gertz 2005). Education is considered to be one of the most consistent and important predictors of punitive attitudes, where higher education negatively affects punitiveness (Rossi, Berk 1997; Chiricos, Welch, Gertz 2004). Diana Falco (2008) suggests that individuals with higher levels of education tend to be less punitive but, despite this consistent finding, there is no consensus on how exactly the educational process and chosen fields of study influence punitiveness.

Tara O'Connor Shelley, Courtney Wald and Rhonda Dobbs (2011) suggest that students majoring in criminology and criminal justice have a more accurate knowledge of crime, criminal justice, criminological theories and punitive practices than their peers. Consequently, they might view punishment from a different perspective. However, studies provide contrasting results regarding the punitiveness of criminal justice students as some findings indicate that criminal justice and criminology students are more punitive than students of other majors (e.g., students of social work and law students) (Mitar, Meško 2008; O'Connor Shelley, Waid, Dobbs 2011; Meško, Hacin, Eman 2014), while others suggest that they are less punitive in comparison to students majoring in other fields (Falco, Martin 2012). The latter can be explained by the increased exposure of students to different theories and perspectives through the educational process (in general, seniors are less punitive than freshmen).

Nevertheless, it can be said that criminal justice students express high, punitive attitudes, which can, at least partially, be attributed to the nature of their studies (Meško, Hacin, Eman 2014). Kenneth Dowler (2003) argued that fear of crime affects an individual's punitive attitudes. However, Gorazd Meško, Jerneja Šifrer and Ljubo Vošnjak (2012) found out that a fear of crime does not influence the level of punitiveness among criminal justice students in Slovenia. Moreover, retribution was more favoured by students who had not been victimised. The authors stressed that the fear of crime or feelings of threat, in general, did not affect punitiveness in students. Therefore, students who felt more threatened considered the death

penalty less appropriate. A similar trend, towards abolishing the death penalty in criminal law and the practice of criminal justice, was also noted by Miran Mitar and Gorazd Meško (2008). Tom Taylor et al. (2001) discovered similar findings among juveniles in the USA as students who expressed greater fear of crime were less inclined toward the death penalty. Nevertheless, more than half of them favoured the death penalty (57.2%) (Mitar, Meško 2008).

It is generally known that individuals change their opinion with age as experiences shape their perspectives. Regarding the views and perceptions of authority, it is well known that young people have lower trust in authority (especially in representatives of the criminal justice system), which sometimes develops distrust and antiauthoritarian behaviour (Meško, Hacin, Eman 2014). These forms of behaviour can influence students' punitive attitudes as they perceive the criminal justice system as ineffective and, consequently, they support harsher measures to fight crime and punish offenders. To mediate such behaviour and prevent the emergence of punitive attitudes in young individuals, police should present themselves as legitimate powerholders. Michael Reisig, Justice Tankebe and Gorazd Meško (2012; 2013) argued that it is essential to study not only the public perspective on police legitimacy but also attitudes towards the police and the levels of punitiveness among the public (especially students).

In their study on public trust in police in Slovenia, conducted among criminal justice and law students, Gorazd Meško, Rok Hacin and Katja Eman (2014) also included the legal cynicism perspective. Expectations from the police and the criminal justice system are not insignificant. Their survey showed that the manner and quality of a police officer's performance and attitude towards the public during the procedures have an impact on their opinion and feelings (i.e., trust) about the police. The results revealed that certain variables could affect an individual's level of trust in the police: 1) procedural justice, 2) police effectiveness, 3) police authority, and 4) legal cynicism. The authors (Meško, Hacin, Eman 2014) note that, if police chiefs want to improve trust in police, their reforms should focus on increasing 1) procedural justice, 2) police effectiveness, 3) police authority, and 4) decreasing legal cynicism.

In Slovenia, cases of police abusing their power and authority are rare. The level of people's perception of moral authority and the moral right of the law to dictate appropriate behaviour is relatively high. Cynicism is created when the police and other authorities break generally accepted social norms, encouraging people to think, "If the police can behave however they please, and ignore the rules, so can I" (Jackson et al. 2012: 9). Gorazd Meško et al. (2016) note that, if police exercise their authority via fair procedures, they influence the sense of normative commitment to the police and enhance compliance with the law.

4. Methodology

The social context in which this study took place was the [former socialist] cultural and economic environment of the Republic of Slovenia. In 2019, Slovenian society witnessed the resignations of several politicians, irregularities in big construction projects (suspicion of corruption), restrictions on obtaining credits, which will affect young people the most, and the rise of “quasi” paramilitary vigilante groups (*slo. varde*), enhanced security of the Southern border due to the (persisting) migration crisis, and the notorious criminal case in which the perpetrator was accused of influencing his girlfriend to cut her hand to commit insurance fraud. The general mood of the population was passive and negatively affected by an unpredictable future, fear of another economic crisis and quick changes in political leadership.

The study took place among students of the Faculty of Criminal Justice and Security, University of Maribor in Slovenia. The survey was developed in English by Helmut Kury and later translated into Slovenian by the authors. It included questions about the attitudes of the participants towards punishment (e.g., punitiveness, treatment of offenders, trust in the criminal justice system, satisfaction with the country's policy, death penalty), and their previous victimisation and fear of crime. The data was collected anonymously during lectures in 2019. Surveys were conducted by the authors and trained assistants from the Faculty of Criminal Justice and Security, University of Maribor. The surveying began with an introduction to the study. It should be noted that none of the participants declined to participate in the study after the introductory explanation. The number of participants amounted to 290 students, who had completed a paper and pencil survey that took them approximately 30 minutes. However, only respondents who had fully completed the questionnaire were included in the sample (244 students). The data was put in the SPSS database and further analysed using factor analyses (the principal component method, rotation varimax), Pearson's r correlation test, regression analysis, and discriminant analysis.

The first limitation of the study can be seen in the sincerity of the participating students. It is possible that participants gave socially desirable answers due to a fear of disclosure. Moreover, the specifics of the environment of the study present the second limitation as the results are based on the participation of a small number of students, out of which, not all members work in the criminal justice system.

4.1. Participants

The study participants were students of graduate and postgraduate studies at the Faculty of Criminal Justice and Security, University of Maribor, representing 25.4% of all students (962 students in 2019). Females presented the majority (70.9%). The ages of the participants ranged from 19 to 55 years (mean = 21.27). With regard their accommodation status, 75.4% self-reported they were living with

parents, 7.8% were living with a partner, 6.1% were living alone, and 10.7% were living with other people. In terms of a formal education, 86.9% had completed high school, and 13.1% had bachelor's degrees. The length of the study at the university varied from less than one semester to nine semesters (mean = 3.07). The self-rated, economic situation of participants was as follows: 25.4% good, 57.0% medium, and 17.6% difficult. Moreover, regarding the development options in the future, 66.4% of participants believed they were good, 30.3% average and only 3.3% believed they would experience hardships in the future. Finally, 19.3% of the participants reported that they had been victimised at some point in their life. Approximately 60% of those who participated in the study had personally known at least one offender. Regarding the death penalty, 59.0% self-reported that they were against it and 25.8% were in favour of the death penalty (15.2% of students did not provide an answer). These data results were largely representative of the student population of the Faculty of Criminal Justice and Security, particularly in terms of gender, average age, and achieved education.

4.2. Measures

Dependent variable. Punitiveness was operationalised using five survey items ("In fighting crime, law enforcement should be tougher and more consistent"; "The courts should be tougher on criminals"; "Prison sentences should be imposed more often in my country"; "It is fully justified to punish offenders harshly because they are responsible for their own behaviour"; and "Criminal law in my country should be harsher"). The items featured a 5-point Likert-type response ranging from "strongly disagree" (coded 1) to "strongly agree" (coded 5). The scale possessed a high level of internal consistency (Cronbach's $\alpha = 0.82$, Kaiser-Meyer-Olkin measure of sampling adequacy was 0.83). Punitiveness was operationalised as a summated scale (Mean = 17.25, SD = 3.34).

Independent variables. Students' attitude towards retribution, as an aim of punishment, was operationalised using four survey items ("The primary way to reduce crime is through harsher sentences"; "To reduce crime we need to increase punishment"; "The harsher the punishment, the less that crime will be committed"; and "I believe that the primary way to reduce recidivism is harsh conditions of incarceration"). Retribution was a summated scale that exhibited a high level of internal consistency (Cronbach's $\alpha = 0.84$, Kaiser-Meyer-Olkin measure of sampling adequacy was 0.79) and was coded so that higher values correspond to greater levels of retribution (Mean = 10.41, SD = 3.49).

The attitude of the students towards harsh punishment was operationalised using three survey items ("The sentences that are imposed on sex offenders are too mild"; "Life-long prison sentences should be decreed more often in cases of severe crimes"; and "Offenders who committed severe crimes should be monitored for the rest of their lives"). Harsh punishment was a summated scale that exhibited an adequate level of internal consistency (Cronbach's $\alpha = 0.69$, Kaiser-Meyer-Olkin

measure of sampling adequacy was 0.66) and was coded so that higher values correspond to greater levels of harsh punishment (Mean = 10.87, SD = 2.42).

The students' judgments on lenient punishments were captured using three survey items ("Incarceration does more harm than good"; "In general, the length of imprisonment should be shortened"; and "It is more important to work with offenders therapeutically than to lock them up"). Each item featured an ordinal response option ranging from "strongly disagree" (coded 1) to "strongly agree" (coded 5). Leniency was a summated scale that exhibited an adequate level of internal consistency (Cronbach's $\alpha = 0.70$, Kaiser-Meyer-Olkin measure of sampling adequacy was 0.66) and was coded so that higher values correspond to greater levels of leniency (Mean = 7.80, SD = 2.04).

The treatment of offenders was operationalised using four survey items ("Therapy is effective for most offenders"; "Therapeutic treatment of offenders leads to a reduction in recidivism"; "We should put less emphasis on the punishment of offenders and instead provide more support and treatment for their problems"; and "Incarceration should be more about rehabilitation than about punishment"). Items featured a 5-point Likert-type response ranging from "strongly disagree" (coded 1) to "strongly agree" (coded 5). The scale possessed an adequate level of internal consistency (Cronbach's $\alpha = 0.69$, Kaiser-Meyer-Olkin measure of sampling adequacy was 0.68). The treatment of offenders was operationalised as a summated scale (Mean = 14.06, SD = 2.65).

The students' trust in the criminal justice system was operationalised using four survey items ("In general, the courts in my country impose fair verdicts"; "In my country, law enforcement does a good job"; "The legal practice is just in my country"; and "In my experience criminal policy in my country is handled justly and is justified"). Trust in the criminal justice system was a summated scale that exhibited an adequate level of internal consistency (Cronbach's $\alpha = 0.77$, Kaiser-Meyer-Olkin measure of sampling adequacy was 0.77) and was coded so that higher values correspond to greater levels of trust in the criminal justice system (Mean = 11.91, SD = 2.42).

The students' satisfaction with the country's politics was operationalised using three survey items ("I am satisfied with the politics in my country"; "Overall I am satisfied with my country and how it is run"; and "Politicians in my country are trustworthy"). For each item, there was a 5-point Likert-type response ranging from "strongly disagree" (coded 1) to "strongly agree" (coded 5). The scale possessed an adequate level of internal consistency (Cronbach's $\alpha = 0.72$, Kaiser-Meyer-Olkin measure of sampling adequacy was 0.67). Satisfaction with the politics of the country was operationalised as a summated scale (Mean = 6.62, SD = 1.97).

Fear of crime was operationalised using three survey items ("I am often afraid of becoming a victim of a crime"; "I feel disadvantaged in this society"; and "I do not feel safe in my neighbourhood"). Fear of crime was a summated scale that exhibited an adequate level of internal consistency (Cronbach's $\alpha = 0.63$, Kai-

ser-Meyer-Olkin measure of sampling adequacy was 0.64) and was coded so that higher values correspond to greater levels of fear of crime (Mean = 6.32, SD = 1.81). The results recorded for each factor are presented in detail in Table 1.

Table 1. Factors

Variables	FL	Mean	SD	Median	Mode	Min	Max
Punitiveness ($\alpha = 0.82$; KMO = 0.83; var. = 58.76%)		17.25	3.34	17	18	6	25
In fighting crime, law enforcement should be tougher and more consistent.	0.61	3.44	0.68	3.47	4	1	5
The courts should be tougher on criminals.	0.79	3.64	0.79	4	4	1	5
Prison sentences should be imposed more often in my country.	0.77	3.50	0.85	4	4	1	5
It is fully justified to punish offenders harshly because they are responsible for their own behaviour.	0.78	3.13	0.87	3	3	1	5
Criminal law in my country should be harsher.	0.86	3.69	0.89	4	4	1	5
Retribution ($\alpha = 0.84$; KMO = 0.79; var. = 67.93%)		10.41	3.49	10	8	4	19
The primary way to reduce crime is through harsher sentences.	0.88	2.63	1.04	2	2	1	5
To reduce crime, we need to increase punishment.	0.87	2.65	1.12	2	2	1	5
The harsher the punishment, the less that crime will be committed.	0.79	2.41	1.05	2	2	1	5
I believe that the primary way to reduce recidivism is through harsh conditions of incarceration.	0.74	2.71	1.03	3	2	1	5
Harsh punishment ($\alpha = 0.69$; KMO = 0.66; var. = 62.79%)		10.87	2.42	11	12	5	15
The sentences that are imposed on sex offenders are too mild.	0.80	4.08	0.77	4	4	2	5
Life-long prison sentences should be decreed more often in cases of severe crimes.	0.82	3.33	1.23	4	4	1	5
Offenders who committed severe crimes should be monitored for the rest of their lives.	0.75	3.46	1.03	4	4	1	5

Variables	FL	Mean	SD	Median	Mode	Min	Max
Leniency ($\alpha = 0.70$; KMO = 0.66; var. = 62.25%)		7.80	2.04	8	7	3	14
Incarceration does more harm than good.	0.82	2.42	0.85	2	2	1	5
In general, the length of imprisonment should be shortened.	0.74	2.14	0.79	2	2	1	5
It is more important to work with offenders therapeutically than to lock them up.	0.81	3.24	0.94	3	3	1	5
Treatment of offenders ($\alpha = 0.69$; KMO = 0.68; var. = 52.09%)		14.06	2.65	14	12	7	20
Therapy is effective for most offenders.	0.65	3.21	0.84	3	3	1	5
Therapeutic treatment of offenders leads to a reduction in recidivism.	0.69	3.78	0.76	4	4	1	5
We should put less emphasis on the punishment of offenders and instead provide more support and treatment for their problems.	0.73	3.36	1.04	4	4	1	5
Incarceration should be more about rehabilitation than punishment.	0.81	3.71	1.01	4	4	1	5
Trust in the criminal justice system ($\alpha = 0.77$; KMO = 0.77; var. = 59.16%)		11.91	2.42	12	13	4	18
In general, the courts in my country impose fair verdicts.	0.79	2.93	0.85	3	3	1	5
In my country, law enforcement does a good job.	0.77	3.32	0.79	3	4	1	5
The legal practice is just in my country.	0.77	2.82	0.78	3	3	1	4
In my experience, criminal policy in my country is handled justly and is justified.	0.74	2.85	0.72	3	3	1	5
Satisfaction with the country's politics ($\alpha = 0.72$; KMO = 0.67; var. = 64.93%)		6.62	1.97	7	6	3	13
I am satisfied with the politics in my country.	0.85	2.02	0.76	2	2	1	4
Overall, I am satisfied with my country and how it is run.	0.80	2.83	0.94	3	3	1	5

Variables	FL	Mean	SD	Median	Mode	Min	Max
Politicians in my country are trustworthy.	0.77	1.77	0.74	2	2	1	4
Fear of crime ($\alpha = 0.63$; KMO = 0.64; var. = 57.51%)		6.32	1.81	6	6	3	12
I am often afraid of becoming a victim of a crime.	0.78	2.36	0.89	2	2	1	5
I feel disadvantaged in this society.	0.72	2.31	0.74	2	2	1	4
I do not feel safe in my neighbourhood.	0.78	1.75	0.75	2	2	1	5

Scale ranging from 1 – Strongly disagree to 5 – Strongly agree.
Factor analysis method: Principal components, Varimax Rotation; FL: factor loadings.
KMO: Kaiser-Meyer-Olkin coefficient of sampling adequacy. All KMO values are between 0.63 and 0.83. α : Cronbach alpha coefficient of reliability. Reliability coefficient values span from 0.63 to 0.82.

5. Findings

Prior to the regression analysis, based on which factors influenced the students’ level of punitiveness were identified, Pearson’s *r* correlation test was conducted (Table 2). The test was run as a preliminary assessment of the predictors that influence dependent variables and, as a correlation analysis, to establish whether any of the variables are strongly correlated. The results of the test showed that significant correlations exist between students’ punitiveness and: (1) retribution ($r = 0.64$; $p < 0.01$), (2) harsh punishment ($r = 0.63$; $p < 0.01$), (3) leniency ($r = -0.56$; $p < 0.01$), (4) treatment of offenders ($r = -0.64$; $p < 0.01$), (5) trust in the criminal justice system ($r = -0.37$; $p < 0.01$), (6) satisfaction with the country’s politics ($r = -0.27$; $p < 0.01$), and (7) fear of crime ($r = 0.23$; $p < 0.01$). The results ruled out threats of multicollinearity as the correlations were lower than 0.80 (Field 2009).

Table 2. Correlation matrix

Punitiveness	1	2	3	4	5	6	7
Retribution	0.64**						
Harsh punishment	0.63**	0.46**					
Leniency	-0.56**	-0.57**	-0.38**				
Treatment of offenders	-0.64**	-0.53**	-0.49**	0.64**			
Trust in the criminal justice system	-0.37**	-0.22**	-0.24**	0.26**	0.12		

Punitiveness	1	2	3	4	5	6	7
Satisfaction with the country's politics	-0.27**	-0.02	-0.22	0.14*	0.14*	0.52**	
Fear of crime	0.23**	0.23**	0.14*	-0.16*	-0.06	-0.33**	-0.25**

Level of significance * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$.

Firstly, the predictors that affect punitiveness were examined, the results of which are displayed in Table 3. The key question was to establish the factors that explained the students' punitive attitudes. The model considers the influence of the aims of punishment, trust in the criminal justice system, satisfaction with the country's politics and fear of crime in combination with socio-demographic variables. The following socio-demographic variables were included in the regression analysis as a control for spuriousness. Age was measured in years. Years of the study were measured in the number of completed semesters. Three binary-coded variables are also included: male, crime victim, and do you know an offender? (1 = yes, 0 = no). The variables included in the model accounted for 65.7% of the variation in punitiveness ($F = 36.85$, $p < 0.001$). As can be seen from the results of the Ordinary Least Squares (OLS) regression analysis, the students' punitiveness was influenced by: (1) retribution ($\beta = 0.29$, $p < 0.001$), (2) leniency ($\beta = -0.29$, $p < 0.001$), (3) harsh punishment ($\beta = 0.28$, $p < 0.001$) and (4) trust in the criminal justice system ($\beta = -0.15$, $p < 0.01$). Overall, the findings indicate that support for retribution and harsh punishment were positively associated with punitiveness. Moreover, support of leniency mediated the level of punitiveness. Finally, students with a lower level of trust in the criminal justice system have more punitive attitudes. Retribution and leniency were identified as the strongest predictors of students' punitiveness. It should be noted that fear of crime and previous victimisation did not cause the students to be more or less punitive.

Table 3. OLS regression analysis: Predicting students' punitiveness

Punitiveness	Se	β	t	VIF
Retribution	0.05	0.29	5.39***	1.93
Harsh punishment	0.05	0.28	5.81***	1.51
Leniency	0.06	-0.29	-5.26***	2.12
Treatment of offenders	0.06	-0.05	-0.97	2.01
Trust in the criminal justice system	0.05	-0.15	-2.99**	1.64
Satisfaction with the country's politics	0.05	-0.08	-1.70	1.49
Fear of crime	0.04	0.02	0.37	1.22
Male	0.09	-0.05	-1.19	1.08
Age	0.02	-0.07	-1.51	1.25
Years of study	0.02	0.03	0.70	1.24

Punitiveness	Se	β	t	VIF
Crime victim	0.10	0.01	0.11	1.13
Do you know an offender?	0.08	0.01	0.21	1.10
F	36.85***			
R ²	65.7%			
n	244			

* $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$; se: standard error of regression; VIF: Variance Inflation Factor that quantifies the severity of multicollinearity. The highest VIF is 2.12, which means that the possibility of collinearity is low.

Secondly, statistically significant differences between students in favour of the death penalty and those against it were examined, the results of which are displayed in Table 4. As can be seen from the results of the discriminant analysis, there are statistically significant differences between students in favour of the death penalty and those against it (Wilks' Lambda; 0.69, $p < 0.001$). The results emphasise that: (1) treatment of offenders (0.88, $p < 0.001$), (2) leniency (0.87, $p < 0.001$), (3) harsh punishment (0.81, $p < 0.001$), (4) punitiveness (0.77, $p < 0.001$), (5) retribution (0.76, $p < 0.001$), (6) fear of crime (0.98, $p < 0.05$), and (7) trust in the criminal justice system (0.97, $p < 0.05$) affect differentiation between the groups. A comparison between the groups of students showed that those in favour of the death penalty were more punitive, favour retribution and harsh punishment and are more afraid of crime than those who are against the death penalty. In contrast, students who were against the death penalty were more inclined towards leniency and better treatment of offenders and expressed greater trust in the criminal justice system than students in favour of the death penalty.

The classification of students shows that 76.8% of the originally grouped respondents were classified (58.7% of students were in favour of the death penalty and 84.7% of students were against the death penalty). The results of the classification showed that students who were against the death penalty had more unified views, with 15.3% of those students expressing similar views to students who were in favour of the death penalty. Moreover, 41.3% of students in favour of the death penalty had similar opinions to students who were against it.

Table 4. Discriminant analysis: Supporting the death penalty

Variable	Death Penalty				Wilks' Lambda	F
	Yes (n = 63)		No (n = 144)			
	M	SD	M	SD		
Punitiveness	19.60	2.61	16.03	3.23	0.77	59.71***
Retribution	12.81	2.95	9.04	3.17	0.76	64.69***
Harsh punishment	12.43	1.75	10.03	2.44	0.81	49.49***
Leniency	12.70	2.67	14.81	2.40	0.87	31.69***
Treatment of offenders	6.71	1.54	8.28	2.07	0.88	28.83***
Trust in the criminal justice system	11.33	2.49	12.24	2.33	0.97	6.42*
Satisfaction with the country's politics	6.30	2.01	6.73	1.87	0.99	2.19
Fear of crime	6.57	1.69	5.99	1.69	0.98	5.22*
Wilks' Lambda	0.69***					

* $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$.
^a 37 students (15.2%) were not included in the analysis as they did not provide an answer regarding support of the death penalty.

Finally, the roles that gender and level of education play with regard to an individual supporting (or not supporting) the death penalty were examined, the results of which are displayed in Table 5. As can be seen from the analysis results, there are small differences between male and female students, the latter expressing lower support for the death penalty. However, it is important to emphasise that approximately two-thirds of students did not support the death penalty. Moreover, the results indicate that undergraduate students were more in favour of the death penalty than postgraduate students. Whilst approximately a third of undergraduate students supported the death penalty, the proportion of students in postgraduate programs who were in favour of the death penalty was significantly lower (10%). The findings indicate that this decrease is (at least in some small part) the result of the curriculum at the Faculty of Criminal Justice and Security, as undergraduate students participated in lectures on criminology, penology and victimology and developed a more critical opinion regarding punishment, especially the death penalty.

Table 5. Support of the death penalty by gender and year of study

	Death Penalty	
	Yes (n = 63)	No (n = 144)
Gender		
Male	21 (34.4%)	40 (65.6%)
Female	42 (28.8%)	104 (71.2%)
Level of study		
Undergraduate	61 (32.6%)	126 (67.4%)
Postgraduate	2 (10%)	18 (90%)

^a 37 students (15.2%) were not included in the analysis as they did not provide an answer regarding support of the death penalty.

Discussion and conclusion

The primary focus of the paper was to explore the punitive attitudes of criminal justice students and whether or not they support the death penalty. Diana Falco and Jamie Martin (2012) argue that it is important to assess their punitive attitudes, given that they will probably be working as professionals within the criminal justice system after graduation. Their attitudes may influence their perceptions and actions in the future towards criminal justice, victims, and offenders. The first significant finding relates to the influence of support for the specific aims of punishment on students' overall punitiveness. Based on the results of the regression analysis, it can be argued that retribution positively influenced students' punitiveness to the same degree as leniency negatively influenced it. Retribution and harsh punishment were based on the vengeance principle and are fundamental elements of penal populism (Roberts et al. 2003; Pratt 2007; Green 2009) which has spread throughout the criminal justice system and Slovenian society. Conversely, support for leniency was negatively associated with students' punitiveness and can, at least partially, be attributed to criminological and criminal justice studies. It seems that the more liberal approaches to punishment that argue in favour of leniency for (certain) offenders (Jones 2010) present a counterweight to retribution ideology, which supports harsh punishment for all. Objections against [long] incarceration and support for the treatment of offenders are the main elements of the opposite ideology to retribution (Crow 2001). Distrust in the criminal justice system influences punitive attitudes.

Students who perceive the criminal justice system as ineffective in the fight against crime have more punitive attitudes. It can be assumed that they see the solution to this problem in more strict and harsh approaches to fight crime and

punish the offenders. Socio-demographic variables, including the previous victimisation, do not influence the punitive attitudes of students, which confirms the claim that socio-demographic factors are generally not very good predictors of punitive attitudes (Spiranovic, Roberts, Indermaur 2011). Fear of crime was not associated with punitiveness. It seems that individual anxiety about crime does not affect punitive attitudes (Meško, Šifrer, Vošnjak 2012). However, further research is needed as the results of the discriminant analysis highlighted the differences in fear of crime between students supporting the death penalty and those who did not support it.

The second significant finding concerns support for the death penalty among criminal justice students. The results showed that 25.8% of students supported the death penalty, and approximately 15% of students did not provide an answer. In comparison with previous years, support for the death penalty among criminal justice students has decreased. A significant drop was noted in students' support for the death penalty: 2007 (57.2% in favour), 2011 (47.1% in favour) and 2019 (25.8% in favour) (Mitar, Meško 2008; Meško et al. 2013). These findings indicate that support for the death penalty is decreasing (at least among criminal justice students). We assume that the content of (especially) criminological, penological, and victimological classes at the Faculty of Criminal Justice and Security, University of Maribor, mediate harsh punishment attitudes and direct students towards humanist treatment ideology, which is traditional in Slovenian criminal justice practice.

The findings also showed that students supporting the death penalty expressed more punitive orientation, believed in retribution and harsh punishment, and were more anxious about becoming victims of crime. As Jonathan Simon (2001) argued, punitive attitudes influence an individual's support for harsh punishments. Moreover, the fear of crime affects an individual's punitiveness (Dowler 2003). Students who support retribution predominately based on the "eye for an eye" principle (O'Hear 2011; Duus-Otterström 2013) also support harsh punishments, including the death penalty. Students who support the death penalty expressed a certain level of distrust in the criminal justice system, which means that they also believe that the criminal justice system is too lenient towards criminals. It seems that students who are not satisfied with the performance and effectiveness of the criminal justice system tend to support the death penalty.

Future studies should expand the study sample and include the general population, law enforcement agents, law students, and students of social work, pedagogy, and social sciences as they represent a significant proportion of the individuals who will (later) work in the criminal justice system and the supportive formal agencies of social control (Pečar 1988). Future research should focus on the use of mixed methods, where quantitative research is combined with qualitative methods (primarily interviews and focus groups) to gain a better understanding of the root causes of students' punitive attitudes. Moreover, it is necessary to establish a well-designed, longitudinal study to determine public opinion relating to punitiveness and to compare it to legal punitiveness, which is manifested by the decisions of criminal courts.

Declaration of Conflict Interests

The authors declared no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Funding

The authors received no specific funding for this work.

References

- Ambrož M. (2016). 'Namen kaznovanja: Pozitivna generalna prevencija?' [The aim of punishment: Positive general prevention?]. *Revija za Kriminalistiko in Kriminologijo* 67(1), pp. 5–15.
- Applegate B.K., Cullen F.T., and Fisher B.S. (2002). 'Public views toward crime and correctional policies: Is there a gender gap?'. *Journal of Criminal Justice* 30(2), pp. 89–100.
- Ashworth A. (2010). *Sentencing and Criminal Justice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cavadino M. and Dignan J. (2006). *Penal Systems: A Comparative Approach*. London: Sage Publications Ltd.
- Chiricos T., Welch K., and Gertz M. (2004). 'Racial typification of crime and support for punitive measures.' *Criminology* 42(2), pp. 359–389.
- Crow I. (2001). *The Treatment and Rehabilitation of Offenders*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Decoeur H. (2017). 'The criminalisation of armed Jihad under French law: Guilt by association in the age of enemy criminal law.' *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice* 25(4), pp. 299–326.
- Dowler K. (2003). 'Media consumption and public attitudes toward crime and justice: The relationship between fear of crime, punitive attitudes, and perceived police effectiveness.' *Journal of Criminal Justice and Popular Culture* 19(2), pp. 109–126.
- Duus-Otterström G. (2013). 'Why retributivists should endorse leniency in punishment.' *Law and Philosophy* 32(4), pp. 459–483.
- Falco D.L. (2008). *Assessing Students Views Towards Punishment: A Comparison of Punitiveness among Criminology and Non-criminology Students*. Indiana: University of Pennsylvania (Doctoral dissertation).
- Falco D.L. and Martin J.S. (2012). 'Examining punitiveness: Assessing views toward the punishment of offenders among criminology and non-criminology students.' *Journal of Criminal Justice Education* 23(2), pp. 205–232.

- Ferraro K.F. (1995). *Fear of Crime: Interpreting Victimisation Risk*. Albany: State University of New York Press.
- Field A. (2009). *Discovering Statistics Using SPSS*. Thousand Oaks: Sage Publications Ltd.
- Filipčič K. (ed.) (2006). *Uvajanje vzgojnih ukrepov dela v korist skupnosti in socialnih treningov* [Introducing Educational Measure of Community Work and Social Training]. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti UL.
- Fisher P. and Pratt T. (2006). 'Political culture and the death penalty.' *Criminal Justice Policy Review* 17(1), pp. 48–60.
- Flander B. and Meško G. (2013). 'Punitivnost in kaznovalni populizem v Sloveniji' [Punitivity and penal populism in Slovenia]. *Revija za Kriminalistiko in Kriminologijo* 64(4), pp. 330–344.
- Flander B. and Meško G. (2016). 'Penal and prison policy on the "sunny side of the Alps": The swan song of Slovenian exceptionalism.' *European Journal on Criminal Policy and Research* 22(4), pp. 565–591.
- Frangež D. and Šifrer J. (2010). 'Overview of inmates' treatment in Slovenia.' *Varstvoslovje* 12(2), pp. 217–234.
- Frase R.S. (2013). *Just Sentencing: Principles and Procedures for a Workable System*. New York: Oxford University Press.
- Frost N.A. (2008). 'The mismeasure of punishment.' *Punishment & Society* 10(3), pp. 277–300.
- Garland D. (2001). *The Culture of Control*. Oxford: Oxford University Press.
- Green D.A. (2009). 'Feeding wolves: Punitiveness and culture.' *European Journal of Criminology* 6(6), pp. 517–536.
- Hacin R. and Meško G. (2020a). 'Slovenski zaporski sistem – razvoj in stanje po 25 letih' [The Slovenian prison system – development and state of play after 25 years]. *Teorija in Praksa* 57(3), pp. 770–785.
- Hacin R. and Meško G. (2020b). *The Dual Nature of Legitimacy in the Prison Environment: An Inquiry in Slovenian Prisons*. Cham: Springer.
- Hafner-Fink M., Broder Ž., Doušak M., Falle-Zorman R., Gerdina O., and Jagodic A. (2020). *Slovensko javno mnenje 2020/1 – Poročilo o izvedbi raziskave in sumarni pregled rezultatov* [Slovenian Public Opinion 2020/1 – Report on the Implementation of the Survey and Summary Review of Results]. Ljubljana: Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- Hogan M., Chiricos T., and Gertz M. (2005). 'Economic insecurity, blame and punitive attitudes.' *Justice Quarterly* 22(3), pp. 392–412.
- Hoskins H.S., Care A.C., and Ruback R.B. (2015). 'Reducing the harm of criminal victimisation: The role of restitution.' *Violence and Victims* 30(3), pp. 450–470.
- Jackson J., Bradford B., Hough M., and Murray K.H. (2012). 'Compliance with the law and policing by consent: Notes on police and legal legitimacy.' In A. Crawford and A. Hucklesby (eds.) *Legitimacy and Compliance in Criminal Justice*. Abingdon: Routledge, pp. 29–49.

- Jones R. (2010). 'Populist leniency, crime control and due process.' *Theoretical Criminology* 14(3), pp. 331–347.
- King A. and Maruna S. (2006). 'The function of fiction for a punitive public.' In P. Mason (ed.) *Captured by the Media: Prison Discourse in Popular Culture*. Cullompton, Devon: Willan Publishing, pp. 16–30.
- Maruna S. and King A. (2008). 'Public opinion and community penalties.' In H. Kury (ed.) *Fear of Crime – Punitivity New Developments in Theory and Research*. Bochum: Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, pp. 219–250.
- Medved M. (2016). *Preklic pogojne obsodbe* (Specialistično delo) [Revocation of Probation (Specialist Work)]. Ljubljana: Fakulteta za varnostne vede UM.
- Meško G., Fields C.B., Šifrer J., and Eman K. (2016). 'Understanding trust in police and legitimacy in Central Eastern Europe.' *European Law Enforcement Research Bulletin* 1, pp. 73–82.
- Meško G., Fields C.B., Vošnjak L., and Šifrer J. (2013). 'Perspectives on punitivity, victimisation and fear of crime – results from the Slovenian criminal justice student survey.' In H. Kury and J. Winterdyk (eds.) *Fear of Crime and Punitiveness – Results from International Student Survey*. Bochum: Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, pp. 139–158.
- Meško G., Hacin R., and Eman K. (2014). 'Trust in police by Slovenian law and criminal justice and security students.' *Varstvoslovje* 16(4), pp. 471–491.
- Meško G., Hacin R., Žiberna P., and Mihelj Plesničar M. (2016). 'Izvajanje dela v korist skupnosti – kvalitativna študija v ljubljanski regiji' [Implementation of community service – a qualitative study in the Ljubljana region]. *Revija za Kriminalistiko in Kriminologijo* 67(3), pp. 234–247.
- Meško G., Šifrer J., and Vošnjak L. (2012). 'Punitivnost, viktimizacija in strah pred kriminaliteto pi študentih Varstvoslovja – rezultati spletne ankete' [Punitiveness, victimization and fear of crime of Criminal Justice students – results from a web survey]. *Varstvoslovje* 14(1), pp. 75–96.
- Meško G., Tičar B., and Hacin R. (2020). 'The aims of punishment, sanctioning and imprisonment in Slovenia – transitional criminal justice perspectives.' In C. Papacharalambous (ed.) *The Aims of Punishment: Theoretical, International and Law Comparative Approaches*. Glashütte, Athens, Thessaloniki: Sakkoulas Publication and Nomos, pp. 185–212.
- Mitar M. and Meško G. (2008). 'Stališča do smrtne kazni med študenti prava, študenti varstvoslovja in policisti' [Attitudes towards the death penalty among criminal justice students, law students, and police officers]. *Varstvoslovje* 10(1), pp. 156–173.
- O'Connor Shelley T., Waid C.A., and Dobbs R.R. (2011). 'The influence of criminal justice major on punitive attitudes.' *Journal of Criminal Justice Education* 22(4), pp. 526–545.
- O'Hear M.M. (2011). 'Beyond rehabilitation: A new theory of indeterminate sentencing.' *American Criminal Law Review* 48(3), pp. 1247–1292.
- Pečar J. (1988). *Formalno nadzorstvo* [Formal Control]. Ljubljana: Delavska enotnost.

- Plesničar M. and Drobnjak M. (2019). 'Kaznovanje in kaznovalna politika v Sloveniji: konceptualni premiki in praktične posledice' [Punishment and penal policy in Slovenia: Conceptual shifts and practical consequences]. *Revija za Kriminalistiko in Kriminologijo* 70(2), pp. 119–128.
- Pratt J. (2007). *Penal Populism*. New York: Routledge.
- Reisig M.D., Tankebe J., and Meško G. (2012). 'Procedural justice, police legitimacy, and public cooperation with the police among young Slovene adults.' *Varstvoslovje* 14(2), pp. 147–164.
- Reisig M.D., Tankebe J., and Meško G. (2013). 'Compliance with the law in Slovenia: The role of procedural justice and police legitimacy.' *European Journal on Criminal Policy and Research* 20, pp. 259–276.
- Roberts J., Stalans L.J., Indermaur D., and Hough M. (2003). *Penal Populism and Public Opinion: Lessons from Five Countries*. Oxford: Oxford University Press.
- Rossi P.H. and Berk R.A. (1997). *Just Punishments: Federal Guidelines and Public Views Compared*. New York: Aldine De Gruyter.
- Simon J. (2001). 'Entitlement to cruelty': Neo-liberalism and the punitive mentality in the United States.' In K. Stenson and R.R. Sullivan (eds.) *Crime, Risk and Justice: The Politics of Crime Control in Liberal Democracies*. Devon: Willan, pp. 125–143.
- Spiranovic C.A., Roberts L.D., and Indermaur D. (2011). 'What predicts punitiveness? An examination of predictors of punitive attitudes towards offenders in Australia.' *Psychiatry, Psychology and Law* 19(2), pp. 249–261.
- Šugman Stubbs K. (2020). 'Premeščanje mej: modeli sobivanja kazenskega in upravnega prava z analizo ureditve in sodne prakse' [Moving borders: Models of coexistence of criminal and administrative law with analysis of regulation and case law]. In R. Salecl (ed.) *Premeščanje mej v kriminologijo in kriminalitetni politiki* [Moving Borders in Criminology and Crime Policy]. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani, pp. 251–285.
- Taylor T.J., Turner K.B., Esbensen F., and Winfree L.T. (2001). 'Coppin' an attitude: Attitudinal differences among juveniles toward police.' *Journal of Criminal Justice* 29(4), pp. 295–305.
- Zimring F.E. and Johnson D.T. (2006). 'Public opinion and the governance of punishment in democratic political systems.' *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 605, pp. 265–280.

Legal Acts

- Act Amending the Criminal Code, Official Gazette of 2017, item 27.
- Criminal Code, Official Gazette of 2012, item 50.
- Criminal Procedural Act, Official Gazette of 2012, item 32.

Irmina Szczepaniak ■

Policja a protesty Strajku Kobiet – perspektywa kryminologiczno-socjologiczna

Police vs. the Women's Movement protests in Poland – a criminological and sociological perspective

Abstrakt: Niniejszy artykuł dotyczy jednej z najczęściej dyskutowanych w Polsce w 2020 roku kwestii (obok pandemii COVID-19 i wyborów prezydenckich) – tematyki aborcji i protestów Strajku Kobiet, który miał miejsce w dość krytycznej dla społeczeństwa sytuacji pandemicznej. Nieoczekiwana publikacja wyroku Trybunału Konstytucyjnego w sprawie K 1/20 z 22 października 2020 roku podzieliła Polskę na kilka obozów światopoglądowych. Liczne dyskusje w ówczesnym czasie wywołały także działania funkcjonariuszy Policji zabezpieczających zgromadzenie. Choć danych na temat przebiegu samych protestów kobiet jest wiele, zazwyczaj koncentrowały się one na relacjach uczestników lub rzeczników prasowych Policji. Autorka postanowiła spojrzeć na te kwestie z innej perspektywy badawczej – od strony funkcjonariuszy Policji, z którymi przeprowadziła anonimowe wywiady pogłębione.

Słowa kluczowe: protest kobiet, Strajk Kobiet, kobiety, ruch społeczny, feminizm, Policja, funkcjonariusz Policji, pandemia COVID-19

Abstract: This article deals with one of the most discussed issues in Poland in 2020 (alongside the COVID-19 pandemic and the presidential election) – abortion, and the women's protests that sprang up during a critical situation for society – the COVID-19 pandemic. The unexpected publication of the Constitutional Court's judgment split Poland into several camps. Numerous intense debates were also caused by the actions of the police officers securing the gathering. Although there are many sources examining the women's protests, they have usually focused on either statements from participants or police spokespersons. The author decided to look at these issues from a different research perspective – from the perspective of police officers, with whom she conducted anonymous in-depth interviews.

Keywords: women's protest, Women's Strike, women, social movement, feminism, Police, Police officer, COVID-19 pandemic

Wprowadzenie

Tematyka aborcji od kilkudziesięciu lat dzieli polskie społeczeństwo. Wydaje się jednak, że największa polaryzacja społeczna nastąpiła w październiku 2020 r. tuż po ogłoszeniu wyroku Trybunału Konstytucyjnego w sprawie K 1/20 z 22 października 2020 roku. Wówczas z jednej strony obserwowaliśmy protesty przeciwko zniesieniu przesłanki embriopatologicznej, a z drugiej – ogromną liczbę plakatów *pro life* niemal w całym kraju i wzmożenie ruchów antyaborcyjnych.

Odbywające się na przełomie lat 2020–2021 akcje protestacyjne Strajku Kobiet zaangażowały do działania sporą część polskiego społeczeństwa, nie obyło się także bez napięć. W zależności od rodzaju mediów przedstawiano go jako szkodliwy – ze względu na rzekome „dewiacyjne” zachowania protestujących i potencjalne ryzyko rozprzestrzeniania wirusa COVID-19, z kolei w innych mediach akcentowano negatywny obraz funkcjonariuszy Policji zabezpieczających wydarzenie. Ówczesne nastroje społeczne wymagają pochylenia się nad tematyką Strajku Kobiet, która mimo upływu czasu nadal pozostaje aktualna społecznie. W dostępnych źródłach nie znajdziemy jednak perspektywy funkcjonariuszy Policji – w związku z tym autorka przeprowadziła z nimi pogłębione wywiady swobodne m.in. na temat aborcji, wyroku TK, protestu kobiet i działań Policji podczas strajków. Celem niniejszego projektu było uchwycenie specyfiki odbioru wydarzeń okołaborcyjnych i ówczesnej rzeczywistości społeczno-politycznej przez funkcjonariuszy Policji jako strony pełniącej aktywną rolę w zabezpieczaniu zgromadzenia. Natomiast celem szczegółowym było wzbogacenie debaty społeczno-politycznej o perspektywę samych funkcjonariuszy Policji, którzy mieli z nimi bezpośrednie, jak i pośrednie doświadczenia służbowe podczas protestów kobiet. Przeprowadzone wywiady wskazały interesujące wnioski badawcze.

Artykuł podzielony jest na cztery rozdziały. Pierwsza część skupia się na metodologii przeprowadzonych badań – zaprezentowano tam przedmiot oraz cel badań, problemy badawcze, metody, techniki, narzędzia. Opisana została także organizacja badań, czyli sposób rekrutowania respondentów oraz przebieg procesu badawczego. Druga część dotyczy protestu kobiet w ujęciu socjologicznym. W tej części poruszane są kwestie feminizmu jako ruchu społecznego, współczesnych ról płciowych, sporu wokół wyroku TK, poparcia społecznego, motywacji i dynamiki protestu, a także sposobów okazywania sprzeciwu przez tak zwane pokolenie Z. W trzeciej części autorka opisuje udział Policji w zabezpieczaniu protestów kobiet. W nim omówiona jest tematyka: wolności zgromadzeń, podstaw prawnych działań Policji wobec protestujących, relacji uczestników w kwestii działań Policji, a także oceny tych działań okiem ekspertów – rzeczników prasowych Policji. W części czwartej przedstawiono analizę wyników badań własnych oraz wnioski badawcze.

1. Metodologia badań własnych

1.1. Przedmiot, cel badań, problemy badawcze

Przedmiotem przeprowadzonych badań są opinie funkcjonariuszy Policji w związku z odbywającymi się protestami Strajku Kobiet. Celem głównym jest uchwycenie specyfiki odbioru wydarzeń okołaborcyjnych i ówczesnej rzeczywistości społeczno-politycznej przez funkcjonariuszy Policji jako strony pełniącej aktywną rolę w zabezpieczaniu zgromadzenia. Natomiast celem szczegółowym jest wzbogacenie debaty społeczno-politycznej o perspektywę samych funkcjonariuszy Policji, którzy mieli z nimi bezpośrednie, jak i pośrednie doświadczenia służbowe podczas protestów kobiet.

Przed szczegółowym opisem procesu badawczego, autorka chciałaby podkreślić, że uzyskane na podstawie badań wyniki nie ukazują próby reprezentatywnej, mają one jedynie na celu eksplorację zjawiska i postaw konkretnych funkcjonariuszy Policji.

Autorka wyodrębniła trzy problemy badawcze na potrzeby niniejszego artykułu naukowego:

- 1) Jak funkcjonariusze Policji zapatrują się na obecność swojej formacji w czasie protestów kobiet, a także na działania podejmowane przez tę instytucję?
- 2) Jak respondenci redefiniują swoją pozycję zawodową i prywatne poglądy względem odbywających się protestów kobiet?
- 3) W jaki sposób funkcjonariusze Policji odnoszą się do instytucji publicznych i podejmowanych działań politycznych?

1.2. Metody, techniki, narzędzia badawcze i organizacja badań

W niniejszym projekcie zastosowano metodę badań jakościowych. Wykorzystano technikę pogłębionego wywiadu swobodnego. Za narzędzie badawcze posłużył projekt scenariusza wywiadu.

Biorąc pod uwagę fakt, że próby rekrutowania badanych w grupach zrzeszających funkcjonariuszy służb mundurowych (na ogólnodostępnych portalach społecznościowych) były bezskuteczne oraz że zapewnienie pełnej anonimowości badanym i wiarygodności udzielanych opinii wymagało przeprowadzenia badania z pominięciem oficjalnej drogi z uzyskaniem zgody na badanie i wskazaniem funkcjonariuszy do badania przez kierownictwo Policji – dobór badanych został przeprowadzony metodą kuli śnieżnej na bazie kontaktów nieformalnych. Specyfika zainteresowań naukowych autorki umożliwiła nawiązanie kontaktu z kilkoma zaznajomionymi funkcjonariuszami Policji, a także osobami, które mają styczność z innymi funkcjonariuszami Policji w różnych lokalizacjach – były to osoby z tzw. polecenia. Dodatkowo kilku funkcjonariuszy Policji zostało zrekrutowanych przez

swoich kolegów z tejże formacji. Zasada zapewnienia anonimowości i bezpieczeństwa respondentom (zwłaszcza o takiej specyfice zawodowej) uniemożliwia autorce dokonanie bardziej szczegółowego opisu doboru próby badawczej ze względu na możliwość identyfikacji osób, które wzięły udział w badaniu.

W trakcie rekrutacji uczestników do badania kilku funkcjonariuszy Policji odmówiło wzięcia w nim udziału. Jednak znaczna większość z chęcią do niego przystąpiła, czego powodem w odczuciu autorki było dokładne zaprezentowanie opisu badań – łącznie z celem i przeznaczeniem uzyskanych wyników; zapewnienie całkowitej anonimowości; postawa ukierunkowana na komfort respondenta; opieka naukowa nad projektem sprawowana przez Centrum Analiz Kryminologicznych IPSiR UW, a także pozytywna opinia Komisji ds. Etyki Badań Naukowych Uniwersytetu Warszawskiego, co zdaniem autorki stanowiło o autentyczności badacza, jak i projektu, a tym samym zapewniało poczucie bezpieczeństwa funkcjonariuszom Policji.

Dla zachowania anonimowości i ze względu na sytuację epidemiczną rozmowy były przeprowadzane telefonicznie. Długość trwania rozmowy z każdym funkcjonariuszem Policji była zależna od szczegółowości udzielanych odpowiedzi na postawione pytania, zazwyczaj wywiady trwały od 0,5–1,5 godziny. Autorka moderowała rozmowę, tak aby uzyskać możliwie najbardziej wyczerpujący materiał badawczy. Funkcjonariusze wyrazili zgodę na ponowną próbę kontaktu, w razie konieczności uzupełnienia braków w wywiadzie. Każdy wywiad został nagrany, a po dokonaniu transkrypcji rozmowy – nagrania zostały usunięte.

Ze względu na specyfikę próby badawczej istniała obawa, że wyniki badań będą zniekształcone, mimo wszystko charakterystyka społeczno-demograficzna czy światopogląd funkcjonariuszy Policji są względnie różnorodne. Warto jednak ponownie powtórzyć, że zebrane wyniki badań nie mogą być generalizowane na całą grupę zawodową, którą jest policja.

W badaniach wzięło udział 15 respondentów – 11 mężczyzn i 4 kobiety. Jeśli chodzi o wiek, kobiety mieściły się w przedziale od 25 do 42 lat, natomiast mężczyźni – od 25 do 52 lat. Były to osoby z różnych części Polski mające bezpośrednie, jak i pośrednie doświadczenia z protestami Strajku Kobiet. Zdecydowana większość reprezentowała wydziały prewencji (8 os.), ale znaleźli się także reprezentanci wydziałów ruchu drogowego (3 os.), dochodzeniowo-śledczego (2 os.), patrolowo-interwencyjnego (2 os.). Każda osoba biorąca udział w badaniu została poinformowana o możliwości zrezygnowania z odpowiedzi na pytania uznane przez siebie za drażliwe. Spisane transkrypcje rozmów zostały dodatkowo przedstawione respondentom i podlegały autoryzacji. Łącznie z uzupełniającymi rozmowami, proces przeprowadzania wywiadów trwał 2 miesiące. Transkrypcje wywiadów zostały poddane analizie w programie do analizy jakościowej – MaxQDA.

Dodatkowo dokonano analiz danych zastanych. W części drugiej przedstawione są wyniki analizy protestu w ramach Strajku Kobiet (hasła na banerach, form mobilizacji społecznej i sposobów zachowania) w ujęciu socjologicznym oraz analizy dyskursu medialnego (opinii protestujących o działaniach Policji, a także

głosów eksperckich w kwestii podejmowanych przez formację Policji czynności). W części trzeciej przedstawiono wyniki analizy udziału Policji w zabezpieczaniu protestów Strajku Kobiet.

2. Strajk Kobiet w ujęciu socjologicznym

2.1. Ruch społeczny – feminizm oraz współczesne znaczenie ról płciowych

Ruchy społeczne prowadzą do zmiany społecznej, ale są również tworzone przez zmiany społeczne (Morrison 1971: 113)

Skupiając się na definicji ruchu społecznego, wielu autorów podkreśla przede wszystkim cel, jaki jego istnieniu przyświeca, a jest nim osiągnięcie zmiany społecznej w konkretnej kwestii, do której został powołany. Rzadziej wspomina się, że na powstanie ruchu społecznego mają wpływ pewne okoliczności, które również mogą być określane kategorią zmiany społecznej (Nowosielski 2012: 8), np. gdy społeczeństwo zaczyna wyznawać nowe idee, wartości, zaczyna kierować się innymi normami (Sztompka 2012: 495–496). Można zakładać, że z takich zmian wyłonił się ruch feministyczny czy np. ekologiczny. Wspólne siły ruchu mają z kolei wywierać wpływ na zmiany społeczno-polityczne (Ekstowicz 2015: 48–49).

Feminizm spełnia przesłanki ruchów alterglobalistycznych. Współcześnie coraz widoczniejsze staje się zjawisko walki o prawa pewnych grup przy równoczesnym oderwaniu od konkretnej przestrzeni (Paleczny 2011: 15–25). Autorka nie zamierza umiejscawiać feminizmu w konkretnej teorii formowania się ruchów społecznych, ponieważ w każdej z nich znaleźć można cechy tożsame dla tego ruchu. Jak wskazuje Michał Nowosielski, teorie ruchów społecznych powinny być traktowane całościowo, jako osiągnięcie socjologii. Niestety, obserwowalna jest przeciwna tendencja określana jako model *theory-bashing*, czyli zjawisko ciągłej nagonki teoretycznej. Polega ono na negowaniu i dyskredytowaniu poprzednio powstałych teorii i tworzeniu „nowych”, konkurencyjnych i nierzadko sprzecznych między sobą. Jeżeli wcześniejsza teoria pomijała dany aspekt, stawał się on elementem dominującym kolejnej teorii, ze względu na to prace naukowe o ruchach społecznych bywają niespójne i chaotyczne (Nowosielski 2011: 19–20). Mimo wszystko, zdaniem autorki, specyfika ówczesnej rzeczywistości pandemicznej i publikacja wyroku Trybunału Konstytucyjnego w sprawie K 1/20 z 22 października 2020 roku spowodować mogły poczucie relatywnej deprywacji części polskiego społeczeństwa. Gigantyczna mobilizacja społeczna związana z protestem kobiet może być tego dowodem. W związku z tym warto wspomnieć o tej konkretnej teorii kształtowania ruchu społecznego. Teoria relatywnej deprywacji zakłada, że na powstanie ruchu społecznego ma wpływ niezaspokojenie na odpowiednim poziomie potrzeb, a w związku z tym odczuwanie pewnego rodzaju

upośledzenia (Goodman 1996: 335). Wynikać to może z drastycznych zmian społecznych, które blokują możliwość realizacji potrzeb, oczekiwań i osiągnięcie celów jednostki (Nowosielski 2011: 7–8). W innych słowach jest to występowanie niezgodności, sprzeczności pomiędzy oczekiwaniami danej osoby (lub grupy osób) a występującym stanem faktycznym (Posern-Zielińska 1975: 149). Dodajmy do tego nadzwyczajne okoliczności, z jakimi przyszło nam się wówczas zmierzyć, a poczucie krzywdy i niesprawiedliwości zdaje się je potęgować. Działalność ruchu miałyby zmierzać do zbiorowego wyeliminowania zaistniałego poczucia upośledzenia (Nowosielski 2011: 7–8).

W Polsce działa wiele organizacji feministycznych, spośród których większość wpisuje się w tak zwany ruch *pro-choice*, jednakże największy rozgłos w ostatnim czasie zyskał Ogólnopolski Strajk Kobiet (Urzędowska, Suchomska 2020: 16). Tak jak w wielu ruchach społecznych bywa, osoby protestujące przeciwko zaostrzeniu prawa aborcyjnego nie zawsze stuprocentowo utożsamiały się z organizacją Strajku Kobiet czy działaniami podejmowanymi przez jego kierownictwo. Mimo wszystko długotrwale łączyły siły w walce o wspólny interes społeczny (Kacprzak 2021).

Biorąc pod uwagę badania postaw polskich kobiet, które dystansują się nawet od terminu „feministka/feminizm”, trudno stwierdzić, żeby każdy uczestnik protestu był zwolennikiem powszechnie dostępnej aborcji. Zjawisko to ilustrują słowa 29-letniej kobiety, przywołane w tekście Moniki Frąckowiak-Sochańskiej: „Nie jestem zwolenniczką jakiegoś skrajnego, wojującego feminizmu, chociaż moje poglądy mogą w tej kwestii mówić coś zupełnie innego” (Frąckowiak-Sochańska 2011: 154).

Jednak skrajne media prawicowe w Polsce kształtowały swoją retorykę o osobach protestujących, określając je „zwolennikami zabijania nienarodzonych dzieci” (Leszczyński 2021). Język ten jest często stosowany przez *pro-liferów*, którzy wyzbywają się naukowej terminologii i maksymalnie demagogizują, odwołując się przy tym do emocji i moralności odbiorcy (Budrowska 2000: 204–205).

Obecnie obserwujemy coraz większą swobodę w kwestii seksualności, rośnie świadomość seksualna, przełamuje się zakorzeniona pokoleniowo pruderia i związane z nią tabu. Na rewolucję seksualną duży wpływ wywarły między innymi ruchy feministyczne, wskutek czego zakwestionowano też narzucone wyobrażenia o tym, jak powinien zachowywać się „prawdziwy” mężczyzna, a jak kobieta (Palus 2006: 187).

Skutkiem przypisania wzorów zachowań może być kształtowanie stereotypów płci. Kobiety zgodnie z nimi zazwyczaj dbają o dom i zajmują się dziećmi, są wrażliwe i czułe, wobec mężczyzny charakteryzują się pasywnością, biernością, bywają niejako zależne, czasem naiwne, emocjonalne. Z kolei mężczyzna przedstawiany jest jako ten, który wykazuje się siłą fizyczną, zarabia na utrzymanie rodziny, charakteryzuje go czynność działania, większa dominacja i sprawczość. Obecnie obserwuje się coraz większą płynność, transformację tych ról (Marszałek 2008: 267–269). Współczesne kobiety (zwłaszcza te najmłodsze) wyróżnia większa niezależność. Mogą czuć się spełnione bez obowiązkowego macierzyństwa. Jeśli jednak decydują się na dziecko, pragną, aby jego wychowanie odbywało się na

zasadzie partnerstwa. To, jak można przewidywać, pozwala na obopólne realizowanie kariery i czerpanie radości z życia rodzinnego (Marszałek 2008: 275). Dzisiaj kobiety wybierają partnera skłonnego do egalitarnego podziału pracy na zasadzie posiadanych kompetencji, a nie typowo wynikających z przypisanej roli (Bobulska 2016: 56–57). Stereotypy w kwestii męskiej również ulegają osłabieniu, nie jest już konieczne potwierdzanie za wszelką cenę swej męskości (Olejniczak 2018: 106). Zdaniem autorki mężczyźni w dzisiejszych czasach wykazują często postawy feministyczne, wspierając kobiety w walce o ich prawa.

2.2. Protest kobiet 2020 – spór wokół wyroku TK

Mimo że ruchy społeczne często przechodzą w stan uśpienia, zdarza się, że wskutek wystąpienia szczególnych okoliczności budzą się one w obronie swoich praw i wolności (Sztompka 2012: 218). W Polsce taka sytuacja nastąpiła 22 października 2020 roku, kiedy to rozpoczęła się fala protestów społecznych. Powodem wyjścia ludzi na ulicę było ogłoszenie wyroku w kwestii przerywania ciąży przez polski Trybunał Konstytucyjny (Wyrok TK). TK stwierdził niezgodność z Konstytucją RP (z art. 38) przesłanki empiriopatologicznej dopuszczającej przerywanie ciąży, gdy istnieje duże prawdopodobieństwo, że płód jest nieuleczalnie chory, a choroba zagraża jego życiu lub gdy płód jest nieodwracalnie upośledzony. Wyrok został opublikowany w dobie pandemii COVID-19, co jeszcze bardziej rozjuszyło znaczną część społeczeństwa (Czapliński 2021: 7). Dzień po ogłoszeniu wyroku na stronie rządowej znalazła się informacja o objęciu całego kraju czerwoną strefą, co również nałożyło kolejne restrykcje w kwestii zgromadzeń (Cała Polska 2020), a to z kolei interpretowano jako działanie mające zniechęcić do uczestnictwa w proteście przeciwko nowemu wyrokowi TK.

Przeciwnicy wyroku TK chętnie zwracali uwagę na artykuły 47 oraz 53 Konstytucji RP (Czapliński 2021: 10) – decyzyjność w kwestii własnego życia oraz wolność sumienia. Abstrahując od stanowionego prawa, równie często poruszane były kwestie typowo społeczne w kontekście usunięcia przesłanki empiriopatologicznej. Zwolennicy idei *pro-choice* zarzucali władzy brak podstawowej opieki dla osoby ciężko chorej lub niepełnosprawnej oraz jej rodziny (Bierzanowska 2020).

(...) bo żyjemy w nędzy, biedzie, wykluczeniu, nie mam już siły. Mamy podemolowane domy, matki są bite, matki są często gwałcone przez swoich niepełnosprawnych, nieświadomych w ogóle synów. Mamy już dość po prostu, zamknęliście nas jak szczury w klatkach, zostawiliście bez jakiegokolwiek pomocy, bez jakiegokolwiek pomocy z zewnątrz, ja nawet nie mam jak zakupów zrobić. Do k**** nędzy, wy gnoje, macie zająć się tymi, którzy żyją (Front Demokratyczny 2020) – matka osoby z niepełnosprawnością na jednym z protestów Strajku Kobiet.

Kolejne argumenty były także wysuwane przez samych sędziów TK (Piotr Pszczółkowski oraz Leon Kieres), którzy znajdowali się w składzie orzekającym

TK wyżej wspomnianego wyroku. Obaj zaprezentowali zdania odrębne do wyroku TK w kwestii usunięcia przesłanki empriopatologicznej (Miały 2021). Leon Kieres wyraził swoje osobiste poglądy, stwierdzając, że są one zgodne z nauką Kościoła, jednakże zauważył, że w nawiązaniu do Konstytucji powinien on chronić również prawa osób o innych poglądach (Aborcja 2020). Piotr Pszczółkowski z kolei 22 października 2020 roku mówił:

Piotr Pszczółkowski: *Czy jesteście przygotowani na skutki tego orzeczenia? (...)*

Barłomiej Wróblewski: *Prawo do życia należy się wszystkim...*

Piotr Pszczółkowski: *A kobietom?* (Partia Razem 2020).

Niektórzy prawnicy uznają wyrok TK jako nieważny z uwagi na fakt, że w składzie orzekającym znajdowały się osoby nieuprawnione do orzekania (Rak 2020). Bezstronność zdaje się jeszcze kwestionować fakt, że zasiadająca w składzie TK (obradującym w kwestii przesłanki empriopatologicznej) Krystyna Pawłowicz, będąc posłanką PiS, podpisała kilka lat temu wniosek dotyczący właśnie usunięcia empriopatologicznej przesłanki dopuszczalności przerywania ciąży (Jaźwiński 2021).

2.3. Protest kobiet – poparcie społeczne, motywacje uczestników, dynamika protestu

Protest Strajku Kobiet w 2020 roku uzyskał wysoką frekwencję, tym bardziej biorąc pod uwagę nietypową sytuację pandemiczną. Według szacunków, 28 października w całym kraju zebrało się około 430 tysięcy protestujących (Polskie Radio 24 2020). Co więcej, agencja badawcza Kantar przeprowadziła badanie opinii społecznej w sprawie protestów Strajku Kobiet. Zgodnie z ich sondażem aż 70% ankietowanych wyraziło poparcie dla protestów przeciwko wyrokowi Trybunału Konstytucyjnego. O tym, że protest kobiet mógłby być jeszcze większym wydarzeniem, świadczyć może fakt, że aż 57% badanych wspierało inicjatywę Strajku Kobiet nie uczestnicząc w niej osobiście, natomiast aktywne poparcie wyraziło 13% spośród wszystkich Polaków (Sondaż 2020).

Można też było dostrzec, jak wiele różnego rodzaju grup społeczno-zawodowych (nawet mimo podziałów) połączyło swoje siły podczas protestu kobiet (Rolnicy 2020). W protestach kobiet brały udział m.in. osoby starsze, np. ruch społeczny „Polskie Babcie” (Drzażdzewski 2020). Uwidoczniała się także wspierająca postawa mężczyzn, jeśli chodzi o protesty i prawa kobiet (Rojewski 2020). Zgodnie z raportem Kantar, to młodzież, jak można było przypuszczać, stanowiła największą grupę uczestników protestu. Co trzecia osoba w grupie 18–24 lata uczestniczyła w tym wydarzeniu – 29% (Sondaż 2020). Również wielu polskich celebrytów wypowiedziało się publicznie na temat decyzji Trybunału Konstytucyjnego, okazując w tej kwestii swoje niezadowolenie (Soporowska 2020).

Na stronie Centre for Social Cognitive Studies Kraków ukazał się raport z badania, w którym wzięło udział 3389 osób. Spośród nich aż 92% respondentów sprzeciwiało się wyrokowi TK (3050 osób). Wyrażali oni również znaczną motyw-

wację do aktywności (nawet długotrwałej) mającej na celu powstrzymanie nowo wprowadzonych zmian przez TK. O tym, jakie niezadowolenie wywołała zmiana zaproponowana przez TK, świadczyć też może fakt, iż 27% ankietowanych nie brało wcześniej udziału w protestach dotyczących zaostrzenia ustawy aborcyjnej, a 17% – nie angażowało się wcześniej w jakiegokolwiek inne protesty. Co ciekawe, respondenci w zdecydowanej większości wyrazili sprzeciw wobec stosowania przemocy dla osiągnięcia stawianych postulatów (Jaśko et al. 2020: 3–20).

Działalność ruchów społecznych i możliwość manifestowania swoich postulatów stanowi immamentny element funkcjonowania państw demokratycznych, a same protesty, jak wskazuje wielu badaczy, pełnią istotną rolę, jeśli chodzi o rozwój polityczny kraju. Zgodnie z literaturą przedmiotu instytucje publiczne i partie polityczne mogą mieć szczególne znaczenie w kształtowaniu oraz mobilizacji działań zbiorowych. Istnieje wiele, czasem zupełnie sprzecznych, teorii tłumaczących tę relację (Della Porta 2009: 223–229; Su 2015: 149). Patrząc na mobilizację społeczną, a także na liczbę odbywających się protestów przeciwko zaostrzeniu prawa aborcyjnego w Polsce, warto zwrócić uwagę na teorie wyjaśniające relację władza–obywatele.

Naukowcy sugerują, że struktura reprezentacji partyjnej w kraju może odzwierciedlać liczbę doświadczanych przez państwo protestów. Im lepsza reprezentacja przejawiająca się uwzględnianiem interesów społecznych wielu grup, tym mniejsza liczba protestów. Jeśli w odczuciu obywateli reprezentacja partyjna nie przystaje do oczekiwań społeczeństwa, tym chętniej mobilizuje się ono do działań zbiorowych. Choć bywa, że wówczas partia rządząca prowadzi politykę mającą na celu zmniejszenie liczby protestów. Te zależności, zdaniem autorki, miały znaczenie w kwestii odbywających się protestów kobiet. Są też badacze twierdzący, że częstotliwość protestów zwiększa się, kiedy większość rządu stanowią osoby o podobnym światopoglądzie, aktywiści mają wówczas nadzieję, że wywrą wpływ na zmianę (m.in. Kathleen Bruhn). Inny pogląd bardziej przystaje do ówczesnej sytuacji społeczno-politycznej w Polsce, tj. występowanie istotnej zależności pomiędzy protestami społecznymi a partiami o zbliżonym światopoglądzie, jeśli te ostatnie znajdują się w opozycji. Współdziałanie tych dwóch prowadzi do obustronnych korzyści, partie opozycyjne mogą poszerzać swój elektorat, natomiast ruchy społeczne uzyskać dofinansowanie do swojej działalności, umocnić swoją pozycję w mediach, a także zyskać kolejnych zwolenników. Wskazuje się także, że wielkość obozu opozycyjnego nie wystarcza do działań zbiorowych, istotny jest także brak jego fragmentacji, a więc zjednoczenie (Su 2015: 149–153). Patrząc na polskie realia opozycyjne, można założyć, że ta przesłanka nie została spełniona. Otwartość systemu ma również znaczenie dla istnienia ruchów społecznych. Mówi się, że większe możliwości uczestnictwa w referendum lub odwoływania się do decyzji powstałych na szczeblu administracyjnym działają pokrzepiająco na obywateli, którzy mają choć minimalne poczucie sprawczości (Della Porta 2009: 226).

Yen-Pin Su, badając zależności pomiędzy państwem a działalnością ruchów społecznych i odbywającymi się protestami, wskazał, że poziom demokratyzacji

ma szczególne znaczenie, jeśli chodzi o liczbę protestów mających miejsce w danym kraju. Szerokie możliwości realizowania interesów danych grup skutecznie zniechęcają do udziału w antyrządowych protestach (Su 2015: 160). Patrząc na retorykę wysuwaną m.in. przez środowiska lewicowe, Polska jest coraz dalej od demokracji, interesy wielu grup są marginalizowane, co z kolei może prowadzić do jeszcze większej mobilizacji w zakresie manifestowania odmiennych postulatów. Działania podejmowane przez władzę podczas rosnącego w latach 2020–2021 sporu wokół aborcji skoncentrowane były na stłumieniu powstałego konfliktu. To potwierdzałoby tezę, że ekskluzywna strategia działania państwa (tłumienie konfliktu) wskazuje na spójność ideologiczną danych partii, a inkluzywna jest otwarta na nowe żądania, będąc przy tym niejednorodna światopoglądowo (Della Porta, Diani 2009: 229).

Początkowo na protestach Strajku Kobiet zauważalna była gigantyczna mobilizacja społeczna (Protesty Strajku 2020). 30 października odbył się tzw. marsz na Warszawę. Rzeczniczka stołecznego ratusza podała informację, że wówczas liczba protestujących na ulicach Warszawy wyniosła około 100 tysięcy osób („Marsz na Warszawę” 2020). Tuż po formalnym opublikowaniu wyroku TK w Dzienniku Ustaw wydarzenia ucichły, choć można było zakładać, że moment opublikowania wyroku podgrzeje atmosferę protestujących.

2.4. Pokolenie Z i jego sprzeciw wobec władzy

Pokoleniem Z określa się osoby urodzone po 1990 roku, choć w tym zakresie widać zróżnicowanie w zależności od źródła. Jest to generacja wychowana w erze komputerów i Internetu. Określa się ich jako pewnych siebie, znacznie bardziej (w porównaniu do innych pokoleń) otwartych, różnorodnych (a także przyzwalających na różnorodność), zaangażowanych społecznie – wykazujących zainteresowanie problemami współczesności. Wyznają oni inne wartości niż wcześniejsze pokolenia – pieniądź i status mają dla nich mniejsze znaczenie niż brak dyskryminacji czy uczciwość. Są niecierpliwi, wiedzę czy dobra chcieliby zyskać jak najszybciej, są bardziej skłonni do ryzyka (Żarczyńska-Dobiesz, Chomątcowska 2014: 407–408).

Największą grupę na protestach kobiet stanowiła młodzież (Kubicki 2020). Nic też dziwnego, że według najnowszego raportu CBOS osoby w wieku 18–24 lata wykazują zainteresowanie polityką znacznie bardziej niż kiedykolwiek w tej grupie wiekowej. Ich poglądy w większości są lewicowe (Młodzi 2021), można stwierdzić, że obecność osób młodych na protestach kobiet jest nie tylko oznaką wsparcia kobiet, ale również sprzeciwu wobec Kościoła i władzy w takiej formie. Młodzież (można założyć, że zwłaszcza pokolenie Z) ma inne wartości, pragnie większej równości, otwartości, wzrasta z inną świadomością społeczną (Sokalska 2021). Najbardziej intrygujące wydają się metody okazywania sprzeciwu, które obecnie uległy transformacji. Młodzież proponuje szeroki wachlarz kreatywnych rozwiązań, od tych bardziej bojowych (ang. *militant*), zupełnie poważnych, aż po całkowicie

zartobliwe i humorystyczne (Kreska 2020). Jak można przypuszczać, to te bojowe sposoby walki były najczęściej dyskutowane publicznie – np. napisy na elewacjach budynków (Wandale 2021), wykrzykiwanie przekleństw. Zdaniem protestujących taki język nie ma wymiaru bezmyślnego awanturnictwa, a oznacza głęboki gniew i poczucie bezsilności (Wiśniowska 2020). W tym zakresie można chociażby przytoczyć socjologiczną teorię frustracji-agresji. Na skutek deprywacji, czyli niemożności znalezienia pewnych rozwiązań, dochodzi do frustracji, to z kolei wyzwała w człowieku zachowania agresywne, bojowe (Waligóra-Huk 2015: 30). Pojawienie się m.in. przekleństw ma być zdaniem protestujących objawem braku skuteczności innych metod. Protestujący pisali na banerach „Kiedy szły z parasolkami – drwiliście. Kiedy stały z białą różą – kpiliście. Teraz mówią „w*****” – zrozumieliście?” (Potrybacz 2020).

Są też i tacy protestujący, którzy nie do końca utożsamiali się z wulgaryzmami. Na wydarzeniu facebookowym „Aborcja z nami, c*** z wami” jedna z dziewczyn napisała „Kochane/kochani, czy naprawdę hasło nie może być nieco łżejsze? Tak, ja też mam same przekleństwa na ustach, ale nam potrzeba zasięgu i solidarności” (Kacprzak 2021).

Analizując te bardziej sugestywne postawy manifestujących, można zwrócić uwagę na przebranie pewnej kobiety, która na wysokości swojego łona umieściła wizerunek dziecka w trumnie. Nad trumną widniał napis *Nie będę żywą trumną* (Jerzmanowski 2020). Były też kobiety przebrane za Podręczne, nawiązujące strojem bohaterki książki *Opowieści podręcznej* do obecnej sytuacji w kraju (Kromer, Frątczak 2020). Hasłami na banerach skłaniającymi do refleksji były chociażby: „Chcę leczyć pacjentki, nie inkubatory” (Urazińska 2020), „Martwa dziecka nie urodzę” (Walczak 2020). Na protestach kobiet mimo wszystko nie zabrakło też humoru. Niektóre hasła przeszły do historii jako memy „Ten rząd jest potrzebny jak alarm w Multipli”, „Jesteście gorsi niż rozwodniony aperol”, „Wokulskiemu lepiej szło z Łęcką niż wam z rządem”, „Nigdy nie będziemy chciały od was nic z Avonu” (Transparenty 2020).

3. Udział Policji w zabezpieczaniu protestów Strajku Kobiet

3.1. Wolność zgromadzeń – ograniczenia i interpretacja

Zgodnie z artykułem 57 Konstytucji RP każdemu człowiekowi przysługuje wolność zgromadzeń. Jedynym aktem prawnym umożliwiającym ograniczenie tej wolności jest ustawa. W 2020 roku, kiedy sytuacja pandemiczna nałożyła się dodatkowo z protestem Strajku Kobiet, wybuchła zażarta dyskusja w kwestii granicy wolności zgromadzeń (Szołucha 2021). Jak informowała policja, odbywające się wówczas zgromadzenia były nielegalne (Krzymińska 2020). Ogłoszenie wyroku z dnia 22 października 2020 r. sygn. akt K 1/20 przez Trybunał Konstytucyjny było

dość nieoczekiwane, zwłaszcza że miało to miejsce u szczytu pandemii. Prawo o zgromadzeniach przewiduje jednak możliwość społecznego manifestowania w takich przypadkach. Trybunał Konstytucyjny sam nawet ustanowił definicję tzw. zgromadzenia spontanicznego (Dobrowolska 2020). Rzecznik KGP Mariusz Ciarka stwierdził, że o braku spontaniczności wydarzenia świadczy m.in. umawianie się organizatorów znacznie wcześniej na portalach społecznościowych (Strajk Kobiet 2020a). Inni podważają ten argument, twierdząc, że zgromadzenie spontaniczne charakteryzuje się swym niezarejestrowaniem, a samo „skrzyknięcie” protestujących w Internecie nie ma nic do rzeczy (Legitymowanie 2021). Jedynym aktem prawnym mogącym ograniczyć wolność zgromadzeń (jak wynika z Konstytucji) jest ustawa, nie zaś rozporządzenie Rady Ministrów (Wiem, że... 2020). Innym sposobem, który umożliwiłby ograniczenie protestującym manifestowania swojego niezadowolenia, byłoby ustanowienie stanu wyjątkowego lub stanu wojennego (Trociuk 2021: 67). Powielanie informacji o nielegalności zgromadzenia miało być może wpłynąć na uczestników i powstrzymać ich od udziału w proteście z uwagi na możliwe dla nich konsekwencje (Protesty 2021a).

3.2. Podstawy prawne działań Policji wobec osób protestujących

Zgodnie z ustawą o Policji, formacja ta ma utrzymywać bezpieczeństwo i porządek publiczny. I choć zgromadzenia odbywające się na przełomie 2020–2021 roku były legalne, to niektóre działania polskiej Policji wzbudzały wątpliwości sporej części społeczeństwa. Wydarzeniami, które odbiły się szerokim echem, były m.in. protesty z 18 listopada (Strajk Kobiet 2020b) i 28 listopada (Siałkowski 2020), kiedy stosowano środki przymusu bezpośredniego, jak sugerowano w mediach – nieproporcjonalne do sytuacji.

Badacze stworzyli klasyfikację strategii działań funkcjonariuszy Policji wobec osób protestujących, wśród których wymieniono: przymus – w tym mieści się siła fizyczna oraz użycie broni; perswazja, która polega na wcześniejszym nawiązaniu kontaktów z przedstawicielami/organizatorami protestu; strategia informacyjna – kontrolowanie zachowań aktywistów poprzez techniki audiowizualne w celu wykrycia np. przypadków łamania prawa. Utworzono także dwa modele nadzorowania porządku publicznego przez funkcjonariuszy Policji – eskalacji oraz model kontroli negocjowanej. Ten pierwszy charakteryzuje się intensywnym stosowaniem środków przymusu bezpośredniego, dystansem wobec nowszych form protestu, a także ograniczoną, zredukowaną komunikacją pomiędzy funkcjonariuszami Policji a aktywistami. Model kontroli negocjowanej zawiera większe poszanowanie nawet skrajnych form protestu, unika przy tym stosowania środków przymusu bezpośredniego (o ile to możliwe). Komunikacja z demonstrantami w tym modelu odgrywa kluczową rolę, wierzy się, że jest ona w stanie pozytywnie wpłynąć na przebieg protestu (Della Porta 2009: 219–220). Jeśli chodzi o protesty kobiet w latach 2020–2021, początkowo widoczny był model kontroli negocjacyjnej, z czasem, zdaniem wielu demonstrantów, intensyfikacji uległo stosowanie środków przymusu bezpośredniego – w tym przypadku miał zastosowanie model eskalacji.

Badacze próbowali także uzyskać odpowiedź na pytanie, dlaczego przy określonych protestach społecznych pojawia się represja ze strony Policji, a przy innych nie, lub jest jej mniej? Stworzyli więc kilka podejść do tego zagadnienia: podejście oparte na zagrożeniu; na słabości; interaktywne podejście groźby i słabości. Pierwsze podejście wskazuje – im większe zagrożenie dla władzy, tym występowanie represji staje się bardziej prawdopodobne. Inni do tego podejścia zaliczają także liczbę osób zgromadzonych na protestach – im większa, tym bardziej to wydarzenie zagraża władzy, wskutek czego intensyfikacji ulegają represje. Podejście oparte na słabości dotyczy występowania większych represji przy protestach osób definiowanych przez władzę jako „słabsze”, najczęściej są to różnego rodzaju mniejszości społeczne. Ostatnie podejście łączy oba wcześniej wspomniane. Autorka niniejszej pracy uważa, że podejście interaktywne, groźby i słabości ma zastosowanie w przypadku protestów odbywających się w latach 2020–2021. Jako czynnik zagrażający w tym przypadku uznać można gigantyczną mobilizację społeczną oraz tematykę, jakiej dotyczyły ówczesne demonstracje, za czynnik słabości – grupę osób uczestniczącą w wydarzeniu, tj. kobiety oraz ich sojusznicy (najczęściej środowiska lewicowe), definiowanych przez władzę jako grupy słabsze (Earl, Sould, McCarthy 2003: 582–584).

Działania podejmowane przez policjantów na protestach kobiet (inne niż środki przymusu bezpośredniego), wyczerpały najpewniej wszelkie możliwe ścieżki egzekwowania posłuszeństwa uczestników zgromadzeń. Legitymowano, spisywano, było też sporo zatrzymań, mandatów, wniosków o ukaranie do sądu czy dodatkowo – z uwagi na pandemię – przekazywano informacje do sanepidu, w związku z naruszeniem obowiązujących obostrzeń przez protestujących (Policja 2021). Zdarzały się również rutynowe kontrole osobiste (Bicie 2021). Utrudnieniem dla protestujących miało być także blokowanie ulic w kordonach policyjnych czy tzw. kotły, które blokowały uczestnikom drogę opuszczenia zgromadzenia (Sitnicka 2020). Sądy uznawały m.in. zatrzymania za środek całkowicie nieproporcjonalny do sytuacji i pozytywnie rozpatrywały napływające do nich zażalenia osób zatrzymanych (Skarg na zachowanie 2021). W sprawie kotłów interweniował sam RPO, twierdząc, że mogą mieć one jedynie zastosowanie w wyjątkowych sytuacjach, np. aby odgrodzić osoby zagrażające innym – łamiąc prawo lub będąc agresywnymi. W innym wypadku zachodzi stanowcze ograniczenie praw osób protestujących, a tym bardziej nie jest możliwe zastosowanie wymaganego odstępu (BIP RPO 2020a). Podobnie nieproporcjonalna była dolegliwa kontrola osobista – z relacji jednego uczestnika (17 lat) wynika, że musiał się rozebrać do naga (BIP RPO 2020b). Jeśli chodzi o środki przymusu bezpośredniego, nie zabrakło użycia gazu (także w kotle, co uniemożliwiło ucieczkę od substancji), zakuwania w kajdanki (za plecami), czy użycia pałki teleskopowej (BIP RPO 2021).

Podczas protestu Strajku Kobiet wielu uczestnikom zarzucono różnego rodzaju przewinienia (Chelmiński 2020). Najbardziej dyskusyjnymi sytuacjami było z pewnością malowanie po zabytkach, pomnikach czy zakłócanie mszy (Chabasiński 2020). Zdarzało się i naruszenie nietykalności cielesnej funkcjonariusza – unormowane w art. 222 kodeksu karnego (Kuczera 2021a). Przyczyną zatrzymania

kilku osób była czynna napaść, zniszczenie mienia czy znieważenie (Strajk Kobiet 2021a), uczestnicy protestu często także odmawiali podania danych osobowych (Strajk Kobiet 2021b). Kilka osób zatrzymano na podstawie stwarzania zagrożenia – dla życia, zdrowia, mienia (BIP RPO 2020c). Uzasadnionych zatrzymań z pewnością było więcej, ale rzucają się także w oczy tendencyjnie wykorzystywane podstawy prawne, np. art. 52 kodeksu wykroczeń – organizowanie zgromadzenia (Kuczera 2021b), art. 254 kodeksu karnego – udział w zbiegowisku (BIP RPO 2020c). Paradoksalna wydaje się też użyta podstawa dotycząca przyklejania np. plakatu, ulotki, napisu (BIP RPO 2020c) – art. 63a kodeksu wykroczeń.

3.3. Sposób postępowania Policji – zbiór relacji osób uczestniczących w proteście

Tak jak nieuprawnione jest stereotypizowanie, że wszyscy uczestnicy protestu popierali bojowe (ang. *militant*) sposoby okazywania sprzeciwu czy utożsamiali się w pełni z kierownictwem Strajku Kobiet, tak równie nieodpowiednie wydaje się stosowanie podobnie uproszczonego mechanizmu oceny wobec policjantów, twierdząc, że wszyscy z nich przekraczali uprawnienia. Większość osób, które doznały uszczerbku ze strony Policji (lub wypowiadały się zaraz po brutalniejszych interwencjach Policji), mówiło o niej niekorzystnie. Dla zobrazowania:

Został mi złamany nos przez policję (...) Są dobrzy policjanci, nie powiem, że nie (...) Jednak gdyby w szpitalu połowa lekarzy nie umiała wykonywać operacji, a połowa byłaby bardzo dobra w swoim zawodzie, to chyba połowę, która jest niewykwalifikowana zwolniono by (OKO.press 2021).

Ja nigdy w życiu nie doświadczyłam takiego upokorzenia, jakie doświadczyłam w radiowozie, który stoi tam na przystanku (...), w którym przez godzinę odmówiono mi pomocy medycznej (OKO.press 2021).

Pomimo atmosfery wzajemnej wrogości, nie brakowało też protestujących (przynajmniej połowicznie) solidaryzujących się z funkcjonariuszami Policji:

Ponad 50% z tych ludzi mają to samo zdanie co wy (...) to jest ich praca (...) nie wszyscy uwielbiają swoją pracę (...) w momencie kiedy zgodzicie się na to, że oni będą przeciwko wam – przegraliśmy, bo o to właśnie chodzi j***** Kaczyńskiemu (Yellowbox 2021).

Policja stara się wykonać ich pracę, z drugiej strony musi nas chronić. My nie mamy nic do nich, oni nam krzywdy nie zrobili (OKO.press 2020b).

Były i osoby wskazujące na upolitycznienie Policji i te mówiące o wolności i możliwości wyboru funkcjonariuszy, tj. zmianie pracy, sugerujące, że pozostanie w szeregach Policji jest niemal równoznaczne ze zgodą na to, co działo się w czasie protestów.

Prawda jest taka, że policja ma zielone światło na działania ponad prawem, a poczucie bezkarności w Policji już przekroczyło wszelkie granice (Ogólnopolski Strajk Kobiet 2020).

Nikt cię nie zmusza do tego, żeby być k**** za pieniądze, jeżeli chcesz być k**** za pieniądze to Twój wybór (Yellowbox 2021).

Jeśli chodzi o 18 listopada 2020 r., kiedy protest pod względem interwencji policyjnych stał się brutalniejszy, wielu uczestników nie rozumiało powodu, dla którego rozpylono w ich stronę gaz:

Czy my w jakikolwiek sposób atakujemy policję? Chcemy wyjść, chcemy iść dalej, chcemy spokojnie bronić naszych praw, nie używamy siły wobec nikogo, oni atakują nas gazem (OKO.press 2020a).

Jakiś czas później podczas tego samego protestu nieumundurowani policjanci zaatakowali demonstrantów pałką teleskopową. Była to chyba najczęściej dyskutowana publicznie sytuacja, jaka miała miejsce podczas protestów kobiet. I choć faktycznie na nagraniu dało się zauważyć próbę przechwycenia pałki przez uczestnika wydarzenia, grupa protestujących była przekonana, że ma do czynienia z kontrmanifestantami, którzy chcą zrobić im krzywdę. Słysząc nawet jak wołają policję na pomoc (OKO.press 2020a).

Trudno powiedzieć dlaczego policja użyła gazu i pałki (...) wyglądali na takich zwykłych bandytów, dresiarzy, ale założyli opaski policja w pewnym momencie (OKO.press 2020a).

Jak się okazało, wyżej wspomniani policjanci stanowili zespół Centralnego Pododdziału Kontrterrorystycznego BOA, który jak z art 5c. ustawy o Policji wynika, powołany jest do działań kontrterrorystycznych i wspierających w sytuacjach szczególnego zagrożenia.

3.4. Ocena działania Policji okiem ekspertów – wypowiedzi rzeczników prasowych Policji

Policja ze względu na pełnione obowiązki podczas zabezpieczania różnego rodzaju zgromadzeń często publicznie komentuje przebieg danego wydarzenia. Tym bardziej, jeśli zachowania protestujących czy funkcjonariuszy Policji są w odbiorze społecznym wątpliwe. W kwestii protestu Strajku Kobiet najczęściej słychać było wypowiedzi rzecznika prasowego KGP Mariusza Ciarki, KSP – Sylwestra Marczaaka, a nawet i byłego rzecznika prasowego KGP – Mariusza Sokołowskiego.

Choć Mariusz Ciarka kilkakrotnie odwoływał się do apolityczności Policji (Telewizja w Polsce 2020) i faktu, że są oni bezstronnym uczestnikiem sporu (Strajk Kobiet 2020c), to trudno czasem spojrzeć na to przychylnym okiem. 28 kwietnia 2021 roku rzecznik prasowy KGP skomentował post Krystyny Pawłowicz (która przecież zasiadała w składzie orzekającym TK i podpisała się pod zaostreniem

prawa aborcyjnego) na portalu Twitter. Oprócz komentowania urody wyżej wspomnianej, powiedział o szacunku, na który zasługuje. Jak stwierdził, nie ma to żadnego powiązania politycznego, a posty przesyłane z jego konta prywatnego nie powinny być przedmiotem debaty publicznej (Rzecznik KGP 2021). Komentarze Mariusza Ciarki w sprawie Strajku Kobiet przewijały się przez media wielokrotnie, część z nich była typowo dyplomatyczna – np. aby okazywać swój sprzeciw pokojowo (Telewizja wPolsce 2020) czy nie postrzegać wszystkich obecnych tam ludzi jako dopuszczających się zachowań „dewiacyjnych” (Strajk Kobiet 2020c). W innych emocje wzięły górę – wyczuwalny był sarkazm „(...) Nie mogą zniszczyć, nie mogą rzucać kamieniami i to jest zdziwienie usprawiedliwiane jeszcze przez niektóre środowiska” (Telewizja wPolsce 2020).

W kwestii działań funkcjonariuszy Policji podczas zabezpieczania protestu rzecznik Mariusz Ciarka wypowiadał się pochlebnie, okazując mocny solidaryzm z grupą zawodową (Strajk Kobiet 2020c). Niektórzy mieli mu za złe, że nie przepraszał za sytuację z nieumundurowanym policjantem i pałką teleskopową (Mądel 2020). Potępił natomiast zachowanie funkcjonariusza ABW, który celowo potrącił uczestniczkę wydarzenia na ulicy (Pastuszka 2020).

Bardziej dyplomatyczne i obiektywne wypowiedzi wypływały z ust byłego rzecznika prasowego KGP – Mariusza Sokołowskiego. Nie szczędził on słów krytyki dla obu stron, stąd też jego wypowiedzi w odczuciu autorki były w większym stopniu akceptowalne społecznie. Uzasadniał, że złość protestujących nie powinna być kierowana wobec funkcjonariuszy, ponieważ to nie formacja Policji zasiadała w ławach TK podczas ogłaszania wyroku. Wskazywał równocześnie, że w kraju, w którym spora część z nas pamięta Milicję Obywatelską, społeczeństwo oczekuje więcej cierpliwości, wyrozumiałości (Nałęcz 2020). O taktyce z dnia 18 listopada 2020 r. powiedział następująco: „Ta taktyka, która została zastosowana wczoraj (...) nie wiem, czy jest dobrą taktyką (...) bo doprowadzi do eskalacji tej sytuacji” (Nałęcz 2020).

Jak dodał, znacznie bardziej podobały mu się działania Policji podczas największego Strajku Kobiet, co docenili też protestujący, a wydarzenie zakończyło się hucznymi brawami dla funkcjonariuszy za profesjonalne zabezpieczenie wydarzenia (Strajk Kobiet 2020d). Był też komentarz w kwestii nieumundurowanych funkcjonariuszy Policji i zastosowania pałki teleskopowej czy gazu, gdy również w głosie Mariusza Sokołowskiego nie zabrakło racjonalizmu i obiektywizmu.

Te osoby, które tam były mogły liczyć się z tym, że środki przymusu bezpośredniego będą stosowane (...) tu pojawia się pytanie, czy w tej sytuacji, którą mieliśmy wczoraj było to naprawdę potrzebne (...) Grupa policjantów nieumundurowanych wkracza w ten tłum, to pozostała część tłumowi nie wie tak naprawdę dlaczego ci policjanci wchodzi, bo tam nie ma czasu na wyjaśnienia, (...) a ten tłum nie do końca może to zrozumieć i to wtedy rodzi eskalację agresji (Strajk Kobiet 2020d).

Sporo pracy podczas odbywających się protestów Strajku Kobiet miał rzecznik prasowy KSP w związku z faktem, że te największe wydarzenia zazwyczaj miały

miejsce w Warszawie. Sylwester Marczak w swoich wypowiedziach starał się być rzeczowy i w miarę obiektywny, jednak negował pewne wątpliwe zachowania funkcjonariuszy podczas Strajku Kobiet, co ze sporym prawdopodobieństwem pogłębiało dystans społeczny wobec formacji Policji. Sylwester Marczak skomentował sytuację z funkcjonariuszem BOA i pałką teleskopową następująco: „Nie widzę nieprawidłowości, by można było stwierdzić, że policjanci działali w sposób niewłaściwy” (Policja 2020). I choć informował o liczbie prowadzonych postępowań wobec funkcjonariuszy w sprawie pewnych naruszeń, zabrakło nawiązania bardziej zaawansowanego dialogu ze społeczeństwem (Miłosz 2021).

4. Analiza wyników badań własnych

4.1. Poglądy polityczne, przynależność religijna, stosunek do wyroku TK, opinia w zakresie legalności/nielegalności protestów

Autorka uznała, że aby lepiej zrozumieć pewne prawidłowości wskazane w problemach badawczych, warto rozpytać respondentów o wybrane konteksty społeczne. Z przeprowadzonych wywiadów z funkcjonariuszami Policji wynika, że aż 11 osób brało udział w zabezpieczeniach protestów kobiet w różnych częściach Polski (raz lub kilkakrotnie). 4 osoby nie pełniły zaś wówczas obowiązków służbowych. Ta kwestia wydaje się kluczowa, ponieważ znaczna część osób badanych ma bezpośrednie doświadczenia służbowe związane z zabezpieczaniem protestów kobiet. W wywiadach rozmówcy odwoływali się zarówno do najczęściej dyskutowanych zdarzeń prezentowanych w mediach, jak i własnego oglądu tegoż zgromadzenia.

Policja jest jedną z najważniejszych instytucji publicznych pełniących służbę związaną z bezpieczeństwem wewnętrznym kraju. Jej rola została jasno określona przez ustawę o Policji (Kołodziej 2020: 1). Jak pisał Didier Fassin, studia o organach ścigania pozwalają uchwycić dwie cechy: bezpieczeństwo rządu, jak i pracę Policji. Podkreślił także, że ta pierwsza definiuje drugą, a druga nadaje odpowiednią treść pierwszej (Fassin 2015: 7). Z uwagi na fakt, że formacja Policji niejako reprezentuje władzę, do zapewnienia trwałości systemu wymagane jest oddanie funkcjonariusza, a także jego niezależność i apolityczność.

Protesty społeczne związane z zaostreniem prawa aborcyjnego w Polsce wzbudziły dyskusje społeczne w kwestii niezależności polskiej Policji, a także jej apolityczności (Kołodziej 2020: 2). Zdaniem Michała Kruka, kwestia tzw. apolityczności nie jest wprost uregulowana w przepisach, ogranicza się ona jedynie do zasady zakazu przynależności do partii politycznej. W związku z czym funkcjonariusze Policji powinni powstrzymywać się od manifestowania swoich poglądów, a prawo egzekwować w sposób bezstronny (Kołodziej 2020: 6). Mimo wszystko, funkcjonariusze Policji prywatnie korzystają z możliwości deklarowania swojego

światopoglądu, choć zdarza się, że pozostają zdystansowani wobec rzeczywistości społeczno-politycznej.

W związku z tym autorka tej pracy postanowiła rozpytać swoich badanych o ich poglądy polityczne, przynależność religijną, stosunek do opublikowanego wyroku TK zaostrzającego prawo aborcyjne w Polsce, a także opinię w zakresie legalności/nielegalności odbywających się wówczas zgromadzeń.

Autorka przewidywała, że znaczna część funkcjonariuszy Policji wyłamie się ze swojej apolityczności, deklarując otwarcie wyznawane poglądy polityczne. Jednak większość respondentów (8 osób) określało się jako osoby apolityczne lub przejawiało obojętny stosunek do polityki bez wskazania partii czy spektrum politycznego, które ich definiuje. 3 osoby wykazywały poglądy prawicowo-centrowe, 2 osoby określiły swój światopogląd polityczny jako centrum, 2 respondentów nie określiło ściśle swoich poglądów, jednak nadane przez autorkę kody *in vivo* wskazują, co następuje: „Ja wiem... antypis” (Funkcjonariusz 7, mężczyzna); „(śmiejch) nie jestem za ekipą, która teraz rządzi” (Funkcjonariusz 14, mężczyzna).

Na podstawie przedstawionych przez osoby badane poglądów politycznych, trudno stwierdzić, jakie wyniki może przynieść dalsza analiza, tym bardziej, że 8 osób otwarcie nie zadeklarowało swojego światopoglądu. Kolejnym aspektem mogącym przybliżyć badacza do określenia specyfiki postrzegania rzeczywistości przez funkcjonariuszy Policji jest religia.

Zgodnie z danymi pochodzącymi z CBOS, w ciągu prawie trzydziestu lat odsetek osób wierzących znacznie spadł. Jak podają źródła, w sierpniu 2021 roku osoby wierzące stanowiły 87,4% (wcześniej 94%) (Religijność 2021). W związku z tym, a także faktem, że tematyka okołaborcyjna bywa łączona z religią, istotne było rozpytanie osób badanych o ich przynależność religijną. Jeśli chodzi o stosunek do Kościoła, zdecydowana większość (13 osób) określa się jako osoby wierzące, wśród nich znajdowali się także tacy, którzy sami inicjowali temat negatywnych aspektów Kościoła:

Często nie zgadzam się z tym, co się dzieje wokół wspólnoty Kościoła, jakieś tuszowanie przypadków pedofilskich, jestem bardzo negatywnie do tego nastawiony (...) (Funkcjonariusz 15, mężczyzna).

Cieężko mi zrozumieć, że ksiądz będzie mówił kobiecie, co ma robić (...) nie dotyczą go takie problemy jak brak środków do życia, brak pracy, może liczyć na pomoc innych księży, zakonnic, a są kobiety, które są samotne, wiedzą, że dziecko będzie chore, nie mają jak zapewnić dziecku środków do życia, nie mają skąd otrzymać pomocy (Funkcjonariusz 5, kobieta).

Jeśli chodzi o pozostałe osoby, to 1 – wyraziła sceptyczny stosunek do religii i do Kościoła, 1 – nie udzieliła odpowiedzi na zadane pytanie. Warto wskazać, że pomimo jednorodności uzyskanych wyników w tym zakresie, wielu funkcjonariuszy Policji przyznało, że bardzo rzadko zdarza im się praktykować religię. Tym bardziej ciekawy wydaje się dalszy przebieg badań, czyli odpowiedź na pytanie, czy na stosunek do aborcji i ogłoszonego w tym zakresie wyroku TK ma wpływ

deklarowana przez funkcjonariuszy Policji wiara, czy też sprawy duchowe odrywają od aspektów społecznych.

Kolejnym zagadnieniem, o które zostali rozpytani respondenci, był ich stosunek do ogłoszonego wyroku TK – zaostrzającego prawo aborcyjne w Polsce. Kwestia ta jest o tyle ciekawa, że dotarcie do wypowiedzi nawet pojedynczych funkcjonariuszy Policji na temat jakichkolwiek działań władzy (tym bardziej tych krytycznych) jest problematyczne. Interesujące więc dla czytelnika powinno być wskazanie, że wszystkie 15 osób wyraziło negatywne zdanie na temat wprowadzonych zmian w prawie aborcyjnym w Polsce.

Ja uważam, że... jako kobieta, że każdy ma prawo do wyboru i tyle, w pewnych kwestiach ja jako kobieta, gdyby dziecko miało się urodzić kalekie, chyba bym też tą aborcję dokonała, chciałabym mieć wybór (Funkcjonariusz 9, kobieta).

No ja nie jestem za tym wyrokiem, nie zgadzam się (...) rząd oczywiście chciał to wykorzystać, wiadomo, że ludzie wtedy byli bardziej czymś zaafektowani, że musi iść do sklepu, że musi iść w masce, że trzeba pojedynczo, że do 12, bo jest godzina seniora, że ludzie wykupują papier toaletowy – a czy ja mam go w domu? No takie rzeczy były wtedy dla większości istotne, to ludzie, którzy interesują się bardziej tą problematyką, byli bardziej oświeceni, chcieli wiedzieć o tym, mieć wpływ (Funkcjonariusz 14, mężczyzna).

Kobieta, która ma jakiś wiek i już jest na tym świecie, to moim zdaniem ma większe prawo być na tym świecie, niż dziecko, które nie wiadomo, czy będzie żyło, czy nie (Funkcjonariusz 2, mężczyzna).

Co więcej, znaczna część osób badanych kształtowała swoje poglądy, opierając się na rozumie, jak mówili, patrzą na to „po ludzku” – aspekty religijne nie były kluczowe w tej konkretnej kwestii.

Kolejne pytanie dotyczyło legalności/nielegalności zgromadzeń w odniesieniu do protestów kobiet w czasie pandemii. Funkcjonariusze Policji często powołują się na fakt, że ich rolą nie jest interpretacja przepisów, tylko egzekwowanie ich przestrzegania. Nie było więc zaskoczeniem dla autorki, że kilka osób odpowiadało analogicznie: „Policjant ma się stosować do przepisów (...) Jeżeli coś wyraźnie mówi ustawa, coś zostało zatwierdzone, to jest coś, na czym my się opieramy (...)” (Funkcjonariusz 8, mężczyzna). Najwięcej, bo aż siedem osób wyraziło niejednoznaczny opinię w zakresie legalności zgromadzenia.

Jest takie określenie fałandyzacja prawa, w tej chwili rzecznicy twierdzą, że protesty były nielegalne, bo było rozporządzenie o zakazie gromadzenia się, przemieszczania się, ale nie wiem, czy na potrzeby mediów, rządu nie robi się tego, że twierdzi się, że te protesty były nielegalne (...) człowiek zdroworozsądkowo myślący to wie, że rząd manipulował pewnymi rzeczami (Funkcjonariusz 14, mężczyzna).

Próbowałem te rozporządzenia rozłożyć na czynniki pierwsze, różne rzeczy się zmieniały, to nie było uregulowane w dobry sposób (...) mam mieszane odczucia, konstytucja mówi jedno, wszystkie te akty są niby zgodne z konstytucją i tak naprawdę ciężko to powiedzieć (...) był duży bałagan prawny (...) Rzecznik powiedział, co powiedział, tutaj odmówię odpowiedzi na to pytanie (Funkcjonariusz 6, mężczyzna).

Wiele osób, które zadeklarowało niejednoznaczny stosunek do legalności/nielegalności zgromadzeń, nierzadko w swoich wypowiedziach krytykowało postępowanie władz oraz przepisów wprowadzanych w tamtym czasie. Postawa funkcjonariuszy Policji wskazywała na chęć zrozumienia przepisów, które musieli egzekwować, a przy okazji zauważalna była bezradność ze względu na ich nieprecyzyjność.

W ocenie sześciu osób zgromadzenia były nielegalne. Jedynie dwie osoby stwierdziły jednoznacznie, że protesty były legalne. „Stanu wyjątkowego nie ma – ludzie mogą protestować, prosta sprawa” (Funkcjonariusz 15, mężczyzna).

Warto także zwrócić uwagę, że pomimo wielu niejednoznacznych opinii w kwestii legalności/nielegalności zgromadzeń, spora część funkcjonariuszy ze stanowczością stwierdziła, że odbywające się w tamtym czasie protesty kobiet były nielegalne. Bardzo skromna liczba osób (2 z 15) otwarcie przyznała, że obowiązujące przepisy w żaden sposób nie zabraniały manifestantom zgromadzenia się. Można by zastanawiać się, co sprawiło, że 6 z 15 osób uznało, że protesty były nielegalne. Czy była to ignorancja, chęć obrony dobrego imienia Policji, czy rzeczywiste przeświadczenie o nielegalności zgromadzeń?

4.2. Stosunek do odbywających się protestów kobiet

Stine Krøijer, czerpiąc z badań Eduardo Viveirosa de Castro, dopatrywała się atmosfery wzajemnej wrogości w kontekście relacji pomiędzy funkcjonariuszami Policji a osobami protestującymi (*friend-enemy relation*), którą wyzwała tzw. natura Innego (Krøijer 2013: 34). Jak wiemy, podczas trwających protestów kobiet w Polsce, rzecznicy prasowi w imieniu Policji, jak i osoby protestujące miały sobie wzajemnie wiele do zarzucenia. Interesujący wydaje się więc stosunek funkcjonariuszy Policji do odbywających się protestów, pomimo tej wrogości.

Jeśli chodzi o stosunek do odbywających się protestów kobiet, dwóch respondentów było obojętnych na Strajk Kobiet, traktowali to wydarzenie jako obowiązek służbowy. Większość respondentów (13 osób) miało mieszane odczucia, tzn. pozytywnie odnosili się do samej idei, jednak równocześnie wskazywali negatywne strony tegoż wydarzenia – najczęściej były to zachowania chuligańskie, zwłaszcza w drugiej części trwania protestów lub upolitycznienie protestu. Równocześnie w dalszej części wywiadu podkreślali, że nie patrzą na wydarzenie jedynie przez pryzmat tych negatywnych zachowań.

Na początku, jak te protesty były, to jak najbardziej pozytywnie wspominał, natomiast później osoby prowadzące, te trzy Panie, które ogłosiły się przywódcami tego protestu, przekroczyły w mojej ocenie pewne granice dobrego smaku i uważam, że nie zyskały w oczach społeczeństwa – że były przekleństwa, obelgi, szarpania, to już nieważne, o jaki protest chodzi, czy to jest protest rolników, czy kobiet, czy kogokolwiek (...) Dopóki protest wyrażał to, co miał wyrażać, był pozytywny, później był odbierany negatywnie, jako przedłużający się, tak jakby ktoś chciał stworzyć fundament polityczny pod coś, już zaczęło się to źle odbierać (...) (Funkcjonariusz 10, mężczyzna).

Jak najbardziej popierałem, że walczyły o swoje prawa (...) czasem na gorąco, jak te protesty były, to rozmawialiśmy i z reguły każdy miał podobne zdanie, co ja, że popierał SK (...) jeżeli ktoś przychodzi i manifestuje swoje zdanie, jak najbardziej ma do tego prawo, a jeśli ktoś robi bydlę na mieście i rzuca kamieniami, no to chyba nie o to zupełnie chodzi (...) niech kobiety wychodzą i manifestują swoją zdanie, jest to ważne nie tylko dla kobiet, ale i dla nas (Funkcjonariusz 4, mężczyzna).

No idea jest, tym bardziej, że kobiety się wyzwoliły ledwie 100 lat temu, na początku XX wieku uzyskały prawa wyborcze, przez ileś tam lat nie stanowiły o sobie i świat idzie z postępem (...) kobiety mają prawo stanowić o własnym ciele i własnych odczuciach (...) A jak mogły inaczej zaprotestować? Napisać list do Pana na Nowogrodzkiej? (...) To tak samo jak po naszej stronie, to ludzie, przede wszystkim to młodzi ludzie, młodość musi się wyszumieć (...) zachowanie niektórych... no wiadomo tak 95–98% to przyszła po prostu wyrazić swoje myśli wspólnie, szli, skandowali hasła czy milcząco okazywali swój sprzeciw, a zawsze się znajdzie – tak samo i po naszej stronie – taki procent, który chce też zaistnieć (...) (Funkcjonariusz 14, mężczyzna).

Pomimo wskazania przez wielu funkcjonariuszy negatywnych aspektów protestu kobiet, dostrzegali oni istotność tego wydarzenia i pozytywnie odnosili się do jego idei. Wśród rozpytywanych funkcjonariuszy żadna osoba badana nie była nastawiona wrogo do tej inicjatywy. Warto też wspomnieć, że kilku funkcjonariuszy chętnie wzięłoby udział w proteście kobiet, gdyby wykonywali inny zawód „Jeżeli moja żona odczuwałaby taką potrzebę – bym ją wspierał na miejscu” (Funkcjonariusz 15, mężczyzna). „Jak najbardziej poszedłbym z rodziną” (Funkcjonariusz 11, mężczyzna). Nie wzięli jednak udziału ze względu na obawy przed konsekwencjami.

Dodatkowo, w kwestii poparcia strajków kobiet, autorka uznała, że interesujące będzie także przytoczenie sytuacji, w której funkcjonariusz Policji okazał gest solidarności. Obrazuje to cytat poniżej:

Byłem z partnerem, który popierał ten protest, byliśmy razem w patrolu, była taka sytuacja, że... tu trzeba też podkreślić, że u nas w [nazwa miejscowości] było całkiem spokojnie, przyjaźnie te protesty się odbywały, było coś takiego, że tłum krzyczał do policjantów „chodźcie z nami”, no i kolega włączył chwilowo sygnały, żeby pokazać, że jest z nimi. Ja to odebrałem tak, że raczej nie powinien tego robić, no ale chciał, to tak zrobił (Funkcjonariusz 3, mężczyzna).

Sytuacja ta jest kolejnym dowodem na gesty solidarności funkcjonariuszy Policji, o których mogliśmy wielokrotnie usłyszeć w mediach.

4.3. Zachowanie uczestników protestów i działania podejmowane przez policję – opinie

Do starć pomiędzy ruchami społecznymi a Policją dochodzi nierzadko, obie strony przekazują swoje narracje, władze (w tym policja) zarzucają protestującym brak określonego stanowiska wobec działań przemocowych, natomiast demonstranci chętnie krytykują funkcjonariuszy Policji za używanie nieproporcjonalnych środków i naruszanie praw obywatelskich (Della Porta, Peterson, Reiter 2006: 4).

Jak wskazuje się w literaturze przedmiotu, rolę Policji jest pośredniczenie w relacji pomiędzy władzą (instytucjami publicznymi) a konkretnymi obywatelami, którzy mogą tej władzy zaszkodzić (Holbraad, Pedersen 2013: 15). Badania wykazały, że im surowsze działania Policji tym zachowania protestujących znacznie bardziej odbiegają od normy, radykalizują się i odwrotnie. Strategia tolerancji w działaniach funkcjonariuszy Policji powoduje większą integrację wewnątrz ruchu, a to skutkuje odrzucaniem przemocy jako formy okazywania sprzeciwu (Della Porta 2009: 222–223). Z uwagi na wiele odbiegających od przyjętej normy zachowań manifestantów podczas protestów, autorka postanowiła rozpytać funkcjonariuszy Policji o stosunek do ich zachowania.

W kwestii uczestników protestów Strajku Kobiet, autorka rozpytywała zarówno o te negatywne, jak i pozytywne zachowania. Zachowania negatywne najczęściej dotyczyły wyzisk wobec funkcjonariuszy Policji czy naruszenia ich nietykalności cielesnej. Sporo osób wspomina także o osobach młodych w kontekście negatywnych zachowań tłumu. Widoczna jest tendencja w powoływaniu się na wydarzenia negatywne w Warszawie, natomiast w miastach, w których funkcjonariusze Policji pełnili obowiązki, najczęściej takie sytuacje nie miały miejsca. Mimo wszystko, retoryka kilku funkcjonariuszy Policji była podobna do przytoczonej poniżej:

Czasami jest też tak, że w tłumie są różne osoby, nawet i takie, które wcale nie popierają protestu (...) oni nie wiedzą, o co chodzi w proteście (...) czasami to nieszczęście idzie na konto tych kobiet, które chciały po prostu protestować (Funkcjonariusz 10, mężczyzna).

Jak wskazały wyniki badań, tylko trzy osoby doznały ataku personalnie.

Ja jestem jeszcze ratownikiem medycznym. Często na tych protestach też pomagam uczestnikom, jak ktoś dozna jakichś urazów, czy policjant. No i w trakcie takiej sytuacji zostałem zaczepiony przez taką pijaną osobę... Udzielałem pomocy uczestnikowi i myśleli, że coś mu chyba robię, dopiero jak zobaczyli torbę medyczną, to się uspokoili i stwierdzili „no... bywa” (Funkcjonariusz 15, mężczyzna).

Starsza kobieta w wieku gdzieś około 60 lat – oczywiście byłem ubrany w mundur, kamizelkę taktyczną – i powiedziała, że ja jestem przygotowany do bicia kobiet, tak jak w Warszawie biją (Funkcjonariusz 2, mężczyzna).

Zostałem uderzony jabłkiem, które ktoś z tłumu rzucił (...) ja zostałem wyznaczony do wyciągnięcia największego prowokatora (...) potem jak została przez nas zatrzymana, to tak wierzgała nogami, że mnie kopała (Funkcjonariusz 6, mężczyzna).

Biorąc pod uwagę fakt, że znaczna część osób badanych brała udział w zabezpieczaniu protestu kobiet (11 z 15 osób), bezpośredniego ataku doznało tylko trzech z nich, reszta osób negatywne spostrzeżenia opierała przede wszystkim na sytuacjach prezentowanych w mediach lub opowieściach kolegów z formacji.

Ten fragment analizy zakończyć można humorystycznym akcentem. Jeden z rozpytywanych przez autorkę funkcjonariuszy w nawiązaniu do okrzyku manifestantów „Zdejmij mundur, przeproś matkę”, powiedział:

Zadzwońm do mamy jak już z pracy wróciłem i powiedziałem, że przed chwilą mundur zdjąłem i że przepraszam mamę. Ona nie wiedziała, o co chodzi, ale wytłumaczyłem, i później zaczęła się śmiać (Funkcjonariusz 6, mężczyzna).

Jeśli chodzi o pozytywne zachowania uczestników – obserwowana była znaczna lakoniczność i zwięzłość opisu, respondenci zwracali najczęściej uwagę na pozytywne zachowania względem ich formacji, oprócz tego wskazywali na solidaryzowanie się społeczeństwa w walce o prawa kobiet, spokojne manifestowanie i przemarsze.

W Krakowie, czy innym z większych miast, tłum mijając policjantów (...) bił brawa (...) podejrzewam, że w mniejszych miastach też ktoś wyraził swoje zdanie, a jednocześnie zachowywał się normalnie albo przyjaźnie wobec policjantów, no to nie mogę mieć zastrzeżeń. (...) Widziałem nagrania, jak karetka potrzebowała się przedostać, to ludzie, jak słyszeli sygnały, tworzyli korytarz życia, to było takie cieszące, że są rzeczy ważne i ważniejsze, że ratowanie życia było ważne. W jakiś sposób taką swoją cegiełkę dołożyli (Funkcjonariusz 6, mężczyzna).

Tłum idący najzwyczajniej podziękował za to, że jesteśmy, że dzięki nam mogą uczestniczyć w tym proteście i czuć się bezpiecznie. (...) samo to, że

ludzie potrafią się skrzyknąć i razem powiedzieć, że im coś się nie podoba, podobało mi się to (...) że ludzie pokazują, że coś jest nie tak (Funkcjonariusz 8, mężczyzna).

Oprócz tych oczywistych skojarzeń funkcjonariuszy Policji w kwestii pozytywnych zachowań tłumu, kilku z nich wskazywało także na poczucie humoru manifestantów, objawiające się w niektórych okrzykach czy hasłach na banerach demonstrantów.

James Q. Wilson w swojej pracy *Varieties of Police Behavior* stwierdził, że polityka, rozumiana jako konflikt o interesy wyznacza dominujący w państwie styl policyjny (Fassin 2013: 174). Podczas protestów kobiet funkcjonariusze Policji podejmowali wiele działań, które nierzadko polskie społeczeństwo odbierało negatywnie. Jak wskazywano, tyczyło się to między innymi zbyt zdecydowanych działań (definiowanych przez niektórych jako agresja czy przemoc), a także koncentrowania sił policyjnych na terenach instytucji państwowych i kościołów, z pominięciem miejsc, gdzie grupowali się kontrmanifestanci zagrażający protestującym (Kołodziej 2020: 7–9).

Zdaniem Fassina, na pracę Policji, jak każdej instytucji publicznej wpływają pewne prawidłowości, od skodyfikowanych zasad postępowania (ustawodawstwo), posiadanych zasobów, środków, finansów czy nawet składu personelu. W przypadku pracy funkcjonariusza Policji istotny wpływ wywiera także: etos zawodowy, doświadczenie, odbyte szkolenie przygotowujące do pracy, wykształcenie, pomysł na organizację swojej pracy i ogólna refleksja nad realiami społecznymi. Jak dodaje Fassin, wszystko to składa się na ich habitus zawodowy, który definiuje, w jaki sposób funkcjonariusze Policji będą postępować w relacjach z obywatelami czy reagować m.in. na nakazy państwa (Fassin 2015: 7). W związku z tym autorka zadała pytanie otwarte na temat nieprawidłowych działań Policji podczas protestu kobiet – większość, bo aż 11 osób, uznała, że takie działania nie miały miejsca.

Nie, u mnie nie (...) przekaz medialny niestety często jest wyrwany z kontekstu i poddany dobrej obróbce (...) nie staram się kierować tą papką medialną i oceniać pracę kolegów z perspektywy innego miasta i tak dalej, nie można się do tego odnosić, policjant to człowiek (Funkcjonariusz 8, mężczyzna).

Tylko cztery osoby spośród 15 uznały, że takie działania miały miejsce:

Nie zgadzam się zawsze z tym, że działania naszych służb były do końca potrzebne i aż takie radykalne w niektórych przypadkach (...) było kilka takich sytuacji np. z funkcjonariuszami AT, z samochodem, kiedy funkcjonariusz ABW potrafił uczestnika protestu – też niepotrzebnie zareagował, jak zareagował (...) No niektórzy zatrzymani byli rozwożeni po różnych komendach, komisariatach, tam był brak informacji o zatrzymaniu tych osób dla osób najbliższych, czy dla obrońców, czy adwokatów (...) mogę to też częściowo zrzucić na ten chaos, który tam panował (...) ale to też mówię takie trochę niefajne (Funkcjonariusz 14, mężczyzna).

Będąc w pierwszych szeregach, byłem przerażony (...) naszymi dowodzącymi, którzy nie potrafili podejmować decyzji, które sytuacja wymagała [reakcji] (Funkcjonariusz 6, mężczyzna).

Większość osób badanych podeszła bezkrytycznie do działań swojej formacji podczas protestów kobiet. Często zwracali oni uwagę, że trudno jest im oceniać interwencje swoich kolegów, nie znając dokładnie specyfiki sytuacji, a tym bardziej mając do dyspozycji tylko kilkusekundowy filmik w Internecie. Ich opinie w większości dotyczyły miast, w których pełnili obowiązki służbowe.

Donatella Della Porta i jej zespół wskazywali, że strategie podejmowane przez służby publiczne (organy ścigania) świadczą o stopniu poszanowania praw i wolności w danym państwie. Innymi słowy, obywatele (osoby protestujące) postrzegają działania Policji jako wyznacznik poziomu demokracji w kraju. Co więcej, sposób reakcji Policji na odbywające się w krajach demokratycznych protesty jest istotną składową wizerunku tejże formacji (Della Porta, Peterson, Reiter 2006: 3). Jak wskazywała Stine Krøijer, wśród demonstrantów bardzo często krążą historie na temat niechlubnych działań podejmowanych przez funkcjonariuszy Policji, ma to na celu edukowanie manifestantów i przygotowanie do wielu sytuacji. Aktywiści często postrzegają funkcjonariuszy Policji jako fałszywych i podstępnych, którzy zachowują się uprzejmie w stosunku do osoby tylko po to, by zaraz ją aresztować (Krøijer 2013: 44). Z uwagi na fakt, że w części teoretycznej znalazło się kilka wypowiedzi protestujących na temat działań podejmowanych przez Policję, autorka postanowiła spytać samych funkcjonariuszy o to, jak postrzegają najczęściej dyskutowane w mediach działania podejmowane przez ich formację. Autorka rozpytywała więc o ocenę sytuacji, która miała miejsce na placu Powstańców Warszawy, gdzie nieumundurowany funkcjonariusz BOA używał pałki teleskopowej wobec uczestnika po próbie jej przechwycenia. Pytanie oparte było na wypowiedziach medialnych i miało na celu zebrać opinię w kwestii: obecności funkcjonariuszy antyterrorystycznych na protestach kobiet, zasadności użycia pałki teleskopowej w nieumięśnioną część ciała, a także braku ujawnienia przynależności do służby przed podjęciem interwencji. 12 osób badanych widziało negatywny aspekt działań funkcjonariusza BOA.

Nie no, nie wolno pałką uderzać w głowę, przepisy mówią tylko o uderzaniu w umięśnione części ciała – w głowę nie wolno. Przede wszystkim błędem było, że ten funkcjonariusz się w ogóle tam znalazł, ich obecność w ogóle nie była uzasadniona, jak nazwa wskazuje oddziały AT to oddziały antyterrorystyczne, do grup zorganizowanych czy niebezpiecznych przestępców, a to była tylko manifestacja, to jest zbędne używanie takiej siły, oni mają specjalne szkolenia z taktyki i obrony, mają w rękach specjalne siły, że umieją obezwładnić na amen osobę, to w ogóle nie powinno mieć miejsca, że oni brali tam udział (...) jeżeli my bierzemy udział to czasami bierzemy kamizelkę taktyczną z napisem Policja, czy tą żółtą, żeby wiedzieli, że to Policja, przed samym użyciem siły ta osoba też powinna wiedzieć, że to jest policjant, czy np. jakaś blacha na łańcuchu, tak jak czasami noszą

na szyjach – są różne oznaczenia, no traktowali go jak kibola, bo łysy, bo kark, no nie dziwne (Funkcjonariusz 14, mężczyzna).

Jeżeli to rzeczywiście był antyterrorysta, to może miał jakieś działania np. zatrzymania jakiejś konkretnej osoby, nie wiem, bo nie mam informacji od nas na ten temat. Być może była jakaś osoba niepożądana na tym marszu, która wymagała usunięcia. Jeżeli chodzi o oznaczenie – najczęściej są to takie opaski naramienne, jakieś oznaczenie na pewno powinno być (...) czasem ludzie zachowują się irracjonalnie. Jeżeli rzeczywiście uderzył pałą teleskopową w głowę, to ten policjant nie powinien już pracować w naszych szeregach. Nie wiem, co z tym oznaczeniem, może w trakcie zerwano te oznaczenie albo nie chciał się ujawniać na tyle – ciężko mi to oceniać (...) (Funkcjonariusz 15, mężczyzna).

Pytanie dotyczące działań podejmowanych przez funkcjonariusza BOA miało wiele aspektów. Choć oceny 12 osób badanych były jednorodne (dostrzegali nieprawidłowości w tej interwencji), to interpretacje przebiegały różnorodnie. Niektórzy dopatrywali się nieprawidłowości w obecności tego rodzaju służb na zgromadzeniu, ale brak ujawnienia przynależności do służby przez funkcjonariusza BOA przed podjęciem interwencji nie dla każdego był istotny. Inni stwierdzali, że obecność BOA nie powinna dziwić, a problemem było np. wymierzenie ciosu w nieumięśnioną część ciała. Zdarzały się także próby usprawiedliwiania sytuacji: wszystko działo się dynamicznie; nie powinno się wrywać pałki; mogło nie być czasu na założenie opaski itd.

Kolejno, w nawiązaniu do interwencji funkcjonariusza BOA – jeden respondent wyraził swoje zdanie w sposób niejednoznaczny, tylko dwie osoby badane nie miały zastrzeżeń, jeśli chodzi o tę interwencję, uznawały jej zasadność:

Normalne zachowanie i mogę powiedzieć, że w jego sytuacji postąpiłbym tak samo. Jeżeli ktoś podszedłby do mnie od tyłu i próbował wyrwać mi broń, to dostałby w przysłowiową lampę i nie patrzyłbym, bo mam do tego prawo, nie ma znaczenia, czy jest to kobieta, przedstawiciel LGBT, czy ksiądz (...) Ja, mimo że jestem facetem rosnę i mam prawie 100 kilo, nie podszedłbym do nikogo w tłumie i nie próbowałbym zabrać np. pałki teleskopowej, bo może być to np. kibol (...) jeżeli ktoś czuł się niebezpiecznie w tłumie, to mógł podejść do funkcjonariuszy, zwrócić uwagę tłumowi na to, czy funkcjonariuszy, że tutaj jest jakiś gość, tutaj zadziały emocje (...) (Funkcjonariusz 4, mężczyzna).

Choć takie postrzeganie interwencji funkcjonariusza BOA znajduje się w znacznej mniejszości, jeśli chodzi o przeprowadzane badania opinię tę wyraziły 2 z 15, dla niektórych tego rodzaju narracja może być niezrozumiała. Jak wynika z wypowiedzi innej osoby badanej, „dopatrywanie się nieprawidłowości w działaniach funkcjonariusza BOA wynika z braku wiedzy społeczeństwa w tym zakresie” (Funkcjonariusz 13, kobieta).

4.4. Upolitycznienie formacji Policji

Państwo odgrywa istotną rolę podczas różnego rodzaju protestów społecznych. Badacze wskazują, że reakcję państwa na protesty odzwierciedla zachowanie Policji, które uczestnicy protestów nierzadko utożsamiają z represją, natomiast reprezentanci władzy – z podtrzymaniem prawa i porządku (Della Porta, Diani 2009: 218–219). Należy także podkreślić, że Policji daleko do bycia instytucją autonomiczną, nierzadko jej działania są ściśle powiązane z instytucjami politycznymi (Della Porta 2009: 223). W związku z tym należy stwierdzić, że zachowanie Policji to szczególnie czynnik wpływający na relacje pomiędzy obywatelami (ruchami społecznymi) a państwem (władzą). Michael Lipsky definiował funkcjonariuszy Policji jako ulicznych biurokratów, którzy swoimi działaniami reprezentują władzę (Della Porta 2009: 218–219). Inni określali funkcjonariuszy Policji jako strażników władzy (*gatekeepers*), a wskutek tego należących do systemu represji (Earl, Sould, McCarthy 2003: 585). Jak wskazują inni autorzy, polityczne represje nie pochodzą jedynie z góry (od władzy), ale także z dołu, czyli od wyższych w hierarchii przedstawicieli danych instytucji (Fassin 2015: 104). Pojawia się w tym względzie pytanie, przed kim odpowiadają organy ścigania, czy jest to społeczeństwo, czy władza? We Francji jest nawet odpowiednie określenie na policję służebną względem władzy „the prince’s police”, czyli policja książęca. Z kolei sami funkcjonariusze Policji wolą być określani jako „people’s police” – policja ludowa (Fassin 2013: 180–181). Jak mówił Max Weber, egzekwowanie prawa stało się ulubionym narzędziem władz do rozwiązywania problemów społecznych, co nierzadko skutkuje gigantyczną manipulacją Policji przez władze rządowe (Durão 2017: 239). Mimo wszystko, zdaniem Fassina, policja coraz bardziej bierze odpowiedzialność za to, co jest im narzucane (Durão 2017: 243). Jak wskazuje Tomasz Kołodziej, Policja w Polsce jest instytucją hierarchiczną, w której najwyżsi rangą przełożeni bywają odwoływani ze swoich stanowisk, wówczas gdy nastąpią zmiany we władzach politycznych lub gdy podejmują oni decyzje sprzeczne z wolą rządzących. Jest to istotny wskaźnik w kwestii upolitycznienia Policji. Wypowiedzi polityków partii rządzącej o stosowaniu bardziej zdecydowanych działań wobec manifestantów na protestach kobiet również wskazują, że policja bywa traktowana jako narzędzie władzy politycznej (Kołodziej 2020: 7–9).

W nawiązaniu do powyższego, kolejną interesującą dla autorki kwestią było upolitycznienie Policji. Pytanie wzorowane było na wypowiedziach internetowych uczestników protestu kobiet. 10 osób badanych uznało, że działania Policji mogą być w jakiś sposób sterowane politycznie:

Oczywiście, że tak. Jesteśmy pod MSWiA, więc tak naprawdę, aby instytucja taka jak Policja miała sens funkcjonowania w społeczeństwie, powinna być odłączona, a nie że jesteśmy chłopcami na posyłki partii PiS. Należy finansować Policję z podatków, które ja również jako policjant płacę (...) i być totalnie pod KGP – to powinna być odrębna instytucja (...) I tak

Szymczyk stara się, żeby instytucja ta nie była na posyłki rządowi, ale z reguły te stolki np. komendantów wojewódzkich są niestety polityczne, nie zawsze, ale często (Funkcjonariusz 4, mężczyzna).

Cztery osoby uważały, że politycy nie mogą mieć żadnego wpływu na działania Policji, jedna osoba nie wyraziła jednoznacznej opinii.

Fakt, że znaczna część funkcjonariuszy Policji dostrzega powiązania polityki z organami ścigania nie świadczy dobrze o całym systemie. Niezależnie od tego, jaka partia w danym momencie jest u władzy, policjanci mogą się czuć narzędziem w jej rękach. Jak wskazał jeden funkcjonariusz: „Proszę zauważyć, że przy zmianach partii rządzącej po wyborach zaraz zmieniany jest Komendant Główny Policji – niby poprzedni odchodzi na emeryturę, ale... temat rzeka” (Funkcjonariusz 7, mężczyzna).

4.5. Kościół a państwo (wyrok TK)

Kościół katolicki odgrywa w Polsce istotną rolę, niektórzy naukowcy (i nie tylko) uważają, że przyczyną tego stanu rzeczy jest jego udział w sprawie narodowej, m.in. „za komuny”, gdzie dla niektórych Kościół był jedynym przyczółkiem wolności. Mimo upływu czasu i zmiany specyfiki systemu politycznego w Polsce, Kościół stale oddziałuje na życie polityczne naszego kraju. W związku tym bywa on określany nietypowym aktorem na scenie politycznej (Kowalczyk 2014: 130). Obecnie głos Kościoła katolickiego można często usłyszeć w kontekście praw mniejszości seksualnych, praw reprodukcyjnych, pronatalizmu, czy ról płciowych. Jak sugerują środowiska lewicowe, partia rządząca ściśle współpracuje z Kościołem, a ten w związku z tym ma realny wpływ na kształtowanie rzeczywistości (Cieniek, Kozański 2019). Nasuwa się w tym miejscu pytanie, czy Kościół mógł mieć jakikolwiek wpływ na władzę w kwestii wyroku TK zaostrzającego prawo aborcyjne w Polsce? Choć nie mieściło się to w zakresie problemów badawczych, autorka postanowiła w tym względzie rozpytać badanych funkcjonariuszy Policji o ich opinię.

Funkcjonariusze odpowiedzieli niemal jednogłośnie (13 osób) – Kościół mógł mieć wpływ na tę decyzję polityczną, tylko jedna osoba wyraziła odmienny pogląd na ten stan rzeczy, jedna osoba nie miała zdania na ten temat.

Teraz żyjemy w takich czasach, partią rządzącą jest taka partia, a nie inna, która mocno solidaryzuje z Kościołem. Myślę, że mógł być jakiś wpływ. Sama partia rządząca nie ukrywa tego, że jest ściśle związana z Kościołem, zasadami chrześcijaństwa. Jakiś wpływ mógł być (...) (Funkcjonariusz 5, kobieta).

Funkcjonariusze Policji w tej kwestii nie szczędzili słów krytyki zarówno władzy, jak i Kościołowi. Wielu z nich jest zdania (pomimo swojej wiary), że Kościół nie powinien wpływać na życie polityczne naszego kraju. Sugerują, by Kościół zajął się pielęgnowaniem wiary w ludziach i aspektami duchowymi.

Autorka niniejszej pracy z przeprowadzonej analizy postanowiła stworzyć typologię odnoszącą się do stosunku wobec protestów, działań Policji, a także działań podejmowanych przez władzę. Skategoryzowanie opinii odbywało się na skali: afirmujący stosunek (do odbywających się protestów, do działań Policji, do działań podejmowanych przez władzę), obojętny stosunek (analogicznie, jak wyżej), ambiwalentny stosunek, negatywny stosunek.

Żadna osoba nie znalazła się w gronie afirmujących protesty kobiet – poprzez tę kategorię autorka rozumie osoby, które całkowicie popierały ideę protestu i bezkrytycznie odnosiły się do występujących podczas wydarzenia zachowań odstępujących od normy. 13 funkcjonariuszy mieściło się w kategorii osób ambiwalentnie odnoszących się do protestów kobiet. To ci, którzy popierali ideę protestu kobiet, równocześnie wskazując negatywne aspekty tego wydarzenia (niektóre zachowania uczestników protestu). Dwie osoby odnosiły się obojętnie do wydarzenia – to tacy, którzy ani nie wspierali idei strajku, ani nie sprzeciwiali się jej. W rozmowach komentowali jedynie przebieg tych wydarzeń, sam protest traktowali jako pracę do wykonania. Żadna osoba nie prezentowała negatywnego podejścia do odbywających się wydarzeń okołoaborcyjnych.

Jeśli chodzi o działania podejmowane przez policję na proteście kobiet, stosunek trzech osób badanych można określić jako afirmujący. Autorka przez to rozumie funkcjonariuszy podchodzących bezkrytycznie do jakichkolwiek działań podejmowanych przez formację Policji podczas protestów kobiet. 12 osób miało stosunek ambiwalentny, w tej kategorii mieściły się generalnie osoby pozytywnie (lub względnie pozytywnie) oceniające działania Policji, a równocześnie zwracające także uwagę na niewłaściwe działania swojej formacji.

Wszystkie 15 osób zakwalifikowanych zostało do kategorii negatywnie oceniających działania władzy. Funkcjonariusze o negatywnym stosunku do władzy to osoby, które krytycznie odnoszą się do wprowadzonych przez TK zmian, a także do momentu ich wprowadzenia. To również osoby aktywnie krytykujące działania władzy i wprowadzane w tamtym czasie przepisy oraz osoby, które otwarcie przyznają, że nie popierają obecnej władzy.

Kończąc, warto byłoby przytoczyć refleksję na temat protestów kobiet jednego funkcjonariusza Policji, który stwierdził: „Szanujmy się nawzajem, decyzje, które dotyczą nas fizycznie, naszego ciała, poglądów, które nie wchodzą w życie innych, powinniśmy podejmować sami” (Funkcjonariusz 8, mężczyzna).

4.6. Wnioski z badań

W naszym kraju od dawna trwa wojna ideologiczna pomiędzy środowiskami konserwatywnymi, katolickimi i lewicowymi. Brak jest jakiegokolwiek nici porozumienia, życie społeczne opanowała propaganda i dogmatyzm. Ten podział społeczeństwa wpływa niejako na upraszczanie wizerunku, np. niektórych grup społecznych i tworzenie stereotypów. Ilościowe zestawienie odpowiedzi uczestników badania w kwestii poglądów politycznych, Kościoła i religii, mogły tym samym sugerować ich negatywne podejście zarówno do aborcji, wyroku TK, jak i protestów Strajku Kobiet. Tak

jednak nie było, mimo iż większość badanych określała się jako osoby wierzące, a żadna z nich nie definiowała się przez spektrum lewicowego światopoglądu. Jednogłośnie wyrazili dezaprobatę wobec opublikowanego wyroku TK zaostrzającego prawo aborcyjne. Większość respondentów także dostrzegała ideę Strajku Kobiet, pomimo pewnych „wybryków”, jakie w jego trakcie miały miejsce. Negatywne spostrzeżenia na temat tłumu oparte były najczęściej na doświadczeniach pośrednich – z mediów. Jedynie pojedynczy funkcjonariusze Policji doznali ataku personalnie, mimo iż większość z nich brała udział w zabezpieczeniach. Jak podkreślali, nie definiowali całości wydarzenia na podstawie zachowań chuligańskich. To, co najbardziej przeszkadzało respondentom, jeśli chodzi o zachowanie tłumu, dotyczyło negatywnych działań wymierzanych wobec funkcjonariuszy Policji. Zachowania pozytywne także odnosiły się do obecności Policji na protestach, mowa tu między innymi o podziękowaniach dla funkcjonariuszy, oprócz tego wskazywano na solidaryzowanie się społeczeństwa i kulturalne okazywanie sprzeciwu. Respondenci w większości podeszli bezkrytycznie do działań Policji obserwowanych na protestach kobiet, jednakże 12 spośród 15 z nich dostrzegało negatywny aspekt zachowania funkcjonariusza BOA. Choć większość osób badanych nie potrafiła jednoznacznie wypowiedzieć się w kwestii legalności/nielegalności zgromadzeń w czasie pandemii, widoczna była krytyka ówczesnych przepisów i działań rządu w tym zakresie. W kwestiach niemieszczących się w problemach badawczych – znaczna część respondentów uznała, że Kościół mógł mieć wpływ na wyrok TK, a politycy – na działania Policji.

Zakończenie

Ogłoszenie wyroku TK zaostrzającego prawo aborcyjne wywołało niezadowolenie znacznej części społeczeństwa. Co więcej, zmiany te zostały dokonane w czasie pandemii, kiedy część Polaków utraciła źródło dochodów, a duża grupa odczuwała obawy o bezpieczeństwo zdrowotne. Kwestia dostępności aborcji nie była więc wtedy najważniejszym problemem dla społeczeństwa. Niewykluczone, że rządzący chcieli wykorzystać tę krytyczną sytuację pandemii i możliwe, że nie spodziewali się, że protesty społeczne przybiorą tak dużą frekwencję, a sam wyrok nie przejdzie w zapomnienie. Zdaje się także, że na rękę mogła być im fala krytyki wobec działań Policji, którą zaopatrzyli w nieuporządkowane przepisy prawne do egzekwowania posłuszeństwa obywateli. Krytyka skupiła się bowiem na Policji, a nie na rządzących. Należy oczywiście przyznać, że po obu stronach (protestujący – policja) dochodziło do zachowań niedozwolonych. Warto jednak spojrzeć na protesty Strajku Kobiet oraz zachowania zabezpieczającej je Policji także w oderwaniu od tych pojedynczych negatywnych zachowań. Sami badani policjanci w większości pozytywnie wypowiadali się o przebiegu protestów, które zabezpieczali i krytykowali nieprawidłowe działania Policji.

Projekt badania został przeprowadzony pod opieką naukową Centrum Analiz Kryminologicznych Uniwersytetu Warszawskiego. Został on zgłoszony i 31 maja 2021 r. uzyskał pozytywną opinię Komisji Rektorskiej ds. Etyki Badań Naukowych z Udziałem Człowieka Uniwersytetu Warszawskiego w sprawie zgodności projektu badania naukowego z zasadami etycznymi.

Oświadczenie w przedmiocie konfliktu interesów

Autorka zgłaszanego artykułu oświadcza, że nie istnieje konflikt interesów. Tzn. autorka (albo jej pracodawcy lub sponsorzy) nie mają jakiegokolwiek bezpośredniego lub pośredniego finansowego, prawnego lub zawodowego interesu albo związku z innymi organizacjami lub instytucjami, które mogą mieć wpływ na omawiane w tekście badania.

Finansowanie

Autorka nie otrzymała dofinansowania na tę publikację.

Bibliografia

- Bobulska M. (2016). *'Kariera zawodowa kobiet a rodzina'* [Women's careers and the family]. W K. Pujer (red.) *Współczesna rodzina szanse – zagrożenia – kierunki przemian* [Contemporary family – opportunities – threats – trends of change]. Wrocław: Exante, s. 49–62.
- Budrowska B. (2000). *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety* [Motherhood as a turning point in a woman's life]. Wrocław: Fundacja na rzecz Nauki Polskiej.
- Czapliński P. (2021). *O nową umowę społeczną bunt październikowy 2020* [For a new social contract October 2020 rebellion]. Warszawa: Fundacja Batorego.
- Della Porta D. i Diani M. (2009). *Ruchy społeczne. Wprowadzenie* [Social movements. Introduction]. Sadza A. (przekł.). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Della Porta D., Peterson A. i Reiter H. (2006). *'Policing transnational protest: An introduction'*. W D. Della Porta, A. Peterson i H. Reiter (red.) *The Policing of Transnational Protest*. Hampshire&Burlington: Ashgate Publishing Limited, s. 1–12.
- Durão S. (2017). *'Detention: Police discretion revisited (Portugal)'*. W D. Fassin (red.) *Writing the World of Policing The Difference Ethnography Makes*. Chicago, London: The University of Chicago Press, s. 225–249.

- Earl J., Sould S.A. i McCarthy J.D. (2003). 'Protest under fire? Explaining the policing of protest'. *American Sociological Review* 68(4), s. 581–606.
- Ekstowicz B. (2015). 'Procesy i ruchy społeczne w świecie na przełomie XX i XXI wieku' [Social processes and movements in the world at the turn of the 20th and 21st century]. *Civitas Homnibus: Rocznik Filozoficzno-Społeczny* 10, s. 45–55.
- Fassin D. (2013). *Enforcing Order An Ethnography of Urban Policing*. Cambridge & Malden: Polity Press.
- Fassin D. (2015). 'Introduction governing precarity'. W D. Fassin (red.) *At the Heart of the State the Moral World of Institutions*. London: Pluto Press, s. 1–14.
- Frąckowiak-Sochańska M. (2011). 'Postawy polskich kobiet wobec feminizmu o samoograniczającej się świadomości feministycznej kobiet' [Polish women's attitudes towards feminism on women's self-limiting feminist consciousness]. *Acta Universitatis Lodziensis Folia Sociologica* 39, s. 149–170.
- Goodman N. (1996). *Wstęp do socjologii* [Introduction to sociology]. J. Polak, J. Ruszkowski i U. Zielińska (przekł.). Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Holbraad M. i Pedersen M.A. (2013). 'Introduction: Times of security'. W M. Holbraad i M.A. Pedersen (red.) *Times of Security Ethnographies of Fear, Protest and the Future*. New York: Routledge.
- Jaśko K., Grzymała-Moszczyńska J., Maj M., Tańska M., Pyrkosz-Pacyna J. i Szastok M. (2020). *Strajk Kobiet raport z badań* [Women's Strike research report]. Kraków: Instytut Psychologii Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kołodziej T. (2020). 'Police in the nation state – an apolitical and independent institution?'. *Przegląd Narodowościowy* 10, s. 1–9.
- Kowalczyk K. (2014). 'Kościół katolicki jako podmiot oddziałujący na system polityczny' [The Catholic Church as a subject influencing the political system]. *Wrocławskie Studia Politologiczne* 17, s. 126–141.
- Krøijer S. (2013). 'Security is a collective body intersecting times of security in the Copenhagen climate summit'. W M. Holbraad i M.A. Pedersen (red.) *Times of Security Ethnographies of Fear, Protest and the Future*. New York: Routledge, s. 33–56.
- Marszałek L. (2008). 'Kulturowe uwarunkowania roli kobiety we współczesnym społeczeństwie' [Cultural determinants of the role of women in contemporary society]. *Seminare. Poszukiwania Naukowe* 25, s. 267–279.
- Morrison D.E. (1971). 'Some notes towards theory of relative deprivation, social movements and social change'. W R.R. Evans (red.) *Social Movements*. Chicago: A Reader and Source Book, s. 103–116.
- Nowosielski M. (2011). 'Socjologiczna refleksja na temat ruchów społecznych' [A sociological reflection on social movements]. *Przegląd Zachodni* 4, s. 3–28.
- Nowosielski M. (2012). 'Ruchy społeczne jako czynnik i wynik zmian społecznych' [Social movements as a factor and result of social change]. *Kultura i Edukacja* 90(4), s. 7–33.
- Olejniczak E. (2018). 'Stereotypy a wizerunki mężczyzn na przykładzie programu Droga do Ironmana' [Stereotypes and images of men on the example of the program Road to Ironman]. *Humanistyka i Przyrodoznawstwo* 24, s. 105–120.

- Palczyński T. (2011). *Nowe ruchy społeczne w warunkach globalizacji* [New social movements under globalization]. W K. Derwich i M. Kania (red.) *Ruchy społeczne i etniczne w Ameryce Łacińskiej* [Social and ethnic movements in Latin America]. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 9–25.
- Palus K. (2006). 'Rola rodziny w kształtowaniu ról i stereotypów płciowych' [The role of the family in shaping gender roles and stereotypes]. *Roczniki Socjologii Rodziny* 17, s. 187–202.
- Posern-Zielińska M. (1975). 'Źródła relatywnej deprivacji a geneza shakeryzmu' [Sources of relative deprivation versus the origins of shakerism]. *Etnografia Polska* 19(2), s. 149–181.
- Su Y.-P. (2015). 'Anti-government protest in democracies: A test of institutional explanations'. *Comparative Politics* 47(2), s. 149–160.
- Sztompka P. (2012). *Socjologia analiza społeczeństwa nowe poszerzone wydanie* [Sociology analysis of society new expanded edition]. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Trociuk S. (2021). *Prawa i wolności w stanie epidemii* [Rights and freedoms in a state of epidemic]. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Urzędowska D. i Suchomska J. (2020). 'Feministki w sieci. Nowe media w działaniach przeciwko ograniczaniu praw kobiet w Polsce' [Feminists on the Web. New media in actions against limiting women's rights in Poland]. *Dyskurs & Dialog* 2, s. 9–24.
- Waligóra-Huk A. (2015). *Cyberprzemoc wśród młodzieży ze szkół wiejskich* [Cyberbullying among youth from rural schools]. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Żarczyńska-Dobiesz A. i Chomątowska B. (2014). 'Pokolenie Z na rynku pracy – wyzwania dla zarządzania zasobami ludzkimi' [Generation Z on the labor market – challenges for human resources management]. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu* 350, s. 405–415.

Źródła internetowe

- „Marsz na Warszawę”. *Tysiące ludzi na ulicach stolicy protestowało ws. decyzji TK* [„March on Warsaw”. Thousands of people in the streets of the capital protested against the decision of the Constitutional Tribunal] (2020), Bankier.pl. Dostęp online: <https://www.bankier.pl/wiadomosc/Marsz-na-Warszawe-Tysiacze-ludzi-na-ulicach-stolicy-protestujacy-ws-decyzji-TK-7992205.html> [17.02.2021].
- Aborcja w Trybunale. Dlaczego sędzia Kieres był przeciw [CAŁE WYSTĄPIENIE]* [The abortion in the Tribunal. Why Judge Kieres was against [ENTIRE SPEECH]] (2020), Oko.press. Dostęp online: <https://oko.press/kieres-wiekszosc-sejmowa-schowala-sie-za-tk/> [12.02.2021].
- Bicie, rewizje osobiste, stosowanie gazu, kajdanek, obelgi – raport Krajowego Mechanizmu Prewencji Tortur z komisariatów po protestach Strajku Kobiet* [Beatings, personal searches, use of gas, handcuffs, insults – National Torture Prevention Mechanism report from police stations after Women's

- Strike protests] (2020), Wyborcza.pl. Dostęp online: <https://wyborcza.pl/7,162657,26686115,bicie-rewizje-osobiste-stosowanie-gazu-kajdanek-obelgi.html> [21.04.2021].
- Bierzanowska K. (2020). *“Nadszedł czas na walkę” Kobiety z niepełnosprawnością przeciw kapłanom i faszystom* [“The time has come to fight” Women with disabilities against priests and fascists], Oko.press. Dostęp online: <https://oko.press/nadszedl-czas-na-walke-kobiety-z-niepelnosprawnoscia-przeciw-kaplanom-i-faszystom/> [12.02.2021].
- Biuro Informacji Publicznej RPO [BIP RPO] (2020a). *Adam Bodnar: policyjne „kotły” – ograniczeniem praw uczestników zgromadzeń spontanicznych* [Adam Bodnar: Police “kettle” – a limitation of the rights of participants in spontaneous assemblies], Rpo.gov.pl. Dostęp online: <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/rpo-policyjne-kotly-ograniczaja-prawa-uczestnikow-zgromadzen> [21.04.2021].
- Biuro Informacji Publicznej RPO [BIP RPO] (2020b). *Z osobami zatrzymanymi podczas kolejnej manifestacji Strajku Kobiet rozmawiali przedstawiciele KMPT* [KMPT representatives talked to people detained during another Women’s Strike demonstration], Rpo.gov.pl. Dostęp online: <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/z-zatrzymanymi-podczas-manifestacji-strajku-kobiet-rozmawiali-przedstawiciele-kmpt> [21.04.2021].
- Biuro Informacji Publicznej RPO [BIP RPO] (2020c). *Wielka skala zatrzymań oraz wniosków Policji po proteście 24 października* [Large scale of arrests and police requests after October 24 protest], Rpo.gov.pl. Dostęp online: <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/rpo-wielka-skala-zatrzyman-wnioskow-Policji-po-protescie-24-pazdziernika> [26.04.2021].
- Biuro Informacji Publicznej RPO [BIP RPO] (2021). *Jak poprawić zachowania Policji – raport KMPT z komisariatów po protestach Strajku Kobiet* [How to improve police behavior – KMPT report from police stations after Women’s Strike protests], Rpo.gov.pl. Dostęp online: <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/Policja-zatrzymania-demonstracje-strajk-kobiet-raport-KMPT> [21.04.2021].
- Cała Polska w czerwonej strefie kolejne zasady bezpieczeństwa oraz solidarnościowy korpus wsparcia seniorów* [All Poland in the red zone more safety rules and solidarity corps to support seniors] (2020), Gov.pl. Dostęp online: <https://www.gov.pl/web/koronawirus/cala-polska-w-czerwonej-strefie-kolejne-zasady-bezpieczenstwa-oraz-solidarnosciowy-korpus-wsparcia-seniorow> [09.02.2021].
- Chabasiński R. (2020). *Protesty organizowane przez Strajk Kobiet i Marsz Niepodległości różni na pozór niewiele – a jednak te zgromadzenia należy traktować inaczej* [The protests organized by the Women’s Strike and the Independence March seemingly do not differ much – and yet these gatherings should be treated differently], Bezprawnik.pl. Dostęp online: <https://bezprawnik.pl/strajk-kobiet-i-marsz-niepodleglosci/> [23.04.2021].
- Chelmiński J., Siałkowski K., Krawczyk D., Kromer O., Sulowski K., Rutkiewicz P., Karpieszuk W., Frątczak N., Zubik M., Różańska E. i Wojciechowski K. (2020). *Strajk Kobiet. Sto tysięcy ludzi poszło w Marszu na Warszawę. Pochód miał*

- 4 km długości [Women's Strike. One hundred thousand people marched on Warsaw. The march was 4 km long], Warszawa.wyborcza.pl. Dostęp online: <https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/14,87090,26460455,strajk-kobiet-wielki-marsz-na-warszawe-rozpocznie-sie-o.html> [23.04.2021].
- Cienek R. i Kozanecki P. (2019). *Sojusz tronu z ołtarzem. Dobry dla PiS, niełatwy dla Kościoła* [Alliance of the throne with the altar. Good for PiS, not easy for the Church], Wiadomosci.onet.pl. Dostęp online: <https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/podsumowanie-rzadu-pis-relacje-panstwo-kosciol/hsww8vy> [17.01.2022].
- Dobrowolska H. (2020). *Strajk Kobiet: Policja jest brutalna i łamie prawo, bo pozwala na to Kaczyński* [Women's Strike: Police are brutal and break the law because Kaczynski allows it], Pap.pl. Dostęp online: <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C768078%2Cstrajk-kobiet-policja-jest-brutalna-i-lamie-prawo-bo-pozwala-na-kaczynski> [09.04.2021].
- Drzażdżewski M. (2020). *Strajk kobiet. Polskie Babcie ramię w ramię z protestującymi* [Women's strike. Polish Grandmothers shoulder to shoulder with protesters], Wiadomosci.wp.pl. Dostęp online: <https://wiadomosci.wp.pl/strajk-kobiet-polskie-babcie-ramie-w-ramie-z-protestujacymi-6569508958575392a> [15.02.2021].
- Front Demokratyczny (2020). *Przemówienie matki osoby z niepełnosprawnością intelektualną* [Speech by a mother of a person with intellectual disabilities], Facebook.com. Dostęp online: <https://www.facebook.com/frontdemokratyczny.eu/videos/813878742740484> [12.02.2021].
- Jaźwiński P. (2021). *Wyrok zgodny z prawem czy nieważny, bo trybunał był źle obsadzony? Kontrowersje wokół Trybunału Konstytucyjnego* [Is the verdict legal or invalid since the Tribunal was badly staffed? Controversy surrounding the Constitutional Tribunal], Konkret24.tvn24.pl. Dostęp online: <https://konkret24.tvn24.pl/polityka,112/wyrok-zgodny-z-prawem-czy-niewazny-bo-trybunal-byl-zle-obsadzony-kontrowersje-wokol-trybunalu-konstytucyjnego,1047060.html> [17.02.2021].
- Jerzmanowski P. (2020). *Warszawa, 30 października 2020 (29)*, Warszawa.pl. Dostęp online: <https://www.warszawa.pl/to-jest-wojna/warszawa30-pazdziernika-2020-29/> [06.06.2021].
- Kacprzak O. (2021). *Chuj z wami, aborcja z nami* [Fuck you, abortion with us], Facebook.com. Dostęp online: https://www.facebook.com/events/3256401147793991/?post_id=3258866864214086&view=permalink [04.02.2021].
- Kreska A. (2020). *Kultura protestu* [Culture of protest], Uni.wroc.pl. Dostęp online: <https://uni.wroc.pl/kultura-protestu/> [13.02.2021].
- Kromer O. i Frątczak N. (2020). *Blokady Strajku Kobiet w Warszawie. Inne niż zwykle. Wiązanie sznurówek, spacery Podręcznych i dziwne kroki na ulicach* [Blockades of the Women's Strike in Warsaw. Different than usual. Tying shoelaces, walking handmaids and strange footsteps in the streets], Warszawa.wyborcza.pl. Dostęp

- online: <https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,54420,26583003,strajk-kobiet-kolejna-blokada-warszawy-tym-razem-w-formule.html> [15.02.2021].
- Krzyżmińska P. (2020). *Policja o protestach. „Mamy do czynienia z nielegalnymi zgromadzeniami”* [Police about the protests. “We are dealing with illegal assemblies”], *Wiadomości.radiozet.pl*. Dostęp online: <https://wiadomosci.radiozet.pl/Polska/Warszawa/Strajk-Kobiet-w-Warszawie.-Policja-oniedzielnych-protestach-zatrzymano-kilka-osob-w-tym-78-letnia-kobieta> [08.04.2021].
- Kubicki P. (2020). *Karmią nas kultem powstań i strajków, czego się spodziewali? 5 głosów młodych* [They feed us the cult of uprisings and strikes, what did they expect? 5 voices of the young], *Oko.press*. Dostęp online: <https://oko.press/karmia-nas-kultem-powstan-i-strajkow-czego-sie-spodziewali-5-glosow-mlodych/> [13.02.2021].
- Kuczera Ł. (2021a). *Strajk Kobiet. Wrocław. Policja tłumaczy się ze środowych działań. Zapowiada wnioski o ukaranie do sądu* [Women’s Strike. Wrocław. Police explain their actions on Wednesday. They announce applications for punishment to the court], *Wrocław.wp.pl*. Dostęp online: <https://wroclaw.wp.pl/strajk-kobiet-wroclaw-policja-tlumaczy-sie-ze-srodowych-dzialan-zapowiada-wnioski-o-ukaranie-do-sadu-6619420765932224a> [26.04.2021].
- Kuczera Ł. (2021b). *Strajk Kobiet. Nastolatki przed sądem za protest. Postanowienie druzgocące dla Policji* [Women’s Strike. Teenagers in court for protest. A devastating decision for the police], *Wrocław.wp.pl*. Dostęp online: <https://wroclaw.wp.pl/strajk-kobiet-nastolatki-przed-sadem-za-protest-postanowienie-druzgocace-dla-Policji-6621160574843712a> [26.04.2021].
- Legitymowanie uczestników protestów przez policję. Sąd wypowiedział się, czy to legalne* [Legitimizing protesters by police. The court ruled on whether it was legal] (2021), *Businessinsider.com.pl*. Dostęp online: <https://businessinsider.com.pl/wiadomosci/protesty-w-pandemii-czy-legitymowanie-jest-legalne/q6fmtzc> [09.04.2021].
- Leszczyński A. (2021). *„Wiadomości” TVP: Protesty „zwolenników zabijania nienarodzonych dzieci” jak atak na Kapitol* [TVP „News”: Protests by ‘supporters of killing unborn babies’ like attack on Capitol], *Oko.press*. Dostęp online: <https://oko.press/wiadomosci-tvp-protesty-zwolennikow-zabijania-nienarodzonych-dzieci-jak-atak-na-kapitol/> [10.12.2021].
- Mądel K. (2020), *Twitter.com*. Dostęp online: https://twitter.com/Madel_Krzysztof/status/1330948852376023044?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etwembed%7Ctwtterm%5E1330948852376023044%7Ctwgr%5E%7Ctwcon%5Es1_&ref_url=https%3A%2F%2Fnatemat.pl%2F327933strajk-kobiet-rzecz-znik-kgp-mariusz-ciarka-był-gosciem-piotra-kraski [30.04.2021].
- Miały być dwa jest pięć. Oto treść zdań odrębnych do orzeczenia i uzasadnienia TK* [There supposed to be two now there are five. Here are the dissenting opinions to the ruling and the justification of the Constitutional Tribunal] (2021), *Wprost.pl*. Dostęp online: <https://www.wprost.pl/polityka/10413886/mialy-byc-dwa-jest-piec>

- byc-dwa-jest-piec-oto-tresc-zdan-odrebnych-do-orzeczenia-i-uzasadnienia-tk.html [12.02.2021].
- Miłosz M. (2021). *Niewinny jak policjant. Kilkadziesiąt postępowań zakończyło się dotychczas jednym upomnieniem* [Innocent as a police officer. Dozens of proceedings have so far ended with a single warning], *Gazetaprawna.pl*. Dostęp online: <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/kraj/artykuly/8122948,policjant-strajk-kobiet-zachowanie-Policji-sad-upomnienie.html> [05.05.2021].
- Młodzi deklarują lewicowe poglądy i chcą głosować. Zainteresowanie polityką „najwyższe w historii badań” [Young people declare leftist views and want to vote. Interest in politics “highest in survey history”] (2021), *Tvn24.pl*. Dostęp online: <https://tvn24.pl/polska/sondaz-cbos-poglady-polityczne-mlodych-wyborcow-na-kogo-chca-glosowac-5014470> [23.02.2021].
- Nałęcz M. (2020). *Strajk Kobiet. Mariusz Sokołowski komentuje działania Policji. „Usprawiedliwia” sytuację z fotoreporterem* [Women’s Strike. Mariusz Sokolowski comments on police actions. He “justifies” the situation with the photojournalist], *Wiadomosci.wp.pl*. Dostęp online: <https://wiadomosci.wp.pl/strajk-kobiet-mariusz-sokolowski-komentuje-dzialania-Policji-usprawiedliwia-sytuacje-z-fotoreporterem-6577356578670209v> [05.05.2021].
- OKO.press (2020a). *Policja użyła gazu i pałek wobec strajku kobiet, celowała w dziennikarzy* [Police used gas and batons against women’s strike, targeted journalists], *Youtube.com*. Dostęp online: https://www.youtube.com/watch?v=I_y-2IvriEI [27.04.2021].
- OKO.press (2020b). *Kobiety protestują w Białymstoku. Ksiądz puka się w głowę* [Women protest in Białystok. The priest knocks himself in the head], *Youtube.com*. Dostęp online: <https://www.youtube.com/watch?v=1toYCNnOptI> [27.04.2021].
- OKO.press (2021). *Protest przeciw brutalności Policji. Masowe legitymowanie mimo wątpliwej podstawy* [Protest against police brutality. Massive legitimation despite questionable grounds], *Youtube.com*. Dostęp online: <https://www.youtube.com/watch?v=rkcSB5Ku3Vc> [27.04.2021].
- Partia razem (2020), *Twitter.com*. Dostęp online: <https://twitter.com/partiarazem/status/1319234513814327303> [12.02.2021].
- Pastuszka L. (2020). *Strajk kobiet. Media: funkcjonariusz ABW potrącił demonstrantki. Ciarka: „Wszyscy wobec prawa są równi”* [Women’s strike. Media: an officer of the Internal Security Agency hit demonstrators. Ciarka: “All are equal in front of the law”], *Wiadomości.wp.pl*. Dostęp online: <https://wiadomosci.wp.pl/strajk-kobiet-media-funkcjonariusz-abw-potrakil-demonstrantki-ciarka-wszyscy-wobec-prawa-sa-rowni-6569603009775745v> [30.04.2021].
- Policja o proteście Strajku Kobiet: zatrzymania, mandaty i wnioski do sądu o ukaranie* [Police on Women’s Strike protest: Arrests, fines and requests to court for punishment] (2021), *Pap.pl*. Dostęp online: <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C829645%2Cpolicja-o-protescie-strajku-kobiet-zatrzymania-mandaty-i-wnioski-do-sadu-o> [21.04.2021].

- Policja: to Czarzasty zaatakował policjanta. Jest nagranie sprzed Sejmu* [Police: Czarzasty attacked a policeman. There is a video in front of the Sejm] (2020), Polsatnews.pl. Dostęp online: <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2020-11-19/stoleczna-policja-o-protescie-w-warszawie/> [05.05.2021].
- Polskie Radio 24 (2020), Twitter.com. Dostęp online: https://twitter.com/PR24_pl/status/1321715993979330560?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1321715993979330560%7Ctwgr%5E%7Ctwcon%5Es1_&ref_url=https%3A%2F%2Fnext.gazeta.pl%2Fnext%2F715100326458080protestujacych-cztery-razy-wiecej-niz-Policji-komendant-glowny.html [12.02.2021].
- Potrybacz B. (2020), Twitter.com. Dostęp online: <https://twitter.com/BPotrubacz/status/1335478097488060418/photo/1> [15.02.2021].
- Protesty po wyroku ws. aborcji. Lempart i inni strajkujący usunięci siłą* [Protests after the ruling on abortion. Lempart and other strikers removed by force] (2021a), Polsatnews.pl. Dostęp online: <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2021-01-29/protesty-po-wyroku-ws-aborcji-marta-lempart-sila-usunieta-sprzed-trybunalu-konstytucyjnego/> [11.04.2021].
- Protesty Strajku Kobiet tracą dynamikę. Ekspert: przestały przyciągać nowe osoby* [Women's Strike protests are losing momentum. Expert: They stopped attracting new people] (2020), Polskieradio24.pl. Dostęp online: <https://www.polskieradio24.pl/5/1222/Artykul/2615514,Protesty-Strajku-Kobiet-traca-dynamike-Ekspert-przestaly-przyciagac-nowe-osoby> [17.02.2021].
- Rak F. (2020). Wyrok „aborcyjny” TK wydany z naruszeniem prawa – wyzwanie dla sądów [CT “abortion” verdict issued in violation of the law – a challenge to the courts], Prawo.pl. Dostęp online: <https://www.prawo.pl/zdrowie/wyrok-tk-w-sprawie-przeslanek-dopuszczalnosc-aborcji-zostal,504043.html> [17.02.2021].
- Religijność Polaków. Badanie i zmiany w latach 1992–2021. „Najmłodsza Polska jest już niemal w jednej trzeciej niewierząca”* [Religiousness of Poles. Survey and changes from 1992 to 2021. “The youngest Poland is already almost one-third nonreligious”] (2021), Fakty.tvn24.pl. Dostęp online: <https://tvn24.pl/polska/religijnosc-i-wiara-w-polsce-badanie-cbos-od-1992-spada-odsetek-wierzacych-i-praktykujacych-najbardziej-wsrod-najmlodszych-5501387> [22.01.2022].
- Rojewski J. (2020). Strajk Kobiet. Mężczyźni popierają protesty chętniej niż kobiety? Eksperti tłumaczą wyniki badań [Women's Strike. Men support protests more keenly than women? Experts explain the survey results], Wiadomosci.wp.pl. Dostęp online: <https://wiadomosci.wp.pl/strajk-kobiet-mezczyzni-popieraja-protesty-chetniej-niz-kobiety-eksperti-tlumacza-wyniki-badan-6571292023499552a> [13.02.2021].
- Rolnicy, przedsiębiorcy i przedstawiciele branży turystycznej ramię w ramię ze Strajkiem Kobiet* [Farmers, entrepreneurs and tourism industry representatives shoulder to shoulder with Women's Strike] (2020), Fakty.tvn24.pl. Dostęp online: <https://fakty.tvn24.pl/fakty-po-poludniu,96/strajk-kobiet-dolaczyli-rolnicy-przedsiębiorcy-i-przedstawiciele-branzy-turystycznej,1041420.html> [16.02.2021].

- Rzecznik KGP tłumaczy swój komentarz pod zdjęciem Krystyny Pawłowicz* [KGP spokesman explains his comment under Krystyna Pawłowicz's photo] (2021), Wiadomosci.onet.pl. Dostęp online: <https://wiadomosci.onet.pl/kraj/krystyna-pawlowicz-publikuje-zdjecie-mariusz-ciarka-ladna-usmiechnieta-kobieta/zfg7lsh> [30.04.2021].
- Siałkowski K., Różańska E., Kromer O., Kondzińska A., Krawczyk D., Wierierielny M. i Tynkowski M. (2020). *Strajk Kobiet. Policja blokowała marsz przez Warszawę, co chwilę przepychanki. Posłanka dostała gazem* [ZAPIS RELACJI] [Women's Strike. The police blocked the march in Warsaw. The MP was gassed [REPORT]], Warszawa.wyborcza.pl. Dostęp online: <https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/14,87090,26556027,strajk-kobiet-demonstracja-w-imie-matki-corki-siostry-w-102.html> [13.04.2021].
- Sitnicka D. (2020). *Udział w zgromadzeniach podczas epidemii nie jest nielegalny. Policja masowo przegrywa w sądach* [It is not illegal to participate in gatherings during an epidemic. Police lose massively in the courts], Oko.press. Dostęp online: <https://oko.press/zgromadzenia-legalne-policja-mandaty/> [21.04.2021].
- Skarg na zachowanie policjantów jest więcej czy mniej? Zależy, kto liczy* [Are there more or fewer complaints about police officer behavior? Depends on who is counting] (2021), Konkret24.tvn24.pl. Dostęp online: <https://konkret24.tvn24.pl/polska,108/skarg-na-zachowanie-policjantow-jest-wiecej-czy-mniej-zalez-ykto-liczy,1052267.html> [21.04.2021].
- Sokalska A. (2021). *Paweł Kuczyński: W ludziach narasta poczucie sprzeciwu wobec wszystkiego, a zwłaszcza wobec polityki* [Paweł Kuczyński: A sense of opposition against everything, especially politics, is growing in people], Polskatimes.pl. Dostęp online: <https://polskatimes.pl/pawel-kuczynski-w-ludziach-narasta-poczucie-sprzeciwu-wobec-wszystkiego-a-zwlaszcza-wobec-polityki/ar/c1-15439735> [13.02.2021].
- Sondaż Kantaru: 70 proc. badanych popiera protest Strajku Kobiet* [Kantar poll: 70 percent of respondents support Women's Strike protest] (2020), Rp.pl. Dostęp online: <https://www.rp.pl/Spolczenstwo/201119278-Sondaz-Kantaru-70-proc-badanych-popiera-protest-Strajku-Kobiet.html> [16.02.2021].
- Soporowska M. (2020). *Gwiazdy protestują. Sprawdzamy, jak okazują wsparcie dla Strajku Kobiet* [Celebrities are protesting. We check how they show support for the Women's Strike], Goingapp.pl. Dostęp online: <https://goingapp.pl/more/strajk-kobiet-wsparcie-gwiazd-miley-cyrus/> [15.02.2021].
- Strajk Kobiet w policyjnych statystykach. „Jedyne, co ulega zmianie, to liczby”* [Women's Strike in Police Statistics. “The only thing that changes are the numbers”] (2021b), Polsatnews.pl. Dostęp online: <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2021-03-09/strajk-kobiet-w-policyjnych-statystykach-zatrzymania-i-mandaty/> [26.04.2021].
- Strajk Kobiet w Warszawie. Policja: zatrzymano sześć osób, dwóch policjantów w szpitalu* [Women's strike in Warsaw. Police: Six people detained, two policemen in hospital] (2021a), Wiadomosci.onet.pl. Dostęp online: <https://wiadomosci.onet.pl/warszawa/strajk-kobiet-policja-zatrzymano-szesc-osob-dwoch-policjantow-w-szpitalu/nrl3dgc> [26.04.2021].

- Strajk Kobiet zmienił taktykę? „Policjanci nie mogą pozwolić się bić”* [The Women's Strike has changed tactics? "Policemen cannot allow themselves to be beaten"] (2020a), Wideo.wp.pl. Dostęp online: <https://wideo.wp.pl/strajk-kobiet-zmieni-taktyke-policjanci-nie-moga-pozwolic-sie-bic-6579123392383105v> [09.04.2021].
- Strajk Kobiet. Pałki i gaz były zasadne? Były rzecznik KGP wprost* [Women's Strike. Were batons and gas justified? Former KGP spokesman straightforwardly] (2020d), Wiadomosci.wp.pl. Dostęp online: <https://wiadomosci.wp.pl/strajk-kobiet-palki-i-gaz-byly-zasadne-byly-rzecznik-kgp-wprost-z6577357007541889> [05.05.2021].
- Strajk Kobiet. Rzecznik Policji wprost: Zostaliśmy wciągnięci w ten spór przez polityków* [Women's Strike. Police spokesperson straightforward: We have been dragged into this dispute by politicians] (2020c), Wideo.wp.pl. Dostęp online: <https://wideo.wp.pl/strajk-kobiet-rzecznik-Policji-wprost-zostalismy-wciagnieci-w-ten-spor-przez-politykow-6569568333297281v> [30.04.2021].
- Strajk Kobiet: Protest przed TVP. Policja użyła gazu, ucierpiał operator Onetu [zdjęcia]* [Women's Strike: Protest in front of TVP. Police used gas, the Onet cameraman was injured [photos]] (2020b), Onet.pl. Dostęp online: <https://www.onet.pl/informacje/onetwarszawa/strajk-kobiet-warszawa-policja-uzyla-gazu-wobec-demonstrantow/qwfhnbx,79cfc278> [13.04.2021].
- Szołucha S. (2021). *Wolność zgromadzeń w pandemii. Mimo kilkudziesięciu rozporządzeń, obywatele protestują* [Freedom of assembly in pandemic. Despite dozens of regulations, citizens protest], Mamprawowiedziec.pl. Dostęp online: <https://mamprawowiedziec.pl/czytelnia/arttykul/1462> [08.04.2021].
- Telewizja w Polsce (2020). *Eskalacja protestów. Czy Polska Policja wie co robi? Posłowie na protestach bronią chuliganów* [Escalating protests. Does the Polish Police know what they are doing? MPs at protests defend hooligans], Youtube.com. Dostęp online: <https://www.youtube.com/watch?v=3MM2OXDWLJU> [30.04.2021].
- Transparenty z humorem podczas Strajku Kobiet. Jakie zabawne, śmieszne hasła nieśli protestujący w marszach?* [Humorous banners during the Women's Strike. What funny, hilarious slogans did the protesters carry in the marches?] (2020), Podlaskie.naszemiasto.pl. Dostęp online: <https://podlaskie.naszemiasto.pl/transparenty-z-humorem-podczas-strajku-kobiet-jakie-zabawne/ar/c1-7977447> [15.02.2021].
- Urazińska A. (2020). *Czy mamy już pokolenie Strajku Kobiet? Łodzianki mówią, dlaczego wyszły protestować* [Do we have a generation of the Women's Strike already? Women in Lodz say why they came out to protest], Lodz.wyborcza.pl. Dostęp online: <https://lodz.wyborcza.pl/lodz/7,35136,26481000,tu-wcale-nie-chodzi-o-prawo-do-aborcji-dlaczego-lodzianki.html> [15.03.2022].
- Walczak G. (2020). *Będzie kolejny protest w sprawie zakazu aborcji. Znów w formie spaceru po Kielcach* [There will be another protest on the abortion ban. Again, in the form of a walk through Kielce], Kielce.wyborcza.pl. Dostęp online: <https://kielce.wyborcza.pl/kielce/7,47262,26433226,bedzie-kolejny-protest->

- w-sprawie-zakazu-aborcji-znow-w-formie.html [15.02.2021].
- Wandale ze strajku kobiet niszczą Warszawę. Ratusz zapytano o koszty zniszczeń. Czy odpowiedź brzmi „nic się nie stało”?!* [Vandals from the women's strike are destroying Warsaw. City Hall was asked about the cost of the destruction. Is the answer "nothing happened"!?] (2021), Wpolityce.pl. Dostęp online: <https://wpolityce.pl/polityka/537298-wandale-ze-strajku-kobiet-niszczą-miasto-co-na-to-ratusz> [15.02.2021].
- Wiem, że... Wolność zgromadzeń a tzw. „rozporządzenia covidowe”* [Freedom of assembly and so-called "covid ordinances"] (2020), Hfhr.pl. Dostęp online: <https://www.hfhr.pl/wiem-ze-wolnosc-zgromadzen-a-tzw-rozporzadzenia-covidowe> [09.04.2021].
- Wiśniowska J. (2020). *Używanie wulgaryzmów jest sygnałem bezsilności, frustracji i totalnego gniewu. A co innego pozostało?* [Using vulgarities is a signal of powerlessness, frustration and total anger. What else is left?], Trojmiasto.wyborcza.pl. Dostęp online: <https://trojmiasto.wyborcza.pl/trojmiasto/7,35612,26455528,uzywanie-wulgaryzmow-jest-sygnalem-bezsilnosci-frustracji-i.html> [15.02.2021].
- Yellowbox (2021). *Protestujący odpowiada Gazem, na Gaz Policji!* [Protester responds with Gas, to Police Gas!], Youtube.com. Dostęp online: <https://www.youtube.com/watch?v=FBE4r6ESZSM> [27.04.2021].

Akty prawne

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 [Constitution of the Republic of Poland of 2 April 1997, Journal of Laws of 1997 No. 78, item 483].
- Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks wykroczeń, t.j. Dz.U. z 2021 r., poz. 28 [Misdemeanor Code Act of 20 May 1971, Journal of Laws of 2021, item 28].
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 1444 [Criminal Code Act of 6 June 1997, Journal of Laws of 2020, item 1444].
- Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji, t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 360 [Law on Police of 6 April 1990, Journal of Laws of 2020, item 360].

Orzecznictwo

- Wyrok TK z dnia 22 października 2020 r., K 1/20 [Judgment of the Constitutional Court of 22 October 2020, K 1/20], „Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego. Zbiór Urzędowy A” 2021, poz. 4.

ARCHIWUM KRYMINOLOGII

Archives of Criminology

Krzysztof Biel ■

Zrozumieć odstąpienie od przestępczości. Definicje, teorie i kierunki badań empirycznych

Understanding desistance from crime: Definitions, theories and directions for empirical research

Abstrakt: Odstąpienie od przestępczości jest dominującą kategorią badawczą w kryminologii i pedagogice resocjalizacyjnej od przeszło 30 lat. W Polsce nie jest to jednak kategoria dobrze znana i zbadana. Specyfika szerokiego nurtu badań nad odstąpieniem od przestępczości wyraża się w tym, że nie wyjaśnia, dlaczego ludzie popełniają przestępstwa, ale raczej dąży do wyjaśnienia, dlaczego ludzie starają się zakończyć karierę kryminalną. Celem artykułu jest prezentacja najnowszych ustaleń dotyczących definicji odstąpienia od przestępczości i teoretycznych perspektyw wyjaśniających mechanizmy zmiany w procesie odstąpienia. Ponadto wskazane zostaną możliwe kierunki prowadzenia badań empirycznych w zakresie kryminologii i pedagogiki resocjalizacyjnej, które mogą mieć zastosowanie w naszym kraju i mogą wzbogacić nasze rozumienie procesu odstąpienia od przestępczości.

Słowa kluczowe: odstąpienie od przestępczości, definicje odstąpienia, perspektywy teoretyczne odstąpienia, czynniki subiektywne i strukturalne, badania empiryczne

Abstract: Desistance from crime has been a dominant research category in criminology and resocialisation pedagogy for more than 30 years. In Poland, however, it is not a well-known or commonly researched topic. The peculiarity of the broad stream of research on desistance from crime is that it does not explain why people commit crimes, but rather seeks to explain why people end their criminal careers. The aim of this article is to present recent findings on the definition of desistance from crime and theoretical perspectives that explain the mechanisms of change in the process of desistance. In addition, possible directions for empirical research in the field of criminology and resocialisation pedagogy which may be applicable in our country and which may enrich our understanding of the process of desistance from crime are indicated.

Keywords: desistance from crime, definitions of desistance, theoretical perspectives on desistance, subjective and structural factors, empirical research

Wstęp

Odstąpienie od przestępczości jest przedmiotem dociekań naukowych, który zagościł na dobre w badaniach kryminologicznych w latach osiemdziesiątych dwudziestego wieku. *Desistance from crime* lub *desistance from offending*, przetłumaczone jako „odstąpienie od przestępczości” i wprowadzone do literatury polskiej przez Macieja Muskałę (2016: 135), stały się kluczowymi słowami prowadzonych badań szczególnie w krajach Europy Zachodniej i w Ameryce Północnej. Specyfika szerokiego nurtu badań nad *desistance* wyraża się w tym, że nie wyjaśnia, dlaczego ludzie popełniają przestępstwa, ale raczej dąży do wyjaśnienia, dlaczego ludzie zaprzestają popełniania przestępstw i starają się wytrwać w swoich postanowieniach. Angielski czasownik *to desist* oznacza „przestać robić coś, zaprzestać lub powstrzymać się”. W przypadku badań kryminologicznych chodzi więc, najogólniej mówiąc, o zaprzestanie działalności przestępczej. Pojęcie *desistance from crime* budziło kontrowersje w niektórych środowiskach jeszcze u progu XXI wieku, na co zwracają uwagę John Laub i Robert Sampson (2001: 8). Otóż notują oni, że redaktor czasopisma, w którym złożyli do druku tekst, stwierdził, iż nie ma takiego słowa jak *desistance* (*was not a word*) i nie powinno być ono używane w artykułach naukowych. Dzisiaj termin ten w pełni zakorzenił się w literaturze akademickiej, a coraz częściej zajmuje odpowiednie miejsce, zarówno w polityce kryminalnej, jak i w praktyce resocjalizacyjnej. Niemniej jednak na polskim gruncie odstąpienie od przestępczości pozostaje ciągle mało eksplorowanym polem działalności badawczej. Co prawda, wspomniany już pedagog resocjalizacyjny Maciej Muskała (2016)¹ przybliżył to zagadnienie polskiemu czytelnikowi, jednak pozostaje ono przedmiotem nielicznych, jak dotąd, badań empirycznych (Biel 2017, 2018a, 2018b; Szczepanik 2017; Klaus 2021).

Niniejszy artykuł ma na celu prezentację głównych teorii odstąpienia od przestępczości oraz wskazanie możliwości i kierunków badań naukowych prowadzonych w nurcie *desistance*. W tym celu najpierw przedstawię najnowsze ustalenia definicyjne odstąpienia od przestępczości, następnie przybliżę powstawanie i rozwój podstawowych teorii wyjaśniających *desistance* i wreszcie zaproponuję wskazania do empirycznej weryfikacji teoretycznych założeń odstąpienia od przestępczości.

1. Definicje odstąpienia od przestępczości

Debaty wokół definicji odstąpienia od przestępczości odzwierciedlają różnorodność teoretycznych koncepcji *desistance* oraz wyzwania związane z jej empirycznym

¹ W książce „Odstąpienie od przestępczości” w teorii i praktyce resocjalizacyjnej autor zaprezentował badania narracyjne na grupie byłych recydywistów. Pozostałe publikacje autora (Muskała 2017, 2018, 2019, 2020) mają charakter opracowań teoretycznych.

pomiarem (Weaver 2019: 642). W jednym, jak i w drugim obszarze występuje mnogość ujęć definicyjnych odzwierciedlających różnorodność stanowisk teoretycznych i podejść badawczych autorów. Wynika to z faktu, jak twierdzi Shadd Maruna, że *desistance* jest pojęciem „nietypowym”, ponieważ ma ono uchwycić raczej brak aktywności niż jej obecność (Maruna 2001: 17). Michael Rocque, analizując definicje *desistance* na przestrzeni ostatnich 40 lat, przytacza 30 różnych ujęć teoretycznych odstąpienia od przestępczości i tyle samo operacjonalizacji definicji, którymi autorzy posługiwali się w swoich badaniach (Rocque 2021: 34–39). W teoretycznych konceptualizacjach odstąpienia od przestępczości można wyróżnić dwa kierunki analiz, a mianowicie postrzeganie *desistance* jako punktu końcowego oraz jako procesu (niektórzy mówią nawet o dwu etapach lub „erach”. Zob. Rocque 2021: 9).

1.1. *Desistance* jako punkt końcowy

Pierwszy kierunek, bardziej właściwy ostatnim dwóm dekadom XX wieku, postrzegał *desistance* jako punkt końcowy oznaczający „zakończenie kariery przestępczej” (Shover, Thompson 1992: 89), lub „moment zakończenia kariery przestępczej” (Farrall, Bowling 1999: 253). Shadd Maruna sugeruje, że „literatura dotycząca kariery przestępczej tradycyjnie wyobraża sobie *desistance* jako wydarzenie – nagłe zaprzestanie zachowań przestępczych” (Maruna 2001: 22). Takie podejście koncentruje się na określeniu przedziału czasowego „wolnego od przestępczości”, który stanowi moment zakończenia kariery przestępczej. Nie ma tu jednak klarowności, w odniesieniu do jakiego okresu można mówić o odstąpieniu od przestępczości. Mimo kontrowersji wokół takiego sposobu ujmowania *desistance*, niektórzy badacze próbują zdefiniować statystycznie liczbę lat potrzebnych do uznania kariery przestępczej za zakończoną, zwaną „czasem na odkupienie” (Bushway, Nieuwbeerta, Blokland 2011: 29). Ma to znaczenie szczególnie w przypadku polityki kryminalnej i związanych z nią sankcji karnych wobec recydywistów. Chodzi tu bowiem o identyfikację punktu, w którym byli przestępcy są statystycznie nie do odróżnienia od ogólnej populacji pod względem ryzyka popełnienia przestępstwa. Na podstawie przeprowadzonych badań przyjmuje się, że jeżeli okres wolny od przestępczości trwa od siedmiu do dziesięciu lat, skutkuje podobieństwem statystycznym między byłymi przestępcami i osobami niepopołniającymi przestępstw (Kurlychek, Brame, Bushway 2007: 80). Inni autorzy stwierdzają, że rzeczywisty czas potrzebny na „odkupienie” zależy w dużej mierze od wieku osoby w momencie skazania, jak również od liczby wcześniejszych skazań. „Czas odkupienia” jest najkrótszy dla starszych przestępców i tych z krótszą historią kryminalną (2–6 lat), co jest argumentem potwierdzającym perspektywę wyrastania z przestępczości (Farrington 1986). Ponadto „czas na odkupienie” zależy od rodzaju przestępstwa: jest krótszy dla przestępców przeciwko mieniu (około pięciu lat) niż przestępców agresywnych wykraczających przeciwko zdrowiu i życiu (około ośmiu lat) (Bushway, Nieuwbeerta, Blokland 2011: 52–53).

Ustalenia te prowadzą do konkluzji, iż heterogeniczność sprawców ma duże znaczenie w prawidłowym definiowaniu odstępiania od przestępczości, dlatego nie można przykładać jednej miary do wszystkich przypadków (*one size does not fit all*).

Jednak, jak zauważa David Farrington, nie możemy tak naprawdę ocenić, czy jednostka odstąpiła od przestępczości po dwóch, pięciu czy nawet po dziesięciu latach. Jego zdaniem „dopiero po śmierci człowieka możemy mieć stuprocentową pewność, że zaprzestał on popełniania przestępstw” (Farrington 1992: 523). Główne zastrzeżenie podejścia statycznego do definiowania *desistance* dotyczy więc arbitralności przy wyborze punktu progowego, który może stanowić granicę między przestępczością a jej punktem końcowym. Poza tym wnikliwe badania karier przestępczych ujawniły, że długotrwała działalność przestępcza jest sporadyczna (Maruna 2001), a u wielu przestępców ma ona tendencję do dryfowania (Matza 1964) lub zygzakowania między przestępczością a życiem zgodnym z prawem. Daniel Glaser pisze, że „Ci, którzy żyli zarówno w świecie przestępczym, jak i w typowym świecie społecznym, mogą iść zygzakowatą ścieżką pomiędzy nimi” (Glaser 1964: 54, podaję za Piquero 2004: 109). Dowody z badań nad *desistance* pokazują również, że wiele początkowych prób odstępiania od przestępczości kończy się niepowodzeniem. W związku z tym istnieje wysokie prawdopodobieństwo, że przypadki nawrotów (*relapses*) będą powszechne. Alex Piquero (2004: 105) argumentował, że „sprawcy doświadczają krótkich lapsusów i sporadycznych epizodów przestępczości występujących czasami w nieprzewidywalnych odstępach czasu”.

W badaniach, w których *desistance* traktuje się wyłącznie jako punkt końcowy, a nie jako proces, bardziej prawdopodobne jest zaobserwowanie zastoju w popełnianiu przestępstw i zamaskowanie postępów wykonanych w kierunku odstępiania od przestępczości. Deirdre Healy (2010: 5) opisała niejednoznaczność dotyczącą tego, kiedy faktycznie doszło do odstępiania, jako „różne odcienie szarości”. Przytacza również różne badania, które wykazały, że wielu przestępców stopniowo zmniejsza częstotliwość i dotkliwość popełnianych czynów zabronionych i może czasami uczestniczyć w czynach antyspołecznych lub niezgodnych z prawem, które wiążą się z mniejszym ryzykiem skazania, aby nie narażać na szwank tych aspektów swojego życia, które można uznać za bardziej „tradycyjne” lub „mainstreamowe” (jak zatrudnienie, małżeństwo, rodzicielstwo itp.). Niektóre osoby, uważane za odstępujące od przestępczości, nadal więc mogą się angażować w zachowania przestępcze (*false desistance*, zob. Kazemian 2007: 9) i potrafią uniknąć aresztowania poprzez zmniejszenie częstotliwości lub wagi popełnianych przestępstw. Powoduje to, że granice między trwaniem w przestępczości a odstępianiem mogą często wydawać się nieostre, ponieważ większość przestępców będzie prawdopodobnie stale przechodzić od popełniania przestępstw do ich niepopełniania, a „całkowita przestępczość” lub „całkowity konformizm” raczej nie są stanami, które osiąga wiele osób (Bottoms et al. 2004: 383).

1.2. *Desistance* jako proces

W nowszych opracowaniach, datowanych od początku XXI wieku, odstąpienie od przestępczości coraz częściej definiowane jest nie jako jednorazowe wydarzenie, ale jako „dynamiczny, wieloaspektowy proces, trwający stan, którego osoby pracujące nad powrotem do normy doświadczają” (Muskala 2016: 143). Ten drugi kierunek definiowania *desistance* zrodził się z przekonania, że skupienie się na ostatecznym stanie, w którym dochodzi do popełniania przestępstw, nie uwzględnia procesu, który ludzie podejmują w celu zerwania z przestępczością: „model dynamiczny jest znacznie bardziej wyrazisty niż model statyczny [zakończenia], gdy chodzi o naturę procesu odstąpienia od przestępczości” (Bushway, Thornberry, Krohn 2003: 146). W ten sposób badacze próbują przezwyciężyć zastrzeżenie właściwe dla definicji statycznych, że skupienie się na zakończeniu przestępstwa ignoruje postępy poczynione przez jednostkę w kierunku *desistance*. Dla przykładu John Laub i Robert Sampson rozróżniają „zakończenie” (*termination*), oznaczający wynik: „moment, w którym aktywność przestępcza ustaje”, oraz „*desistance*”, czyli „proces przyczynowy, który wspiera zakończenie przestępczości” (Laub, Sampson 2001: 11).

Badacze definiujący odstąpienie od przestępczości jako proces wyraźnie wskazują, że rozpoczyna się ono znacznie wcześniej niż ostatnie zdarzenie kryminalne. Procesualność *desistance* skierowała myślenie teoretyków na poszukiwanie różnych faz lub etapów tego procesu. Najbardziej rozpowszechniony i uznany sposób ujmowania etapów procesu *desistance* opracowany został przez Shadda Marunę, Russa Immarigeona i Thomasa LeBela (2004: 18; Maruna et al. 2004: 274), którzy wyróżniają dwie fazy odstąpienia: pierwotną i wtórną. Używają oni terminologii zaczerpniętej z klasycznej definicji dewiacji Edwina Lemerta, który widzi dewiację pierwotną jako początkowe, eksploracyjne zachowanie antyspołeczne, a dewiację wtórną jako zachowanie antyspołeczne, które pojawia się w wyniku bycia naznaczonym jako przestępca (Lemert 1951: 75–76, podają za Maruną, Immarigeon, LeBel 2004: 19). Pierwotne *desistance* stanowi początkowy proces zmiany zachowania, w którym przestępcy próbują przybrać szaty konformizmu. Ze względu na charakter dokonywania tak konsekwentnej zmiany proces odstąpienia często charakteryzuje się zrywami i startami, a więc pierwotne *desistance* jest często tymczasowe i „w najbardziej podstawowym i dosłownym znaczeniu oznaczałoby każdą przerwę w karierze przestępczej”. Faza ta koncentruje się więc na tym, co dana osoba *robi* lub czego *nie robi*. Prawdziwa zmiana ma miejsce w przypadku wtórnego *desistance*, który opiera się na nowej prospołecznej tożsamości. Wtórne *desistance* to przejście od nieprzestępczego zachowania do przyjęcia roli lub tożsamości osoby zmienionej. W przypadku wtórnego odstąpienia przestępczość nie tylko ustaje, ale „istniejące role ulegają zmianie” i następuje „reorganizacja oparta na nowej roli lub rolach” (Maruna, Immarigeon, LeBel 2004: 18). Wychodząc poza rzeczywistość behawioralną związaną z *nierobieniem* (niewykonywaniem) czynności i związanymi z nimi obawami, wtórne *desistance* przenosi nacisk na *bycie* i *stawanie się* w życiu człowieka.

Twórcy podziału na pierwotne i wtórne *desistance* sugerują, że nie ma sensu zawracać sobie głowy badaniami nad pierwotną fazą odstąpienia, gdyż nie wniosą one nowej wiedzy do poznania procesu odstąpienia od przestępczości (Maruna, Immarigeon, LeBel 2004: 19). Odmiennego zdania są badacze, którzy, wskazując na zalety badań pierwotnej fazy odstąpienia (Healy, O'Donnell 2008: 28; Healy 2010: 35; Doekhie Dirkzwager, Nieuwbeerta 2017: 473). Sam King (2014: 33) stwierdza, że istnieje także wiele powodów, które przemawiają za tym, że należy prowadzić badania nad pierwotną fazą odstąpienia. Chodzi głównie o to, że tylko niewielka część osób opuszczających zakłady karne będzie w stanie osiągnąć fazę wtórnego odstąpienia, dlatego badania, które analizują indywidualne doświadczenia od początku procesu *desistance*, mogą dostarczyć przydatnych informacji o przyczynach i motywacjach prowadzących do zainicjowania procesu zmiany. Badania koncentrujące się na wtórnym odstąpieniu są w stanie odkryć czynniki, które przyczyniają się do długotrwałego utrzymania stanu niekaralności i przyjęcia „tradycyjnej” tożsamości, natomiast te, które koncentrują się na pierwotnym odstąpieniu, są w stanie szczegółowo zbadać czynniki, które mogą spowodować odejście od przestępczości (King 2014: 33).

Niedawno Fergus McNeill zaproponował koncepcję trzeciorzędowej fazy *desistance*, aby podkreślić jeszcze jeden ważny aspekt potrzebny do uzyskania długotrwałej zmiany, a mianowicie uznanie przez innych, że były przestępca faktycznie się zmienił oraz rozwój poczucia przynależności społecznej. Trzeciorzędowe *desistance* odnosi się więc „nie tylko do zmian w zachowaniu lub tożsamości, ale do zmian w poczuciu przynależności do (moralnej i politycznej) społeczności”, obejmujących to, jak jednostka postrzega swoje miejsce w społeczeństwie oraz jak ją widzą inni (McNeill 2016: 201). Fergus McNeill i Marguerite Schinkel argumentują, że skoro tożsamość jest społecznie konstruowana i negocjowana, długotrwała zmiana jest efektem nie tylko subiektywnego poczucia, ale także sposobu, w jaki osoba jest postrzegana przez innych i jak widzi swoje miejsce w społeczeństwie. Stąd autorzy konkludują, że *desistance* jest „procesem społecznym i politycznym w takim samym stopniu jak procesem osobistym” (McNeill, Schinkel 2016: 608).

Autorzy zauważają ponadto, że procesy wtórnego i trzeciorzędowego odstąpienia oraz reintegracji ze społecznością wiążą się z czymś więcej niż instrumentalnym przestrzeganiem prawa i „dobrym zachowaniem” (np. przestrzeganiem zasad, współpracą z władzami, demonstrowaniem zachowań prospołecznych). Czasami obejmują one również procesy tworzenia dobra, wyrażające ludzką potrzebę generatywności i przyczyniania się do dobrobytu innych, np. wypełnianie zobowiązań jako partner, rodzic lub obywatel. Ale przynależność ta rozumiana jest jako pełne uczestnictwo w życiu społecznym, co oznacza, że były przestępca jest osobą cieszącą się należnym dostępem do wszystkich zasobów, praw i możliwości, które zwykle mają inni obywatele (Graham, McNeill 2018: 436).

Definiowanie faz odstąpienia od przestępczości zrodziło pytanie o linearność czy sekwencyjność procesu, to znaczy jego wymiar temporalny. Otóż, od samego początku konceptualizacji procesu *desistance* nie traktowano go w kategoriach

następstwa czasowego, chociaż poszczególne etapy mogą następować po sobie w sposób mniej lub bardziej sukcesywny. Ten niesekwencyjny, nieliniarny aspekt częściowo wyjaśnia, dlaczego *desistance* jest procesem wielowarstwowym i nie daje się zredukować do modelowania predykcyjnego dotyczącego prawdopodobieństwa odstąpienia od przestępczości (Day, Halsey 2022: 6).

Aby uniknąć nieporozumień dotyczących temporalnej konceptualizacji procesu odstąpienia, Brieghe Nugent i Marguerite Schinkel (2016: 570) zastosowały nieco inną terminologię dla pierwotnych, wtórnych i trzeciorzędowych komponentów *desistance*. Proponują używanie terminów: „*act-desistance*” na określenie niepopelniania przestępstw, „*identity desistance*” dla internalizacji tożsamości wolnej od przywiązania do przestępstw oraz „*relational desistance*” dla podkreślenia uznania zmiany przez innych. Ich zdaniem ta terminologia lepiej opisuje różne aspekty procesu *desistance* niż określenia „pierwotny”, „wtórny” i „trzeciorzędowy”, ponieważ nie sugeruje ona kolejności w czasie ani ważności poszczególnych etapów. Ważne z punktu widzenia readaptacji społecznej jest stwierdzenie, że „*act-desistance*” i „*identity desistance*” pozostają w zasięgu zasobów osobistych jednostki, natomiast „*relational desistance*” zależy od kontroli i uznania innych (Nugent, Schinkel 2016: 570).

2. Teorie odstąpienia od przestępczości

Różne sposoby definicyjnego ujmowania terminu „odstąpienie od przestępczości” sugerują zarazem różnorodne podejście do teoretycznego wyjaśniania uwarunkowań *desistance*. Podobnie jak nie ma jednej definicji *desistance*, tak nie ma jednej teorii, która nosiłaby znamiona teorii holistycznej, zdolnej wyjaśnić wszelkie kwestie związane z pytaniem: dlaczego ludzie przestają popełniać przestępstwa? Kilkadziesiąt lat namysłu nad tematem odstąpienia od przestępczości przyczyniło się do powstania wielu interpretacji teoretycznych etiologii *desistance*. Teoretyczne perspektywy są wspólne w zakresie konceptualizacji *desistance* jako procesu. Różnią się natomiast sposobem wyjaśniania tego, w jaki sposób człowiek odstępkuje od przestępczości i co ten proces wspiera.

Dla lepszego zobrazowania różnorodnych podejść teoretycznych teorii odstąpienia od przestępczości zostaną przedstawione z czterech ogólnych perspektyw proponowanych przez Beth Weaver: perspektywa indywidualna i podmiotowego sprawstwa; perspektywa społeczna i strukturalna, perspektywa interakcjonistyczna oraz perspektywa sytuacyjna. Teorie sytuujące się w perspektywie indywidualnej i podmiotowego sprawstwa opierają się na ustalonych związkach między wiekiem a pewnymi zachowaniami przestępczymi, lokując wyjaśnienia *desistance* w ramach teorii odwołujących się do wieku i reformy dojrzewania oraz teorii racjonalnego wyboru, które kładą nacisk na wewnątrzindywidualne procesy poznawcze. Teorie

społeczne i strukturalne obejmują teorie więzi społecznych i kontroli społecznej, które generalnie zakładają związek między odstępieniem od przestępczości a okolicznościami zewnętrznymi wobec jednostki, chociaż obejmują one reakcję jednostki na te okoliczności i interakcję z nimi. Takie teorie podkreślają znaczenie więzi z rodziną, zatrudnieniem lub programami edukacyjnymi, które przyczyniają się konformizmu jednostki. Teorie interakcjonistyczne w różnym stopniu uwzględniają interakcję między indywidualnym działaniem a strukturami społecznymi. Podkreślają one znaczenie subiektywnych zmian w poczuciu własnej osoby i tożsamości. Wreszcie perspektywa sytuacyjna *desistance* ilustruje, jak różne aspekty środowisk społecznych ludzi i sytuacyjne rutynowe działania również wpływają na zmianę zachowania (Weaver 2019: 3).

2.1. Perspektywa indywidualna i podmiotowego sprawstwa

W ramach tej perspektywy zostaną przedstawione dwie teorie wyjaśniające proces *desistance*: teoria oparta na krzywej wiek–przestępczość i teorii dojrzewania oraz teoria racjonalnego wyboru.

2.1.1. Krzywa wiek – przestępczość i perspektywa dojrzewania

Badania nad karierą kryminalną wskazują, że ludzie zaczynają popełniać przestępstwa we wczesnym okresie dojrzewania, wskaźniki przestępczości osiągają punkt kulminacyjny w późnym okresie dorastania lub we wczesnej dorosłości, a większość osób przestaje popełniać przestępstwa przed osiągnięciem wieku 30 lub 40 lat. Takie rozumienie sprawia, że przestępczość jest interpretowana przede wszystkim jako zjawisko związane z wiekiem (Farrington 1986: 189, 235–236).

Badanie krzywej wiek–przestępczość ma swoją długą, ponadstuletnią, historię. Już w 1937 roku kryminolodzy z Harvardu Eleonora i Sheldon Glueckowie (1937: 105) stwierdzili, że „starzenie się jest jedynym czynnikiem, który wyłania się jako istotny w procesie poprawy” przestępców. Jednak za głównych adwokatów w traktowaniu wieku jako jedynego czynnika odpowiedzialnego za przestępczość uznaje się Trávisa Hirschiego i Michaela Gottfredsona. W swojej pracy przedstawili przekonujący argument, że wiek i przestępczość są podobnie powiązane w czasie i miejscu, to znaczy, że przestępczość spada po osiągnięciu dorosłości. Ta krzywa wiek–przestępczość, jak stwierdzili, jest „jednym z brutalnych faktów kryminologii” (Hirschi, Gottfredson 1983: 552). Po wykreśleniu krzywych zależności między wiekiem a przestępczością w kilku okresach i w różnych krajach, stwierdzili, że rozkład przestępczości ze względu na wiek jest niezmienny w różnych warunkach społecznych i kulturowych (Hirschi, Gottfredson 1983: 554). Ich zdaniem przestępczość maleje wraz z wiekiem nie z powodu czynników społecznych czy instytucjonalnych, które różnią się w zależności od jednostki, ale wynika raczej z „nieuchronnego starzenia się organizmu” (Gottfredson, Hirschi 1990: 141).

Wiek uznaje się w kryminologii za jeden z najbardziej solidnych predyktorów zaangażowania w przestępczość. Jednak teorie odwołujące się jedynie do krzywej wiek–przestępczość łączone są z szerszą perspektywą dojrzewania, która wykracza poza czysto biologiczny aspekt starzenia się organizmu. Dla przykładu, głównym argumentem Gluecków było to, że po pewnym czasie zachowania przestępcze ulegają naturalnemu spowolnieniu i że nie są one spowodowane przede wszystkim „wpływami środowiska”. W miarę dojrzewania jednostka zaczyna podejmować bardziej odpowiedzialne decyzje i rozumie, że „przestępstwo nie prowadzi do satysfakcji” (Glueck, Glueck 1974: 170). Glueckowie nie postrzegali dojrzewania jako wydarzenia, które dzieje się według z góry ustalonego procesu, w którym, na przykład, w określonym wieku jednostki stają się „dorosłe”. Raczej ludzie dojrzewają w różnym wieku i na różnych etapach cyklu życia, natomiast niektórzy w ogóle nie dojrzewają w pełnym tego słowa znaczeniu. W odniesieniu do wyjaśnienia związku między dojrzewaniem a przestępczością, Glueckowie stwierdzili: „nie wiek *per se*, ale raczej nabycie pewnego stopnia tego, co nazwaliśmy «dojrzewaniem», niezależnie od wieku, w którym jest to osiągane wśród różnych grup przestępców, jest znacząco związane ze zmianami w zachowaniach kryminalnych raz rozpoczętych (Glueck, Glueck 1945: 84, cyt. za Rocque 2014: 3). Dla Gluecków odstępianie od przestępczości jest normatywne i oczekiwane, a wyjątkowe sytuacje chronicznej przestępczości tłumaczyli niedojrzałością. W podobnym tonie wypowiada się Travis Hirschi i Michael Gottfredson (1986: 57), którzy twierdzą, że *desistance* jest procesem spontanicznym, a zmiana zachowania przychodzi z wiekiem i następuje niezależnie od tego, co dzieje się wokół.

Teorie próbujące wyjaśnić odstępianie od przestępczości w kategoriach krzywej wiek–przestępczość i perspektywy dojrzewania poddawane są ostrej krytyce. Np. Fergus McNeill i inni (2012: 4) stwierdzają, że chociaż wiek pozostaje wśród najlepszych predyktorów *desistance*, to jednak teoria ta nie wytrzymała prób czasu. Shadd Maruna (1997: 2–3) zauważa, że sam wiek nie może być jedynym wyjaśnieniem zmiany. Ponadto autor dodaje, że teorie, które biorą pod uwagę jedynie wiek lub inny pojedynczy normatywny wzorzec rozwoju, nie są w stanie wyjaśnić heterogeniczności ścieżek prowadzących do odstępiania od przestępczości (Maruna 1997: 3). W podobnym tonie nieco później piszą Jeffrey T. Ulmer i Darrell Steffensmeier (2014: 394): „krzywa wiek–przestępczość wydaje się różnić w swoich specyficznych cechach w zależności od rodzajów przestępstw, pozycji strukturalnej grup oraz kontekstów historycznych i kulturowych”. Autorzy ci przyznają, że po przekroczeniu wieku średniego starzenie się wiąże się z zauważalnym spadkiem energii i siły fizycznej, co wpływa na obniżenie poziomu przestępczości, jednak czynnik ten nie może być rozpatrywany w izolacji od innych faktorów. Wraz z wiekiem przestępcy mogą nauczyć się, że przestępstwo nie popłaca, doświadczają innych oczekiwań ze strony osób bliskich (ustatkovanie się i zachowywanie się na miarę pełnionych ról społecznych). Ponadto takie czynniki, jak „zmęczenie” i „spowolnienie” związane z procesem starzenia się miały wpływ na przekonanie przestępców, że czas z tym skończyć (Sparkes, Day 2016: 54).

Beth Weaver (2019: 5) twierdzi, że koncentracja na starzeniu się i dojrzewaniu jako zjawisku uniwersalnym lub naturalnym nie pozwala na uchwycenie indywidualnych ścieżek odstąpienia od przestępczości. Powoduje to oderwanie jednostki od kontekstu, w którym zachodzą te zmiany rozwojowe, ignorowanie roli procesów relacyjnych, kulturowych, społecznych i strukturalnych.

Mimo krytyki perspektywa dojrzewania pozostaje ciągle przedmiotem eksploatacji naukowych w etiologii procesu odstąpienia od przestępczości. Nowsze analizy wskazują na zmiany kognitywne w obrębie mózgu, które są częścią procesu dojrzewania. Psycholog Laurence Steinberg (2008: 82–83) pokazuje jak dwa „systemy” w mózgu dojrzewają w różnym tempie w okresie dojrzewania, narażając jednostki na kłopoty. Perspektywa dwusystemowa zakłada, że podejmowanie ryzyka w połowie okresu dojrzewania jest wynikiem zwiększonej reaktywności systemu społeczno-emocjonalnego na tle wciąż dojrzewającej kontroli poznawczej. W późniejszym okresie życia system społeczno-emocjonalny staje się mniej reaktywny, a system kontroli poznawczej silniejszy i bardziej efektywny. Łącznie zmiany te prowadzą do wzrostu podejmowania ryzyka w okresie dojrzewania, po którym następuje jego spadek w miarę wchodzenia w dorosłość (Strang, Chein, Steinberg 2013: 1). Shulman i in. (2016: 114) stwierdzają, że zarówno psychologiczne, jak i neuronalne przejawy wrażliwości na nagrodę wzrastają między dzieciństwem a okresem dojrzewania, osiągając szczyt w późnym okresie dojrzewania, a następnie spadają. Z drugiej strony, psychologiczne i neuronalne odzwierciedlenie lepszej kontroli poznawczej wzrasta stopniowo i liniowo w okresie dorastania i wczesnej dorosłości. Sugeruje to, że adolescenci są bardziej niż inne grupy wiekowe skłonni do podejmowania zachowań ryzykownych.

Mając na uwadze fakt, że wiek i perspektywa dojrzewania nie opierają się jedynie na czynnikach biologicznych, lecz mają związek z innymi czynnikami (psychologicznymi czy społecznymi) Michael Rocque (2014, 2017) proponuje podejście integrujące różne aspekty dojrzewania oraz postuluje konieczność opracowania wieloaspektowej koncepcji starzenia się i dojrzewania jako procesów biologicznych, psychologicznych i społecznych, które działają interaktywnie i mają wpływ na odstąpienie od przestępczości na poziomie indywidualnym i grupowym.

Warto w tym miejscu przytoczyć wyniki badań prowadzonych w Polsce w grupie przestępców z tzw. pokolenia milenijnego (osoby, które weszły w dorosłość na początku XXI wieku) prezentujące typologię trajektorii przestępczych 1867 osób. Analizy Justyny Włodarczyk-Madejskiej i Dominika Wzorka (2021: 227–290) pozwoliły zidentyfikować sześć typów trajektorii przestępczych. Najliczniejszą grupę (prawie 70%) stanowią „nie-sprawcy”, którzy w życiu dorosłym nie popełnili żadnego przestępstwa (lub tylko jedno) i nie można ich zaliczyć do grupy „sprawców z karierą przestępczą”. Natomiast pozostałe 30% zbiorowości to osoby, które popełniły w dorosłości co najmniej dwa przestępstwa. Autorzy wyróżnili tu pięć typów trajektorii: sprawcy przypadkowi, sprawcy czasowi o niskim i wysokim poziomie intensywności (odpowiedzialni za największą liczbę przestępstw), sprawcy późnoaktywni oraz sprawcy chroniczni. Mając na uwadze perspektywę wyrastania

z przestępczości, należy stwierdzić, że większość przestępców faktycznie odstępuje od przestępczości na pewnym etapie życia, niemniej jednak pozostaje pewna grupa przestępców chronicznych, którzy nie są w stanie pokonać piętrzących się problemów (jak uzależnienie, brak głębokich relacji społecznych) i kontynuują karierę kryminalną przez całe życie. To właśnie ta grupa powinna się znaleźć „szczególnym kręgu zainteresowań polityki kryminalnej” (Włodarczyk-Madejska, Wzorek 2021: 289).

2.1.2. Teorie racjonalnego wyboru

Teorie racjonalnego wyboru pojawiają się w literaturze po 1980 roku i koncentrują się na świadomym podejmowaniu decyzji przez człowieka. Innymi słowy, teorie te sugerują, że wraz z wiekiem i doświadczeniem zmienia się analiza kosztów i korzyści, która leży u podstaw działań człowieka. Korzyści płynące z przestępstwa maleją, a koszty postrzegane są jako większe, co prowadzi do zmniejszenia zachowań antyspołecznych.

Perspektywy racjonalnego wyboru w kryminologii wyróżniły się z tak zwanej szkoły neoklasycznej, nazwanej tak ze względu na podobieństwo do klasycznej szkoły kryminologii. Często uznawana za pierwszą „szkołę myślenia” w tej dziedzinie i dostarczająca pierwszy zestaw teorii omawianych w tekstach kryminologicznych, szkoła klasyczna stoi na stanowisku, że zachowanie przestępcze można sprowadzić do prostych wyborów dokonywanych przez ludzi. Człowiek jest istotą racjonalną i dokonuje nieustannych wyborów. Zarówno więc przestępczość, jak i odstąpienie od przestępczości mieści się w obrębie racjonalnych wyborów człowieka (Błachut, Gaberle, Krajewski 2000: 41–43, 53–54). Neoklasyczna kryminologia, wyrosła jako reakcja na dominację pozytywnego podejścia do przestępczości i sprawcy przestępstw, obejmowała m.in. teorię racjonalnego wyboru (Clarke, Cornish 1985). W książce Dereka B. Cornisha i Ronalda V. Clarke’a (1986) *The Reasoning Criminal*, Maurice Cusson i Pierre Pinsonneault opracowali ściśle racjonalną teorię wyboru odstąpienia od przestępczości. Przyjęli oni za cel udzielenie odpowiedzi na pytanie: „Co sprawia, że osoba decyduje się zaprzestać popełniania przestępstw?” (Cusson, Pinsonneault 1986: 73). Podstawową przyczyną prowadzącą do zmiany jest wystąpienie pewnego rodzaju szoku. Może nim być doświadczenie bliskie śmierci związane z aktywnością przestępczą, wyrok karny czy utrata bliskich relacji. W konsekwencji sprawca zaczyna oceniać swój styl zachowania i rozważa, czy jego zachowanie przestępcze jest warte podejmowanego ryzyka. Ocena ta jest negatywna i prowadzi do decyzji o odstąpieniu od przestępczości.

Autorzy dopuszczają również możliwość tzw. opóźnionego odstraszenia, czyli zmianę w kalkulacji kosztów i korzyści, która pojawia się wraz ze starzeniem się. Na przykład wraz z wiekiem (lub doświadczeniem) przestępcy mogą zdać sobie sprawę, że kradzież coraz mniej się opłaca, a perspektywa ewentualnego uwięzienia

jest bliższa, niż wcześniej sądzili. Badacze wyróżniają cztery elementy opóźnionego odstraszania, a mianowicie:

- 1) wyższa ocena prawdopodobieństwa kary;
- 2) rosnące dolegliwości związane z uwięzieniem;
- 3) świadomość surowości kolejnych wyroków;
- 4) rosnące poczucie strachu przed karą (Cusson, Pinsonneault 1986: 76).

Podobną perspektywę racjonalnego wyboru *desistance* przedstawia Neal Shover. Po pierwsze, autor stwierdza, że z czasem idea zyskowej kariery przestępczej słabnie. Kariera przestępcza zaczyna być postrzegana jako głupie wybryki młodości, które stają się coraz bardziej niebezpieczne. Po drugie, z wiekiem ludzie zaczynają dostrzegać, że mają ograniczony czas na Ziemi, a możliwość spędzenia dwóch lat za kratkami dla 50-letniego człowieka to perspektywa coraz bardziej przerażająca. Po trzecie, rzeczy, których mężczyźni pragną od życia, zmieniają się z czasem. Priorytetem nie jest już bogacenie się, ale dobre życie. Wreszcie przestępcy sugerowali, że są zbyt „zmęczeni”, aby angażować się w fizyczną działalność przestępczą. Wszystkie te czynniki prowadzą do racjonalnej decyzji o odstąpieniu: wraz z wiekiem „postrzegane szanse na zyski maleją, postrzegane ryzyko staje się większe, a przestępcy decydują się unikać widocznych przestępstw, w które angażowali się, gdy byli młodszy” (Shover 1983: 215).

W XXI wieku argumenty za przydatnością teorii racjonalnego wyboru w etiologii odstąpienia od przestępczości pozostają ciągle żywe. Najbardziej zwartą argumentację przedstawiają Ray Paternoster i Shawn Bushway (2009) w tożsamościowej teorii odstąpienia od przestępczości (*Identity Theory of Desistance*). Autorzy wyjaśniają, że ludzka sprawczość (*human agency*) składa się z następujących właściwości: intencjonalności, przewidywania, refleksyjności i mocy. Intencjonalność oznacza zamierzony cel dla swojego działania: ludzie sprawiają, że wydarzenia dzieją się zgodnie ze strategią, a nie tylko reagują na rzeczy, które im się przytrafiają. Przewidywanie to zdolność do tworzenia przyszłych celów i planów. Refleksyjność to zdolność do samokontroli i samoregulacji, dzięki której podjęte decyzje i działania mogą być ponownie przeanalizowane i zweryfikowane. Wreszcie sprawczość człowieka wymaga mocy (siły) lub własnej skuteczności, która powoduje, że jego działania mogą przynieść pożądaną rezultat (Paternoster et al. 2015: 214).

Tożsamościowa teoria *desistance* posługuje się aparatem pojęciowym zaczerpniętym z psychologii społecznej i poznawczej. Badacze dokonują rozróżnienia między obecną lub roboczą koncepcją siebie (tożsamością) a „ja możliwym” czyli koncepcją osoby, którą chce się być w przyszłości (Markus, Nurius 1986: 954–958). Twórcy teorii argumentują, że przestępcy mają różne tożsamości robocze, jak np. złodziej, uzależniony, oszust, niewydolny mąż lub rodzic, potencjalny recydywista. Ta robocza tożsamość przestępcy (narkomana, niewydolnego rodzica) funkcjonuje tak długo, jak długo jednostka uważa ją za skuteczną, tzn. przynosi więcej korzyści niż kosztów. Stopniowo jednak ta robocza tożsamość „przestępcy” staje się coraz mniej satysfakcjonująca, a przestępca staje w obliczu porażki (zostaje zatrzymany, trafia do więzienia). Proces ten jest mierzony, a myśli o zmianie tego,

kim się jest, i o zmianie zachowania, pojawiają się tylko wtedy, gdy „postrzegane niepowodzenia i niezadowolenie w różnych domenach życia łączą się ze sobą i gdy obecne niepowodzenia łączą się z przewidywanymi przyszłymi porażkami” (Paternoster, Bushway 2009: 1105). Innymi słowy bodziec do zmiany tożsamości pojawia się wtedy, gdy porażki i niezadowolenie zaczynają się nawarstwiać i nie można ich już przypisać czynnikom usytuowanym poza osobą (np. pechowi), ale są konsekwencją stylu życia, jakie osoba prowadzi. Te powiązane ze sobą porażki, nazywane „krystalizacją niezadowolenia” (Paternoster, Bushway 2009: 1124), dostarczają początkowej motywacji do zerwania z przestępczością. Osoba ma poczucie, że bycie przestępcą nie jest już korzystne finansowo, jest zbyt niebezpieczne, a koszty ponoszone przez rodzinę wydają się zbyt wysokie (Bushway, Paternoster 2014: 64).

Autorzy dowodzą, że kluczową cechą ich teorii jest fakt, że osoba podejmuje pierwsze kroki w kierunku odstępiania od przestępczości w wyniku obawy przed tym, kim będzie w przyszłości („*feared self*”). Jednak, aby utrzymać te początkowe kroki, przestępca musi stworzyć nowy, bardziej pozytywny obraz tego, kim chce się stać – „ja możliwe”. Ta nowo wyłaniająca się prospołeczna tożsamość lub „możliwe ja” powoduje zmianę nastawienia danej osoby do takich rzeczy, jak np. zdobycie szybkich i łatwych pieniędzy (poprzez kradzież lub handel narkotykami) czy imprezowy styl życia, na rzecz bardziej prospołecznych wartości jak tradycyjne zatrudnienie i relacje społeczne. To właśnie ta zmiana w tożsamości i preferencjach oraz inwestowanie w tworzenie osoby, którą chce się być, motywuje do odstępiania od przestępczości (Paternoster et al. 2015: 215).

Zdaniem twórców tożsamościowa teoria *desistance* stanowi realną alternatywną perspektywę odstępiania od przestępczości. Opiera się ona na „internalistycznym” modelu racjonalnego wyboru, w którym preferencje i zachowania są kształtowane przez silne zindywidualizowane procesy umysłowe dotyczące własnej tożsamości osoby. Ważnym wkładem teorii tożsamości jest hipoteza, że sprawczość człowieka spełnia kluczową rolę w procesie *desistance*, podobnie jak indywidualne procesy poznawcze. W szczególności podkreśla ona, że w przeciwieństwie do teorii nieformalnej kontroli społecznej i teorii kognitywnych transformacji, zmiana tożsamości musi nastąpić najpierw i inicjuje kolejne zmiany w preferencjach, relacjach społecznych i zachowaniu człowieka. Autorzy twierdzą, że przestępcy muszą najpierw zmienić swoją tożsamość (to, kim są i kim chcą być), zanim pojawiają się prospołeczne możliwości, które będą mogli skutecznie wykorzystać lub utrzymać. W tożsamościowej teorii odstępianie od przestępczości jest postrzegane jako intencjonalna zmiana siebie (Paternoster et al. 2015: 231).

Podsumowując, należy stwierdzić, że badania empiryczne dotyczące teorii racjonalnego wyboru nie dają jednoznacznych wniosków. Trudno dyskutować z tym, że podejmowanie decyzji jest częścią jakiegokolwiek ludzkiego działania, stąd należy uznać, że dotyczy to również procesu odstępiania od przestępczości. Niemniej jednak do rozstrzygnięcia pozostaje kwestia, czy decyzje o odstępianiu są świadome i czy zajmują pierwsze miejsce wśród innych czynników mających

związek z *desistance*. W ostatnich kilku latach badania wspierają jednak koncepcję, że tożsamości rzeczywiście zmieniają się w czasie i że taka zmiana jest związana z reformą zachowań i jest konsekwencją ludzkich wyborów (zob. Bachman et al. 2016: 181–182; Rocque, Posick, Paternoster 2016: 64–67).

2.2. Perspektywa społeczna i strukturalna

Perspektywa społeczna i strukturalna obejmuje teorie społecznego uczenia się oraz teorie kontroli społecznej. W związku z tym, że teorie społecznego uczenia się wskazują na podobne czynniki inicjowania przestępczości oraz odstępowania od niej (odcięcie się od środowiska przestępczego i inwestycja w relacje prospołeczne), które zawarte są także w innych teoriach, na potrzeby niniejszego opracowania przedstawiona zostanie jedynie teoria nieformalnej kontroli społecznej oraz wpływ zmian strukturalnych na *desistance*.

2.2.1. Teoria nieformalnej kontroli społecznej

Najbardziej prominentną teorią wyjaśniającą proces odstąpienia od przestępczości w kategoriach więzi i struktur społecznych jest teoria nieformalnej kontroli społecznej, opracowana przez Johna Lauba i Roberta Sampsona. Amerykańscy socjologowie opierają swe analizy na badaniach prowadzonych przez Gluecków i śledzą dalsze losy badanych przez nich mężczyzn do 70. roku życia. Jak zauważają Cecilia Chouhy, Francis T. Cullen i Heejin Lee (2020: 206), takie podejście jest ważne, gdyż Robert Sampson i John Laub pokazują, że dorosłość to okres, w którym zachodzi nie tylko ciągłość, ale i zmiana. Zmiany obserwowane są nawet w przypadku tzw. przestępców chronicznych i o ile ich życie nie zostanie przerwane przez śmierć, praktycznie wszyscy w końcu przestaną popełniać przestępstwa. Robert Sampson i John Laub przyjmują więc, że odstąpienie od przestępczości jest oczekiwane w całym okresie życia (Sampson, Laub 2008b: 302). Stąd fundamentalną kwestią w kryminologii dorosłych staje się badanie procesu *desistance*.

Podstawy do sformułowania teorii nieformalnej kontroli społecznej znaleźć można w teorii Trávisa Hirschiego (1969: 83–219), zgodnie z którą silniejsze przywiązanie do innych osób nieprzejawiających zachowań antyspołecznych, zaangażowanie w działalność społeczeństwa, przekonania dotyczące tradycyjnych norm i wartości oraz zaangażowanie w działania prospołeczne zwiększą prawdopodobieństwo odstąpienia od przestępczości. Robert Sampson i John Laub (1993: 75–120, 139–178) stawiają tezę, że więzi społeczne w ciągu życia pochodzą z różnych źródeł, począwszy od rodziców, rówieśników i szkoły, a następnie małżeństwa, służby wojskowej i zatrudnienia, ale na wyższym poziomie wszystkie te wpływy łączy fakt, że zapewniają dosyć stałe źródło nieformalnej kontroli społecznej. Autorzy twierdzą, że ciągłość zachowania w czasie można zrozumieć poprzez wpływ czynników z dzieciństwa i czynników indywidualnych, takich jak temperament dziecka, ale kluczowe doświadczenia w wieku adolescencji i wczesnej dorosłości mogą modyfikować

zachowanie człowieka w kierunku konformizmu albo przestępczości. Główne wydarzenia życiowe, które mają potencjał do zmiany trajektorii życiowych, określa się mianem punktów zwrotnych. Kluczowe wydarzenia, które zidentyfikowali to małżeństwo, służba wojskowa, edukacja, praca i zmiana miejsca zamieszkania.

Początkowo Sampson i Laub dowodzili, że punkty zwrotne odgrywają ważną rolę w procesie odstępiania od przestępczości z dwóch racji:

- 1) mają potencjał odcinania sprawcy (knifing off) od najbliższego środowiska i mogą dostarczać nowe scenariusze na przyszłość;
- 2) wprowadzają stabilne role społeczne (Laub, Sampson 2001: 49).

Natomiast w zmodyfikowanej wersji teorii nieformalnej kontroli społecznej, przedstawionej w książce *Shared Beginings Divergent Lives* (2003), amerykańscy uczeni dodają, że instytucjonalne lub strukturalne punkty zwrotne tworzą z różnym nasileniem:

- 1) nowe sytuacje odcinania przeszłości od teraźniejszości;
- 2) nowe sytuacje dające możliwość zarówno nadzoru i monitoringu, jak również nowych możliwości wsparcia społecznego i rozwoju;
- 3) nowe sytuacje, które zmieniają i strukturyzują rutynowe czynności;
- 4) nowe sytuacje umożliwiające transformację tożsamości (za Sampson, Laub 2008a: 171–172; Sampson, Laub 2016: 327).

Robert Sampson i John Laub konkludują, że większość przestępców wybiera drogę odstępiania od przestępczości w odpowiedzi na strukturalnie wywołane punkty zwrotne, które służą za katalizator podtrzymywania długoterminowej zmiany zachowania. Co prawda, uznają, że pełne wyjaśnienie *desistance* musi obejmować zarówno czynniki strukturalne, jak i subiektywne, to jednak dowodzą, że pierwszorzędną rolę odgrywa obecność czynników strukturalnych oddziałujących na jednostkę z zewnątrz, natomiast indywidualne wybory i działanie są ich następstwem (Laub, Sampson 2001: 50–51; 2016: 161). Ich zdaniem *desistance* powstaje niekoniecznie świadomie czy celowo, ale raczej domyślnie, „zaocznie” (*„desistance by default”*), jako wynik, używając sformułowania Howarda Beckera (1960: 28), „ubocznego zakładu” (*result of „side bets”*). Oznacza to, że byli przestępcy zainwestowali już środki i czas w związek małżeński lub pracę zawodową i ryzykowanie tej inwestycji stało się nienegocjowalne (Laub, Sampson 2003: 278–279).

Teoria nieformalnej kontroli społecznej była wielokrotnie testowana w badaniach empirycznych. Ich celem było potwierdzenie przydatności punktów zwrotnych, szczególnie małżeństwa i zatrudnienia, w procesie odstępiania od przestępczości. Sami twórcy teorii (Laub, Sampson 2003: 41–47) wskazują, że zarówno udane małżeństwo, jak i satysfakcjonujące zatrudnienie wzmacniają postawę konformistyczną i wpływają na rutynowe czynności jednostek (ograniczanie spędzanie czasu wolnego z przestępczymi rówieśnikami, bezpośrednią kontrolę społeczną i wzmacnianie poczucie tożsamości nie przestępczej). Chociaż wiele wskazuje na to, że punkty zwrotne i więzi społeczne mają związek z promowaniem *desistance*, to jednak ustalenia badaczy dalekie są od jednoznaczności. W związku z tym można wyróżnić trzy obszary krytyki.

Po pierwsze, jak zauważa Michael Rutter (1996: 621, za Muskała 2016: 153), punkty zwrotne nie powinny być utożsamiane z najważniejszymi życiowymi doświadczeniami czy możliwymi transformacjami. Nie wszystkie bowiem transformacje prowadzą do zmiany trajektorii życia, a ponadto niektóre transformacje raczej akcentują istniejące wcześniej cechy, niż wspierają zmianę. Ponadto, jak wskazuje w swoich badaniach Witold Klaus (2021: 487), w przypadku utraty pracy lub bliskiej osoby, wektor zmiany może mieć kierunek przeciwny, tzn. zwracać się ponownie w stronę przestępczości. Inni zwracają uwagę, że „w życiu jest coś więcej niż zdarzenia przejściowe” i „w zdarzeniach przejściowych jest coś więcej niż to, co odzwierciedla ich potencjał kontroli społecznej” (Giordano, Schroeder, Cernkovich 2007: 1648). Ponadto zasada perspektywy drogi życiowej (*life course*) głosi, że potencjał transformacyjny wydarzeń życiowych lub przejść jest zależny od kontekstu biograficznego, społecznego i/lub historycznego (Bersani, Doherty 2016: 701–702; 2018: 319). Biografie osób odstępujących od przestępczości pokazują, że znaczenie w tym procesie ma klasa, rasa i płeć (Giordano, Cernkovich, Rudolph 2002: 1051–1053). Ponadto przestępcy i/lub osoby z historią nadużywania substancji odurzających przejawiają wysokie prawdopodobieństwo łączenia się w pary z innymi osobami o podobnych doświadczeniach czy nałogach, co znacząco zwiększa ryzyko ponownego popełnienia przestępstwa (Wyse, Harding, Morenoff 2014).

Po drugie, niezwykle istotne jest nie samo pojawienie się punktu zwrotnego, ale również jego „jakość”. W przypadku małżeństwa odstąpienie może nie zależeć tak bardzo od samego faktu zawarcia związku małżeńskiego, ile raczej od zainwestowanego wysiłku i woli, od tzw. zestawu poważania (*respectability package*), od skłonności do zmiany oraz od osobistych cech małżonka i jakości związku (Giordano, Cernkovich, Rudolph 2002; King, Massoglia, McMillan 2007; Bersani, Doherty 2013; Skardhamar et al. 2015). Podobnie ważniejsze są raczej warunki i jakość pracy oraz jej stabilność (Skardhamar, Savolainen 2014). Obecne struktury i kształt więzi społecznych (późniejsze tworzenie stabilnych związków) oraz zmiany na rynku pracy (specjalizacja, konkurencyjność, migracje zarobkowe) tworzą nowe sytuacje, w wyniku których pewne argumenty w ocenie przydatności punktów zwrotnych w procesie *desistance* tracą na znaczeniu. Dotyczy to zwłaszcza okresu późnej adolescencji i wczesnej dorosłości.

Wreszcie trzeci zarzut dotyczy zbytniego akcentowania struktur i więzi społecznych i pomijania podmiotowego sprawstwa, tzn. odmawiania niejako ludziom świadomego kreowania własnego procesu *desistance* (Paternoster, Bushway 2009: 1149). Ray Paternoster i Ronet Bachman wykazują, że według teorii nieformalnej kontroli społecznej, przestępcy nie są aktywni w celowym poszukiwaniu punktów zwrotnych: są raczej bezwolnymi odbiorcami tego, co przynosi im życie (małżeństwo, praca). Ich zdaniem jedną z największych słabości teorii Sampsona i Lauba jest to, że nie wyjaśniają oni w pełni dwóch krytycznych elementów dotyczących punktów zwrotnych i *desistance*: 1) w jaki sposób możliwości takie jak dobra praca i prospołeczni bliscy pojawiają się w życiu przestępców? oraz 2) jeśli już się pojawiają, dlaczego byli przestępcy reagują na bezpośrednie lub pośrednie oznaki

kontroli społecznej podejmowane przez partnerów lub pracodawców? (Paternoster, Bachman 2017: 31–32).

2.2.2. Zmiany strukturalne a *desistance*

Teoria nieformalnej kontroli społecznej, przedstawiona w poprzednim podrozdziale, wykazuje, że odstępowanie od przestępczości dokonuje się w wyniku działania strukturalnie wywołanych punktów zwrotnych, które służą jako katalizator zmiany (np. małżeństwo czy zatrudnienie). Niemniej jednak teoria nie odnosi się do szerszych zmian strukturalnych, które z jednej strony mogą blokować dążenia do zaniechania przestępczości, a z drugiej mają potencjał do wspierania jednostek (i społeczeństwa) w procesie *desistance*. Chodzi tu np. o zmiany w strukturze zatrudnienia i szeroko pojętym systemie ekonomicznym (zmieniający się rynek pracy, kryzysy ekonomiczne, zmiany w funkcjonowaniu małżeństw, rodzin (rozpad związków, trudna sytuacja mieszkaniowa) oraz zmiany w polityce kryminalnej państwa (funkcjonowanie wymiaru sprawiedliwości, bezpieczeństwo społeczne) (Farrall, Bottoms, Shapland 2010: 564). Stephen Farrall (2019: 62–63) podaje rozszerzoną listę czynników, które jego zdaniem należy uwzględnić w badaniach nad strukturalnymi procesami *desistance*. Zalicza do nich: płeć (pytanie o różnice w odstępowaniu od przestępczości kobiet i mężczyzn), pochodzenie etniczne (pytanie o funkcjonowanie mniejszości społecznych w szerszym kręgu kulturowym), wiek (uwzględnienie w badaniach zarówno wieku biologicznego, jak i społecznego), moment historyczny (badania historyczne procesu odstępowania), system ekonomiczny i jego zmiany, zmiany w funkcjonowaniu systemu wymiaru sprawiedliwości oraz struktury karier kryminalnych.

Egzemplifikacją badania strukturalnych czynników, a zwłaszcza blokujących, procesu odstępowania od przestępczości, które stanowią swoiste novum w polskim piśmiennictwie naukowym są analizy Witolda Klausa (2021: 421–506). Autor deklaruje, że opisane przez niego sidła mają przede wszystkim naturę strukturalną i systemową (Klaus 2021: 504). Wyróżnia on cztery grupy przeszkód towarzyszących procesowi „odchodzenia od przestępczości”, które określa jako „sidła i udręki”. „Sidła” to zmiany o charakterze systemowym, które nie są możliwe do pokonania przez jednostkę, natomiast „udręki” to problemy, niekiedy bardzo poważne, które jednak są możliwe do przezwyciężenia (Klaus 2021: 441–442).

Pierwszą grupę stanowią udręki i sidła, które wynikają z warunków odbywania kary pozbawienia wolności oraz funkcjonowania systemu penitencjarnego i post-penitencjarnego. Są one związane m.in. z coraz bardziej punitywnym podejściem do karania przestępców (oczekiwany przez społeczeństwo), który wzmaga dokuczliwość uwięzienia i ma za zadanie odstraszać sprawców. Negatywne skutki odczuwane są zarówno w zakładach karnych (np. samotność, bezczynność, bycie zdanym na trudne relacje z innymi osadzonymi czy też na łaskę administracji), jak i po opuszczeniu murów więzienia (trudności w relacjach społecznych oraz kłopoty dotyczące warunków zatrudnienia). W związku z tym autor stwierdza, że „Polski system wymiaru kary zatem nie tylko nie uczy funkcjonowania w społe-

czeństwie, ale wręcz przeciwnie – skutkuje nabyciem podczas kary pozbawienia wolności takich umiejętności i zachowań, które przeszkadzają w funkcjonowaniu na wolności” (Klaus 2021: 459).

Druga grupa to sidła wynikające z kontaktu z systemem wymiaru sprawiedliwości. Kara pozbawienia wolności jest wydarzeniem mocno stygmatyzującym, jest „symbolicznym nałożeniem piętna”, które powoduje wstyd i upokorzenie i jest zwykle przedłużane przez publiczne napiętnowanie przez społeczeństwo. Piętno to pogłębiane jest przez różne instytucje pomocowe, które stają się jedynym ratunkiem w przypadku braku miejsca zamieszkania, zatrudnienia i wsparcia rodziny, a także organy ścigania, które „biorą na celownik” byłych przestępców, traktują ich jako osoby podejrzane, a często dopuszczają się wobec nich nadużyć. Swoją cegiełkę dokłada również system wymiaru sprawiedliwości, który stosuje podwyższone kary dla recydywistów, odwieszanie wyroków z powodu formalnych uchybień i nie bierze pod uwagę zygzakowatej ścieżki odchodzenia od przestępczości, która zakłada możliwe „potknięcia” będące naturalnym elementem *desistance*.

Trzecią grupę stanowią udręki związane z brakiem relacji i systemu wsparcia na wolności. Dotyczy to przede wszystkim osób, które w czasie pobytu w więzieniu nie zbudowały lub odbudowały więzi społecznych, a po opuszczeniu instytucji penitencjarnej nie mają żadnego wsparcia rodziny. Ponadto, aby nie powrócić do przestępczego stylu życia, osoby często stosują radykalne odcięcie się od starych znajomych i rozpoczynają nowe życie w nowym miejscu (często za granicą), pozbawionym bliskich relacji, co staje się trudnym wyzwaniem i wymaga wielu wyrzeczeń.

Wreszcie czwartą grupę stanowią udręki psychologiczne związane z auto-identyfikacją. Osoby opuszczające zakład karny znajdują się w fazie liminalnej pomiędzy byciem przestępcą a osobą praworządną. Często nie są do końca pewni swojej tożsamości i po długim okresie pobytu w więzieniu mają trudności z własną sprawczością, samodzielnym życiem na wolności. W efekcie często obawiają się o swoją przyszłość, gdyż albo nie potrafią udźwignąć nałożonej na siebie presji zmiany, albo nie są w stanie sprostać oczekiwaniom otoczenia, które nie toleruje żadnych uchybień.

Strukturalne sidła wynikają głównie z punitywnego charakteru kary pozbawienia wolności. Niemniej jednak, pomimo stygmatyzującego charakteru uwięzienia, istnieją również dowody na to, że pobyt w instytucji penitencjarnej może przynosić pozytywne skutki (Maruna, Wilson, Curran 2006: 168), na co zwracają także uwagę respondenci w badaniach Witolda Kłusa (2021: 505). Nie daje to jednak uprawnień do zbyt częstego stosowania kary pozbawienia wolności, wręcz przeciwnie, powinna ona być raczej środkiem ostatecznym.

2.3. Perspektywa interakcjonistyczna

Jak pisze Beth Weaver (2019: 8), „choć teorie społeczne i strukturalne w różny sposób rozpoznają i wyjaśniają rolę instytucji społecznych w procesie *desistance*, to jednak nie udaje im się wyjaśnić, w jaki sposób struktury społeczne lub insty-

tucje kształtują decyzje, niedostatecznie analizując, jeśli nie zaniedbując, sposób, w jaki jednostka postrzega takie wpływy i na nie reaguje, na co zwracają uwagę teorie interakcjonistyczne”.

Teorie interakcjonistyczne akcentują przede wszystkim czynniki wewnętrzne procesu odstępowania od przestępczości i potrzebę tworzenia nowej nieprzestępczej tożsamości. Jak zauważa Shadd Maruna (2001: 96), „podczas gdy mówi się, że katalizatorem zmiany jest siła zewnętrzna, *desistance* prawie zawsze wydaje się pochodzić z wewnątrz”. Chociaż perspektywa interakcjonistyczna w etiologii odstępiania od przestępczości jest stosunkowo nowa, teorie, bazujące głównie na narracjach i biografiach, zyskały szybko popularność i są potwierdzane przez coraz częstsze badania empiryczne.

2.3.1. Teoria kognitywnych transformacji

Twórcy teorii Peggy C. Giordano, Stephen A. Cernkovich i Jennifer L. Rudolph (2002: 992) sytuują się w opozycji do teorii nieformalnej kontroli akcentującej głównie czynniki zewnętrzne *desistance* usytuowane w strukturze społecznej. Twierdzą oni, że ta perspektywa, kładąca nacisk na przekształcenia poznawcze i tożsamościowe oraz własną rolę aktora w procesie transformacji, wydaje się najbardziej zgodna z podstawowymi założeniami interakcjonizmu symbolicznego. Koncentracja na procesach poznawczych lub „transformacjach”, zdaniem Peggy Giordano, pomaga zrozumieć: 1) dlaczego osoby wystawione na działanie katalizatorów zmiany, takich jak kochający małżonek (lub romantyczny partner), nie odnoszą korzyści z tej ekspozycji; 2) dlaczego ta sama osoba wraca na odpowiednie tory dzięki np., możliwości pracy w czasie X, gdy nie był to skuteczny czynnik prowadzący do zmiany w czasie Y; 3) dlaczego osoby pozbawione takich tradycyjnych źródeł kapitału społecznego i nieformalnej kontroli są czasami w stanie odstąpić od przestępczości (Giordano 2016: 13).

To zwrócenie uwagi bardziej na podmiotowe sprawstwo w procesie odstępowania od przestępczości kieruje uwagę na okres, w którym jednostki podejmują pierwsze próby zejścia z dewiacyjnej ścieżki. Ponadto prowadzi do obserwacji, że całkiem sporo osób mających pozytywne doświadczenia, wynikające z małżeństwa lub z zatrudnienia, nie wykorzystuje ich i trwa w przestępstwie. Takie podejście uwzględnia jednostki, którym udaje się zmienić kierunek życia, nawet przy braku tradycyjnych ram wsparcia i zasobów zapewnianych przez małżonka czy dobrą pracę (Giordano 2016).

Peggy Giordano i jej współpracownicy odkryli, że postawy połączone z relacjami prospołecznymi wydają się głównym czynnikiem procesu odstępowania od przestępczości. Kluczowe, ich zdaniem, są postawy dotyczące tego, jakie zachowanie jest właściwe lub dopuszczalne, postawy wobec innych ludzi i postawy wobec siebie samych. Jest to tzw. praca wstępna, która musi być wykonana, zanim siły zewnętrzne, takie jak więzi społeczne, będą miały jakikolwiek wpływ (ułatwiający lub hamujący proces *desistance*).

Autorzy zidentyfikowali cztery główne elementy procesu odstępowania od przestępczości (typy kognitywnych transformacji) (Giordano, Cernkovich, Rudolph 2002: 1000–1002). Pierwszym i najbardziej fundamentalnym jest „otwartość na zmianę”. Osoba, która jest poważnym, jeśli nie chronicznym przestępcą, która przeżyła znaczną część swojego życia w kulturze przestępczej, prowadząc przestępczy styl życia, musi zaakceptować nowy światopogląd i sposób życia. W tym ujęciu na przestępców, którzy nie chcą się zmienić, którzy nie chcą zrezygnować z przestępstwa lub z imprezowego stylu życia, nie będą miały większego wpływu konformistyczne tendencje związane z otrzymaniem świetnej pracy. Zatem „pęknięcie forniru” jest koniecznym pierwszym krokiem (Rocque 2017: 138).

Drugi typ poznawczej zmiany odnosi się bardziej bezpośrednio do ekspozycji na działanie specyficznych „haków” (*hooks for change*), które mogą prowadzić do zmiany. Ten typ kognitywnej transformacji jest centralnym elementem teorii, gdyż kieruje uwagę bezpośrednio na wzajemną relację między jednostką a otoczeniem. Chociaż otwartość na zmianę jest konieczna, to jednak sama w sobie jest niewystarczająca. Potrzebne jest zarówno wystawienie na działanie katalizatorów, jak i stosunek jednostki do zmiany, czyli pewna kombinacja możliwości (dostępności) czynników do zmiany i gotowości do niej. Jednostka powinna nie tylko postrzegać nową sytuację w środowisku jako możliwość pozytywnego rozwoju, ale musi również zdefiniować nowy stan rzeczy jako fundamentalnie niezgodny z kontynuowanym zachowaniem dewiacyjnym.

Trzeci typ kognitywnych transformacji pojawia się wtedy, gdy jednostka jest w stanie wyobrazić sobie i zacząć tworzyć atrakcyjne i konwencjonalne „ja zastępcze”, pozostawiając za sobą tożsamość przestępczą. Ten proces oparty na refleksyjności prowadzi do wytworzenia nowej tożsamości. Nie chodzi więc jedynie o „mentalne uporządkowanie”, ponieważ „nowa lub zmieniona tożsamość może działać jako filtr poznawczy przy podejmowaniu decyzji”. Ten proces filtracji jest szczególnie ważny, gdy osoba spogląda w przyszłość i napotyka nowe sytuacje. Jak dodają autorzy, katalizatory zmiany (haki) mogą spowodować istotne otwarcie w kierunku nowej tożsamości i stać się konkretnym wzmocnieniem w czasie wszystkich etapów procesu transformacji, chociaż różnią się pod względem potencjału transformacyjnego, co wiąże się z procesami poznawczymi. Wartościowe haki zazwyczaj dostarczają człowiekowi szczegółowego planu działania lub dość rozbudowanego schematu poznawczego, który pozwala mu postępować jako osoba zmieniona. Korzystne jest również to, że haki zawierają element projekcyjny, kierujący uwagę osoby na obecne i przyszłe problemy. W związku z tym lepiej sprawdzą się haki związane z pozytywnymi doświadczeniami i łączące się w prosty sposób z „prospołecznymi repertuarami normatywnymi”. Bardziej użyteczne haki zmiany nie tylko dostarczą osobie nowych definicji zachowań zastępczych, ale zaoferują przynajmniej ogólny zarys satysfakcjonującego, konwencjonalnego „zastępczego ja”, które jest postrzegane jako niekompatybilne z kontynuowaniem kariery przestępczej. Wreszcie haki zmiany będą bardziej skuteczne, jeśli zapewnią furtkę wprowadzającą do życia jednostki konformistycznych innych, którzy mogą

wzmocnić początkowe próby penetrowania bardziej prospołecznego terytorium (Giordano, Cernkovich, Rudolph 2002: 1056; Giordano 2016: 21–22).

Czwarty typ dotyczy zmiany postrzegania zachowań przestępczych i przestępczego stylu życia. Proces odstępowania od przestępczości, zdaniem twórców teorii, można uznać za względnie zakończony, gdy osoba nie będzie dłużej postrzegać zachowań przestępczych jako pozytywnych, opłacalnych i mających dla niej jakieś znaczenie. Ten typ kognitywnych transformacji autorzy nazywają kamieniem milowym.

Pierwotna wersja teorii kognitywnych transformacji konceptualizuje cztery typy zmiany poznawczej w formie sekwencji. Najpierw przestępca musi się otworzyć na zmianę, następnie podlega działaniu katalizatorów zmiany, które mogą sprzyjać zmianie tylko wtedy, gdy postrzegane są jako sensowne i dostępne. Osoba musi podjąć te nowe okazje do zmiany, co pomaga jej w tworzeniu nowej prospołecznej tożsamości. Po wielu latach autorzy zrewidowali jednak swoje stanowisko co do sekwencyjności procesu zmiany. Jak pisze Peggy Giordano (2016: 15) „W dłuższej perspektywie bardziej przydatne może okazać się rozważenie tych elementów jako rozwijających się jednocześnie i jako wzajemnie wzmacniających się aspektów procesu zmiany”.

Peggy Giordano i jej zespół rozszerzyli również swoją teorię o rolę emocji w procesie odstępowania od przestępczości (Giordano, Schroeder, Cernkovich 2007). Twierdzą oni, że:

- 1) negatywne emocje (np. gniew), które mogły powstać w wyniku niesprzyjających warunków życia w dzieciństwie i zasilić motywację do popełniania przestępstw, słabną w miarę jak człowiek dorosły ma możliwość podjęcia nowych, bardziej zróżnicowanych społecznie ról;
- 2) pozytywne emocje związane z przestępczością słabną;
- 3) regulacja emocjonalna poprawia się w miarę dojrzewania jednostki, co ułatwia realizowanie długoterminowych celów.

Chociaż teoria kognitywnych transformacji jest opisana w kategoriach interakcjonizmu symbolicznego i akcentuje szczególnie czynniki wewnętrzne procesu odstępowania od przestępczości, to jednak w jej zmodyfikowanej wersji wyraźnie da się zauważyć nacisk na interakcję pomiędzy wewnętrznymi czynnikami poznawczymi i emocjonalnymi a zewnętrznymi bodźcami środowiskowymi. To odejście od centralnej roli podmiotowego sprawstwa autorzy tłumaczą tym, że teoria kognitywnych transformacji (wyartykułowana w pracy z 2002 roku) prawdopodobnie nadmiernie akcentuje zmianę perspektyw i prymat związanych z nimi działań sprawczych (Giordano, Schroeder, Cernkovich 2007: 1614).

Krytykę teorii kognitywnych transformacji przeprowadził Ray Paternoster, który optuje za wyraźnym modelem subiektywnym procesu odstępowania od przestępczości. Wykazuje on, że pragnienie *desistance* nie jest czymś, co ma swoje źródło w głowach lub świadomości przestępców, ale jest wynikiem udziału jednostki w podejmowaniu ról społecznych i procesach społecznego uczenia się, polegających na naśladowaniu i społecznym wzmacnianiu. Jego zdaniem autorzy teorii podkreślają konsekwencje doświadczeń związanych z przyjmowaniem ról

i interakcjami społecznymi oraz odrzucają bardziej indywidualistyczne procesy. Tym samym odrzucają możliwość, że odstępienie od przestępczości jest „wynikiem indywidualnych procesów psychicznych”, a „osobiste myśli nie są konstrukcją czy własnością jednostek, ale są produktami społecznymi” (Paternoster, Bachman 2017: 35). W odpowiedzi na te zarzuty Peggy Giordano broni jednak swojego stanowiska i pokazuje słabości podejścia akcentującego wyłącznie podmiotowe sprawstwo. Jak stwierdza, myślenie w kategoriach „To wyłącznie ja jestem sprawcą *desistance*”:

- 1) nie uwzględnia w wystarczającym stopniu wpływów społecznych na naturę i czas odczuwanej przez jednostkę potrzeby zmiany;
- 2) nie docenia roli społeczeństwa w dostarczaniu wsparcia, zasobów i wzmocnień dla nowego kierunku postępowania;
- 3) niezbyt wyraźnie odzwierciedla trudności doświadczane przez jednostki żyjące na marginesie społeczeństwa, które walczą o utrzymanie wzorca zachowań prospołecznych po zidentyfikowaniu nowego prospołecznego „ja” (Giordano 2017: 47).

2.3.2. Narracyjna teoria tożsamości

Jak zauważa Michael Rocque (2017: 141): „Być może nie ma innego badacza, który wniósł większy wkład w zrozumienie procesów poznawczych związanych z *desistance* niż Shadd Maruna”. Rzeczywiście publikacja *Making Good: How ex-convicts reform and rebuild their lives* (2001) należy do kanonu literatury poświęconej wyjaśnianiu procesu odstępowania od przestępczości.

W swojej teorii Shadd Maruna pokazuje, jak osobista narracja, czyli sposób, w jaki ktoś opowiada swoją historię, może się przyczyniać do odczytania swojego życia na nowo. Jak pisze: „Sposób, w jaki każdy z nas postrzega swoją historię, jest interesujący nie tylko ze względu na to, co ujawnia na temat naszej osobowości i pochodzenia; *ta subiektywna autobiografia faktycznie kształtuje nasze przyszłe wybory i zachowania*” (Maruna 1999: 5, wyróżnienie Autora). Autor argumentuje, że tożsamość jest ważna w rozumieniu przeszłych, teraźniejszych i przyszłych zachowań. Stąd, w celu zrozumienia tożsamości osoby, badacze muszą przyjrzeć się jej narracjom lub jej historii życia.

Centralną rolę w procesie odstępowania od przestępczości odgrywa osoba obdarzona wolną wolą, natomiast czynniki strukturalne zajmują dalsze miejsce. Obserwując badanych, którzy trwale są związani z przestępczością oraz grupę osób podążających ścieżką odstąpienia, Shadd Maruna (2001: 87) wyróżnia dwa odrębne scenariusze postępowania. Uporczywi, aktywni przestępcy kierują się „scenariuszem potępienia” (*condemnation script*), który niejako skazuje ich na destrukcję. Nie są przekonani co do możliwości i zdolności zmiany własnej sytuacji i pozostają biernymi podmiotami, mającymi niewielką kontrolę nad życiem. Przegrywają oni z fatalnym losem, z własnymi słabościami i mnożącymi się barierami strukturalnymi. Zupełnie inaczej postrzegają swoją sytuację osoby „wychodzące na prostą” (*going straight*). Postępują oni zgodnie ze „scenariuszem odkupienia”

(*redemption script*), traktując błędy przeszłości jako przygotowanie do nowej, obecnej roli w życiu. W narracjach odkupienia byli przestępcy postrzegali swoje prawdziwe „ja” jako nieprzestępcze, a ich przeszłość kryminalną jako wynik błędów, złych wyborów czy negatywnych wpływów otoczenia, które czasowo zaciemniały ich prawdziwe, pozytywne „ja”. W tej optyce scenariusz odkupienia rozpoczyna ustanowienie dobra i konwencji narratora jako ofiary społeczeństwa, który wpłata się w przestępczość, aby w pewien sposób oszukać ponurą rzeczywistość. Ta dewiacja staje się jednak w końcu własną pułapką, gdyż narrator zostaje uwięziony w błędnym kole zbrodni i więzienia. Jednak z pomocą jakiejś zewnętrznej siły, kogoś, kto „uwierzył” w byłego przestępcę, narrator jest w stanie osiągnąć to, co „zawsze miał zrobić”, to, kim zawsze miał być. Zyskawszy nową moc (siłę), stara się teraz także „oddać coś” społeczeństwu jako wyraz wdzięczności.

Można, za autorem, wykazać trzy różnice widoczne u aktywnych i byłych przestępców. Dotyczą one:

- 1) podstawowego przekonania, które charakteryzuje „prawdziwe ja” osoby (the idea of a core self). Byli przestępcy podkreślali, że w istocie są dobrymi ludźmi. Spoglądali oni wstecz na przeszłe doświadczenia, aby przepracować swoją wstydliwą przeszłość i zintegrować ją jako wstęp do produktywnego i wartościowego życia. Poprzez powrót do nie-kryminalnej tożsamości byli one w stanie zmniejszyć centralność statusu przestępcy i uznać, że w rzeczywistości byli po prostu normalnymi ludźmi;
- 2) optymizmu i poczucia sprawstwa (*agency*) w kwestii osobistej kontroli nad własnym przeznaczeniem. Byli przestępcy uważają, że ich udział w resocjalizacji nie był pasywny, nie zależał jedynie od sił zewnętrznych, ale raczej był rezultatem zdobycia osobistej kontroli i władzy nad swoim życiem;
- 3) pragnienia bycia pożytecznym i dania społeczeństwu coś w zamian (*generativity*).

Shadd Maruna wyróżnia cztery aspekty życiodajnych dążeń. Pierwszym jest generatywność jako *spełnienie*. Podejmowanie generatywnych ról może stać się alternatywnym wobec zachowań przestępczych źródłem sensu życia i przekonania, że można coś osiągnąć, kierując się zachowaniem zgodnym z prawem. Drugi aspekt to *generatywność jako uwolnienie*. Pomagając innym, jednostka uwalnia się od poczucia winy i wstydu. W ten sposób byli skazani odzyskują poczucie dumy i tożsamość. Oferując pomoc innym, spłacają niejako dług wobec społeczeństwa, od którego otrzymali drugą szansę. Trzecim aspektem jest *generatywność jako legitymizacja*. Byli przestępcą, który stara się przekonywać innych, by nie schodzili na drogę przestępczą, odgrywa uznaną rolę społeczną i może przyczyniać się do osiągnięcia pełnej akceptacji społecznej. Wreszcie czwarty aspekt to *generatywność jako terapia*. Pomaganie innym ma również pozytywny wpływ na samą jednostkę i wspiera jej osobistą reformę życia (Maruna 2001: 121).

Podkreślając prymat subiektywnej zmiany, Shadd Maruna wykazuje, że przestępcze „ja” stanowi funkcjonalną platformę dla *desistance*, ale, jego zdaniem, „samo chcenie nie wystarczy” (Maruna 2001: 86). Trwałe odstąpienie wiąże się z przekształ-

ceniem własnej przeszłości w kierunku pozytywnej przyszłości i prawdziwego „ja”. Czasami wydaje się, że zewnętrzne siły strukturalne mogą poprzedzać subiektywną zmianę w procesie *desistance*. Początkowe próby odstąpienia mogą być kultywowane przez społeczne i środowiskowe uwarunkowania, które stanowią rusztowanie dla wewnętrznych zmian. Shadd Maruna podkreśla jednak wyraźnie, że „siła zewnętrzna usuwa «ceglaną ścianę», ale to od jednostki zależy, czy «wystartuje»” (Maruna 2001: 96). Okoliczności sytuacyjne lub strukturalne, takie jak odseparowanie się od czynników związanych z zachowaniem przestępczym, mogą stanowić bodziec dla wczesnych etapów odstąpienia, ale długoterminowe *desistance* wymaga zmiany sposobu myślenia (Maruna, Roy 2007: 118–121).

Chociaż tożsamość jednostki odgrywa centralną rolę w teorii Shadda Maruny, to jednak nie można powiedzieć, że w przypadku odstąpienia od przestępczości następuje zmiana tożsamości przestępcy. Według słów Shadda Maruny (2001: 154): „Odstąpienie jest traktowane jako po prostu kolejna przygoda zgodna z ich życiową osobowością, a nie jako prawdziwa przemiana. Inaczej mówiąc pozwala to jednostce na ujęcie jej procesu *desistance* w kategoriach ciągłości osobowości, a nie zmiany”. Tym samym przestępcy, którzy zaprzestali popełniania czynów karalnych, nie zmieniają tego, kim są, ale zmieniają interpretację i rozumienie swojej kryminalnej przeszłości, tak aby pogodzić ją z ich obecnym postrzeganiem siebie jako „dobrych” ludzi. Ray Paternoster i jego współpracownicy twierdzą, że to nie tyle zmiana, co „świadome poznawcze zniekształcenie” przeszłości w celu dostosowania jej do teraźniejszości (Paternoster et al. 2015: 214).

Beth Weaver krytykuje teorie interakcjonistyczne podkreślające rolę osobowego sprawstwa za brak wyjaśnienia tego, co pociąga za sobą proces refleksyjności i jak ten proces refleksyjności przyczynia się do kształtowania i zmiany tożsamości (Weaver 2019: 11).

2.4. Perspektywa sytuacyjna

W 2002 roku Anthony Bottoms zaproponował typologię mechanizmów prowadzących przestępców do podporządkowania się prawu. Stwierdza on, że podporządkowanie się prawu może mieć poczwórny charakter: 1) instrumentalny, a więc motywowany egoistycznymi, ostrożnymi kalkulacjami (np. potencjalni przestępcy odczuwają na sobie groźby, które mają prowadzić do odstraszenia); 2) normatywny, czyli wynikający albo z akceptacji przez podmiot norm danego społeczeństwa, albo/i z emocjonalnego przywiązania do osób (np. partnerów, krewnych) o silnie prospołecznych wartościach; 3) sytuacyjny, wynikający ze społecznego lub fizycznego kontekstu bezpośredniej sytuacji, bez wyraźnie instrumentalnego lub normatywnego wymiaru oraz 4) zwyczajowy, oznaczający podporządkowanie, które z czasem zakorzeniło się w życiu i zwyczajach człowieka (Bottoms 2002: 29–30). Wraz z Joanną Shapland zastosowali oni ten model do badań wczesnego etapu odstąpienia od przestępczości wśród młodych dorosłych przestępców z *Sheffield Desistance Study*. Przeprowadzone analizy dostarczyły cennych danych na temat mechanizmów

stojących za wczesnymi próbami odstąpienia od przestępczości. Zdaniem autorów, pierwotne decyzje przestępców dotyczące chęci zmiany mogą być częściowo motywowane własnym interesem (motywacje instrumentalne), a częściowo bardziej normatywnymi refleksjami ich przyszłości (motywacje normatywne). Następnie przestępcy szukają źródeł wsparcia, które odnajdują zwłaszcza wśród partnerów i krewnych, a w ten sposób zapewniają sobie wzmocnienie motywacji normatywnej. Niemniej jednak są oni świadomi słabości swojej woli i swoich postanowień, dlatego konstruują strategie diachronicznej samokontroli, które mają na celu wzmocnienie mechanizmu sytuacyjnego (Shapland, Bottoms 2011: 275).

W kolejnych analizach Anthony Bottoms (2013: 80–82) skupił się głównie na perspektywie sytuacyjnej, a szczególnie na sytuacyjnym samoograniczeniu działalności przestępczej, które jest formą diachronicznej samokontroli. Wyróżnił on cztery formy sytuacyjnego samoograniczenia. Pierwsza dotyczy unikania dawnych znajomych, a co się z tym wiąże unikania pokus i prowokacji z nich wynikających. Druga forma to unikanie specyficznych miejsc. Polega ona na omijaniu pewnych dzielnic lub nocnych klubów, pubów, w których można z łatwością nabyć środki odurzające. Trzecia forma to samoprzemieszczenie. Oznacza ono celowe uczęszczanie do innych miejsc niż dotychczas, jak np. siłownia lub celowe przebywanie w domu przez większość czasu czy zamieszkanie lub częste wizyty u członka rodziny w celu zaangażowania się w codzienne życie gospodarstwa domowego. Wreszcie czwarta forma polega na zmianie struktury codziennych czynności, jak postanowienie, by nie wychodzić samotnie na ulicę, ale zawsze w towarzystwie zaufanych przyjaciół, czy zmiana podejścia do pieniędzy. Zastosowanie strategii diachronicznej samokontroli, zdaniem Joanny Shapland i Anthonego Bottomsa, jest skuteczne w procesie odstępowania od przestępczości, ale „może wymagać zdecydowanych działań w celu przełamania wzorców stylu życia i wprowadzenia nowych czynności rutynowych – wyborów, które mogą być bardzo zubożające pod względem jakości życia” (Shapland, Bottoms 2011: 275). Ponadto sprawca, który przyjmuje taką strategię, „przyznaje się przed sobą, że w pewnych możliwych przyszłych sytuacjach może paść ofiarą (na przykład) sugestii znajomych przestępców; próbuje więc kontrolować swoje przyszłe działania, narzucając sobie z góry pewne ograniczenia w poruszaniu się czy kontaktach społecznych” (Bottoms 2014: 259). Ograniczenia te, szczególnie w przypadku braku wsparcia ze strony osób bliskich, mogą prowadzić do samoizolacji i poczucia osamotnienia, a w konsekwencji utraty własnej tożsamości (Nugent, Schinkel 2016: 272).

Perspektywę sytuacyjną w procesie odstępowania od przestępczości rozwija także Stephen Farrall i jego współpracownicy (2014: 159–186). Zastosowali oni metodę zbierania danych w postaci budżetu czasoprzestrzennego (*time-space budget*), która pozwala uzyskać informacje o tym, jak uczestnicy spędzają czas oraz gdzie i z kim. W ten sposób starali się porównać wykorzystanie czasu i przestrzeni przez osoby, które zaprzestały popełniania przestępstw, z tymi, które nadal popełniały przestępstwa, wśród prawie 200 dorosłych osób w okresie probacji z Anglii i Walii. Autorzy wychodzą bowiem z założenia, że miejsca mogą działać jako „siły

regulujące, przeszkadzając w dokonywaniu przestępstw” (Farrall, Calverly 2006: 189). Proces odstępowania od przestępczości, ich zdaniem, wiązał się bardzo często ze spędzaniem przez jednostki czasu w miejscach bardzo różnych od tych, w których przebywali jako przestępcy, oraz ze zmianą czynności rutynowych (Farrall et al. 2014: 160; Hunter, Farrall 2015: 959). Osoby, które podejmowały wysiłek odstąpienia od przestępczości, spędzały więcej czasu w domu i podejmowały aktywności związane z życiem rodzinnym w celu przezwyciężenia nudy i pokus.

Odstąpienie od przestępczości wiąże się jednak nie tylko ze zmianą fizycznej przestrzeni, ale także z przestrzenią egzystencjalną, której jednostki nadają znaczenie. Ben Hunter i Stephen Farrall twierdzą, że rozróżnienie pomiędzy przestrzenią fizyczną a egzystencjalną jest konieczne, aby zrozumieć, jak osoby konstruują znaczenie w miejscach, które zamieszkują, jak to znaczenie może się zmienić i jak taka zmiana wiąże się ze zmianami we wzorcach zachowania. Ich zdaniem „Znaczenie różnych miejsc i przestrzeni, które zamieszkujemy, może się zmienić nawet wtedy, gdy nie ma fizycznej zmiany w miejscach, z których korzystamy i przestrzeniach, które zamieszkujemy. O ile geografia fizyczna może zmieniać się powoli, o tyle geografia egzystencjalna jednostki może być nieustannie przepracowywana” (Hunter, Farrall 2015: 951). Prowadzi to autorów do konkluzji, że odstąpienie od przestępczości może nastąpić poprzez zmianę geografii „egzystencjalnej” jednostki bez zmiany fizycznego krajobrazu jej życia, gdyż oderwanie od miejsca może mieć bardziej wymiar poznawczy i emocjonalny niż fizyczny (Hunter, Farrall 2015: 964). Badania polskie podkreślają jednak bardziej konieczność radykalnego odcięcia się od byłych kolegów („lekarstwo geograficzne”) w celu odstąpienia od przestępczości i trwania w życiu zgodnym z prawem (Muskala 2016: 230; Klaus 2021: 496).

Teorie sytuacyjne są jeszcze mało ugruntowane i stosunkowo słabo zweryfikowane przez badania empiryczne. Mają jednak wiele wspólnego z teoriami interakcjonistycznymi, zwracając uwagę na kwestie tożsamości i sprawstwa, a także na interakcję między sprawstwem a kontekstem społecznym oraz jej wpływ na zachowania ludzi. Jednocześnie dodają one nowy wymiar do teorii interakcjonistycznych, skupiając się na sytuacyjnych i przestrzennych elementach *desistance*, które rzadko pojawiają się w innych teoriach (Weaver 2019: 12).

3. Kierunki badań nad *desistance*

Krytyczna i wszechstronna analiza poglądów na proces odstępowania od przestępczości pokazała kilka istotnych czynników, na które trzeba zwrócić uwagę, prowadząc badania empiryczne. Po pierwsze, istotną rolę odgrywa sposób definiowania *desistance*. Obecnie istnieje zgodność co do tego, że należy badać odstąpienie jako proces. Niemniej jednak i przy takim ujęciu pojawia się sporo znaków zapytania. Na przykład czy zmniejszenie liczby czynów przestępczych jest wyrazem *desistance*? Czy konieczna jest redukcja skłonności do popełniania

przestępstw? Co jest oznaką, że rozpoczął się proces *desistance*? Badania empiryczne procesu odstępiania od przestępczości wymagają więc rygorystycznego podejścia do definiowania *desistance*. Lila Kazemian (2015: 376) wyjaśnia na przykład odstępianie od przestępczości jako stopniowy proces, który obejmuje „serię zmian poznawczych, społecznych i behawioralnych prowadzących do zaprzestania zachowań przestępczych”. Natomiast Fergus McNeill (Graham, McNeill 2018: 4) konceptualizuje *desistance* jako „Dynamiczny proces rozwoju człowieka – usytuowany w kontekście społecznym i głęboko od niego zależny – w którym osoby odchodzą od przestępczości w kierunku reintegracji społecznej”. Badania procesu *desistance* mają więc dać odpowiedź na pytanie, w jaki sposób (*how*) i dlaczego (*why*) ludzie odstępują od przestępczości.

Po drugie, należy z całą pewnością przyjąć, że nie ma jednego czynnika wyjaśniającego odstępianie od przestępczości, podobne jak nie ma jednej teorii wyjaśniającej cały fenomen *desistance*. Poszczególne teorie, w zależności od przyjętej perspektywy, akcentują bądź większą rolę czynników wewnętrznych (model subiektywny), bądź zewnętrznych (model społeczny). W rzeczywistości konceptualizacje *desistance* zorientowane na proces ujawniają wpływ czynników zarówno subiektywnych (*agency*), jak i społeczno-strukturalnych, sytuując rozwój człowieka i jego walkę o odstępianie w ich relacyjnym i społecznym kontekście. Jak zauważają Bianca E. Bersani i Elaine E. Doherty, badania nad teorią *desistance* były pod wieloma względami podzielone. Analizy czynników strukturalnych i subiektywnych niemal idealnie wpisują się odpowiednio w linie ilościowe i jakościowe prowadzonych badań. Z jednej strony, badania jakościowe wyraźniej akcentują sprawczość osoby. Z drugiej strony, wsparcie dla czynników strukturalnych wydaje się dominować w badaniach ilościowych. Poza tym badania strukturalnych i subiektywnych czynników odstępiania różnią się również pod względem wykorzystywanych prób badawczych. Analizy aspektów strukturalnych zwykle opierają się na badaniach kohortowych, badaniach populacji ogólnej lub badaniach nieletnich przestępców w perspektywie longitudinalnej, podczas gdy badania aspektów subiektywnych zwykle obejmują próby dorosłych przestępców w systemie wymiaru sprawiedliwości. Zdaniem autorek „obecne rozumienie procesu *desistance* może być konsekwencją lub artefaktem danych, próby i/lub metody, co badacze powinni wziąć pod uwagę, wyciągając szerokie wnioski na temat strukturalnej i subiektywnej natury *desistance* lub przystępując do przyszłych badań” (Bersani, Doherty 2018: 322).

Po trzecie, fakt, że żadna pojedyncza teoria odstępiania nie jest w stanie opisać wszystkich możliwych dróg prowadzących do przestępczości i od niej odchodzących, sugeruje, że istnieje potrzeba rozwijania teorii, które są wystarczająco elastyczne i szerokie, aby uwzględnić heterogeniczność opisywanych procesów. Ponadto, jak zauważa Stephen Farrall (2019: 14), nie należy traktować teorii odstępiania od przestępczości w kategoriach „konkursu piękności”, w którym różne teorie są porównywane ze sobą, aby ocenić, która z nich jest najlepsza. Autor zachęca do stosowania „triangulacji teoretycznej, biorąc te elementy istniejących teorii, które są najbardziej przydatne”, mając w pamięci, że niektóre istniejące teorie mogą sprawdzać

się w przypadku niektórych grup byłych przestępców, ale mniej w przypadku innych.

Po czwarte, większość teorii została opracowana w Stanach Zjednoczonych lub Wielkiej Brytanii, w których konteksty: historyczny, społeczny, ekonomiczny, kulturowy mogą się znacznie różnić od innych lokalizacji. Stąd potrzeba badań o charakterze porównawczym w skali międzynarodowej, aby uchwycić, jak różne procesy na poziomie strukturalnym mogą kształtować, w różnych krajach, odstąpienie od przestępczości.

Po piąte, większość badań nad procesem *desistance* prowadzonych jest przez mężczyzn i w grupie przestępczych mężczyzn. Wydaje się więc konieczne prowadzenie badań uwzględniających różnice płci w procesie odstępowania, na co wskazują coraz bardziej liczne badania (Biel 2021, jako przegląd badań).

Po szóste, słuszne wydaje się zwrócenie większej uwagi na kwestie różnorodności oraz intersekcyjności oraz na analizy różnic w ścieżkach i procesach *desistance* w zależności od rodzaju przestępstwa, a także analiz wpływów kulturowych i strukturalnych, zarówno na przestępczość, jak i *desistance* (Weaver 2019: 13). Warto również przyrzeć się czynnikom utrudniającym proces odstępowania od przestępczości.

Wreszcie po siódme, istotne jest prowadzenie badań, które posłużą nie tylko zdobyciu nowej wiedzy teoretycznej, ale przyczynią się także do reformy polityki kryminalnej państwa i systemu penitencjarnego oraz wypracowania nowych środków oddziaływań resocjalizacyjnych. Wydaje się, że pomocą może służyć koncepcja kryminologii translacyjnej, która dąży do zniwelowania luki między badaniami a praktyką poprzez ocenę „procesów, dzięki którym dowody naukowe są przekształcane w politykę oraz poprzez kształtowanie interaktywnych relacji między decydentami a kryminologami” (Laub, Frisch 2016: 52). Proces ten polega na łączeniu teorii i dowodów naukowych z praktyką, aby informować o systemowych rozwiązaniach osadzonych w polityce i innych mandatach regulacyjnych. W ten sposób kryminologia translacyjna rozszerza tradycyjne skupienie ewaluacji programów na ich wdrażaniu, aby sformułować skuteczne podejścia do przekształcania badań w politykę, a tym samym w praktykę. Tak więc na podstawie modeli decyzyjnych opartych na danych, takich jak tworzenie polityki popartej dowodami, dyfuzja innowacji i analiza polityki, kryminologia translacyjna skupia się w szczególności na przeszkodach i ułatwieniach w rozwoju, rozpowszechnianiu i wykorzystaniu dowodów (Kenyon et al. 2022: 4).

Zakończenie

Odstąpienie od przestępczości jako perspektywa teoretyczna, badawcza i praktyczna toruje sobie dopiero drogę polskiej literaturze naukowej i praktyce resocjalizacyjnej. Chociaż jest to dominująca kategoria badawcza w wielu krajach, pozostaje ciągle fenomenem nie do końca rozpoznanym i opisanym. Niniejszy artykuł przybliży dotychczasowe dokonania badaczy w zakresie definiowania

desistance i wyjaśniania mechanizmów umożliwiających i podtrzymujących proces odstępowania od przestępczości. Jednocześnie wskazane możliwe kierunki badań mogą zainspirować polskie środowisko naukowe do podjęcia gruntownych badań procesu odstępowania, które przyczynią się do pogłębienia obecnego stanu wiedzy oraz przełożą się na praktyczne rozwiązania przydatne w praktyce resocjalizacyjnej.

Oświadczenie w przedmiocie konfliktu interesów

Autor zgłaszanego artykułu oświadcza, że nie istnieje konflikt interesów. Tzn. autor (albo jego pracodawcy lub sponsorzy) nie mają jakiegokolwiek bezpośredniego lub pośredniego finansowego, prawnego lub zawodowego interesu albo związku z innymi organizacjami lub instytucjami, które mogą mieć wpływ na omawiane w tekście badania.

Finansowanie

Autor nie otrzymał dofinansowania na tę publikację.

Bibliografia

- Bachman R., Kerrison E.M., Paternoster R., O'Connell D. i Smith L. (2016). 'Desistance for a long-term drug-involved sample of adult offenders: The importance of identity transformation'. *Criminal Justice and Behavior* 43(2), s. 164–186.
- Becker H. (1960). 'Notes on the concept of commitment'. *American Journal of Sociology* 66, s. 32–40.
- Bersani B.E. i Doherty E.E. (2013). 'When the ties that bind unwind: Examining the enduring and situational processes of change behind the marriage effect'. *Criminology* 51(2), s. 399–433.
- Bersani B.E. i Doherty E.E. (2018). 'Desistance from offending in the twenty first century'. *Annual Review of Criminology* 1, s. 311–334.
- Biel K. (2017). 'Generatywność i jej przejawy w readaptacji społecznej skazanych' [Generativity and its manifestations in the social readaptation of the convicted]. *Forum Pedagogiczne* 1, s. 49–59.
- Biel K. (2018a). 'Determinanty readaptacji społecznej w narracjach byłych skazanych z Centrum Integracji „Pro Domo” w Krakowie' [Determinants of social readaptation in the narratives of ex-prisoners from the Integration Center “Pro Domo” in Krakow]. *Studia Paedagogica Ignatiana* 21(1), s. 1159–1174.

- Biel K. (2018b). 'Nadzieja i poczucie własnej skuteczności w procesie odstąpienia od przestępstwa' [Hope and self-efficacy in the process of desistance from crime]. *Resocjalizacja Polska* 16(2), s. 63–74.
- Biel K. (2021). 'Różnice płci w odstępowaniu od przestępczości' [Gender differences in desistance from crime]. *Studia Paedagogica Ignatiana* 24(5), s. 57–74.
- Błachut J., Gaberle A. i Krajewski K. (2000). *Kryminologia* [Criminology]. Gdańsk: Wydawnictwo Arche.
- Bottoms A. (2002). 'Morality, crime, compliance and public policy'. W A. Bottoms i M. Tonry (red.) *Ideology, Crime and Criminal Justice: A Symposium in Honour of Sir Leon Radzinowicz*. Cullompton: Willan, s. 20–51.
- Bottoms A., Shapland J., Costello A., Holmes D. i Muir G. (2004). 'Towards desistance: Theoretical underpinnings for an empirical study'. *The Howard Journal of Criminal Justice* 43(4), s. 368–389.
- Bottoms A.E. (2013). 'Learning from Odysseus: Self-applied situational crime prevention as an aid to compliance'. W P. Ugwuđike i P. Raynor (red.) *What Works in Offender Compliance: International Perspectives and Evidence-Based Practice*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, s. 67–89.
- Bottoms A.E. (2014). 'Desistance from crime'. W Z. Ashmore i R. Shuker (red.) *Forensic Practice in the Community*. Abingdon, Oxon: Routledge, s. 251–273.
- Bushway S. i Paternoster R. (2014). 'Identity and desistance from crime'. W J.A. Humpreys i P. Cordella (red.) *Effective Interventions in the Lives of Criminal Offenders*. New York: Springer, s. 63–77.
- Bushway S.D., Nieuwbeerta P. i Blokland A. (2011). 'The predictive value of criminal background checks: Do age and criminal history affect time to redemption?'. *Criminology* 49(1), s. 27–60.
- Bushway S.D., Thornberry T.P. i Krohn M.D. (2003). 'Desistance as a developmental process: A comparison of static and dynamic approaches'. *Journal of Quantitative Criminology* 19(2), s. 129–153.
- Chouhy C., Cullen F.T. i Lee H. (2020). 'A social support theory of desistance'. *Journal of Developmental and Life-Course Criminology* 6, s. 204–223.
- Clarke R.V. i Cornish D.B. (1985). 'Modeling offenders' decisions: A framework for research and policy'. W M. Tonry (red.) *Crime and Justice: A Review of Research*. Vol. 6. Chicago, IL: University of Chicago Press, s. 147–185.
- Cusson M. i Pinsonneault P. (1986). 'The decision to give up crime'. W D.B. Cornish i R.V. Clarke (red.) *The Reasoning Criminal: Rational Choice Perspectives on Offending*. New York: Springer, s. 72–82.
- Day A. i Halsey M. (2022). 'Desistance theory and forensic practice'. W C.M. Langton i J.R. Worling (red.) *Facilitating Desistance from Aggression and Crime. Theory, Research and Strength-Based Practices*. New York: Wiley Blackwell, s. 3–18.
- Doekhie J., Dirkzwager A. i Nieuwbeerta P. (2017). 'Early attempts at desistance from crime: Prisoners' prerelease expectations and their postrelease criminal behavior'. *Journal of Offender Rehabilitation* 56(7), s. 473–493.

- Doherty E.E. i Bersani B.E. (2016). 'Understanding the mechanisms of desistance at the intersection of race, gender, and neighborhood context'. *Journal of Research in Crime and Delinquency* 53(5), s. 681–710.
- Farrall S. (2019). *The architecture of desistance: Exploring the structural sources of desistance and rehabilitation*. W S. Farrall (red.) *The Architecture of Desistance*. London, New York: Routledge, s. 3–28.
- Farrall S. i Bowling B. (1999). 'Structuration, human development and desistance from crime'. *British Journal of Criminology* (39)2, s. 253–267.
- Farrall S. i Calverly A. (2006). *Understanding Desistance from Crime: Theoretical Directions in Resettlement and Rehabilitation*. Berkshire: Open University Press.
- Farrall S., Bottoms A. i Shapland J. (2010). 'Social structure and desistance from crime'. *European Journal of Criminology* 7(6), s. 546–570.
- Farrall S., Hunter B., Sharpe G. i Calverley A. (2014). *Criminal Careers in Transition: The Social Context of Desistance from Crime*. Oxford: Oxford University Press.
- Farrington D.P. (1986). 'Age and crime'. *Crime and Justice: An Annual Review of Research* 7, s. 189–250.
- Farrington D.P. (1992). 'Criminal career research in the United Kingdom'. *The British Journal of Criminology* 32(4), s. 521–536.
- Flynn N. (2010). *Criminal Behaviour in Context: Place, Space and Desistance from Crime*. Cullompton: Willan Publishing.
- Giordano P.C. (2016). 'Mechanisms underlying desistance process. Reflection on a theory of cognitive transformation'. W J. Shapland, S. Farrall i A. Bottoms (red.) *Global Perspectives of Desistance. Reviewing What We Know and Looking to the Future*. London, New York: Routledge, s. 11–27.
- Giordano P.C. (2017). 'A relational perspective on agency and the desistance process. A reaction to Paternoster and Bachman'. W A. Blokland, V. van der Geest (red.) *The Routledge International Handbook of Life-Course Criminology*. London, New York: Rutledge, s. 43–49.
- Giordano P.C., Cernkovich S.A. i Rudolph J.L. (2002). 'Gender, crime, and desistance: Toward a theory of cognitive transformation'. *American Journal of Sociology* 107(4), s. 990–1064.
- Giordano P.C., Schroeder R.D. i Cernkovich S.A. (2007). 'Emotions and crime over the life course: A Neo-Meadian perspective on criminal continuity and change'. *American Journal of Sociology* 112(6), s. 1603–1661.
- Glaser D. (1964). *The Effectiveness of a Prison and Parole System*. Indianapolis, IN: Bobbs-Merrill.
- Glueck S. i Glueck E.T. (1937). *Later Criminal Careers*. New York: The Commonwealth Fund.
- Glueck S. i Glueck E.T. (1945). *After-Conduct of Discharged Offenders*. London: Macmillan.
- Glueck S. i Glueck E.T. (1974). *Of Delinquency and Crime. A Panorama of Years of Search and Research*. Springfield, IL: Charles C. Thomas.

- Gottfredson M.R. i Hirschi T. (1990). *A General Theory of Crime*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Graham H. i McNeill F. (2018). 'Desistance: Envisioning futures'. W P. Carlen i L.A. França (red.) *Alternative Criminologies*. London: Routledge, s. 433–451.
- Healy D. (2010). *The Dynamics of Desistance: Charting Pathways through Change*. Cullompton: Willan Publishing.
- Healy D. i O'Donnell I. (2008). 'Calling time on crime: Motivation, generativity and agency in Irish probationers'. *Probation Journal* 55(1), s. 25–28.
- Hirschi T. (1969). *Causes of Delinquency*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Hirschi T. i Gottfredson M.R. (1983). 'Age and the explanation of crime'. *American Journal of Sociology* 89(3), s. 552–584.
- Hirschi T. i Gottfredson M.R. (1986). 'The distinction between crime and criminality'. W T.F. Hartnagel i R.A. Silverman (red.) *Critique and Explanation: Essays in Honor of Gwynne Nettler*. New Brunswick, NJ: Transaction, s. 55–69.
- Hunter B. i Farrall S. (2015). 'Space, place and desistance from drug use'. *Oñati Sociolegal Series* 5(3), s. 945–968. Dostęp online: <http://ssrn.com/abstract=2623569> [14.12.2022].
- Kazemian L. (2007). 'Desistance from crime theoretical, empirical, methodological, and policy considerations'. *Journal of Contemporary Criminal Justice* 23(1), s. 5–27.
- Kazemian L. i Travis J. (2015). 'Forgotten prisoners: Imperative for inclusion of long termers and lifers in research and policy'. *Criminology & Public Policy* 14(2), s. 355–395.
- Kenyon J., Wire S., Petersen K., Kuen K. i Azam M. (2022). 'Translating criminology in policing'. W D. Weisburd i The George Mason University (red.) *Translational Criminology and Policing*. New York, London: Routledge, s. 3–12.
- King R.D., Massoglia M. i McMillan R. (2007). 'The context of marriage and crime: Gender, the propensity to marry, and offending in early adulthood'. *Criminology* 45(1), s. 33–65.
- King S. (2014). *Desistance Transitions and the Impact of Probation*. London: Routledge.
- Klaus W. (2021). 'Sidła i udręki, czyli co stoi na przeszkodzie procesowi odchodzenia od przestępczości?' [Snare and pains, or what stands in the way of the process of moving away from crime?]. W W. Klaus, I. Rzeplińska, P. Wiktorska i M. Woźniakowska-Fajst (red.) *Karierowicze kryminalni. Aktywność przestępcza w dalszych losach nieletnich* [Criminal careerists. Criminal activity in the subsequent fate of juveniles]. Warszawa: INP PAN, s. 421–506.
- Kurlychek M.C., Brame R. i Bushway S. (2007). 'Enduring risk? Old criminal records and predictions of future criminal involvement'. *Crime & Delinquency* 53(1), s. 64–83.
- Laub J.H. i Frisch N.E. (2016). 'Translational criminology'. W T. Blomberg, J. Brancale, K. Beaver i W. Bales (red.) *Advancing Criminology and Criminal Justice Policy*. London: Routledge, s. 52–62.
- Laub J.H. i Sampson R.J. (2001). 'Understanding desistance from crime'. *Crime and Justice* 28, s. 1–69.

- Laub J.H. i Sampson R.J. (2003). *Shared Beginnings, Divergent Lives: Delinquent Boys to Age 70*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- LeBel T.P., Burnett R., Maruna S. i Bushway S. (2008). 'The 'chicken and egg' of subjective and social factors in desistance from crime'. *European Journal of Criminology* 5(2), s. 131–159.
- Lemert E.M. (1951). *Social Pathology: Systematic Approaches to the Study of Sociopathic Behavior*. New York, NY: McGraw-Hill.
- Markus H. i Nurius P. (1986). 'Possible selves'. *American Psychologist* 41(9), s. 954–969.
- Maruna S. (1997). 'Desistance and development: The psychosocial process of 'going straight'. W *The British Criminology Conferences: Selected Proceedings. Volume 2. Papers from the British Criminology Conference, Queens University, Belfast, 15-19 July 1997*, s. 1–19. Dostęp online: <https://britsoccrim.org/volume2/003.pdf> [17.12.2022].
- Maruna S. (2001). *Making Good: How Ex-Convicts Reform and Rebuild their Lives*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Maruna S. i Farrall S. (2004). 'Desistance from crime: A theoretical reformulation'. *Kolner Zeitschrift fur Soziologie und Sozialpsychologie* 43, s. 171–194.
- Maruna S. i Roy K. (2007). 'Amputation or reconstruction? Notes on the concept of 'knifing off' and desistance from crime'. *Journal of Contemporary Criminal Justice* 23(1), s. 104–124.
- Maruna S., Immarigeon R. i LeBel T.P. (2004). 'Ex-offender reintegration: Theory and practice'. W S. Maruna i R. Immarigeon (red.) *After Crime and Punishment: Pathways to Offender Reintegration*. Cullompton: Willan Publishing, s. 3–26.
- Maruna S., LeBel T.P., Mitchell N. i Naples M. (2004). 'Pygmalion in the reintegration process: Desistance from crime through the looking glass'. *Psychology, Crime & Law* 10(3), s. 271–281.
- Maruna S., Wilson L. i Curran K. (2006). 'Why God is often found behind bars: Prison conversions and the crisis of self-narrative'. *Research in Human Development* 3(2–3), s. 161–184.
- Matza D. (1964). *Delinquency and Drift*. New York: John Wiley & Sons.
- McNeill F. (2016). 'Desistance and criminal justice in Scotland'. W H. Croall, G. Mooney i M. Munro (red.) *Crime, Justice and Society in Scotland*. London: Routledge, s. 200–216.
- McNeill F. i Schinkel M. (2016). 'Prisons and desistance'. W Y. Jewkens, J. Bennet i B. Crewe (red.) *Handbook of Prisons*. London: Routledge, s. 607–621.
- Muskała M. (2016). „Odstąpienie od przestępczości” w teorii i praktyce resocjalizacyjnej [‘Desistance from crime’ in the theory and practice of rehabilitation]. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Muskała M. (2017). 'Readaptacja społeczna w świetle koncepcji odstąpienia od przestępczości' [Social readaptation in the light of the concept of desistance from crime]. W A. Barczykowska i M. Muskała (red.) *Horyzonty pedagogiki resocjalizacyjnej. Księga Jubileuszowa Profesora Wiesława Ambrozika* [Horizons of re-socialisation pedagogy. Jubilee Book of Professor Wiesław Ambrozik]. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 445–454.

- Muskała M. (2018). 'Symboliczna deetykietyzacja wykluczonych. W poszukiwaniu formalnych sposobów wsparcia procesu readaptacji społecznej' [The symbolic de-labelling of the excluded. In search of formal ways to support the social readaptation process]. W J. Rajewska deMezer (red.) *Wykluczenie – wymiar jednostkowy i społeczny. Profilaktyka i wsparcie* [Exclusion – individual and social dimensions. Prevention and support]. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 313–323.
- Muskała M. (2019). 'O znaczeniu więzi społecznych w procesie resocjalizacji' [About the importance of family ties in the process of social rehabilitation]. *Studia Edukacyjne* 52, s. 107–125.
- Muskała M. (2020). 'Relapses in the process of desistance from offending'. *Interdisciplinary Contexts of Special Pedagogy* 31, s. 319–338.
- Nugent B. i Schinkel M. (2016). 'The pains of desistance'. *Criminology & Criminal Justice* 16(5), s. 568–584.
- Paternoster R. i Bachman R. (2015). 'Within-individual change in arrests in a sample of serious offenders: The role of identity'. *Journal of Developmental and Life-Course Criminology* 1(4), s. 385–410.
- Paternoster R. i Bachman R. (2017). 'Human agency: The missing element in the theory of desistance'. W A. Blokland, V. van der Geest (red.) *The Routledge International Handbook of Life-Course Criminology*. London, New York: Rutledge, s. 29–42.
- Paternoster R. i Bushway S. (2009). 'Desistance and the "feared self": Toward an identity theory of criminal desistance'. *The Journal of Criminal Law and Criminology* 99(4), s. 1103–1156.
- Paternoster R., Bachman R., Bushway S., Kerrison E. i O'Connell D. (2015). 'Human agency and explanations of criminal desistance: Arguments for a rational choice theory'. *Journal of Developmental Life Course Criminology* 1(3), s. 209–235.
- Piquero A.R. (2004). 'Somewhere between persistence and desistance: The intermittency of criminal careers'. W S. Maruna i R. Immarigeon (red.) *After Crime and Punishment: Pathways to Offender Reintegration*. New York: Routledge, s. 102–128.
- Rocque M. (2014). 'The lost concept: The (re)emerging link between maturation and desistance from crime'. *Criminology and Criminal Justice* 15(3), s. 340–360.
- Rocque M. (2017). *Desistance from Crime: New Advances in Theory and Research*. New York: Palgrave MacMillan.
- Rocque M. (2021). 'But what does it mean? Defining, measuring, and analyzing desistance from crime in criminal justice'. W *Desistance from Crime. Implications for Research, Policy, and Practice*. Washington: National Institute of Justice. Dostęp online: <https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/301497.pdf> [12.10.2022].
- Rocque M., Posick C. i Paternoster R. (2016). 'Identities through time: An exploration of identity change as a cause of desistance'. *Justice Quarterly* 33(1), s. 45–72.
- Rutter M. (1996). 'Transitions and turning points in developmental psychopathology: As applied to the age span between childhood and mid-adulthood'. *International Journal of Behavioral Development* 19(3), s. 603–626.
- Sampson R.J. i Laub J.H. (1993). *Crime in the Making: Pathways and Turning Points through Life*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Sampson R.J. i Laub J.H. (2008a). 'A general age-graded theory of crime: Lessons learned and the future of life-course criminology'. W D.P. Farrington (red.) *Integrated Developmental and Life-Course Theories of Offending. Advances in Criminological Theory. Vol. 14*. New Brunswick, London: Transaction Publishers, s. 165–181.
- Sampson R.J. i Laub J.H. (2008b). 'Desistance from crime over the life course'. W J.T. Mortimer i M.J. Shanahan (red.) *Handbook of the Life Course*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, s. 295–309.
- Sampson R.J. i Laub J.H. (2016). 'Turning points and the future of the life-course criminology: Reflections of the 1986 Criminal Careers Report'. *Journal of Research in Crime and Delinquency* 53(3), s. 321–335.
- Shapland J. i Bottoms A. (2011). 'Reflections on social values, offending and desistance among young adult recidivists'. *Punishment & Society* 13(3), s. 256–282.
- Shover N. (1983). 'The later stages of ordinary property offender careers'. *Social Problems* 31(2), s. 208–218.
- Shover N. i Tompson C.Y. (1992). 'Age, differential expectations, and crime desistance'. *Criminology* 30(1), s. 89–104.
- Shulman E.P., Smith A.R., Silva K., Icenogle G., Duell N., Chein J. i Steinberg L. (2016). 'The dual systems model: Review, reappraisal, and reaffirmation'. *Developmental Cognitive Neuroscience* 17, s. 103–117.
- Skardhamar T. i Savolainen J. (2014). 'Changes in criminal offending around the time of job entry: A study of employment and desistance'. *Criminology* 52, s. 263–291.
- Skardhamar T., Savolainen J., Aase K.N. i Lyngstad T.H. (2015). 'Does marriage reduce crime?'. *Crime Justice* 44(1), s. 385–446.
- Sparkes A.C. i Day J. (2016). 'Aging bodies and desistance from crime: Insights from the life stories of offenders'. *Journal of Aging Studies* 36, s. 47–58.
- Steinberg L. (2008). 'A social neuroscience perspective on adolescent risk-taking'. *Developmental Review* 28(1), s. 78–106.
- Strang N.M., Chein J.M. i Steinberg L. (2013). 'The value of the dual systems model of risk-taking'. *Frontiers in Human Neuroscience*. Dostęp online: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fnhum.2013.00223/full> [12.10.2022].
- Szczepanik R. (2017). '„Otworzyło mi się wtedy okno na inny świat. Otworzyło mi to oczy na moje życie”. O wydarzeniach (punktach zwrotnych) inicjujących próby zerwania przez recydywistów z przestępczym stylem życia' ["A window onto a different world opened up for me then. My eyes opened and I saw my life": On the turning points in breaking away from the world of crime]. *Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne* 1(4), s. 238–255.
- Ulmer J. i Steffensmeier D. (2014). 'The age and crime relationship'. W K. Beaver, J. Barnes i B. Boutwell (red.) *The Nurture versus Biosocial Debate in Criminology: On the Origins of Criminal Behaviour and Criminality*. London: Sage Publications, s. 377–396.
- Weaver B. (2019). 'Understanding desistance: A critical review of theories of desistance'. *Psychology, Crime & Law* 25(6), s. 641–658.

- Włodarczyk-Madejska J. i Wzorek D. (2021). 'Różne drogi, różne wzory. Typologie trajektorii przestępczych' [Different paths, different patterns: Typologies of criminal trajectories]. W W. Klaus, I. Rzeplińska, P. Wiktorska, M. Woźniakowska-Fajst (red.) *Karierowicze kryminalni. Aktywność przestępcza w dalszych losach nieletnich* [Criminal careerists. Criminal activity in the subsequent fate of juveniles]. Warszawa: INP PAN, s. 227–290.
- Wyse J.J.B., Harding D.J. i Morenoff J.D. (2014). 'Romantic relationships and criminal desistance: Pathways and processes'. *Sociological Forum* 29(2), s. 365–385.

Źródła internetowe

- McNeill F., Farrall S., Lightowler C. i Maruna S. (2012). *How and Why People Stop Offending: Discovering Desistance*. Scotland Institute for Research and Innovation in Social Services. Dostęp online: <https://www.iriss.org.uk/resources/insights/how-why-people-stop-offending-discovering-desistance> [13.10.2022].

Jakub Hanc ■

„My chickens would love this!“. *Nutraloaf* jako przykład naruszenia prawa skazanego do otrzymania przyzwoitego posiłku

“My chickens would love this!“. *Nutraloaf* as an example of violating a convict’s right to receive a decent meal

Abstrakt: W publikacji prezentowane są dotychczasowe ustalenia badawcze dotyczące *nutraloaf*. Jest to specyficzne pożywienie, występujące w niektórych zakładach karnych np. w Stanach Zjednoczonych. Może być ono albo podawane zamiast jednego bądź wszystkich posiłków, w celu zredukowania kosztów związanych z żywieniem skazanych, albo jako kara dyscyplinarna. *Nutraloaf* jest zapiekanką zawierającą w sobie zmiksowane produkty, z których składa się normalne danie. Nie ma ono jednak żadnych walorów smakowych. Artykuł jest próbą udzielenia odpowiedzi na pytanie, czy *nutraloaf* byłby dopuszczalną praktyką żywieniową w systemie prawa kontynentalnego państw członkowskich Unii Europejskiej, w tym zwłaszcza Polski, ze względu na obowiązujące przepisy prawa międzynarodowego, jak i normy krajowe. Praca opiera się na analizie tekstów prawnych, orzeczeń oraz dotychczasowych badań, a także doniesień dotyczących wskazanego fenomenu. Uwzględniono perspektywę antropologiczną, socjologiczną oraz karno-wykonawczą. Odwołano się również do ustaleń psychologii jedzenia.

Słowa kluczowe: *nutraloaf*, jedzenie w zakładach karnych, prawa osób skazanych, dieta, kontrola, kara dyscyplinarna

Abstract: The article presents the current research findings relating to *nutraloaf*, a food product found in some prisons, e.g., in the United States. It can be served instead of one or every meal in order to reduce the costs of feeding prisoners or it can be used as disciplinary punishment. *Nutraloaf* contains a blend of the nutrients that make up a normal dish, but it does not have an appetizing taste. The article investigates whether serving *nutraloaf* would be an acceptable nutritional practice

in the civil law system of European Union countries, especially Poland, in line with the binding provisions of international law and national standards. The article is based on an analysis of legal texts, judgments, scholarly research, and reports on the practice. The study takes into account the anthropological, sociological, and penal/executive perspective. Research on the psychology of food was also referred to.

Keywords: *nutriloaf*, prison food, inmate rights, diet, control, disciplinary punishment

Wprowadzenie – antropologiczne i psychologiczne tło

Wśród dynamicznych subdyscyplin współczesnej antropologii kulturowej szczególne miejsce zajmuje antropologia jedzenia, która analizuje m.in. powiązania pożywienia z tradycją i rytuałami, a także produkcją i dystrybucją żywności. Specjaliści z tej dziedziny poszukują odpowiedzi na pytania o to, co ludzie konsumują; jak, z kim i gdzie spożywają posiłki; jakie wartości wiąże z poszczególnymi daniami i sposobami ich jedzenia. Nawet dla „zwykłego zjadacza chleba” truizmem będzie twierdzenie, że oprócz podstawowej funkcji, jaką jest zaspokajanie głodu, jedzenie posiadało i posiada również inne znaczenia. Aby ustalić, czy dany rodzaj jedzenia może naruszać prawa skazanego, niezbędne jest rozpoznanie ról, jakie posiłek spełnia zarówno w życiu jednostki, jak i zbiorowości.

Pokarmy, sposób przygotowania posiłków, ich podawanie i spożywanie stanowią elementy codziennego, praktycznego życia, które mogą również funkcjonować jako symbole, motywy czy toposy. Roland Barthes, dostrzegając to niezwykle bogactwo semiotyczne, konstatował, że jedzenie nie jest tylko zbiorem produktów, które można wykorzystać do badań statystycznych lub studiów nad żywieniem. Jest to również system komunikacji, zbiór obrazów, protokołów zwyczajów, sytuacji i zachowań. Artykuł żywnościowy sumuje i przekazuje sytuację, konstytuuje informację i coś „znaczy” (Barthes 1961: 979–980). Nie może zatem dziwić, że z jednej strony, np. w języku hebrajskim rzeczownik „chleb” (לֶחֶם, *lechem*) jest prawie równoznaczny ze słowem „posiłek”, zaś „jeść chleb” to tyle co „posilić się” (Dommershausen 1995: 521–523), z drugiej zaś, że istnieje różnica pomiędzy kromką chleba a kanapką, czy zwykłą wątróbką a *foi gras*.

Rozważania jednego z najwybitniejszych antropologów kultury – Claude’a Lévi-Straussa, opierają się na podobnych założeniach – kuchnia jest drugą, obok mowy, prawdziwie powszechną formą ludzkiej działalności. Podobnie jak nie istnieje coś takiego jak społeczeństwo bez mowy, tak też trudno odszukać taką wspólnotę, która w ten czy w inny sposób nie wytworzyłaby niektórych pokarmów. W ocenie francuskiego badacza opracowanie kompletnego systemu kulinarnego, ze wszystkim cechami charakterystycznymi, pozwoliłoby na odkrycie tego, co w każdym pojedynczym przypadku tworzy z kuchni danego społeczeństwa rodzaj mowy, w której wyklada ono nieświadomie całą swą strukturę. Przejście człowieka od natury do kultury obrazuje skonstruowany przez Claude’a Lévi-Straussa tzw. trójkąt kulinarny,

będący polem semantycznym opartym na opozycjach binarnych: nieprzetworzone–przetworzone, surowe–warzone, pieczone–gotowane (Lévi-Strauss 1965).

Dynamikę dyskursu antropologicznego znacząco wzbogaciły badania Mary Douglas. Autorka ta dostrzegła, że jeśli jedzenie potraktujemy jako kod, to wiadomości, które są nim zaszyfrowane, będzie można odnaleźć w schemacie wyrażanych relacji społecznych, bowiem kategorie pokarmowe kodują wydarzenia społeczne. Posiłek jest schematem, który wytycza granice pomiędzy porządkiem i nieporządkiem. Określony ład występuje zarówno między śniadaniem a kieliszkiem alkoholu spożywanym przed snem, jak i posiłkami rozpiętymi pomiędzy poniedziałkiem i niedzielą, jak również w odniesieniu do serii świąt i postów oraz wydarzeń związanych z cyklem życia człowieka (np. urodziny, wesele lub pogrzeb). Posiłek ujmuje obecnych w jedną ramę, a zasady, które go wyodrębniają, wskazując na jeden rodzaj interakcji społecznej, znajdują odzwierciedlenie w regułach porządkujących go wewnętrznie, np. podczas niedzielnego śniadania sięgnięcie po gazetę jest symptomem tego, że posiłek się zakończył. Konsumpcja wyraża bliską przyjaźń tych, których znamy ze spożywania posiłków, znamy także z picia napojów, a tych, których znamy tylko z picia, znamy mniej dokładnie (Douglas 1999: 231–240).

Posiłek ma zatem ogromną wartość antropologiczną. Zarówno on sam, jaki i jego *entourage*, są odzwierciedleniem norm społeczno-kulturowych. Ważne jest zatem zarówno to, czym jemy (łyżką, widelcem i nożem, pałeczkami czy ręką) oraz biegłość manualna, czyli sprawne posługiwanie się tymi przedmiotami (Kopczyńska 2021: 19). Nie bez znaczenia pozostaje przy tym to, z kim jemy posiłek (domownik/gość), czy któryś z uczestników ma prawo do najlepszych kawałków potraw (Dumanowski, Kasprzyk-Chevriaux 2018: 272–273), a także kto nakrywa do stołu, a kto sprząta po zakończeniu biesiady. Ze słynnego eksperymentu określanego jako *free lunch*, przeprowadzonego przez Gregory’ego Razrana wynika, że ludzie o wiele bardziej lubią osoby spotykane podczas spożywanego posiłku i zgadzają się z wygłaszanymi przez nie opiniami (Maio, Haddock, Verplanken 2018: 148–149).

Permanentny kontakt w okresie dzieciństwa i młodości z danym rodzajem kuchni warunkuje przyzwyczajenia i upodobania, które są zachowywane i pielęgnowane w dorosłym życiu, niezależnie od miejsca aktualnego zamieszkania (Gawęcki, Flaczyk 2011: 173–179).

Nadto do niektórych produktów spożywczych, takich jak chleb czy mleko, człowiek nabiera silnego stosunku emocjonalnego, gdyż mają one w sobie zakonotowane zarówno bezpieczeństwo, jak i wygodę (Fieldhouse 1995: 191–192). Jedzenie jest w tym znaczeniu nośnikiem pamięci – je się tylko to, do czego przywiązuje się wartość kulturową, religijną czy społeczną (Dumanowski, Kasprzyk-Chevriaux 2018: 51–52; 114–115).

Z uwagi na tematykę niniejszego opracowania nie można nie zwrócić uwagi na fenomen „ostatniego posiłku” (*last meal*), podawanego skazanym na karę śmierci w niektórych krajach (USA, Japonia, Korea Południowa). Jego obecność potwierdza wyjątkowe znaczenie jedzenia w życiu każdego człowieka, od narodzin aż po ostatnie tchnienie. Jedzenie i umieranie są bowiem uniwersalnymi i symbolicznymi

procesami ludzkimi. Ostatni posiłek bywa postrzegany jako afirmujący życie rytuał w odhumanizowanym środowisku celi śmierci. Nie brakuje jednak krytyków wskazanej praktyki, którzy zwracają uwagę, że przywraca ona skazanym jedynie tyle człowieczeństwa, by zaspokoić pragnienie opinii publicznej, państwo sygnalizuje swoją zdolność do utrzymania porządku i zaspokojenia odwetowych potrzeb społeczeństwa w sposób bezpieczny i humanitarny, jednocześnie zapewniając stałe poparcie dla idei kary śmierci (Cunningham b.d.).

Bardzo ważne spojrzenia na proces odżywiania się człowieka dostarcza nam psychologia. Ellyn Satter, adaptując hierarchię potrzeb Abrahama Masłowa na grunt nauki o żywieniu, stworzyła własną hierarchię potrzeb żywieniowych – *Hierarchy of Food Needs* (Satter 2007). Wynika z niej, że na pierwszym, podstawowym poziomie lokuje się potrzeba posiadania wystarczającej ilości pożywienia (*enough food*). Potrzeba bezpieczeństwa zaspokajana jest przez świadomość następnego posiłku w ciągu dnia lub przeświadczenie o istnieniu żywności, która może zostać skonsumowana w najbliższej przyszłości. Gromadzenie i magazynowanie żywności jest mechanizmem redukującym tę potrzebę (Jeżewska-Zychowicz 2011: 193). Generowany na tym poziomie lęk i głód, powodują selekcjonowanie pokarmów o wysokiej zawartości energetycznej, które dają uczucie sytości, pomimo że ich wartość odżywcza nie pełni tu dominującej roli.

Na drugim poziomie plasuje się potrzeba spożywania jedzenia akceptowalnego (*acceptable food*). Aprobata dotyczy ilości, jakości i sposobu zdobywania pożywienia, tj. samodzielnie lub poprzez przyjęcie wsparcia ze strony instytucji pożytku publicznego (Kopczyńska 2021: 102–106).

Na trzecim poziomie lokuje się potrzeba ciągłego i niezawodnego dostępu do żywności (*reliable, ongoing access to food*), której zaspokojenie pozwala na planowanie posiłków na kolejne dni oraz opracowanie budżetu na zakupy.

Dopiero na czwartym miejscu ulokowana jest potrzeba smacznego jedzenia (*good-tasting food*), gdzie na wybory żywieniowe mają wpływ względy smakowe i estetyczne.

Na przedostatniej, piątej pozycji, posadowiona jest potrzeba nowatorskiego jedzenia (*novel food*), co wiąże się z eksperymentowaniem kulinarnym. Wybór nowego i nieznanego jedzenia nie jest możliwy w przypadku obawy marnotrawstwa jedzenia i braku zaspokojenia bezpieczeństwa żywnościowego. Ellyn Satter przywołuje badania z 2005 r., z których wynika, że prawie połowa ankietowanych rodziców o niskich dochodach twierdziła, że unika wprowadzania nowych artykułów spożywczych, ponieważ ich dziecko odrzuca te produkty.

Ostatnie miejsce zajmuje potrzeba jedzenia postrzeganego jako narzędzie (*instrumental food*). Na tym poziomie człowiek jest już w stanie posłużyć się jedzeniem instrumentalnie, np. po to, aby osiągnąć pożądaną rezultat fizyczny, poznawczy lub duchowy.

1. Posiłki w zakładach karnych – standard międzynarodowy i krajowy

Rygory izolacji penitencjarnej nie pozwalają nie tylko na dokonywanie wyborów związanych z posiłkiem (tj. tego, co jem, z kim jem, kiedy jem, gdzie jem), ale także na pełne zachowanie walorów smakowych i kształtu poszczególnych potraw. Niemniej jednak nawet minimalna stabilizacja i kontynuacja nawyków żywieniowych sprzed osadzenia, jest w tym obszarze szczególnie wskazana – umożliwia ona bowiem uporządkowanie codziennego rytmu życia. Uwaga ta ma zresztą znaczenie uniwersalne. Z badań przeprowadzonych przez amerykańską socjolożkę Ashby Walker wynika, że w przypadku pacjentów niemogących przyjmować pokarmów drogą doustną, u których wykonano przezskórną gastrostomię endoskopową z założeniem w żołądku sondy, brak możliwości normalnego uczestniczenia w stałych posiłkach jest dotkliwie odczuwalny, pomimo że nie czują oni głodu. Dowodzi to, że posiłki zapewniają „regularność czasową i społeczną”, a ich brak zakłóca poczucie czasu i relacji, powodując wycofanie się i poczucie bycia napiętnowanym (Walker 2005: 169–171).

Jedzenie jest powtarzającym się i niezbędnym elementem przetrwania, który staje się kluczowym komponentem zwykłej więziennej rutyny (Godderis 2006: 256). Wiele zależy jednak od modelu podawania skazanym posiłków. W przypadku kiedy są one wydawane we wspólnej stołówce, skazani mają zwykle około 30 minut na spożycie każdego posiłku, co w praktyce oznacza, iż są one konsumowane pośpiesznie, a szansa nawiązania relacji poprzez wspólny posiłek jest poważnie utrudniona (Graaf, Kilty 2016: 29). Sytuacja może być jednak zgoła odmienna, jeśli posiłki są wydawane skazanym bezpośrednio do celi. Stabilizacja konsumpcyjna jest szczególnie istotna przede wszystkim dlatego, że w ramach subkultur więziennych – niektórzy osadzeni są wykluczani ze wspólnego spożywania posiłków w stołówce – dotyczy to głównie sprawców, którzy dopuścili się zgwałcenia, molestowania dziecka lub używali przemocy wobec osób starszych (Einat, Davidian 2019: 138). W przypadku spożywania posiłków w celi budowanie relacji przez posiłek może okazać się łatwiejsze, jednakże i tu może dochodzić do upokarzających oraz wykluczających praktyk, stosowanych przez współwięźniów. Mogą one polegać na zmuszaniu osadzonego do konsumpcji posiłku w pobliżu kąjaka sanitarnego albo na niedotykanii talerzy określonych kategorii skazanych przez tzw. korytarzowych, czyli osoby wydające posiłki przy pomocy szczypiec, chochel i innych przyborów (Bałandynowicz 2010: 24, 27). Jeszcze inną zmienną jest okoliczność, czy posiłki są przygotowywane przez samych skazanych (lub specjalny personel) w więziennej kuchni – a zatem na miejscu, czy też dostarczane są w formie gotowych dań przez zewnętrzną firmę cateringową, zaś sami skazani przetrzymują je w lodówkach i odgrzewają w mikrofalach, o dowolnej porze (Vanhouche 2015; 2019). W Polsce, w kuchniach więziennych, pod nadzorem funkcjonariuszy Służby Więziennej, gotują głównie skazani na kary długoterminowe.

Poszukując normatywnego standardu związanego z żywieniem skazanych, sięgnąć należy do regulacji prawa międzynarodowego publicznego o charakterze *soft law*, gdyż nie istnieją we wskazanym obszarze, tzw. regulacje twarde (*hard law*). Dlatego też zacząć należy od przywołania Rezolucji Zgromadzenia Ogólnego ONZ w sprawie wzorcowych reguł minimalnych dotyczących postępowania z więźniami, określanej najczęściej jako Reguły Mandeli (ONZ 2015; Mrozek 2018), przynależącej do uniwersalnego systemu praw człowieka. Zgodnie z regułą 22, każdemu więźniowi w przyjętych porach dnia administracja więzienna zapewni posiłki o wartości odżywczej odpowiedniej do zachowania zdrowia i sił, pełnowartościowe oraz odpowiednio przygotowane i podane (1). Woda pitna ma być dostępna dla każdego więźnia kiedykolwiek będzie jej potrzebował (2).

Podobne postanowienia z zakresu tzw. miękkiego prawa, ale o charakterze regionalnym, zawarte są w tzw. Europejskich Regułach Więziennych (Recommendation Rec 2006). Szczególnie interesująca jest zwłaszcza reguła 22. Zgodnie z nią więźniowie otrzymują pożywienie uwzględniające ich wiek, zdrowie, formę fizyczną, religię, kulturę i rodzaj wykonywanej pracy (22.1), natomiast prawo krajowe określa wymogi pożywienia, w tym minimalną wartość energetyczną oraz zawartość białka (22.2). Jedzenie musi być przygotowywane i podawane higienicznie (22.3), a w ciągu dnia skazanym wydawane są trzy posiłki w rozsądnych przerwach pomiędzy nimi (22.4), zaś czysta woda pitna podawana jest przez cały czas (22.5). Lekarz lub wykwalifikowana pielęgniarka mają przy tym prawo zlecić zmianę diety skazanego ze względów medycznych (22.6).

Starając się urzeczywistnić standard ochrony, zaczerpnięty ze wskazanych uprzednio źródeł, art. 109 § 1 k.k.w. stanowi, że skazany przebywający w zakładzie karnym lub areszcie śledczym otrzymuje trzy razy dziennie napój i posiłki o odpowiedniej wartości odżywczej, w tym co najmniej jeden posiłek gorący, z uwzględnieniem rodzaju wykonywanej pracy i wieku skazanego, a w miarę możliwości także wymogów religijnych i kulturowych. Nadto skazany, którego stan zdrowia tego wymaga, otrzymuje wyżywienie według wskazań lekarza.

Na podstawie delegacji ustawowej zawartej w art. 109 § 3 k.k.w. Minister Sprawiedliwości wydał 2 września 2003 r. rozporządzenie w sprawie określenia wartości dziennej normy wyżywienia oraz rodzaju diet wydawanych osobom osadzonym w zakładach karnych i aresztach śledczych, zastąpione obecnie przez rozporządzenie w sprawie wyżywienia osadzonych w zakładach karnych i aresztach śledczych z dnia 19 lutego 2016 r.

Aktualne rozporządzenie przewiduje pięć rodzajów posiłków: podstawowe, dla osadzonych w wieku powyżej 18. roku życia, dla małoletnich, lecznicze (w tym posiłki: lekkostrawne, cukrzycowe, indywidualne), dodatkowe dla osadzonych wykonujących pracę w warunkach szczególnie uciążliwych oraz posiłki z uwzględnieniem wymogów religijnych i kulturowych. Do każdego posiłku wydaje się napój, w szczególności w postaci wody zdatnej do picia, herbaty lub kawy zbożowej. Wartość energetyczna posiłków podstawowego, dla nieletnich i leczniczego, w ramach dziennej normy wyżywienia osadzonych zawiera w artykułach żywnościowych nie mniej

niż: 2800 kcal dla osadzonych w wieku do ukończenia 18. roku życia i 2600 kcal dla pozostałych osadzonych. Natomiast wartość energetyczna posiłku dodatkowego zawiera nie mniej niż 1000 kcal. Wartość odżywcza wspomnianych trzech posiłków, wyrażona procentowo, zakłada, że mają się one składać z węglowodanów: 50–65%, białka: 10–15% i tłuszczów: poniżej 30%. Minister Sprawiedliwości określił ponadto, w dość specyficzny sposób, ilość warzyw w diecie. Otóż w odniesieniu do posiłków: podstawowego, dla nieletnich, leczniczego (lekkostrawnego) i przygotowywanego z uwzględnieniem wymogów religijnych i kulturowych, ilościowa zawartość warzyw lub owoców, poza ziemniakami, wynosi co najmniej 300 g. W przypadku posiłków leczniczych – cukrzycowych, wartość ilościowa warzyw i owoców, poza ziemniakami, wynosi na dobę w przypadku warzyw – 350–500 g, zaś owoców – 200–300 g (podawanych codziennie do śniadania i kolacji). W tym zakresie, w płaszczyźnie normatywnej, rozporządzenie zrealizowało zalecenia Europejskiego komitetu do spraw zapobiegania torturom oraz niehumanitarnemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu (CPT) co do wzbogacenia diety więźniów o warzywa i owoce (Niełacna, Klaus 2008: 198).

Zgodnie z innym rozporządzeniem Ministra Sprawiedliwości z dnia 21 grudnia 2016 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności, określenie godzin i miejsc spożywania posiłków dostarczanych przez administrację zakładu karnego zostało powierzone dyrektorom zakładów karnych, w ramach porządku wewnętrznego.

Z punktu widzenia standardów międzynarodowych obecne polskie regulacje, na poziomie deklaratoryjnym, zapewniają skazanym posiłki, które nie naruszają ich godności oraz praw człowieka. Pozostawienie możliwości dookreślenia czasu i przestrzeni spożywania posiłków, a także brak jednolitego harmonogramu żywienia i uniwersalnego jadłospisu, jest akceptowaną na etapie wykonywania kary pozbawienia wolności elastycznością, pozwalającą uwzględnić specyfikę danej jednostki, mogącą oczywiście prowadzić do powstania kazuistycznych regulacji wewnętrznych. Ocena zatem, czy standard ochrony jest rzeczywiście przestrzegany, będzie wymagała zarówno analizy norm porządkowych obowiązujących w konkretnej jednostce, jak i faktycznego ich przestrzegania (Jaworska-Wieloch, Sitarz 2018). Detaliczny przegląd wszystkich porządków wewnętrznych zakładów karnych z uwzględnieniem wskazanego kryterium, stanowi odrębną przestrzeń badawczą, niezwiązaną bezpośrednio z tematem niniejszego opracowania. Niemniej jednak należy w tym miejscu zaznaczyć, że stopień wykorzystania delegacji ustawowej przez poszczególne jednostki penitencjarne jest wysoce zróżnicowany. Najczęściej dyrektorzy poprzestają na uregulowaniu miejsca spożywania posiłków (są to zwykle cele mieszkalne) oraz pór ich spożywania, przy czym w tym ostatnim przypadku występuje spora różnorodność. Przykładowo śniadania dla osób niepracujących mogą być wydawane już o 6:25 (Zarządzenie Nr 37/2018 2018), a niekiedy dopiero o 8:15 (Zarządzenie Nr 28/2021 2021). Detalicznie określa się czasami: zasady wydawania posiłku lub suchego prowiantu osadzonemu zatrudnionemu (Zarządzenie Nr 67/2018 2018), konsekwencje odmowy lub rezygnacji z otrzymania posiłku

(Zarządzenie Nr 31/2018 2018), jak również sposób publikacji jadłospisów, poprzez radiowęzeł oraz tablice ogłoszeń (Zarządzenie Nr 3/2017 2017), czy też rozpoczęcie i zakończenie wydawania posiłków, ogłaszane „sygnałem dzwonka lub głosem” (Zarządzenie Nr 20/2022 2022). Na chwilę obecną występuje zatem dość duża swoboda co do stopnia uregulowania kwestii spożywania przez skazanych posiłków.

Pewną niespójność z odkodowanym standardem Rady Europy zaobserwować można w płaszczyźnie zapewnienia pożywienia zgodnego z wymogami religijnymi i kulturowymi. Kodeks karny wykonawczy w art. 109 § 1 wskazuje, że posiłki zgodne z tymi wymogami będą zapewnione „w miarę możliwości”, podczas gdy Europejskie Reguły Więzienne nie czynią tu wyjątku i zarówno wiek, zdrowie, formę fizyczną, religię, kulturę, jak i rodzaj wykonywanej pracy, uznają za równorzędne wyznaczniki posiłku, który ma otrzymać skazany. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości przewiduje oczywiście odrębny typ posiłku uwzględniający wymagania religijne i kulturowe. Zastrzega jednak w § 11 ust. 1, że osadzony korzystający z tych posiłków otrzymuje takie same posiłki po przetransportowaniu do innego zakładu karnego lub aresztu śledczego, pod warunkiem możliwości ich przygotowania w tym zakładzie karnym lub areszcie śledczym. Ponadto (§ 11 ust. 2) zmiana posiłków przygotowanych z uwzględnieniem wymogów religijnych lub kulturowych, z których korzysta osadzony przetransportowany z innego zakładu karnego lub aresztu śledczego, na posiłki podstawowe lub na inne dostępne w danym zakładzie karnym lub areszcie śledczym, może nastąpić na wniosek osadzonego lub na mocy decyzji dyrektora jednostki penitencjarnej w przypadku braku możliwości zapewnienia takiego posiłku (Sitarz, Jaworska-Wieloch 2017).

Obecny kształt norm zawartych w Kodeksie karnym wykonawczym i w rozporządzeniu, poświęconych wyżywieniu osadzonych, jak również sposób ich odczytania, a także praktyka postępowania jednostek penitencjarnych, jest efektem wykonania prawomocnych orzeczeń sądów krajowych oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPCz). Potwierdzenie tej tezy odnajdziemy w treści dwóch poniższych judykatów.

Pierwszy to wyrok ETPCz z 7 grudnia 2010 r. w sprawie Jakóbski przeciwko Polsce (nr skargi 18429/06), gdzie przedmiotem analizy była odmowa zapewnienia skazanemu diety bezmięsnej. Jego prośba była umotywowana względami religijnymi, deklarował on, że jest buddystą ze szkoły Mahayana, a spożywanie mięsa, czyli ciała istoty obdarzonej czuciem, jest sprzeczne z zasadami tego wyznania. Uznał on, że odmawiając mu określonej diety, naruszono jego prawo do wewnętrznej wolności religijnej, gwarantowane art. 9 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 r. Przedstawiciele rządu polskiego kontrargumentowali m.in., że buddyzm generalnie nie zakazuje jedzenia mięsa, wegetarianizm zaś nie jest ani wymogiem, ani elementem składowym tej religii. Co więcej, odłam buddyzmu, z którym identyfikował się skarżący nie nakazywał przejścia na dietę wegetariańską, ale jedynie do tego zachęcał, a ponadto przygotowywanie specjalnych posiłków tylko dla jednej osoby stanowiłoby nadmierne obciążenie dla jednostki penitencjarnej. ETPCz,

przyznając rację skarżącemu, stwierdził, iż doszło do naruszenia przepisów konwencyjnych, zaś decyzja skazanego o wyborze diety wegetariańskiej motywowana lub inspirowana określoną religią, nie była nieuzasadniona. W ocenie Trybunału władze Rzeczypospolitej Polskiej nie zdołały dokonać „sprawiedliwego wyważenia” między interesem skarżącego – tj. jego prawem do uzewnętrzniania wolności religijnej, a interesem władz zakładu karnego. Zwrócono przy tym uwagę, że posiłki, o które wnioskował skazany – nie wymagały szczególnego przygotowania (Bartoszewicz 2012: 69; Schabas 2015: 435, 440; Sitarz, Jaworska-Wieloch, Hanc 2022: 37).

Drugi to wyrok Sądu Apelacyjnego w Szczecinie z 5 listopada 2015 r., gdzie zasądzono na rzecz powoda (skazanego) od pozwanego (Skarbu Państwa – Zakładu Karnego w N.) kwotę 10 000 zł tytułem zadośćuczynienia za niezapewnienie mu diety wegańskiej. Sąd Apelacyjny w swoich rozważaniach zwrócił m.in. uwagę, że Zakład Karny w N. miał możliwość zagwarantowania diety wegańskiej, skoro w chwili orzekania była ona już dostępna w tej jednostce, a sam powód nie domagał się jej zapewnienia z dnia na dzień. Ponadto pozwany nie tylko odmówił przyznania takiej diety skazanemu, ale także zaczął stosować względem niego sankcje dyscyplinarne po to, by odwieść go od dalszego wnioskowania o taką dietę. Warto przy tym dodać, że skazany domagał się dla siebie diety wegańskiej, powołując się na przyczyny „wyznaniowo-poglądowe”. W ocenie Sądu Apelacyjnego, nie wolno pomijać w tym przypadku treści art. 53 ust. 7 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, zgodnie z którym nikt nie może być obowiązany przez organy władzy publicznej do ujawnienia swojego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania. Zatem ani Zakład Karny w N., ani sąd pierwszej instancji nie były uprawnione do badania światopoglądu oraz przekonań religijnych skazanego, które skłoniły go do przejścia na dietę wegańską. Samo jego oświadczenie było w tej sprawie wystarczające (Sitarz, Jaworska-Wieloch, Hanc 2022: 48). Skazany wykazał przy tym, że wybór przez niego określonej diety spowodował gorsze traktowanie go przez pozwanego. Przyznając powodowi zadośćuczynienie, sąd odwoławczy zwrócił uwagę, że przez pierwszy tydzień powód nie spożywał – w związku z odmową przyznania diety wegańskiej – żadnych posiłków, co niewątpliwie powodować musiało u niego cierpienia psychiczne i fizyczne. Odczuwał także dyskomfort związany ze stosowaniem wobec niego kar dyscyplinarnych, które były bezpośrednio (pozbawienie paczek) lub pośrednio (izolacja w związku z niestawianiem do apeli) związane z odmową przyjmowania dostarczanych posiłków i żądaniem przyznania diety wegańskiej. Jednakże limitując wysokość zadośćuczynienia, sąd ten zwrócił uwagę, iż powód przyznał, że jego stan zdrowia nie uległ pogorszeniu, że nigdy nie był ortodoksyjnym weganem oraz że jego religia (chrześcijaństwo – wyznanie ewangelicko-augsburskie) nie zabraniała mu spożywania wszystkich produktów, ale on sam co do niektórych z nich czuł „obrzydzenie”, dlatego postanowił przejść na weganizm. W związku z tym faktem oraz że zamiennie korzystał on również w zakładach karnych z diety wegetariańskiej, gdy dieta wegańska nie była dostępna, zakres jego cierpień, związanych wyłącznie z nieprzyznaniem mu tej diety, nie był znaczny.

Przytoczone regulacje normatywne oraz egzemplifikacyjne judykaty pokazują dobitnie, że jeszcze do niedawna polskie jednostki penitencjarne nie zapewniały diety zgodnej z wymogami religijnymi lub światopoglądowymi. Ewolucja standardu, kształtującego się we wskazanym obszarze, stanowi oczywiście odrębny problem badawczy, żywo dyskutowany w literaturze przedmiotu, wymagający jednak odrębnej eksploracji.

Podsumowując tę część rozważań, należy zwrócić uwagę, że w literaturze przedmiotu podnosi się, iż z jednej strony żywność dostarczana przez zakład karny wyraża zazwyczaj dominującą kulturę narodową i wcale nie musi być odpowiednia dla grup mniejszościowych, z drugiej zaś, że współczesnej administracji zakładów karnych nie powinno nastroczać poważnych problemów zachowanie kulturowego, a niekiedy wręcz religijnego charakteru posiłków, które są podawane skazanym. W Belgii więźniowie mają prawo zamawiać posiłki religijne lub specjalne diety medyczne, które są znacznie droższe niż zwykłe posiłki, jednakże zakłady karne nie otrzymują dodatkowych środków na przygotowanie tych specjalnych dań (Vanhouche 2015: 49). Tomer Einat oraz Moran Davidian podają, iż w izraelskim więzieniu specjalne posiłki, które są spożywane w celach, dostarczane są skazanym wegetarianom, weganom, ortodoksyjnym Żydom oraz poddanym specjalnym restrykcjom medycznym (Einat, Davidian 2019: 131). Natomiast Tia Simanovic i Masa Gosev odnotowują obecność w chorwackich zakładach karnych posiłku (zimnego) zwanego *gablec*, który jest dostępny dla skazanych pracujących. Jego historia sięga czasów socjalistycznych, kiedy pracownicy dużych fabryk siadali razem przy darmowym lub bardzo tanim, gorącym posiłku, który umożliwiał im kontakty towarzyskie i dawał siłę do zakończenia zmiany, zanim wrócili do domu. *Gablec* oznaczał także jeden gwarantowany duży, gorący, zdrowy posiłek dziennie (często gulasz), przyrządzany z sezonowych składników, niezależnie od statusu ekonomicznego jednostki (Simanovic, Gosev 2019: 3, 5).

2. Charakterystyka *nutraloaf*

Nutraloaf jest rodzajem jedzenia podawanego skazanym, którzy naruszyli normy porządku wewnętrznego jednostki penitencjarnej (Camplin 2017: 64), albo jako jedna z opcji posiłku podawanego w areszcie policyjnym (Smojer, Lopes 2017: 245). Zdarza się, że jest to podstawowa i wyłączna forma posiłku w zakładach karnych przeznaczonych dla szczególnie niebezpiecznych więźniów (Pizarro, Narag 2008: 26). Danie to jest podawane m.in. w niektórych więzieniach w Stanach Zjednoczonych, natomiast nie występuje ono w żadnym z państw członkowskich Unii Europejskiej.

Słowo *nutraloaf* jest zbitką dwóch rzeczowników: *nutrition* – odżywianie oraz *loaf* – bochenek. Danie to jest znane także pod nazwami: *meal loaf* – posiłek-bochenek, *prison loaf* – bochenek więzienny, *disciplinary loaf* – bochenek dyscyplinujący

czy *food loaf* – bochenek żywności. *Nutraloaf* bywa także określany jako *nonfood* – niejedzenie lub *faux-food* – sztuczne jedzenie (Theroux 2017: 262).

Zamiast posiłku składającego się z kilku odseparowanych produktów osadzony otrzymuje zapiekankę, która strukturą i wyglądem zewnętrznym przypomina pasztet, upieczony w prostokątnej foremce. Nie dostaje on jednak sztuców do jego spożycia. Nie zawsze jest możliwe ustalenie okoliczności, gdzie, komu i jak było podane tego rodzaju danie, gdyż fakt ten nie musi być odnotowywany w protokołach ukarania skazanego (Camplin 2017: 65).

Zapiekanka ta niekoniecznie musi zawierać w sobie mięso. Najczęściej w jej składzie znajdziemy zmiksowane: warzywa (fasolę, szpinak, marchew, pomidory, kapustę, ziemniaki lub płatki ziemniaczane, cebulę, czosnek), owoce (świeże lub suszone), ser, mleko (naturalne lub w proszku), żelatynę czy bułkę tartą. Receptura nie jest objęta regulacją federalną, co oznacza, że w każdym stanie jego skład może być inny. *Nutraloaf* zawiera w sobie identyczne składniki odżywcze co normalne danie, jednakże jego walory smakowe są praktycznie zerowe (Stańdo-Kawecka 2020: 114). Niekiedy jego smak jest oceniany jako nieprzyjemny lub po prostu obrzydliwy (BuzzFeedVideo 2015).

W piśmiennictwie amerykańskim podkreśla się, że stosowanie *nutraloaf* jako kary dyscyplinarnej jest kontrowersyjne. Najczęściej eksponuje się niezgodność tego rodzaju praktyki z 8. poprawką do Konstytucji Stanów Zjednoczonych, w myśl której: „Excessive bail shall not be required, nor excessive fines imposed, nor cruel and unusual punishments inflicted” – Nie wolno żądać nadmiernych kaucji ani wymierzać nadmiernych grzywnien albo stosować kar okrutnych lub wymyślnych. Słowo *unusual* bywa przy tym tłumaczone jako: „nieludzki”, „niezwykły” lub „wymyślny”. To ostatnie sformułowanie pojawia się najczęściej.

Rozbieżności w podejściu do wskazanego tematu są skrajne. W kwietniu 2010 r. szeryf Joe Arpaio z hrabstwa Maricopa w stanie Arizona wygrał proces przed sądem federalnym w Phoenix, w którym skazana Elizabeth Johnson zakwestionowała zgodność z Konstytucją możliwości stosowania praktyki *prison loaf* jako kary więziennej (MCSO 2010). Natomiast w grudniu 2015 r. gubernator stanu Nowy York, Andrew Cuomo, podjął decyzję o zaprzestaniu stosowania *nutraloaf* na terenie zakładów karnych podległych jego władzy (McKinley 2015). Pozwy przeciwko stosowaniu tej „potrawy” jako kary dyscyplinarnej składane były m.in. w stanach: Illinois, Maryland, Nebraska, New York, Pennsylvania, Washington i West Virginia (Theroux 2017: 263).

Nutraloaf jako kara dyscyplinarna znajduje zastosowanie do bardzo różnorodnej grupy zachowań. Czasami (niestety bez podania źródła), jako uzasadnienie do użycia tego rodzaju dolegliwości, podaje się zaatakowanie, okaleczenie lub zabicie współwięźnia lub funkcjonariusza służby więziennej (Theroux 2017: 262). Innymi przykładami są: niewłaściwe używanie naczyń, rzucanie w strażników więziennych odpadami, plucie, wysmarowanie celi ekskrementami (Spanos 2014: 222, 240), ale także niewłaściwe zachowanie seksualne. Ten ostatni przypadek, polegający na masturbacji z użyciem masła, opisany został w wyroku w sprawie *Griffis v. Gundy* z 20 września 2002 r. (USCA 2002). *Nutraloaf* coraz częściej jednak staje się nie

karą dyscyplinarną, ale podstawową formą posiłku w jednostce penitencjarnej, gdyż pozwala on na sporą redukcję kosztów związanych z żywieniem (Reid 2015: 276).

Stan rozchwiania orzecznictwa w przedmiotowej sprawie dobrze ilustrują następujące judykaty. Chronologicznie najstarsze rozstrzygnięcie pochodzi z 2 czerwca 1989 r. i zostało wydane przez Sąd Apelacyjny dla Dziewiątego Okręgu, w sprawie *Glicrist v. Kautzky* (USCA 1989). Osadzony Alvin L. Glicrist zarzucił *Washington Correction Center*, w którym przebywał m.in., że używano wobec niego żywności (*nutraloaf*) jako formy ukarania, co było sprzeczne z normą wynikającą z *Washington Administrative Code* (137-28-110), zgodnie z którą nie będzie stosowane jako rodzaj sankcji: „obniżenie ilości lub jakości pożywienia oraz pozbawienie odzieży, pościeli, łóżka oraz zwykłych przyborów higienicznych” („lowering the quantity or quality of food and deprivation of clothing, bedding, bed, or normal hygienic implements shall not be used as sanctions”). Wówczas rozpoznający sprawę sąd uznał, że brzmienie kodeksu nie pozostawia w tej materii żadnych wątpliwości i tym samym przyznał rację skarżącemu. W uzasadnieniu znalazło się stwierdzenie, iż „uważa się, że *nutraloaf* to niezdrowa zmielona masa żywności, która wygląda jak karma dla psów” („*Nutraloaf* is alleged to be an unhealthy ground mass of food which looks like dog food”).

Drugie orzeczenie zapadło 13 sierpnia 1993 r. w sprawie *LeMaire v. Maass*, również przed Sądem Apelacyjnym dla Dziewiątego Okręgu (USCO 1990; USCA 1993). Skarżącym był osadzony w *Oregon State Penitentiary* Samuel LeMaire, który został poddany oddziaływaniu dyscyplinarnemu po tym, jak dopuścił się ataków fizycznych na strażników więziennych i współosadzonych. Wówczas zastosowano wobec niego m.in. dietę opartą na *nutraloaf*. Sąd odwoławczy nie podzielił zdania sądu pierwszej instancji, iż doszło do naruszenia konstytucyjnego prawa skarżącego do wolności od okrutnej i wymyślnej kary. W ocenie sądu drugiej instancji 8. poprawka wymaga po prostu, aby żywność, która jest dostarczana skazanym, była odpowiednia dla zachowania ich zdrowia i wcale nie musi być ona ani smaczna, ani estetyczna („The Eighth Amendment requires only that prisoners receive food that is adequate to maintain health; it need not be tasty or aesthetically pleasing”), zaś sam skarżący nie był głodzony. Ta ostatnia okoliczność ma tutaj szczególne znaczenie.

W orzeczeniu *Hutto v. Finney* (USSC 1978) Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych orzekł, że karmienie skazanych pokarmem zwanym *grue* jest okrutną i niespotykaną karą, ponieważ poddani jej osadzeni znacznie tracili na wadze. *Grue* był pierwotną formą *nutraloaf* – składał się ze zmielonego: mięsa, ziemniaków, olejów, syropu, warzyw, jajek i przypraw. Taki upieczony na patelni, 4-calowy bochenek miał wartość poniżej 1000 kalorii. W przeciwieństwie zatem do skazanych ze sprawy *Hutto v. Finney* S. LeMaire nie tylko nie stracił na wadze, ale wręcz przytył. Sąd odwoławczy przywołał nadto inne orzeczenie United States Court of Appeals – Eleventh Circuit w sprawie *Hamm v. DeKalb County* (USCA 1985), w którym stwierdza się, że nawet jeśli pożywienie zawiera czasami ciała obce lub jest podawane na zimno, to choć jest to nieprzyjemne, nie oznacza pozbawienia podstawowych praw gwarantowanych Konstytucją („The fact that the food occasionally contains

foreign objects or sometimes is served cold, while unpleasant, does not amount to a constitutional deprivation”).

Sąd Apelacyjny skonstatował, iż zaistniałe zdarzenie nie przeszło pozytywnie tzw. testu Wilsona, z którego wynika, że aby można było mówić o naruszeniu 8. poprawki, trzeba wykazać zaistnienie elementu obiektywnego i subiektywnego (Spanos 2014: 227). Skarżący musi zatem dowieść nie tylko tego, że warunki panujące w więzieniu są obiektywnie okrutne i wymyślne, ale także, że wynikały one z zawinionych zachowań funkcjonariuszy państwa. Subiektywna przesłanka wykazuje wiele podobieństwa do aktywnego znęcania się (a zatem zachowania nastawionego na udręczenie) albo do znanej orzecznictwu Sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych konstrukcji *deliberate indifference*, czyli celowej obojętności (Spanos 2014: 225). W odniesieniu do kontrolowanej diety przy użyciu *nutraloaf* Sąd Apelacyjny nie dopatrzyl się spełnienia obiektywnej przesłanki testu Wilsona – stwierdził wręcz: „Because a temporary Nutraloaf diet does not deny ‘the minimal civilized measure of life’s necessities,’ its use falls short of the threshold deprivation necessary to form the basis of an Eighth Amendment violation”. Co więcej, odnotował także, że nawet jeśli przesłanka ta jest spełniona, to S. LeMaire nie wykazał istnienia przesłanki subiektywnej.

Ostatni Judykat to sprawa *Prude v. Clarke*, która zapadła przed Sądem Apelacyjnym dla Siódmego Okręgu 27 marca 2012 r. (USCA 2012). Osadzony Terrance Prude oskarżył *Milwaukee County Jail* o to, że podczas pobytu w tej jednostce był karmiony wyłącznie *nutraloaf*. Zabieg ten wynikał z nowej polityki zakładu, polegającej na rozszerzeniu podawania tego „posiłku” nie tylko osobom, które należało zdyscyplinować, ale po prostu wszystkim skazanym. Dieta oparta wyłącznie na *nutraloaf* wywołała u skarżącego wymioty, bóle brzucha oraz zaparcia. W konsekwencji tego odmówił on jedzenia, zadowolając się wyłącznie chlebem i wodą, choć, jak zauważył sąd odwoławczy, nie jest jasne, w jaki sposób je uzyskał. T. Prude po drugim i trzecim pobycie we wskazanej jednostce stracił 8,3% swojej wagi, odczuwał ból przy wypróżnianiu, miał krwawe stolce i zdiagnozowano u niego pęknięcie odbytu.

Na szczególną uwagę zasługuje kilka spostrzeżeń sformułowanych przez sędziego Richarda Posnera, uzasadniające rozstrzygnięcie odwoławcze. Stwierdził on, co prawda, że byłoby naruszeniem 8. poprawki celowe wstrzymanie wartościowego pożywienia lub wprowadzenie do jadłospisu żywności skażonej lub przyprawiającej o mdłości, powodującej znaczną utratę wagi, bóle brzucha, a być może nawet pęknięcie odbytu lub inne poważne utrudnienia („Deliberate withholding of nutritious food or substitution of tainted or otherwise sickening food, with the effect of causing substantial weight loss, vomiting, stomach pains, and maybe an anal fissure (...) or other severe hardship, would violate the Eighth Amendment”). Jednakże od razu dodał, że nie wszystkie *nutraloaf* są niezdrowe, choć uważa się, że wszystkie mają nieprzyjemny smak („Not that all nutraloaf is unhealthful, though all is reputed to have an unpleasant taste”). Pomimo że strona obwiniona nie była w stanie podać składu serwowanych *nutraloaf*, dla sędziego R. Posnera kluczową okolicznością

w niniejszej sprawie okazał się fakt, że u innych osadzonych również wystąpiły wymioty, co sugerować mogło, że posiłek był niejadalny („The uncontradicted evidence is that other prisoners in the jail also vomited after eating the *nutriloaf*, and this suggests that it was indeed inedible”). W jego ocenie, jeśli funkcjonariusze więzienni byłiby świadomi, że *nutriloaf* był przeznaczony dla więźniów i spowodował chorobę u powoda, a oni z tym nic nie zrobili, to wówczas oznaczałoby to celową obojętność (*deliberate indifference*) na poważny problem zdrowotny, co z kolei implikowałoby naruszenie 8. poprawki („It is a possible though certainly not an inevitable inference from the record (and from the defendants’ contumacy) that jail officials were aware that the *nutriloaf* being fed the prisoners when the plaintiff was there was sickening him yet decided to do nothing about it. That would be deliberate indifference to a serious health problem and thus state an Eighth Amendment claim”). Wyrok został częściowo zaaprobowany, a częściowo unieważniony i przekazany do ponownego rozpoznania (Spanos 2014: 245–247).

W świetle powyższych rozważań jest niemal pewne, że w najbliższych latach należy spodziewać się orzeczenia Sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych, poświęconego zagadnieniu *nutriloaf*. Sąd ten będzie musiał z pewnością udzielić odpowiedzi na pytania: czy tego rodzaju posiłek może być stosowany jako kara dyscyplinarna oraz czy może on być wprowadzony do diety więziennej jako jej element stały. Odpowiedzi negatywne wiązać się będą z koniecznością uzasadnienia naruszenia m.in. 8. poprawki.

3. *Nutriloaf* w świetle celów wykonania kary pozbawienia wolności

Przedstawiona powyżej krótka charakterystyka *nutriloaf* wskazuje, że posiłek ten może wpisywać się w zjawisko znane w literaturze jako *punitive mechanism* (Einat, Davidian 2019: 137). Kontrolując przyjmowane pożywienie oraz nawyki żywieniowe, zakłady karne mogą używać żywności jako instrumentu dyscyplinującego (*disciplinary mechanism*), który ułatwia zarządzanie i kontrolę nad skazanymi – zabieg ten zakłóca bowiem poczucie panowania nad własnym ciałem oraz autonomię kulinarną skazanego i wymusza na populacji więziennej potulność oraz podporządkowanie się (Spanos 2014: 232; Graaf, Kilty 2016: 31).

Na podstawie przeprowadzonych badań Lori Sexton wykazała, że w przyjętej przez nią typologii szeroko rozumiane jedzenie mogło przybrać postać zarówno kary konkretnej, np. w formie pozbawienia jedzenia w ogóle albo podawania jedynie niezdrowego jedzenia, ale także kary symbolicznej, np. w postaci niemożności robienia zakupów, dokonywania wyborów żywieniowych i kontrolowania czasu spożycia posiłku (Sexton 2015: 120).

Punitive mechanism może przejawiać się także w pozbawieniu możliwości zakupu indywidualnych produktów w kantynie oraz czasowym wstrzymywaniu

dostępu do paczek wysyłanych przez rodzinę. Może on również przybrać postać pozornie niedolegliwej modyfikacji, np. poprzez podanie skazanym do celi produktu niepokrojonego, z jednoczesnym pozbawieniem sztuców lub podaniem sztuców plastikowych (Graaf, Kilty 2016: 34), co wymusza spożycie go wyłącznie rękami (Simanovic, Gosev 2019: 4). W tym kontekście nie może zatem dziwić, że odmowa przyjmowania jedzenia (tzw. głodówka) jest postrzegana przez niektórych badaczy jako symbol „absolutnego odrzucenia suwerenności więzienia nad więźniem”, jednocześnie ukazujący skazanego jako osobę całkowicie uzależnioną od państwa, która demonstracyjnie odmawia bycia jego własnością (Earle, Phillips 2012: 144).

Źródłem zjawiska wskazanego w poprzednim akapicie jest z jednej strony znaczenie jedzenia w życiu człowieka, z drugiej zaś tzw. doktryna zmniejszonych uprawnień (*less eligibility*), w myśl której skazani nie powinni otrzymywać żadnych dóbr lub usług, które są lepsze w porównaniu z tymi, które są dostępne w warunkach nieizolacyjnych dla przeciętnego lub najbiedniejszego obywatela (Graaf, Kilty 2016: 34).

W świetle dotychczasowych rozważań za oczywiste należy uznać pytanie o to, czy praktyka podawania *nutraloaf* mogłaby zostać uznana za dopuszczalną np. w Polsce lub w którymkolwiek kraju Unii Europejskiej.

Jedną z węzłowych regulacji, mogących rozstrzygnąć zamarkowaną wątpliwość, jest art. 67 § 1 k.k.w., który stwierdza, że wykonywanie kary pozbawienia wolności ma na celu wzbudzenie w skazanym woli współdziałania w kształtowaniu jego społecznie pożądanых postaw, w szczególności poczucia odpowiedzialności oraz potrzeby przestrzegania porządku prawnego i tym samym powstrzymania się od powrotu do przestępstwa (Kalisz 2000: 220). Dla osiągnięcia tego celu prowadzi się zindywidualizowane oddziaływanie na skazanych w ramach określonych w ustawie systemów wykonywania kary, w różnych rodzajach i typach zakładów karnych (§ 2). W oddziaływaniu na skazanych, przy poszanowaniu ich praw i wymaganiu wypełniania przez nich obowiązków, uwzględnia się przede wszystkim pracę, zwłaszcza sprzyjającą zdobywaniu odpowiednich kwalifikacji zawodowych, nauczanie, zajęcia kulturalno-oświatowe i sportowe, podtrzymywanie kontaktów z rodziną i światem zewnętrznym oraz środki terapeutyczne (§ 3). Na kanwie wskazanego przepisu komentatorzy przyjmują, że Kodeks karny wykonawczy hołduje prewencji szczególnej, co implikuje prymat celu wychowawczego i zapobiegawczego (Szymanowski, Świda 1998: 147–148; Paweła 1999: 212; Postulski 2017: 472; Dąbkiewicz 2018: 386; Lelental 2020: 340; Lachowski 2021a: 358–359), choć kwestia innych celów wykonania kary pozbawienia wolności nadal generuje ożywione dyskusje (Kalisz, Kwieciński 2013: 118).

Próbując odpowiedzieć na pytanie, czy *nutraloaf* mógłby stanowić stały element wykonywania kary pozbawienia wolności, należałoby udzielić odpowiedzi na kilka szczegółowych pytań. Stanowią one formę poszukiwania uzasadnienia dla stosowania lub niestosowania *nutraloaf*. Trzeba przy tym zachować świadomość, że posiłek ten byłby kolejnym, a zatem jednym z wielu komponentów składających się na wykonanie kary pozbawienia wolności.

Niezbędne jest zatem rozstrzygnięcie: czy dzięki tej praktyce osiągnie się taki stan osobowości skazanego, który umożliwi mu funkcjonowanie w społeczeństwie po odbyciu kary, w sposób nienaruszający norm prawnych, tzw. cel minimum; czy uda się osiągnąć taki stan osobowości skazanego, w którym będzie on respektował istotne i ważne dla życia społecznego normy moralne, tzw. cel maksimum (Machel 2003: 21); czy wprowadzenie tej praktyki wraz z pozostałym arsenałem penitencjarnym uruchomi u skazanego przekonanie o nieopłacalności popełniania przestępstwa; czy skazany zda sobie sprawę z potrzeby odpowiedzialnego postępowania w życiu codziennym i nabędzie zdolność do świadomego, zamierzonego i pozbawionego wewnętrznego przymusu wykonania pewnych czynności oraz powstrzymania się od innych; czy praktyka ta będzie zachętą dla skazanego, aby zmobilizować go do aktywności w toku odbywanej kary (Migdał 2008: 273; Bogunia, Kalisz 2010: 126; Kalisz, Kwieciński 2013: 123). Na wszystkie powyższe pytania należy udzielić odpowiedzi negatywnej. Wniosek przeciwny wymagałby przeprowadzenia holistycznych badań, z udziałem ekspertów z różnych dziedzin wiedzy, tj. psychologów, socjologów, antropologów, dietetyków i prawników.

Wprowadzenie *nutraloaf*, jako jednego z trzech posiłków, stanowiłoby dolegliwość niemieszczącą się w odwecie wkomponowanym w karę pozbawienia wolności. Do tej pory żadne badania empiryczne nie potwierdziły tezy, że surowe warunki wykonywania kary obniżają poziom powrotu skazanych do przestępstwa (Stańdo-Kawecka 2007: 299). Trudno też uznać tego rodzaju posiłek za element przystosowujący skazanego do zadbania o siebie w warunkach wolnościowych. Nie wydaje się on bowiem wykazywać jakiegokolwiek potencjału poprawczego. Jeśli sama resocjalizacja nie ma już charakteru przymusowego, to bardzo trudno znaleźć argumenty przemawiające za wprowadzaniem *nutraloaf* do więziennego menu (Hołda 2007: 135; Lelental 2010: 864; Kaczmarek 2011: 86–87). I choć cel wykonania kary pozbawienia wolności nie musi być tożsamy z celami wychowania resocjalizacyjnego, to jednak ciągle kanonem w tej dyscyplinie jest prymat samowychowania, a teoria wychowania resocjalizującego jest teorią uczenia się równoważną z teorią twórczej samodzielności (Szczepaniak 2008: 155, 174). Nie można zatem uznać jedzenia za środek oddziaływania penitencjarnego w rozumieniu § 1 rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 14 sierpnia 2003 r. w sprawie prowadzenia oddziaływań penitencjarnych w zakładach karnych i aresztach śledczych.

4. *Nutraloaf* jako kara dyscyplinarna – uwagi współczesne oraz korelacje historyczne

Nutraloaf nie mógłby także stać się jedną z kar dyscyplinarnych w Polsce. Kodeks karny wykonawczy stanowi w art. 73 § 1, że w zakładzie karnym utrzymuje się dyscyplinę i porządek w celu zapewnienia bezpieczeństwa i realizacji zadań kary pozbawienia wolności, w tym ochrony społeczeństwa przed przestępczością. Z przepisu tego wynika, że dyscyplina i porządek nie służą regulacji stosunków społecznych w izolacji, ale mają być narzędziem zapewnienia bezpieczeństwa (Szczepaniak 2008: 165) i realizacji zadań kary pozbawienia wolności.

Wymierzenie kary dyscyplinarnej ma zmierzać do uświadomienia skazanemu wadliwości jego zachowania i jednocześnie do ukształtowania w nim przekonania o tym, że każde naruszenie zasad postępowania pociąga za sobą karę, związaną z określonymi dolegliwościami (Szymanowski 2017: 364; Lelental 2020: 580). Zastosowanie kary dyscyplinarnej powinno przyczynić się do wpojenia skazanemu społecznie akceptowanych norm i zasad postępowania przez uświadomienie mu nieopłacalności ponawiania zachowań generujących odpowiedzialność dyscyplinarną (Szymanowski 2017: 364; Dąbkiewicz 2018: 643; Lelental 2020: 580; Zgoliński 2021a: 553). Kara dyscyplinarna jest zatem jednym ze środków oddziaływania na skazanego, przez co musi być podporządkowana celom i zasadom wykonywania kary pozbawienia wolności (Postulski 2017: 690, 696; Zgoliński 2021b: 557), nie może zaś służyć innym celom, w tym spotęgowaniu dolegliwości związanych z izolacją (Lelental 2020: 355). Trafnie zwraca się jednak uwagę, że oddziaływanie takie nie zostało wymienione ani w § 2, ani w 3 art. 67 k.k.w. (Dąbkiewicz 2018: 641; Lelental 2020: 341, 574) oraz że dość wątpliwe jest uzasadnienie dla silnego powiązania karania dyscyplinarnego z celami kary pozbawienia wolności (Kwieciński 2013: 413–415).

Nie wydaje się, aby *neutraloaf* pozwalał osiągnąć cele, jakie stawiane są karze dyscyplinarnej. Za wyjątek mogłoby zostać uznane oddziaływanie ogólnoprewencyjne, choć i ta konstatacja była podana w wątpliwość, jako sprzeczna z koncepcją modelu resocjalizacyjnego (Walczak 1992: 136). Nieosiągalność celów kary wynika między innymi z tego, że nie jest możliwe osiągnięcie minimalnego konsensusu, polegającego choćby na przyjęciu hipotetycznego katalogu kilku przekroczeń dyscyplinarnych, za które mogłaby zostać wymierzona kara dyscyplinarna w postaci konieczności spożywania tego „posiłku” zamiast normalnych dań, przez określony czas. Oczywiście kary dyscyplinarne mogą być wymierzone za różne przekroczenia. Trudno jednak wskazać takie stany faktyczne, w których użycie *neutraloaf* byłoby uzasadnione. Do tej pory nie podjęto prób skonstruowania takiego katalogu przewinień, w przypadku których zastosowanie *neutraloaf* jako kary dyscyplinarnej budziłoby częściej aprobatę niż dezaprobatę. Przykłady stanów faktycznych, w których stosowano *neutraloaf* jako reakcję dyscyplinującą, są bardzo zróżnicowane i wzbudzają skrajne oceny – od akceptacji przez zdecydowany sprzeciw. Co więcej, wydaje się, że tworzenie odrębnego katalogu zawierającego przekroczenia dyscyplinarne, za których naruszenie

kara ta mogłaby zostać wymierzona, jest zabiegiem karkołomnym i sprzecznym z techniką legislacyjną, użytą w obecnej kodyfikacji wykonawczej (Franków 2010: 67–68; Szczygieł 2014: 214–216). Ponadto nawet przy uwzględnieniu Europejskich Reguł Więziennych wskazujących, że jedynie zachowania mogące zagrozić porządkowi, bezpieczeństwu instytucjonalnemu lub bezpieczeństwu osobistemu mogą zostać uznane za przekroczenie dyscyplinarne (reguła 57.1), nadal brakuje badań, potwierdzających efektywność i celowość zastosowania w takim przypadku sankcji godzącej w byt żywieniowy skazanego. Z przywołanych w poprzedniej części przykładów, tylko niektóre z nich (np. agresja wobec personelu więziennego czy bójka w celi) zasługiwałyby na zastosowanie sankcji w postaci *nutraloaf*, natomiast pozostałe, jak choćby niewłaściwe używanie naczyń, plucie czy wysmarowanie celi ekskrementami – nie.

Dla rozważanego tu zagadnienia nie bez znaczenia pozostaje kształt katalogu kar dyscyplinarnych, który znajduje się w art. 143 § 1 k.k.w. Otóż przewiduje on w interesującej nas płaszczyźnie jedynie: pozbawienie możliwości otrzymania paczek żywnościowych na okres do 3 miesięcy (pkt 4) oraz pozbawienie lub ograniczenie możliwości dokonywania zakupów artykułów żywnościowych lub wyrobów tytoniowych na okres do 3 miesięcy (pkt 5).

Pewnym odbiciem tych kar są dwie nagrody z art. 138 § 1 k.k.w., tj. zezwolenie na otrzymanie dodatkowej paczki żywnościowej (pkt 13) oraz zezwolenie na dokonywanie dodatkowych zakupów artykułów żywnościowych i wyrobów tytoniowych oraz przedmiotów dopuszczonych do sprzedaży w zakładzie karnym (pkt 14). W badaniach z lat 60., dotyczących młodocianych, najbardziej upragnionymi nagrodami były: zezwolenie na wyjście poza obręb zakładu karnego na kilka godzin (przepustka) – ponad 50%, zezwolenia na dłużej trwające lub częściej otrzymywane widzenia (11,9%) i wcześniejsze wyjście na wolność (5,5%), otrzymanie dodatkowego talonu na paczkę żywnościową od rodziny lub zezwolenie na dodatkowy zakup artykułów w kantynie więziennej (3,2%) (Szymanowski 1968: 360–361). Niektóre współczesne badania wskazują, że zezwolenie na otrzymanie dodatkowej paczki żywnościowej jest najniżej ocenianą formą nagrody przez więźniów długoterminowych (Wróbel-Chmiel 2017: 30). Jednakże wcześniejsze badania pokazują, że była to nagroda najczęściej przyznawana w odniesieniu do skazanych w ogóle (Szymanowski, Górski 1982: 154) oraz w odniesieniu do recydywistów (Lelental 1992: 107).

Dolegliwość wynikająca z zastosowania kar dyscyplinarnych z art. 143 § 1 pkt 4 i 5 k.k.w. polega na odebraniu możliwości dodatkowego zaopatrywania się w żywność. Obecnie obowiązujący Kodeks gwarantuje zatem dostęp do żywności każdemu skazanemu i nie przewiduje nawet czasowego ograniczenia w tym zakresie. Stan ten jest zgodny z 43. Regułą Mandeli, która zakazuje stosowania jako sankcji dyscyplinarnej kar cielesnych lub ograniczenia racji żywnościowej więźnia lub ilości spożywanej przez niego wody pitnej. Dostarczenie jedzenia zgodnego z tym, które jest dostępne na wolności, nie jest przy tym przywilejem skazanego. Istotą zaś sankcji dyscyplinarnych jest ograniczenie lub pozbawienie osoby izolowanej określonych przywilejów.

Skuteczne wprowadzenie *nutraloaf* jako sankcji dyscyplinarnej wymagałoby zatem przebudowy katalogu kar związanych z żywnością. Jeśli skazany zachowuje prawo do paczki żywnościowej lub do dokonywania zakupów w kantynie więziennej, to wprowadzenie *nutraloaf* zamiast jakiegokolwiek posiłku, może nie spowodować u niego żadnej dolegliwości. Stanie się tak jednak w przypadku kiedy skazany, zachowując możliwość dokonywania zakupów lub otrzymania paczki, utraci faktyczną możliwość skorzystania z tych uprawnień. Potencjalna nieprzyjemność tego rodzaju sankcji wiąże się ponadto z faktem, że *nutraloaf* to co do zasady posiłek zimny, który nie jest w stanie zastąpić ciepłej strawy.

Z uwagi na fakt, iż obecnie obowiązujący Kodeks karny wykonawczy zawiera pełny (zamknięty) katalog kar dyscyplinarnych (Godyla 1998: 190; Postulski 2017: 693; Lelental 2020: 576), respektując przy tym zasadę oznaczoności kar dyscyplinarnych, przez którą rozumie się określenie ich w ustawie – co do rodzaju i wysokości (Zgoliński 2021a: 553–554), należy przyjąć, że z formalnego punktu widzenia wprowadzenie *nutraloaf* do polskiego zbioru kar dyscyplinarnych musiałoby się dokonać w drodze nowelizacji Kodeksu.

Należy jednak uczciwie zaznaczyć, że polska historia prawa karnego wykonawczego zna przypadki dyscyplinarnego ograniczenia prawa do żywności (Wołowicz 1988: 478–493; Szwejkowska 2019: 207–271). Dekret Naczelnika Państwa z dnia 8 lutego 1919 r. w sprawie tymczasowych przepisów więziennych przewidywał w art. 7 pkt c karę dyscyplinarną postu bez sprecyzowania, na czym ma ona polegać. W nowym akcie normatywnym, tj. w rozporządzeniu Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 czerwca 1931 r. w sprawie regulaminu więziennego sankcją tę powtórzo-no, określając jednak w § 165 pkt i, że chodzi o „post o chlebie i wodzie w dniach przez inne przegrodzonych; ogólna liczba dni postu wymierzonych jednorazowo nie może przekraczać dni 7”. Ponadto wprowadzono także dwie nowe sankcje w sferze żywnościowej: „pozbawienie prawa otrzymania posyłek żywnościowych na czas do 4-ch tygodni” (pkt e) oraz „zmniejszenie porcji żywnościowej na czas do 2 tygodni” (pkt h). Co ciekawe, pozbawienie prawa do posyłek żywnościowych mogło być wymierzone za czyny polegające na: braku uwagi i pilności przy pracy lub nauce, opieszałość przy wykonywaniu poleceń, nieprzestrzeganie porządku i higieny ciała, ubrania, pościeli oraz miejsca w którym więzień przebywa, leżenie w łóżku w odzieży, hałaśliwe zachowanie się, używanie nieprzyzwoitych wyrazów albo przekleństw, uszkodzenie lub popsucie, wskutek niedbalstwa lub nieuwagi, materiałów skarbowych, narzędzi pracy, gotowych wyrobów, inwentarza więziennego (§ 166). Natomiast zmniejszenie porcji żywnościowej i post mogły być wymierzone za następujące przekroczenia regulaminu: „krzyki i śpiewy, znieważenie słowne współwięźniów, niedostateczna subordynacja, nieposłuszeństwo lub opór, komunikowanie się bez zezwolenia władz, względnie usiłowanie nielegalnego komunikowania się, osobistego lub listownego z więźniami lub z osobami z poza więzienia, symulowanie choroby, nieuzasadnione zażalenie, handel zamienny skarbowymi lub własnymi rzeczami, korzystanie z pracy lub własności innych więźniów, posiadanie rzeczy bez zezwolenia, umyślne uszkodzenie lub popsucie

narzędzi pracy, materiałów, wyrobów lub inwentarza więziennego albo rzeczy więźniów” (§ 167). Trudno wyjaśnić, dlaczego akurat te określone sankcje zostały sprzężone z tymi konkretnymi przewinieniami. Warto odnotować, że Leon Radzinowicz, komentując sankcje dyscyplinarne, podnosił, że należy rzadko stosować sankcje godzące w instynkt odżywiania, gdyż karmienie skazanych jest już i tak do tego stopnia zredukowane i obliczone na minimum, że każde zmniejszenie porcji jedzenia implikuje ujemne skutki zdrowotne (Radzinowicz 1936: 27).

Co ważne – ustawa z dnia 26 lipca 1939 r. o organizacji więziennictwa zachowała karę postu w kształcie z regulaminu z 1931 r., a także pozbawienie prawa otrzymywania przesyłek żywnościowych, jednakże wydłużono czas tego zakazu – do 3 miesięcy. Wyeliminowano natomiast sankcję w postaci zmniejszenia racji żywnościowej oraz zrezygnowano z przypisania określonych sankcji konkretnym przewinieniom na rzecz ogólnej definicji „przekroczenia rygoru i porządku ustalonego w regulaminie dla więzień i aresztów” (art. 53).

Postanowienia przedwojennego regulaminu z 1931 r. podtrzymała w całości Instrukcja w sprawie regulaminu więziennego z 1945 r. (Instrukcja 1945: 80-81) w § 151 (pkt e, h, i), 152 i 153. Natomiast regulamin więzienny z 1955 r. przewidywał już jedynie karę pozbawienia prawa zakupu artykułów żywnościowych oraz prawa do otrzymywania paczek na okres do 3 miesięcy (§ 55 pkt e) (podają za Wołowicz 1988: 483). Ten ostatni regulamin stanowił załącznik do zarządzenia nr 205/55 Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 21 października 1955 r., który nie został opublikowany.

Zbliżone rozwiązania zawierało zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 lutego 1966 r. w sprawie regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności, które w § 128 przewidywało kary: pozbawienia prawa do otrzymania paczki (pkt 8), ograniczenia lub pozbawienia prawa zakupu niektórych lub wszystkich artykułów żywnościowych przez okres do 3 miesięcy (pkt 9) oraz kumulatywną i odrębną sankcję ograniczenia lub pozbawienia prawa zakupu niektórych lub wszystkich artykułów żywnościowych przez okres do 3 miesięcy oraz pozbawienie prawa otrzymywania paczki (pkt 10).

Dopiero tymczasowy regulamin wykonywania kary pozbawienia wolności będący zarządzeniem Ministra Sprawiedliwości z dnia 25 stycznia 1974 r., wydany na mocy art. 56 § 5 Kodeksu karnego wykonawczego z dnia 19 kwietnia 1969 r. przewidywał ponownie w § 85 ust. 1 pkt 9 karę zmniejszenia racji żywnościowej nie więcej niż o połowę przez okres 14 dni. Karę tę wykonywano tylko względem skazanych bezzasadnie odmawiających wykonywania pracy lub uporczywie, niesumienne i niewydajnie wykonujących pracę oraz względem skazanych odbywających karę dyscyplinarną umieszczenia w oddziale izolacyjnym (§ 85 pkt 3). Była ona wykonywana w osobnej celi i polegała na otrzymywaniu przez skazanego zmniejszonej racji żywnościowej co drugi dzień. W czasie odbywania tej kary, skazany mógł korzystać tylko z posiłków dostarczanych przez administrację zakładu karnego i pozbawiany był prawa do palenia tytoniu. Ponadto nie mógł on być w tym czasie zatrudniony i nie uczestniczył w zajęciach organizowanych poza celą (§ 86). Kara ta została jednak zniesiona zarządzeniem Ministra Sprawiedliwości

z dnia 19 maja 1981 r. w sprawie zmiany tymczasowego regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności. Rozwiązanie ustanowione w tymczasowym regulaminie, było od samego początku krytykowane. Jerzy Śliwowski wskazywał, że „głodowa dieta» znajduje mało zwolenników, a nie znajduje ich wcale wśród postępowych penitencjarystów” (Śliwowski 1976: 43). Co ważne, kara zmniejszenia racji żywnościowej była stosowana bardzo rzadko. Najczęściej nakładaną karą była kara nagany wyrażona na osobności (21%), zaś najrzadziej – zmniejszenie racji żywnościowej (2%) (Szymanowski, Górski 1982: 157). Natomiast z badań Stefana Lelenta wynika, że karę tę wymierzono tylko w jednym przypadku (Lelental 1992: 108–110).

Pomimo krytycznych uwag doktrynalnych regulacje normatywne polskiego prawa karnego wykonawczego w obszarze żywieniowo-aprowizacyjnym nie były konsekwentne. Nie jest jasne, dlaczego ustawodawca z jednej strony decydował się na łączenie określonej sankcji dyscyplinarnej z konkretnymi przekroczeniami, z drugiej zaś dlaczego później odstąpił od tej techniki na rzecz ogólnej definicji przekroczenia. Zaprezentowana powyżej charakterystyka dozwala na sformułowanie wniosków o wątpliwej efektywności sankcji dyscyplinarnych, godzących w bezpieczeństwo żywieniowe skazanego oraz o zerowym potencjale wychowawczym takich oddziaływań. Dlatego też próby wpisania *nutraloaf* jako sankcji dyscyplinarnej należy uznać za bezzasadne.

Nie należy przy tym tracić z pola widzenia faktu, że ocena skuteczności stosowania wobec skazanych kar dyscyplinarnych jest w naukach społecznych wysoce sporna (Górniok 1982: 65–66; Szymanowski, Górski 1982: 155; Popławski 1984: 120; Godyla 1998: 193; Wójcik 2007: 11; Franków 2010: 71–73; Kwieciński 2013: 355). W Polsce i na świecie nie przeprowadzano do tej pory kompleksowych badań weryfikujących efektywność posługiwania się karami dyscyplinarnymi, z powodu utrudnień natury metodologicznej (Szymanowski 2017: 365–366). Uzasadnienie dla odrzucenia *nutraloaf* znajduje natomiast oparcie w ustaleniach współczesnej psychologii, która nie zaleca wykorzystywania jedzenia jako narzędzia dyscyplinującego. Uwzględniając cele dietetyczne, nagradzanie za wybór pożądanego jedzenia wydaje się poprawiać preferencje żywieniowe, ale predylekcja ta może się nie utrzymać, jeżeli zaprzestanie się nagradzania. W przypadku dzieci manipulowanie dostępnością jedzenia jest, co prawda, skuteczną metodą wpływania na ich zachowanie, jednakże długoterminowe konsekwencje takiego oddziaływania są bardzo negatywne, osoby nagradzane lub karane jedzeniem w dzieciństwie są bardziej narażone na zaburzenia odżywiania w wieku dojrzałym, gdyż żywność ograniczana staje się bardziej atrakcyjna do konsumpcji (Puhl, Schwartz 2003: 290–293; Ogden 2010: 39–43). Zatem posłuszeństwo normie trwa tak długo, jak długo stosuje się obietnicę nagrody lub groźbę kary (Płatek 2009: 118). Implikuje to wniosek, że jedzenie jako forma czegoś na kształt tresury nie sprawdza się.

Konieczne jest również rozważanie celowości stosowania *nutraloaf* z perspektywy art. 31 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Nie ulega bowiem najmniejszej wątpliwości, że sankcje dyscyplinarne z uwagi na ich przynależność do prawa represyjnego, aby mogły zostać uznane za część demokratycznego państwa prawa,

muszą pozytywnie przejść test proporcjonalności (Tuleja 2019: 116). Ocenie zgodności z zasadą proporcjonalności podlega nie tylko rodzaj i granice kar, ale także ustawowe zasady ich wymierzania i wykonywania (Wojtyczek 1999: 37). Wydaje się, że *nutraloaf* jako kara dyscyplinarna nie jest zgodny z zasadą przydatności, gdyż nie stanowi efektywnego narzędzia realizacji celów związanych z bezpieczeństwem lub porządkiem publicznym, ochroną środowiska, zdrowiem i moralnością publiczną albo wolnościami lub prawami innych osób (art. 31 ust 3 Konstytucji RP). Jak wcześniej próbowano wykazać, *nutraloaf* nie może zostać uznany za skuteczny instrument urzeczywistnienia celów związanych z wykonywaniem kary pozbawienia wolności (art. 67 k.k.w.) oraz tych, jakie stawia się postępowaniu dyscyplinarnemu oraz sankcjom używanym względem skazanych. W przypadku dysponowania wiarygodnymi badaniami, potwierdzającymi efektywność tej sankcji, ocena tej dolegliwości byłaby oczywiście całkowicie odmienna.

Krzysztof Wojtyczek podnosi przy tym, że kryterium przydatności ma charakter obiektywny, choć w przypadku nauk społecznych zarówno możliwości przewidywania przyszłych skutków podejmowanych decyzji prawodawczych, jak i możliwość określenia skutków regulacji już obowiązujących są ograniczone. Istnienie sporu naukowego powoduje, że decyzje organów władzy publicznej, nawet te, które oparte są na najlepszej wiedzy naukowej, bywają obarczone wysokim ryzykiem błędu. Ponadto ocena skuteczności danej regulacji jest ściśle związana z kontekstem społecznym. Jego zmiana może powodować podwyższenie (rzadziej) lub obniżenie (częściej) skuteczności danej regulacji (Wojtyczek 1999: 36–37; Szydło 2016: 729–795).

Jako że cel nie uświęca środków, trudno uznać, że zasada konieczności (subsydiarności ograniczeń) również została zrealizowana, skoro oznacza ona m.in. wybór najmniej uciążliwego środka – tylko taka bowiem ingerencja w prawa i wolności jednostki może być uznana za konieczną z perspektywy konstytucyjnej (Garlicki, Wojtyczek 2016: 93). Na gruncie prawa karnego materialnego zasada ta oznacza jego subsydiarność oraz miarkowanie surowości represji (Dukiet-Nagórska 2021: 72). Badania, którymi dysponujemy, pokazują, że istnieją skuteczniejsze niż *nutraloaf* sposoby zrealizowania celów wykonywania kary pozbawienia wolności oraz sankcji dyscyplinarnych. Zaliczyć do nich można te wszystkie reakcje, związane z modyfikacją możliwości utrzymywania kontaktów ze światem zewnętrznym – w tym z osobami bliskimi.

Z uwagi na rozprzestrzeniający się populizm penalny nie do utrzymania jest konstatacja K. Wojtyczka, że „organy władzy publicznej stosujące zasadę konieczności powinny odwoływać się do ocen większości społeczeństwa” (Wojtyczek 1999: 38). Uwaga ta odnosiła się do uciążliwości środków (krótkoterminowa kara pozbawienia wolności *versus* bardzo wysoka grzywna). Jednakże ten sam autor podnosił, że Trybunał Konstytucyjny jest w pełni legitymowany konstytucyjnie „do przeciwstawiania się nieuzasadnionym racjonalnie żądaniom zaostrzenia kar, nawet jeśli mają one poparcie większości społeczeństwa” (Wojtyczek 1999: 51).

Zasada proporcjonalności *sensu stricto* nakazuje stosowanie środków pozwalających na osiągnięcie zamierzonego rezultatu, cechujących się najmniejszym stopniem

dolegliwości dla jednostki, której dotyczą (Dukiet-Nagórska 2021: 72). Trudno jest oczywiście zmierzyć stopień dolegliwości związany z zastosowaniem *nutraloaf*, jednak niezaprzeczalnie nie jest on najmniejszy. Nie wydaje się przy tym, żeby potencjalne zalety z użycia *nutraloaf*, takie jak: nieskomplikowany sposób jego przygotowania i podania, relatywnie niska cena czy też łatwość jego wymierzenia, jako sankcji dyscyplinarnej bez ponoszenia dodatkowych kosztów, przeważały nad jego wadami. Zasada proporcjonalności *sensu stricto* jest oczywiście najbardziej złożonym i najtrudniejszym do zastosowania w praktyce – elementem testu proporcjonalności (Szydło 2016: 799–800), ale nie oznacza to przecież przyzwolenia na jej pominięcie w procesie oceny konkretnej regulacji.

Mając na uwadze powyższe rozważania, za trafne należy uznać zapatrywanie, że obecne sankcje dyscyplinarne o charakterze żywieniowo-bytowym, stosowane względem skazanego, nie naruszają konstytucyjnej zasady proporcjonalności. Ponadto sama instytucja kar dyscyplinarnych wydaje się również spełniać konstytucyjny wymóg proporcjonalności ograniczeń praw i wolności jednostki (Chmielewski, Pająk 2015: 62).

Odrębnego potraktowania wymaga zagadnienie nagród i ulg. Otóż ocena ich przydatności i skuteczności jest zdecydowanie odmienna w relacji do kar dyscyplinarnych. Przykładowo badania przeprowadzone przez Agnieszkę Wróbel-Chmiel wykazały istotną statystycznie zależność pomiędzy doświadczaniem przez skazanych nagradzania w warunkach odbywania kary pozbawienia wolności a ich poczuciem sensu życia. Autorka podaje, że ogólny poziom poczucia sensowności swojego istnienia u skazanych nagradzanych kształtuje się na poziomie wysokim, a ponadto jest istotnie statystycznie wyższy niż u więźniów nienagradzanych. Uzyskane przez autorkę wyniki wskazują na występowanie zależności istotnej statystycznie w obrębie trzech podskal: 1) skazani niekarani dyscyplinarnie w warunkach izolacji więziennej uzyskują istotnie wyższe wyniki w zakresie afirmacji życia w porównaniu ze skazanymi karanymi dyscyplinarnie; 2) osadzeni karani dyscyplinarnie w istotnie mniejszym stopniu akceptują siebie niż skazani z grupy porównawczej; 3) więźniowie karani dyscyplinarnie w porównaniu z osadzonymi niedoświadczającymi karania podczas odbywania kary pozbawienia wolności osiągają istotnie niższe wyniki w zakresie poczucia wolności (Wróbel-Chmiel 2017: 32–33).

Nadto skazani niedoświadczający gratyfikacji w postaci nagród uzyskali średnie wyniki – zdecydowanie niższe od przyjętych norm. Badaczka stwierdza ponadto, że „Osadzeni doceniani przez personel więzienny za pozytywne zachowania i gratyfikowani poprzez różne kodeksowo ustanowione nagrody postrzegają zarówno siebie samych, jak i swoje życie jako sensowne i celowe. Uważają, że każdy dzień niesie coś nowego i udaje im się zaspokajać swoje potrzeby, a codzienne obowiązki są dla nich źródłem zadowolenia. Jednocześnie pozytywnie oceniają przyszłość, szansę na własny rozwój i realizację swoich zainteresowań” (Wróbel-Chmiel 2017: 31–32).

Podsumowując tę część rozważań, należy przyznać rację Henrykowi Machelowi, który twierdził, że nie można całkowicie zrezygnować z kar dyscyplinarnych, albowiem tolerowanie zachowań nagannych wzmacnia je, a to z kolei nie jest kompa-

tybilne z celami resocjalizacji (Machel 2003: 256). W podobnym duchu wypowiadał się Teodor Szymanowski, który podnosił, że kary dyscyplinarne „w jakimś stopniu spełniają one swoje funkcje i nie jest możliwe, aby jakikolwiek system penitencjarny mógł się obyć bez możliwości karania dyscyplinarnego sprawców przestępstw odbywających karę pozbawienia wolności” (Szymanowski 2017: 366) oraz (na gruncie poprzedniego stanu prawnego) Stanisław Pławski, który pisał, że kary dyscyplinarne powinny być stosowane „umiejętnie i niezbyt często” (Pławski 1968: 155).

Jednakże brak badań nad skutecznością poszczególnych sankcji dyscyplinarnych oraz ich ewentualnego związku z określonymi przekroczeniami powinien powodować wstrzeźliwość ustawodawcy w projektowaniu i dodawaniu nowych kar, zwłaszcza iż „powszechność i nagminność stosowania kar dyscyplinarnych oraz zadziwiająca wiara części personelu w ich skuteczność muszą zastanawiać” (Machel 2003: 256). Nie można także częściowo odmówić słuszności Teodorowi Szymanowskiemu i Zofii Świdzie, którzy podnosili, że nie da się precyzyjnie określić skuteczności kar dyscyplinarnych, a zwłaszcza trwałości ich oddziaływania (Szymanowski, Świda 1998: 329). Niemniej jednak brak jakiejkolwiek weryfikacji skuteczności (a tak było w przypadku wprowadzania *nutraloaf* w Stanach Zjednoczonych) oznacza potencjalnie absolutną dowolność we wzbogacaniu katalogu sankcji, przewidzianych za przewinienie skazanego, a to z kolei jest pogwałceniem zasady proporcjonalności oraz jest nie do zaakceptowania w demokratycznym państwie prawa. Stabilizację obecnego katalogu sankcji dyscyplinarnych z art. 143 § 1 k.k.w. należy uznać za istotną wartość, pozwalającą na prowadzenie badań nad ich rzeczywistą efektywnością.

Zgodnie z 36. Regułą Mandeli („Dyscyplina i porządek będą konsekwentnie utrzymywane, ale bez nakładania większych restrykcji, niż jest to konieczne dla zapewnienia bezpieczeństwa oraz przestrzegania zasad funkcjonowania zakładu karnego”), Europejskimi Regułami Więziennymi (reguła 56.1: „Procedury dyscyplinarne są instrumentami stosowanym w ostateczności”) oraz w ocenie doktryny, kary dyscyplinarne powinny być postrzegane jako *ultima ratio*. Ponownie przywołać należy Leona Radzinowicza, który konstatował, iż

Zasadniczo regułą przy stosowaniu kar dyscyplinarnych powinno być jaknajwiększe ich unikanie i odwoływanie się do nich jedynie w wypadkach koniecznych. Pamiętać należy, że wraz częstym i nadmiernym ich stosowaniem, tępieje ich ostrze i wątpliwą staje się ich skuteczność. Kary dyscyplinarne winny być stosowane oszczędnie, skąpo nawet; trzeba starannie i umiejętnie wybierać z ich arsenału środki najwłaściwsze i najodpowiedniejsze w danym wypadku nie stosować w miarę możliwości surowszych przed wypróbowaniem skuteczności łagodniejszych. Zasada racjonalnej ekonomii kar dyscyplinarnych nakazuje przede wszystkim apelować do nagany, następnie do pozbawienia ulg (Radzinowicz 1936: 30).

Jeśli zatem zaktualizuje się pytanie Jerzego Śliwowskiego: „Skąd uznanie dla kary będącej przeciwwskazaniem wychowawczym?” (Śliwowski 1980: 82), dany rodzaj sankcji powinien zostać wyeliminowany.

Dostrzegając przewagę nagród i ulg nad sankcjami dyscyplinarnymi oraz znaczenia dla skazanych wartości, jaką jest podtrzymanie kontaktu ze światem zewnętrznym, należałoby poddać pod ogólną dyskusję propozycję wprowadzenia nowej nagrody, polegającej na możliwości spożycia dodatkowego posiłku, wspólnie z osobą bliską na terenie zakładu karnego, w odrębnym pomieszczeniu. Konsumpcja posiłku bez towarzystwa współosadzonych i funkcjonariuszy Służby Więziennej niewątpliwie sprzyja wytworzeniu się atmosfery intymności podobnej do tej, która istnieje w domu. Czym innym jakościowo jest spożycie produktów zakupionych w sklepiku zakładowym, czym innym zaś spożycie ulubionej potrawy przygotowanej przez kogoś, za kim się tęskni. Tego rodzaju nagroda mogłaby zostać zrealizowana w ramach dodatkowego widzenia, gdyż wówczas odpadnie problem związany z koniecznością wygospodarowania na tę okoliczność cel pojedynczych. Zważywszy na ogromny potencjał antropologiczny jedzenia, należałoby ponadto rozważyć wzbogacenie tej nagrody o możliwość przygotowania posiłku wspólnie z osobą bliską, ewentualnie o spożycie dania przygotowanego poza zakładem karnym przez osobę bliską skazanemu. Należy zaznaczyć, że w niektórych jednostkach były kiedyś wdrażane pokrewne praktyki (np. w Zakładzie Karnym w Lublińcu), polegające chociażby na wspólnym pieczeniu ciasta. Oczywiście, odrębnym problemem mogą okazać się warunki techniczne panujące w jednostce, które pozwalają lub nie pozwalają na urzeczywistnienie tego rodzaju nagrody. Natomiast od strony normatywnej zrealizowanie przedstawionej propozycji mogłoby mieć miejsce znów w ramach odrębnego widzenia albo jako forma terapii.

Utrudnieniem dla wdrożenia tej nowej nagrody mogą okazać się względy bezpieczeństwa i organizacja funkcjonowania jednostek penitencjarnych, zwłaszcza zaś konieczność zapewnienia skuteczności w zapobieganiu wnoszenia środków odurzających na teren zakładu karnego.

Postulat wprowadzenia nowej nagrody znajduje silne oparcie m.in. w badaniach włoskich, przeprowadzonych na skazanych odbywających karę dożywotniego pozbawienia wolności. Pokazują one, że dla tej grupy najważniejszymi wartościami są: możliwość edukacji, wiara w Boga oraz rodzina. Zwłaszcza ta ostatnia wartość (kontakt z bliskimi) przywraca osadzonym poczucie godności oraz ma na nich pozytywny wpływ (Testoni et al. 2020: 5–8).

Kodeks karny wykonawczy oczywiście umożliwia skazanym w czasie widzenia konsumpcję żywności i napojów zakupionych na terenie zakładu karnego przez odwiedzających, zaś to, co nie zostanie spożyte, przekazuje się nie skazanemu, lecz osobie odwiedzającej (art. 105a § 6 k.k.w.). W przeszłości praktyka była jednak odmienna i zróżnicowana w poszczególnych jednostkach. Wydaje się, że w ramach postulatów *de lege fareda* warto rozważyć dokonanie zmiany normatywnej, tak by umożliwić skazanym zabieranie niespożytych artykułów żywnościowych do celi mieszkalnej po zakończonym widzeniu.

Uprawnienie do konsumpcji produktów zakupionych w kantynie, dokonywane w trakcie widzeń, podlega przy tym oczywistym ograniczeniom. Z mocy art. 88b § 1 pkt 9 k.k.w. w zakładzie karnym typu zamkniętego widzenia skazanych

stwarzających poważne zagrożenie społeczne albo poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa zakładu karnego, mogą być udzielane w sposób uniemożliwiający bezpośredni kontakt z osobami odwiedzającymi, jeżeli zachodzi poważne zagrożenie bezpieczeństwa osób odwiedzających. W takich okolicznościach skazany niebezpieczny nie może spożywać artykułów żywnościowych i napojów.

Przedstawiona propozycja jest rzecz jasna zbiorem pewnych nowych pomysłów, którą należy traktować jako wskazanie kierunku, w którym warto zmierzać, mając świadomość, że być może warunki organizacyjno-porządkowe wielu jednostek penitencjarnych nie pozwalają na pełne jej urzeczywistnienie. W tym kontekście absolutną rację ma Zbigniew Lasocik, kiedy twierdzi, że więzienie nie jest miejscem przyjaznym dla innowacji i eksperymentów, jednakże nawet i ono zmienia się pod wpływem czynników zewnętrznych, takich jak przemiany kulturowe, rynek pracy czy stan budżetu państwa (Hołda 1988: 127; Lasocik 2006: 32–35), dlatego też propozycji dodania nowych nagród i ulg nie należy z góry odrzucać, jeśli wykazują one potencjał racjonalności i celowości, zakotwiczony w przywołanych uprzednio rozważaniach poświęconych roli posiłku i pożywienia w życiu każdego człowieka.

5. *Nutraloaf* jako forma tortur, okrutnego, nieludzkiego, poniżającego traktowania lub karania

Prima facie za prowokacyjne uznać można pytanie, czy wprowadzenie *nutraloaf* jako elementu kary pozbawienia wolności nie narusza zakazu stosowania tortur, okrutnego, nieludzkiego, poniżającego traktowania lub karania. Czy zarzut ten nie jest aby przesadzony?

W płaszczyźnie normatywnej, przynajmniej na poziomie deklaratoryjnym, jesteśmy w stanie zdekodować wiele norm, które gwarantują skazanemu wolność od tortur, nieludzkiego, okrutnego i poniżającego traktowania lub karania (humanitarne traktowanie), jak również poszanowanie jego godności jako człowieka.

Adekwatnych wzorców dostarcza przestrzeń prawa międzynarodowego publicznego. Tytułem ilustracji Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności w art. 3 stanowi, iż „Nikt nie może być poddany torturom ani nieludzkiemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu”. Identyczny standard przewidziany został w art. 4 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej.

Aktem szczególnej rangi jest niewątpliwie Konwencja w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania lub karania z dnia 10 grudnia 1984 r., która zawiera definicję terminu „tortury”. Pojęcie to oznacza każde działanie, którym jakiegokolwiek osobie umyślnie zadaje się ostry ból lub cierpienie, fizyczne bądź psychiczne, w celu uzyskania od niej lub od osoby trzeciej informacji lub wyznania, w celu ukarania jej za czyn popełniony przez nią lub osobę trzecią albo o którego dokonanie jest ona podejrzana, a także w celu

zastraszenia lub wywarcia nacisku na nią lub osobę trzecią albo w jakimkolwiek innym celu wynikającym z wszelkiej formy dyskryminacji, gdy taki ból lub cierpienie powodowane są przez funkcjonariusza państwowego lub inną osobę występującą w charakterze urzędowym lub z ich polecenia albo za wyraźną lub milczącą zgodą. Określenie to nie obejmuje bólu lub cierpienia wynikających jedynie ze zgodnych z prawem sankcji, nieodłącznie związanych z tymi sankcjami lub wywołanych przez nie przypadkowo.

Dokumentem o charakterze proceduralnym i prewencyjno-kontrolnym jest Europejska Konwencja o zapobieganiu torturom oraz niehumanicznemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu z dnia 26 listopada 1989 r.

Wyróżniającym się aktem prawa międzynarodowego publicznego, jest Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 16 grudnia 1966 r. Nie tylko statuuje on w art. 7, że „Nikt nie będzie poddawany torturom lub okrutnemu, niehumanicznemu albo poniżającemu traktowaniu lub karaniu. W szczególności nikt nie będzie poddawany, bez swej zgody swobodnie wyrażonej, doświadczeniom lekarskim lub naukowym”, lecz także zawiera normę, zgodnie z którą „Każda osoba pozbawiona wolności będzie traktowana w sposób humanitarny i z poszanowaniem przyrodzonej godności człowieka” (art. 10 ust. 1) oraz że „System penitencjarny obejmować będzie traktowanie więźniów, którego zasadniczym celem będzie ich poprawa i rehabilitacja społeczna. Przestępcy młodociani będą oddzieleni od dorosłych i traktowani stosownie do swego wieku i statusu prawnego” (art. 10 ust. 3) (Hołda 1996: 235).

W płaszczyźnie *soft law* pierwszorzędne znaczenie mają 1. i 43. Reguła Mandeli. Zgodnie z treścią pierwszej z nich:

Wszyscy więźniowie traktowani będą z szacunkiem wynikającym z ich przyrodzonej godności i wartości jako istot ludzkich. Wobec żadnej osoby uwięzionej nie będą stosowane tortury ani też inne okrutne, niehumaniczne lub poniżające traktowanie albo karanie i wszyscy więźniowie będą przed nimi chronieni. Żadne okoliczności nie mogą stanowić usprawiedliwienia dla tortur oraz innego okrutnego, niehumanicznego lub poniżającego traktowania albo karania. Przez cały czas zapewnione będzie bezpieczeństwo więźniów, dostawców usług i odwiedzających.

Natomiast zgodnie z drugą – tortury lub inne okrutne, niehumaniczne lub poniżające traktowanie albo karanie będą całkowicie zabronione jako ograniczenia lub sankcje dyscyplinarne. Elementem tej reguły jest otwarty katalog niedopuszczalnych praktyk. Są wśród nich: bezterminowe odosobnienie, przedłużone odosobnienie, umieszczenie więźnia w ciemnej lub stale oświetlonej celi, kary cielesne lub ograniczenia racji żywnościowej więźnia lub ilości spożywanej przez niego wody pitnej, kary zbiorowe. Nieco mniej precyzyjne są w tym zakresie Europejskie Reguły Więzienne, które w pkt. 60.3 podają, iż kary zbiorowe i cielesne, karanie poprzez umieszczanie w ciemnej celi i inne formy niehumanicznego i poniżającego traktowania są zakazane.

Polska Konstytucja implementuje powyższe standardy choćby w treści art. 40 („Nikt nie może być poddany torturom ani okrutnemu, nieludzkiemu lub poniżającemu traktowaniu i karaniu. Zakazuje się stosowania kar cielesnych”) i art. 41 ust. 4 („Każdy pozbawiony wolności powinien być traktowany w sposób humanitarny”). Zwornikiem dla tych postanowień jest oczywiście art. 30 („Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych”). Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka jest wartością, wokół której zbudowano cały współczesny system ochrony praw człowieka i obywatela (Szymanowski 1995: 30; Dąbkiewicz 2018: 53; Lelental 2020: 42). Dopełnieniem tych postanowień jest treść art. 4 § 1 k.k.w.:

Kary, środki karne, środki kompensacyjne, przepadek, środki zabezpieczające i środki zapobiegawcze wykonuje się w sposób humanitarny, z poszanowaniem godności ludzkiej skazanego. Zakazuje się stosowania tortur lub nieludzkiego albo poniżającego traktowania i karania skazanego.

Wymierzając skazanemu karę dyscyplinarną, należy bezwzględnie kierować się tą zasadą (Lachowski 2021b: 30).

Mając na względzie monistyczną koncepcję stosowania prawa międzynarodowego (Barcz, Górka, Wyrozumska 2020: 323–324), w myśl której prawo krajowe i prawo międzynarodowe są składowymi jednego systemu prawnego, umowy międzynarodowe ratyfikowane za uprzednią zgodą, wyrażoną w ustawie, są częścią prawa krajowego, mogą być źródłem praw i obowiązków jednostki i mogą być przez nią powoływane przed organami krajowymi, zaś w przypadku kolizji, norma umowy zyskuje pierwszeństwo, jeżeli nie da się jej pogodzić z ustawą (art. 91 ust. 1 i 2 Konstytucji RP) – brak w Kodeksie dyspozycji art. 4 nie powodowałby obniżenia ochrony skazanego przed naruszeniem jego godności (Lelental 2020: 43). Podobne, aprobowane w doktrynie zapatrywanie, odnosi się do norm konstytucyjnych (Szczygieł 2009: 137; odmiennie Postulski 2013: 160). W piśmiennictwie akcentuje się jednak konieczność obecności w Kodeksie art. 4 (Dawidziuk 2009: 343).

Na tle przywołanych uprzednio norm powstaje pytanie, czy stanowią one barierę dla wprowadzenia *nutraloaf* i podobnych praktyk do polskiego systemu penitencjarnego. Wszelako ich treść nie wydaje się odbiegać co do meritum od tego, o czym stanowi 8. poprawka do Konstytucji Stanów Zjednoczonych (Garlicki 2010: 97). Otóż wydaje się, że żadna ze wskazanych norm nie jest wprost źródłem zakazu dla opisanego wcześniej zjawiska. Tortury, okrutne, nieludzkie lub poniżające traktowanie lub karanie, jak również godność – są pojęciami wieloznacznymi i podlegają procesowi nie zawsze konsekwentnej wykładni (Szczygieł 2002: 46; Szymanowski 2006: 7–8).

Tytułem ilustracji Komitet Praw Człowieka stwierdził, iż zaniechanie działań (np. celowe odmawianie jedzenia) w określonych sytuacjach stanowi naruszenie art. 7 MPPOiP, choć nie musi to pociągać za sobą automatycznego wniosku, iż doszło do stosowania tortur (Sobczak 2012: 176). Rozstrzygnięcia oparte na Pakcie Praw Obywatelskich dokonywane są *a casu ad casum*, przy braku wskazania kryteriów

delimitujących poszczególne pojęcia (Sobczak 2012: 177). Za tortury uznano kombinacje następujących zachowań: planowanie pobicia, elektrowstrząsy, oparzenia, długotrwałe wieszanie za ręce i/lub nogi, wielokrotne zanurzanie w mieszaninie krwi, moczu, wymiocin i ekskrementów, długotrwałe przebywanie w pozycji stojącej, symulowane egzekucje i amputacje, pozbawianie jedzenia lub wody (Sobczak 2012: 177–178). Na gruncie Paktu Praw Obywatelskich uznaje się za trafny zabieg polegający na wykładni całej frazy „okrutne nieludzkie i poniżające traktowanie”, gdyż przeprowadzenie linii demarkacyjnej pomiędzy poszczególnymi składowymi jest praktycznie niemożliwe (Sobczak 2012: 181–182). Komentatorzy niemieccy podkreślają, że na potrzeby wykładni art. 7 MPPOiP należy posiłkować się definicją „tortury” zawartą w art. 1 Konwencji w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania lub karania. Przychylają się ponadto do stanowiska, że jasne rozgraniczenie poszczególnych kategorii zachowań zabronionych, o których mowa w art. 7 ma niewielkie znaczenie praktyczne (Hofmann, Boldt 2005).

Należy jednak zastrzec, że Komitet Praw Człowieka zaliczał zachowania polegające na – biciu (nawet ciężkim), popychaniu, przetrzymywaniu w ciasnej celi bez materaca, pościeli, urządzeń sanitarnych, naturalnego oświetlenia, bez posiłków i odpowiedniej opieki medycznej, z pozbawieniem prawa do odwiedzin, bez możliwości opatrzenia ran czy wylewania na głowę zawartości wiadra z moczem – raz do kategorii poniżającego traktowania, innym zaś razem do zachowania okrutnego i nieludzkiego (Sobczak 2012: 182).

Z kolei ETPCz w swoim orzecznictwie uznaje, że nie każde złe traktowanie stanowić może naruszenie art. 3 Konwencji Europejskiej. Musi ono osiągnąć pewien minimalny poziom dolegliwości, którego ocena zależy m.in. od okresu złego traktowania, jego skutków fizycznych i psychicznych, zaś w niektórych przypadkach – płci, wieku i stanu zdrowia pokrzywdzonego (Garlicki 2010: 105; Schabas 2015: 171–172; Nowicki 2021: 453). Stwierdzenie osiągnięcia tego poziomu możliwe jest jedynie w konkretnym stanie faktycznym i nie wydaje się możliwe skonstruowanie reguły abstrakcyjnej, umożliwiającej potwierdzenie zaistnienia takiego poziomu (Królikowski, Szczucki 2016a: 988). Europejski Trybunał Praw Człowieka definiuje przy tym tortury jako umyślne (celowe i dokonane z premedytacją) nieludzkie traktowanie, powodujące bardzo poważne i okrutne cierpienia, przy czym w ocenie tego sądu pojęcie to należy odróżnić od „nieludzkiego lub poniżającego traktowania” z art. 3 Konwencji Europejskiej (Schabas 2015: 174; Nowicki 2021: 446, 455).

Podobne zapatrywania wyrażane są na gruncie wykładni art. 40 Konstytucji RP (Sarnecki 2016: 208). Niektórzy autorzy podkreślają jednak bliskoznacznosc użytych w tym przepisie sformułowań oraz niemożność precyzyjnego rozgraniczenia ich zakresów normowania i zastosowania (Florczak-Wątor 2019: 142). Inni z kolei postulują odwołanie się wprost do pojęcia „tortury” zaczerpniętego z art. 1 Konwencji w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania lub karania (Banaszak 2012: 263). Natomiast w ocenie Michała Królikowskiego i Krzysztofa Szczuckiego, przy wykładni wszystkich ter-

minów użytych w art. 40 odwoływać się należy do ustaleń orzecznictwa i doktryny wypracowanych dla adekwatnych regulacji prawa międzynarodowego. Ich zdaniem precyzyjne oddzielenie od siebie poszczególnych terminów nie jest konieczne (Królikowski, Szczucki 2016a: 980, 982).

Dystynkcja pomiędzy wymienionymi pojęciami w ocenie ETPCz zasadza się na „skali intensywności zadawanych cierpień”, tortury są zachowaniami bardzo drastycznymi (Sobczak 2012: 179; Schabas 2015: 175). Pojęcia te mają charakter stopniowalny i są ze sobą wzajemnie powiązane, przy czym niejednokrotnie dochodzi do wyraźnego stwierdzenia, iż dana praktyka stanowiła tortury, w celu podkreślenia, że jest to tak poważne naruszenie praw człowieka, iż wymaga ono szczególnego potępienia (Garlicki 2010: 107; Schabas 2015: 177; Nowicki 2021: 456). Natomiast nieludzkie traktowanie „polega na takim wkroczeniu w sferę integralności fizycznej i psychicznej człowieka, które nie sięgając swoją drastycznością poziomu tortury, przekracza dolegliwości w sposób nieunikniony związane ze zgodną z prawem realizacją przez funkcjonariuszy zadań i obowiązków o legitymowanym charakterze” (Garlicki 2010: 109; Nowicki 2021: 459). Przymiot nieludzkiego traktowania bardzo często przydawany jest brutalnym zachowaniom funkcjonariuszy publicznych przeprowadzających zatrzymanie lub przesłuchanie (Garlicki 2010: 110–111). Z kolei poniżające traktowanie musi polegać na takiej ingerencji w sferę integralności fizycznej i/lub psychicznej człowieka, która wywołuje u ofiary poczucie strachu, stresu i podporządkowania, będącego w stanie ją poniżyć i upodlić (Garlicki 2010: 111; Nowicki 2021: 481; na gruncie art. 40 Konstytucji RP – Banaszak 2012: 264–265; Florczak-Wątor 2016: 142; Sarnecki 2016: 209). W ocenie ETPCz dla przyjęcia poniżającego traktowania wystarczy postawienie pokrzywdzonego w sytuacji, która zarówno obiektywnie, jak i subiektywnie wzbudza w nim uczucie upokorzenia i poniżenia, albo łamie jego wolę, zmuszając do poddania się aktom ingerującym w jego integralność (np. rozebranie się do naga w obecności przedstawicieli innej płci) albo stawia go w sytuacji kłócącej się z godnością istoty ludzkiej (np. uniemożliwienie przebrania się zatrzymanemu, który w wyniku stawianego przez siebie oporu, zabrudził kałem swoje ubranie) (Garlicki 2010: 112).

W literaturze przedmiotu wskazuje się zjawiska, które mogą być traktowane jako przejawy naruszenia art. 3 Europejskiej Konwencji, a są nimi: zatłoczenie cel, nieodpowiednie warunki bytowe w celach (np. brak łóżek), nieodpowiednie warunki sanitarne w celach (np. brak bieżącej wody i toalet), niedogrzanie cel, brak światła dziennego w celach, brak odpowiedniej wentylacji, obecność brudu i robactwa w celach, brak odseparowania więźniów chorych na choroby zakaźne, brak odseparowania więźniów palących, brak lub niedostateczna długość spacerów i ćwiczeń fizycznych (Garlicki 2010: 123–124). Co istotne, udzielając odpowiedzi na pytanie, czy warunki więzienne przekroczyły „poziom nieuniknionego cierpienia”, a zatem odpowiadają pojęciu nieludzkiego lub poniżającego traktowania, ETPCz stosuje podejście kumulatywne, czyli łączną analizę wszystkich parametrów (Garlicki 2010: 124). Podobne podejście odnajdujemy w orzecznictwie Sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych (Sobecki 2021: 437).

Pomimo mnogości regulacji krajowych i międzynarodowych nie da się jednoznacznie przesądzić przy ich pomocy oraz przy uwzględnieniu sposobu ich wykładni, czy wprowadzenie *nutraloaf* jako kary dyscyplinarnej lub jako bazowego posiłku obowiązującego w zakładach karnych, stoi w zgodności bądź w sprzeczności z tymi unormowaniami. *Nutraloaf*, stanowiąc jeden z wielu nieakceptowalnych elementów więziennej rzeczywistości (np. niewystarczająca powierzchnia mieszkalna, ograniczenie światła w celi, obniżenie warunków zapewniających higienę osobistą itp.), mógłby zostać uznany pod pewnymi warunkami nawet za tortury. Niemniej jednak bardzo trudno jest przesądzić, czy zjawisko to posiada autonomiczny charakter, klasyfikujący go jako tortury. Nie jest przy tym także jasne i to, przy wyeliminowaniu których warunków bytowych obecność *nutraloaf* nadal implikowałaby twierdzenie, że mamy do czynienia z torturami. Wydaje się, że zjawisko to dałoby się zaklasyfikować *in abstracto* jako nieludzkie i poniżające traktowanie, lecz znów nie wolno pomijać okoliczności, że pojedynczy czynnik najczęściej nie jest wystarczający do stwierdzenia naruszenia powyższych norm. Być może najbardziej oczywiste naruszenie wskazanych unormowań nastąpiłoby wówczas gdyby *nutraloaf* został wprowadzony jako kara dyscyplinarna, wymierzana np. do 6 miesięcy i polegająca dodatkowo na pozbawieniu możliwości zakupu indywidualnych produktów w kantynie. Wówczas prawdopodobnie u skazanego mogłoby wytworzyć się poczucie absolutnego podporządkowania i zależności od zakładu karnego, połączone z poczuciem poniżenia.

Jednakże wprowadzenie *nutraloaf*, jako podstawowego posiłku w zakładach karnych, oparte na chęci redukcji kosztów funkcjonowania tych jednostek, zostałoby z dużym prawdopodobieństwem uznane za sprzeczne z przywołanymi normami. W piśmiennictwie powszechnie zaaprobowano pogląd ETPCz, iż państwo nie może powoływać się na trudności gospodarcze, brak odpowiednich środków budżetowych, czy problemy strukturalne, dla usprawiedliwienia sytuacji, w której warunki więzienne przybierają formę nieludzkiego lub poniżającego traktowania (Garlicki 2010: 124). Państwo ma obowiązek zorganizowania systemu penitencjarnego w sposób gwarantujący poszanowanie godności uwięzionych (Nowicki 2021: 447, 469). *Expressis verbis* traktuje o tym pkt 4 Europejskich Reguł Więziennych, w myśl którego warunków więziennych, które naruszają prawa człowieka osadzonych, nie można usprawiedliwiać brakiem środków. Wzmocnieniem dla tych spostrzeżeń jest treść reguły 5, która stanowi, że życie w więzieniu powinno możliwie zbliżyć się tak dalece jak to jest tylko możliwe do pozytywnych aspektów życia w społeczności ludzi wolnych, oraz reguły 6 stwierdzającej, że każda forma pozbawienia wolności powinna być wykonywana w taki sposób, aby ułatwić osobom pozbawionym wolności reintegrację w wolnym społeczeństwie. Skazany nie może zatem odbywać kary w warunkach, które uczą go roli więźnia (Migdał 2008: 269). *Nutraloaf* nie występuje w kulinarnej rzeczywistości wolnościowej jako odrębna oraz uznana potrawa. Nie można przy tym doszukać się jakichkolwiek argumentów dostarczających podstaw do twierdzenia, że spożywanie tego posiłku w warunkach izolacyjnych ułatwi osobie pozbawionej wolności reintegrację. Wprost przeciwnie, „potrawa” ta wykazuje ogromny potencjał stygmatyzujący, zwłaszcza jako sankcja dyscyplinarna.

6. *Nutraloaf* jako forma naruszenia zasady humanitaryzmu

Kolejnym spornym wątkiem jest analiza *neutraloaf* pod kątem naruszenia zasady humanitarnego traktowania człowieka. Współcześnie nie budzi bowiem najmniejszych wątpliwości, iż zasada humanitaryzmu oraz poszanowania godności ludzkiej skazanego jest podstawową i naczelną zasadą prawa karnego wykonawczego, która pozwala na formułowanie innych zasad (Królikowski, Szczucki 2016a: 983; Postulski 2017: 65).

Analizę prawną poprzedzić musi pewna istotna obserwacja. Otóż jedna z amerykańskich osobowości internetowych – Emmeline M. Cho – przygotowała na żywo *neutraloaf* według spisu składników używanych w stanie Illinois. Były one następujące (1 uncja to około 28 g): 2 uncje usmażonej i zmielonej wołowiny, po 4 uncje: szpinaku z puszki, marchewki, fasoli, przecieru jabłkowego, 1 uncja pasty pomidorowej, pół filiżanki płatków ziemniaczanych, 1 filiżanka bułki tartej, 2 uncje mleka w proszku, 1 łyżeczka sproszkowanego czosnku. Do masy nie dodaje się wody i soli. Po upieczeniu Emmeline M. Cho stwierdziła, że bochenek nie wygląda źle. Jego smak nie był odpychający i obrzydliwy. Był za to bardzo mdły (Cho 2019a). Warto dodać, że ta sama osoba zdecydowanie negatywnie oceniła smak i teksturę *neutraloaf* przygotowywanego ze składników używanych w zakładach karnych stanu Ohio (Cho 2019b).

W ocenie Emmeline M. Cho element kary tkwi w częstotliwości spożywania tego dania. Za dehumanizujące uznała zastąpienie nim każdego posiłku konsumowanego dzień w dzień przez dłuższy czas, a także pozbawienie skazanego możliwości korzystania ze sztuców. Oceniając całościowo *neutraloaf*, wysnuła przypuszczenie, że jej kurczaki pokochałyby to jedzenie oraz że negatywny element psychologiczny tego posiłku polega na zredukowaniu człowieka do statusu zwierzęcia. Warto przy tym dodać, że historia zna wiele przykładów, kiedy głód wymuszał na ludziach grabież jedzenia przeznaczonego dla zwierząt (Rzepkowska 2010: 91).

Wypowiedź Emmeline M. Cho zwraca uwagę na dwie istotne kwestie. Po pierwsze niegodziwość *neutraloaf* polega na tym, że skazanemu dostarczany jest produkt nieprzypominający typowego dania, pozbawiony walorów smakowych i często także – zapachowych. Zawiera on natomiast zgodną z przepisami prawa wartość odżywczą i kaloryczną. Po to, aby nie być głodnym i nie narazić się na konsekwencje dyscyplinarne, skazany jest zmuszony do zjedzenia *neutraloaf*. Jest przy tym niemal pewne, że gdyby każdy ze składników tego dania został mu podany osobno, wówczas konsumpcja odbyłaby się normalnie, posiłek zostałby przyjęty i zjedzony. Po drugie przejawy animalizacji skazanego należy rozpatrywać na dwóch płaszczyznach. Atypowość tego „dania” względem posiłków „ludzkich” zasadza się na okoliczności, iż wszystkie dania, których przygotowanie zakłada konieczność zmielenia na jednolitą masę wszystkich składników (np. pasztet, humus, sernik), są sporządzane według określonej receptury, a odpowiedni dobór składników głównych i dodatków, nadaje im przyjemny i pożądaný smak. Tymczasem *neutraloaf* jest po prostu blokiem składającym się ze zmiksowanej żywności i ze swej istoty nie ma smakować.

Zastanawiać może również, czy analogia wysnuta pomiędzy *nutraloaf* a jeźdzeniem przeznaczonym dla zwierząt nie wydaje się karykaturalna. Z jednej strony, analizując to, jak człowiek karmi zwierzęta hodowlane (np. krowy, owce, kozy, świnie, konie, kury, indyki, gęsi, kaczki, króliki), użytkowe (np. pszczoły, jedwabniki), ale także domowe (psy, koty) w tym amatorskie (np. żółwie, jaszczurki, węże, ptaki ozdobne, rybki akwariowe), można odnieść wrażenie, że zapewniając im precyzyjną i jednocześnie zróżnicowaną dietę, traktuje je lepiej niż niektórych przedstawicieli własnego gatunku, z powodu dostarczanych przez nie korzyści ekonomicznych, gastronomicznych lub emocjonalnych. Namacalnym tego dowodem są zarówno źródła historyczne, jak i współczesna literatura z zakresu paszoznawstwa (Jamroz 2015; Szulc 2016). Z drugiej zaś, przemysłowa hodowla zwierząt, z uwagi na chęć maksymalizacji zysków nie zawsze zorganizowana jest w sposób zapewniający adekwatne warunki sanitarne, a niejednokrotnie zwierzęta doświadczają oczywistej zbędnej cierpienia.

Emmeline M. Cho stwierdzając, iż jej kurczakom smakowałby *nutraloaf*, dała do zrozumienia, że ten rodzaj pokarmu jest adekwatny dla tego rodzaju zwierząt i zostałby im podany, ponieważ byłby przez nie przyjęty i zaakceptowany. *A contrario* z jej wypowiedzi wnioskować można, że nie podałaby kurczakom tego pokarmu, gdyby był on dla nich szkodliwy i gdyby został odrzucony jako niesmaczny.

Mając pełną świadomość delikatności i złożoności poruszonego tu zagadnienia, przywołać należy konstatację Aleksandry Tomporek, która słusznie stwierdziła: „że ocena tego co jest (nie jest) humanitarne albo niehumanitarne, szczególnie wobec nieostrego wyznaczenia zakresu pojęcia «godność ludzka», jest bardziej intuicyjna i emocjonalna niż zobiektywizowana. Trudno jest jednoznacznie określić charakter potrzeb człowieka, których zaspokojenia wymaga nakaz humanitaryzmu” (Tomporek 2009: 296). Jeszcze wcześniej ks. Józef Tischner celnie punktował, iż

Pojęcie godności człowieka nie daje się określić przy pomocy definicji. Godność człowieka jest wartością, którą się widzi i czuje, ale o której trudno jest mówić. Można jednak naprowadzić uwagę na tę wartość, wskazując na jej kontekst. Kontekstem są prawa człowieka. Godność człowieka przejawia się przez prawa, które człowiekowi przysługują (Tischner 1982: 77).

Egzemplifikacją tych mankamentów są dwa orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego.

W wyroku z 26 maja 2008 r. (25/07 2008) derogowano przepis art. 248 § 1 k.k.w., który stanowił, że „W szczególnie uzasadnionych wypadkach dyrektor zakładu karnego lub aresztu śledczego może umieścić osadzonych, na czas określony, w warunkach, w których powierzchnia w celi na jedną osobę wynosi mniej niż 3 m². O takim umieszczeniu należy bezzwłocznie powiadomić sędziego penitencjarnego”. Trybunał uznał wówczas, że na tle art. 110 § 2 k.k.w.

Powierzchnia w celi mieszkalnej, przypadająca na skazanego, wynosi nie mniej niż 3 m². Cele wyposaża się w odpowiedni sprzęt kwaterunkowy zapewniający skazanemu osobne miejsce do spania, odpowiednie warunki higieny,

dostateczny dopływ powietrza i odpowiednią do pory roku temperaturę, według norm określonych dla pomieszczeń mieszkalnych, a także oświetlenie odpowiednie do czytania i wykonywania pracy.

Ustanowiony w art. 248 § 1 k.k.w. wyjątek budzi poważne wątpliwości m.in. w zakresie opisanego przez ustawodawcę przedziału czasowego oddanego słowami: „na czas określony”. W tym przypadku przepis nie ustanawiał bowiem maksymalnego czasu umieszczenia skazanego w celi, w której przypadało poniżej 3 m² na osobę, nie ograniczał liczby przypadków stosowania tego wyjątku wobec tej samej osoby, ani nie wyznaczał obowiązkowych przerw między kolejnymi zastosowaniami tej regulacji (2.1). Trybunał nie odrzucił jednak co do zasady możliwości czasowego osadzenia skazanych w celach o powierzchni mniejszej niż 3 m² na osobę, w sytuacjach nadzwyczajnych, takich jak np. nagły wzrost przestępstw i wyroków skazujących. Jednakże w jego ocenie zasady temporalnego umieszczenia skazanego w takiej celi powinny być wyraźnie określone, a przepisy nie mogą pozostawiać wątpliwości co do wyjątkowości sytuacji, w których to może nastąpić, maksymalnego czasu umieszczenia skazanego w mniejszej celi, dopuszczalności i ewentualnych zasad wielokrotnego umieszczania w takiej celi oraz trybu takiego postępowania (pkt 6.6). Liczne uwagi, eksponujące sprzeczność wyroku z zasadą poszanowania godności człowieka, przedstawił w swojej glosie Leszek Bosek (Bosek 2008).

W orzeczeniu tym pada znamienne stwierdzenie, że „Traktowanie «humanitarne» obejmuje coś więcej niż tylko niestosowanie tortur i zakaz traktowania okrutnego, niehumanitarnego i poniżającego, o którym mowa w art. 40 Konstytucji. Traktowanie humanitarne musi uwzględniać minimalne potrzeby każdego człowieka, z uwzględnieniem przeciętnego poziomu życia w danym społeczeństwie, i wymaga od władzy publicznej pozytywnych działań w celu zaspokojenia tych potrzeb” (pkt 6.1). Nadto Trybunał konstatawał:

nadmierne zagęszczenie w celi może samo w sobie być kwalifikowane jako traktowanie niehumanitarne, a w razie wyjątkowej kumulacji różnych niedogodności – nawet jako tortura. Ocena stopnia dolegliwości wynikającej z przeludnienia jednostek penitencjarnych, wymagająca analizy ewentualnej kumulacji także innych czynników wpływających na wartościowanie warunków przebywania, ma z natury rzeczy charakter oceny *in concreto* (pkt 6.3) (Bosek 2008: 247).

Natomiast 7 lat później, w wyroku z 31 marca 2015 r. (6/14 2015), Trybunał Konstytucyjny nie podzielił zapatrywania Rzecznika Praw Obywatelskich, iż mając na uwadze standardy międzynarodowe oraz ustawodawstwo innych państw, możliwość kąpieli raz w tygodniu jest niewystarczająca do utrzymania należytej higieny i nie może być uznana za traktowanie humanitarne, nawet jeżeli powyższa częstotliwość kąpieli zostanie odniesiona do przeciętnego poziomu życia w polskim społeczeństwie (pkt 1.4).

Kontroli poddany został wówczas m.in. § 30 ust. 3 rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 25 sierpnia 2003 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-

-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności: „Skazany korzysta co najmniej raz w tygodniu z ciepłej kąpeli. Skazany zatrudniony przy pracach brudzących korzysta z odpowiednio częstszych kąpeli. Kąpiel skazanego chorego odbywa się według wskazań lekarza”.

W ocenie Trybunału zaskarżone przepisy nie limitują liczby ciepłych kąpeli mężczyzn pozbawionych wolności do jednej w tygodniu, ale gwarantują, że skazany lub tymczasowo aresztowany co najmniej raz w tygodniu będzie korzystał z takiej kąpeli. Jednocześnie określenie przez prawodawcę częstotliwości ciepłej kąpeli jako minimum jednej w tygodniu, przy jednoczesnym wyraźnym dozwoleniu zwiększenia liczby kąpeli, nie prowadzi w ocenie Trybunału do takiego cierpienia i poniżenia skazanych, którego stopień wykraczałby poza nieunikniony stopień ograniczenia praw i wolności konstytucyjnych, związanych z wykonywaniem kary pozbawienia wolności i tym samym stanowiłby niehumanitarne, poniżające lub niehumanitarne traktowanie (pkt 5.7.1).

Aprobuje stanowisko doktryny, iż norma z art. 41 ust. 4 stanowi standard podwyższony w stosunku do art. 40 Konstytucji RP (Królikowski, Szczucki 2016a: 987) oraz stanowisko Trybunału Konstytucyjnego, iż traktowanie humanitarne wykracza poza zakaz tortur oraz okrutnego, niehumanitarnego i poniżającego traktowania lub karania, należy rozwinąć te stwierdzenia w obszarze analizowanej tu problematyki. Humanitaryzm nie może być bowiem uspokajającym czujność frazesem (Porowski 1992: 167).

Otóż nie wolno zjawiska dehumanizacji redukować w prawie karnym wykonawczym wyłącznie do praktyk, polegających na całkowitym pozbawieniu lub znaczącym ograniczeniu dostępu do żywności. Standardy narodów cywilizowanych definitywnie wykluczyły tego rodzaju mechanizmy i wydaje się, że obecnie nie ma już do nich powrotu. Polska doktryna prawa karnego wykonawczego od zawsze sceptycznie oceniała sankcje związane z żywieniem skazanego. Wielu badaczy potępiało stosowanie nieobowiązującej już dziś kary dyscyplinarnej postu (Szymanowski, Górski 1982: 157). Podobne stanowisko zajmowano w odniesieniu do ograniczenia racji żywnościowej (Tomporek 2009: 296).

Za praktykę dehumanizującą należy uznać nie tylko zmuszanie skazanego do zjedzenia czegoś niejadalnego z zasady (np. żołądź, liści lub igieł, kory, piasku, trocin itp.), ale także do konsumpcji czegoś, co ma jedynie pozór jedzenia i którego jedyną rolą jest podtrzymanie funkcji życiowych, zaś inne walory, takie jak smak, zapach, sposób przyrządzenia i podania sprawiają, że danie wywołuje obrzydzenie i niechęć. Nie chodzi zatem o to, żeby nakarmić skazanego. Idzie raczej o to, aby coś, co wywołuje u skazanego pozytywne skojarzenia, czyli spożywanie pokarmów, przestało być kojarzone z przyjemnością, lecz związane było z udręką i ohydztwem.

Warto w tym miejscu wspomnieć, że osoby pozbawione wolności wielokrotnie skarżyły się Rzecznikowi Praw Obywatelskich na to, że posiłki są im wydawane wyłącznie przez otwory podawcze w drzwiach celi mieszkalnych. Rzecznik uznał tę praktykę za formę niehumanitarnego traktowania, naruszającą godność skazanych. Trafnie wskazał, że jest to uciążliwość nadmierna i nieuzasadniona, niepozwalająca

na budowanie właściwych relacji z personelem więziennym, lecz stwarzająca warunki sprzyjające wyobcowaniu. Wydawanie posiłków powinno zatem co do zasady odbywać się przy otwartych celach. Ujawniona w skargach praktyka w ocenie Rzecznika ani nie pozwala osiągnąć celów kary pozbawienia wolności, ani nie wpływa pozytywnie na pracę resocjalizacyjną. Niestety w okresie pandemii COVID-19 opisany sposób postępowania ze skazanymi nasilił się i był chętnie wykorzystywany przez administrację niektórych zakładów karnych (Starzewski 2019; 2020).

Dodatkowym wzmocnieniem dla czynionych tu rozważań jest treść Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z dnia 16 grudnia 1966 r., który w art. 11 uznaje: za podstawowe prawo każdego człowieka do wolności od głodu (ust. 2) oraz prawo do odpowiedniego poziomu życia człowieka i jego rodziny, włączając w to także wyżywienie (ust. 1). W piśmiennictwie kwestionuje się możliwość separacji tych dwóch kategorii normatywnych na rzecz tezy o ich integralnym powiązaniu (Jaraczewski 2018: 544), choć spotkać można i takie stanowiska, które odróżniają prawo do bycia wolnym od głodu, od prawa do właściwego wyżywienia. Małgorzata Korzycka akcentuje właśnie, że prawo do bycia wolnym od głodu stanowi odrębne prawo wyrażone w art. 11 ust. 2 Paktu Gospodarczego, co oznacza, że zawiera się ono w prawie do odpowiedniej żywności, ale nie wyczerpuje całej jego treści (Korzycka, Wojciechowski 2017: 496, 510). Pierwsze prawo bywa określane jako standard minimum, drugie zaś jako standard podstawowy (Śniadach 2017: 280).

Prawo do odpowiedniego wyżywienia jest prawem do pozyskania pożywienia w sposób nieurągający godności człowieka oraz prawom i wolnościom jednostki, zobowiązując jednocześnie Państwa-Strony Paktu do stworzenia warunków sprzyjających do produkcji, zakupu bądź innych sposobów nabycia adekwatnego pożywienia (Jaraczewski 2018: 544–545).

W literaturze przedmiotu odróżnia się niekiedy pojęcia *food* i *nutrition*, jednakże najczęściej są one używane zamiennie, stąd też można uznać, że *right to adequate food* i *right to adequate nutrition* są wyrażeniami synonimicznymi (Srogosz 2020: 204).

Prawo do odpowiedniej żywności definiuje się najczęściej, posługując się propozycją Jeana Zieglera – specjalnego sprawozdawcy ONZ do spraw odpowiedniej żywności. Zgodnie z jego zapatrywaniem jest to prawo do stałego, trwałego i nieograniczonego dostępu, bezpośrednio lub za pośrednictwem zakupów finansowych, do ilościowo i jakościowo odpowiedniej i wystarczającej żywności odpowiadającej tradycjom kulturowym, do których przynależy konsument, i które zapewnia fizyczne i psychiczne, indywidualne i zbiorowe, satysfakcjonujące i godne życie wolne od strachu (Ziegler et al. 2011: 15).

Prawo do odpowiedniego wyżywienia jest przy tym jednoznacznie łączone z godnością człowieka (Śniadach 2017: 281; Srogosz 2020: 198, 201; Śniadach 2020: 169). W Polsce do tej pory gwarantem tego prawa okazywał się Rzecznik Praw Obywatelskich, interweniujący w sprawie skarg osób skazanych w zakresie dostępności do wyżywienia zgodnego z wymogami religijnymi i kulturowymi w jednostkach penitencjarnych (Jaraczewski 2018: 562). Należy przyjąć, że skoro na gruncie wykładni Paktu Gospodarczego podkreśla się konieczność dostępno-

ści fizycznej żywności, oznaczającej jej osiągalność dla podmiotów szczególnie narażonych na przeszkody w pozyskiwaniu żywności, do których zalicza się m.in. niemowlęta i małe dzieci, osoby starsze, niepełnosprawne, cierpiące na przewlekłe problemy zdrowotne i chore psychicznie (Jaraczewski 2018: 553), to nie wydaje się niezasadne zaliczenie do tej kategorii wszystkich osób, które zarówno faktycznie, jak i legalnie zostają pozbawione wolności, i nad którymi opiekę przejmuje państwo.

Mając na względzie powyższe ustalenia, należy przyjąć, że skazany powinien otrzymywać posiłek przyzwoity w znaczeniu: „czyniący zadość wymaganiom moralnym” (Doroszewski 1965: 679), „obyczajowym” (Bralczyk 2008: 680) oraz „odpowiedni, właściwy, godziwy, należny, dostateczny” (Doroszewski 1965: 679; Dubisz 2006a: 831), „nie budzący zastrzeżeń” (Szymczak 1992a: 1067), czyli inaczej godziwy, a zatem: „słuszny, uczciwy” (Doroszewski 1960: 1216; Szymczak 1992b: 675; Bralczyk 2008: 210), „należyty” (Dubisz 2006b: 1041). Pojęcie to nie redukuje posiłku tylko do jego zgodności z: minimalnym zapotrzebowaniem kalorycznym, ilością określonych składników odżywczych (białek, tłuszczów, węglowodanów), sytuacją zdrowotną, rodzajem wykonywanej pracy, wiekiem czy płcią. Odwołanie się do „godziwości” powinno zapewnić silniejszy (nie tylko semantycznie) związek z przyrodzoną i niezbywalną godnością człowieka. Godziwe mogą być bowiem: zarobki, zyski, zapłata, dochód, rozrywka czy warunki życia (Szymczak 1992b: 675; Dubisz 2006b: 1041). Do pojęcia przyzwoitego posiłku odwołuje się również Wojciech Rożdżeński, rekonstruując standard prawidłowego żywienia pacjenta w świetle aktualnej wiedzy medycznej (Rozdżeński 2019: 86–88).

Posiłek musi być uczciwy, przynajmniej w dwóch płaszczyznach. Nie może być zmanipulowany, np. co do ilości występujących w nim składników odżywczych i wartości kalorycznej, oraz musi być prawdziwy, tzn. musi być posiłkiem takim, jaki konsumowany jest w warunkach wolnościowych, nie może jedynie udawać posiłku.

Oczywiście tak opisany standard żywienia skazanych nie jest wolny od pewnych mankamentów. Przymiotnik „przyzwoity” oznacza często „taki jak należy” (Szymczak 1992a: 1067; Dubisz 2006a: 831; Bralczyk 2008: 680), zaś „godziwy” to „zgodny z oczekiwaniami” (Dubisz 2006b: 1041), co wymusza znalezienie punktu odniesienia. Obiektywny i generalny charakter budowanego standardu zostaje przez to nieco osłabiony. Jeśli jednak uwzględni się, że prawo do odpowiedniej żywności zależy od poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego państwa (Srogosz 2020: 205) oraz że polski prawodawca zarówno na poziomie ustawy i rozporządzenia zapewnia osadzonemu (co prawda „w miarę możliwości”, ale jednak) posiłki zgodne z wymogami religijnymi i kulturowymi, to wydaje się, że ujarzmiona zostaje możliwość nadmiernej relatywizacji pojęcia „odpowiedniości”.

Oczywiście Kodeks karny wykonawczy nie operuje pojęciem „przyzwoitego/godnego posiłku”. Nie oznacza to jednak, że skazany nie ma prawa do otrzymania właśnie takiego posiłku. W Kodeksie nie odnajdziemy zresztą wielu, wyrażonych *expressis verbis* „przyzwoitych” praw skazanego, takich jak np. prawo do przyzwoitej odzieży, prawo do przyzwoitego kąpaka sanitarnego czy prawo do przyzwoitych zajęć kulturalno-oświatowych. Trudno jednak przyjąć, że prawa te są rzeczywiście reali-

zowane, jeżeli zimą skazany otrzymuje odzież, która nie gwarantuje zabezpieczenia przed chłodem, system sanitarny zredukowany jest do wiadra lub dziury w ziemi, zaś zajęcia kulturalno-oświatowe sprowadzają się wyłącznie do gier karcianych. Konieczność uszczegółowienia standardu w tym przypadku wynika z antropologicznych i psychologicznych aspektów procesu żywienia (przedstawionych na początku niniejszego artykułu), zwłaszcza w warunkach izolacji penitencjarnej. Ponadto nie należy tracić z pola widzenia faktu, że nie tylko rzeczywista nieobecność tego rodzaju praw, ale również wadliwa ich realizacja (organizacja w niewłaściwej formie) może zostać zakwalifikowana jako poniżające traktowanie.

Należy zwrócić uwagę, że posiłki podawane skazanym w polskich zakładach karnych bardzo często zgodne są ze standardem godziwości/przyzwoitości. Jadłospisy uwzględniają wymogi rozporządzenia w sprawie wyżywienia osadzonych, dotyczące: odpowiedniej ilości kalorii oraz poszczególnych składników odżywczych, dziennej stawki żywieniowej, a także rodzaju diety. Nie jest to zatem wymaganie niemożliwe do spełnienia. Teza ta znajduje potwierdzenie w treści jadłospisów Zakładu Karnego w Potulicach. Jest to jednostka dla skazanych mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności po raz pierwszy. Analiza dostępnych jadłospisów przedstawiona została w załączniku do niniejszego artykułu. Zakład Karny w Potulicach jest jedyną jednostką, która udostępniła w Biuletynie Informacji Publicznej (Potulice b.d.) prawie kompletny wykaz jadłospisów za rok 2020. Choć brakuje wykazu posiłków m.in. za miesiąc grudzień, to jednak dostrzec można, że jednostka ta starała się dostosować do norm kulturowych i religijnych dominującego wyznania chrześcijańskiego w Polsce – śniadanie we Wielkanoc i w Poniedziałek Wielkanocny – wyglądało inaczej niż standardowe posiłki.

Porównując jadłospisy z Zakładu Karnego w Potulicach, z tym, co zgodnie z badaniami (Domański et al. 2015) Polacy najchętniej wybierają w ramach śniadania, obiadu i kolacji, zaobserwować można pewne różnice, jednakże nie są one znaczące. Posiłki skazanych nie są lustrzanym odbiciem tego, co jest dostępne na wolności, niemniej liczba podobieństw zdecydowanie przewyższa liczbę różnic. Wśród tych ostatnich można zwrócić uwagę na następujące odmienności. Przykładowo, stosunkowo mało obywateli polskich konsumuje dżemy, miody, kremy orzechowe i czekoladowe (Domański et al. 2015: 62), tymczasem właśnie to dżemy stanowiły jeden z głównych dodatków do śniadań i kolacji w jadłospisach analizowanego zakładu karnego. Ponadto społeczeństwo polskie zaczyna traktować zupę jako opcję alternatywną względem innych dań. Innymi słowy, zupa przestaje być koniecznym elementem drugiego dania (Domański et al. 2015: 68). Jeśli jednak zupa jest podawana w ramach obiadu, wówczas dominuje rosół (zwłaszcza w niedzielę) i pomidorowa, zaś drugie danie to najczęściej kotlet schabowy albo mielony oraz ziemniaki (Domański et al. 2015: 228; Nowacki 2018: 35–44). Ciągłe jednak istotną cechą kultury kulinarnej w Polsce jest konsumowanie tradycyjnych potraw oraz utrzymujący się zwyczaj spożywania posiłków z rodziną. Na jedzenie w domu kolacji wskazywało 91,6% respondentów, obiadu 87,1% respondentów, zaś śniadania 82,7% (Domański et al. 2015: 228, 232). Wniosek ten ma fundamentalne znaczenie dla rozważań, dokonanych w niniejszym opracowaniu.

Posiłki w Zakładzie Karnym w Potulicach, choć skromne, są jednak zgodne z tymi, które dostępne są na wolności. W jadłospisach pojawia się pewne zróżnicowanie potraw i widać starania co do uwzględnienia produktów sezonowych, takich jak np. zielone ogórki. Patrząc całościowo na wszystkie jadłospisy, mimo ewidentnych starań ze strony intendencji, mogą one wydawać się monotonne. Występuje w nich, co prawda, duże zróżnicowanie, np. wśród kiełbas, jednakże nie ma podanego ich składu. I nie chodzi o to, żeby „kielbasa podwawelska” pochodziła z królewskiego stołu, ale żeby za każdym razem nie była to ta sama kiełbasa kieleckiej jakości, ukryta jedynie pod inną nazwą.

Realizacja postulatu zapewnienia skazanemu prawa do godnego posiłku wymaga ponad wszelką wątpliwość zwiększenia nakładów finansowych. Zgodnie z obecnymi regulacjami rozporządzenia w sprawie wyżywienia osadzonych, stawka żywieniowa jest tak niska (dla posiłku podstawowego wynosi tylko 4 zł), że już przy obecnym poziomie inflacji coraz trudniej jest zapewnić wartościowe posiłki. Należy jedynie przypuszczać, że Służba Więzienna boryka się z coraz większym kłopotem związanym z wykonaniem zobowiązań, nałożonych na nią we wskazanym rozporządzeniu. Problem potęguje się w przypadku skazanych, którzy nie otrzymują paczek żywnościowych i nie posiadają środków finansowych na zakupy w kantynie, gdyż nie mają wsparcia finansowego z zewnątrz, nie pracują odpłatnie lub nie otrzymują niektórych świadczeń socjalnych (renty lub emerytury). Brak dostępności określonych produktów w kantynach zakładów karnych był przedmiotem wystąpienia Rzecznika Praw Obywatelskich do Dyrektora Generalnego Służby Więziennej w 2022 r. (Starzewski 2022).

Polski system penitencjarny systematycznie stara się zmniejszać różnice pomiędzy światem za murami zakładu karnego i światem ludzi wolnych, dlatego też odmowa wprowadzenia *nutraloaf*, podyktowana chęcią zapewnienia skazanym wyłącznie godziwych posiłków, staje się silniejsza przy uwzględnieniu kolejnej perspektywy. Jednostki penitencjarne już niebawem będą się zmagać z nowymi wyzwaniami, które mogą się okazać obszarem szczególnie wrażliwym na naruszenie zasady humanitaryzmu. Otóż opierając się na danych demograficznych osób pozbawionych wolności, Teodor Szymanowski wyliczył, że wzrost liczby osób najstarszych wiekiem (tj. w wieku 64 lat i więcej), na podstawie statystyk z lat 1997, 2003, 2016 i 2018, zwiększył się 8,5 razy. Autor ten zakładał, że proces starzenia się populacji skazanych będzie postępował (Szymanowski 2019: 483, 485). Jest to o tyle istotne, że uzębienie resztkowe, bądź jego brak jest uznawany za formę niepełnosprawności, która dotyka znacznego odsetka osób starszych (Barczak, Palczewska-Komsa, Buczkowska-Radlińska 2016: 103). Z dotychczasowych ustaleń wynika, że aby zachować funkcjonalność narządu żucia, potrzebny jest kontakt zwarciowy co najmniej 20 zębów przeciwstawnych, naturalnych lub sztucznych. Jest to kryterium kliniczne przyjęte przez Światową Organizację Zdrowia (Barczak, Szmidt, Buczkowska-Radlińska 2016: 1030). Tymczasem u osób w wieku senioralnym oprócz konieczności stosowania ruchomych uzupełnień protetycznych, całkowitych lub częściowych, pogarsza się stan jamy ustnej z powodów takich jak:

częstsze występowanie chorób przewlekłych, mniejsza zręczność przy wykonywaniu zabiegów higienicznych, zaniedbania higieniczne oraz fizjologiczne procesy zmian (np. starcie zębów, recesje dziąseł, próchnicowe w okolicy przyszyjkowej i korzenia, choroby przyzębia) (Knychalska-Karwan 2009: 3–4). Zjawisko to wymusza konieczność modyfikacji jadłospisu w jednostkach penitencjarnych. Ważne będą zatem nie tylko zmiany w obrębie doboru konkretnych składników odżywczych, ale także ich pokrojenie na mniejsze kawałki, ponieważ zmniejszy się zdolność do konsumpcji niektórych produktów, głównie twardych i włóknistych. Ofiarowanie bowiem bezzębnemu i pozbawionemu protezy skazanemu produktowi, którego nie może ugryźć, przy jednoczesnym pozbawieniu go narzędzi umożliwiających krojenie, może zostać uznane za przejaw poniżającego i niehumanitarnego traktowania.

Podsumowanie

Obszar prawa penitencjarnego w Stanach Zjednoczonych, z niewyjaśnionych do końca przyczyn, usposabia judykaturę do wyrażania stanowisk barwnych i skrajnych jednocześnie. Ilustrują to dobrze wypowiedzi dwóch sędziów Sądu Najwyższego tegoż kraju. Z jednej strony w uzasadnieniu wyroku w sprawie *White v. McDonnell* z 26 czerwca 1974 r. (USSC 1974) sędzia Byron White stwierdził, że pomiędzy Konstytucją USA a więźniami tego kraju nie ma żelaznej kurtyny. Konsekwencją tego zapatrywania było przyjęcie poglądu, że skazani pozostają cały czas obywatelami, choć ich konstytucyjne prawa i wolności mogą zostać ograniczone z uwagi na specyfikę reżimu więziennego, któremu zostali poddani zgodnie z prawem. Z drugiej strony w wyroku w sprawie *Rhodes v. Chapman* z 15 czerwca 1981 r. (USSC 1981) sędzia Lewis F. Powell Jr. konstatował, że Konstytucja USA nie nakazuje budowy i utrzymania wygodnych więzień, które wolne byłyby od dyskomfortu.

Te, i wiele innych, podobnych myśli, pokazują, jak trudne jest wypracowanie standardu wykonywania kary pozbawienia wolności. Stworzenie dobrych praktyk i czytelnych norm jest w tym obszarze szczególnie pożądane, gdyż zwiększa bezpieczeństwo zarówno skazanych, jak i pracowników służby więziennej oraz stanowi ochronę systemu penitencjarnego przed zgubnym wpływem populistów. Jak trafnie bowiem zauważył sędzia Thurgood Marshall w swoim zdaniu odrębnym do orzeczenia *Rhodes v. Chapman*, przywołanego w poprzednim akapicie, społeczeństwo chętnie przyjmuje tzw. uproszczoną filozofię penologiczną, w myśl której, jeśli zamkniemy drzwi więzienia i wyrzucimy do niego klucze, to nasze ulice będą w jakiś sposób bezpieczne.

Nie jest demaskacją stwierdzenie, że w literaturze przedmiotu na dobre zdomowały się opinie: że więzienia jako instytucji całkowicie zlikwidować się nie da, a dla niektórych kategorii sprawców jest ono środkiem w praktyce niezastąpionym (Migdał 2011: 435–436) oraz że skazany ma znikome szanse na to, że w zakładzie karnym stanie się lepszym człowiekiem (Bałandynowicz 2010: 17). Nie utraciły przy tym nic ze swojej paradoksalności słowa Stanisława Paweli, że „więzienie ciągle pozostaje koniecznym złem jako najbardziej represyjny środek, nieodzowny i w miarę skuteczny w zwalczaniu najgroźniejszych form przestępczości” (Pawela 1999: 209), podobnie jak celna wypowiedź Moniki Płatek, że „współcześnie, aż nazbyt dobrze wiadomo jest, że liczba przestępstw i liczba więźniów mają ze sobą niewiele wspólnego, poza tym, że im więcej osób zostanie skazanych na pozbawienie wolności, tym więcej do więzienia powróci” (Płatek 2013: 830).

Pozostając przy jedzeniu, które wykazuje spory potencjał metaforyczny, zapewne zgodzilibyśmy się, że zepsuty owoc włożony do lodówki, po kilku dniach nie stanie się z powrotem zdatny do spożycia. Procesy gnilne nadal będą w nim postępowały wolniej lub szybciej. Gorzki posmak mają w tym kontekście słowa Michała Porowskiego, że „każda kara jest odwetowa *de facto*, a poprawcza jedynie w nadziei” (Porowski 1992: 177). Więzienie nie jest zatem nawet lodówką, ponieważ nie zapewnia optymalnych warunków dla „zdrowych owoców”.

Z uwagi na specyfikę instytucji totalnej, jaką niewątpliwie jest zakład karny, wiele potrzeb skazanego ulega w trakcie izolacji deprywacji, stąd też obowiązkiem państwa, które przejmuje nad nim i opiekę i kontrolę, jest zapewnienie zaspokojenia niektórych z tych potrzeb. Jądem problemu jest to – o które potrzeby chodzi i w jakim zakresie mają być one zaspokojone. Z mocy art. 102 pkt 1 k.k.w. skazany ma prawo do odpowiedniego, ze względu na zachowanie zdrowia, wyżywienia, zaś art. 109 § 1 k.k.w. stanowi o tym, że skazany otrzymuje trzy razy dziennie napój i posiłki o odpowiedniej wartości odżywczej, w tym co najmniej jeden posiłek gorący. Wydaje się, że wyżywienie i posiłek są czymś więcej niż tylko żywnością surową lub nieprzetworzoną. Innymi słowy, żywność to jeszcze ani nie posiłek, ani wyżywienie. Zatem obowiązek administracji więziennej zapewnienia wyżywienia osobom pozbawionym wolności wynika z posiadania przez państwo monopolu na *ius puniendi* (Gajdus, Gronowska 1998: 93) i jest czymś więcej niż tylko dostarczeniem produktu, który dopiero ma zostać poddany obróbce.

Rekonstrukcja standardu wyżywienia skazanych nie jest zabiegiem prostym. Wypowiedzi różnych sądów i trybunałów wcale nie muszą przyczyniać się do wyklarowania określonych wzorców. Próbkę tego zjawiska, dostarczyły wyroki niektórych sądów powszechnych w Stanach Zjednoczonych, przywołane w sprawach dotyczących *nutraloaf*. Stanowiska judykatury są jednak konsekwencją wykładni określonych norm, tak o charakterze krajowym, jak i międzynarodowym. Analiza, dokonana w niniejszym opracowaniu, dostarczyła jednak wielu różnorodnych argumentów, przemawiających za odrzuceniem praktyki *nutraloaf*, jako niemieszczącej się w standardzie żywienia osób pozbawionych wolności. Oczywiście poczynione rozważania miały charakter wyłącznie antycypacyjny. Znamienne okazało się

natomiast, że to normy o charakterze *soft law* umożliwiają precyzyjniejsze zrekonstruowanie standardu żywieniowo-aprowizacyjnego. Dzięki Regułom Mandeli i Europejskim Regułom Więziennym (w doktrynie podkreśla się, że zwłaszcza te ostatnie stanowiły i nadal stanowią ambitniejszy standard w stosunku do reguł ONZ – Migdał 2008: 268) możliwe jest przekonujące zakwestionowanie *nutruloaf* jako sankcji dyscyplinarnej oraz jako podstawowego posiłku podawanego skazanym w zakładach karnych. Standard jest w tym przypadku odtwarzany nie tylko na podstawie norm, które wprost traktują o żywieniu, lecz także na podstawie reguł będących swoistą częścią ogólną. Zaliczyć do nich można przede wszystkim: nakaz zbliżania warunków izolacji do warunków życia w społeczeństwie, tak dalece jak to jest tylko możliwe oraz dyrektywy, w myśl których: każde pozbawienie wolności ma być tak ukształtowane, aby ułatwić osobom pozbawionym wolności reintegrację w wolnym społeczeństwie; brak środków (w tym finansowych) nie uzasadnia warunków więziennych naruszających prawa człowieka; restrykcje nałożone na osoby pozbawione wolności mają być ograniczone do koniecznego minimum i proporcjonalne do uzasadnionego celu, dla którego zostały nałożone.

Niezależnie zatem od tego, czy mówimy o dawnych „czasach chleba i wody”, czy też o „czasach minimalnej różnorodności produktów”, żywność więzienna nie powinna współcześnie stanowić części tzw. karnego arsenału (*punitive armoury*) doświadczania więziennego (Earle, Phillips 2012: 144). W cywilizowanym systemie penitencjarnym nie ma już miejsca na wiele dawnych sankcji dyscyplinarnych, w tym zwłaszcza kar stygmatyzujących. Deklarowanie resentymentu do nich – jest nie na miejscu.

Funkcją jedzenia nie jest i nigdy nie było wyłącznie zaspokojenie głodu. Pokarmy i ich klasyfikacje, a także ich aksjologia okazywały się skutecznymi i silnie stygmatyzującymi aspektami praktyki społecznej. Jedzenie było i jest nacechowane komunikacyjnie, zdradza systemy wartości, wskazuje na regulacje kulturowe, ale i symboliczne czy religijne uzasadnienia. Stąd też kuchnia uznawana jest za strukturę długiego trwania, która zmienia się niepostrzeżenie i powoli, budując podstawę kulturowej tożsamości, wyznaczając ramy postrzegania świata oraz standardy percepcyjne i aksjologiczne.

Nutruloaf to niebezpieczne narzędzie, które generować może postawy radykalne i aprobujące, stając się orężem w ręku populistów penalnych. Dzieje się tak prawdopodobnie dlatego, że ma on zakomponowany w sobie pozór działania racjonalnego. Skazany otrzymuje posiłek, dzięki czemu ma dojść do zaspokojenia jego potrzeb w zakresie bezpieczeństwa bycia wolnym od głodu. Jednocześnie z uwagi na brak walorów smakowych, posiłek jest niemożliwy do zjedzenia.

Dla populistów *nutruloaf* lokuje się gdzieś pomiędzy nieakceptowalną już obecnie karą postu albo stygmatyzującą karą skrócenia włosów lub ogolenia głowy a możliwością narzucenia skazanemu jednolitego ubioru. Należy przy tym pamiętać, że sankcje w postaci postu i golenia głowy lub skrócenia włosów były konsekwentnie odrzucane przez polskich przedstawicieli prawa penitencjarnego (Śliwowski 1980: 77, 82; Szymanowski, Górski 1982: 157). Natomiast głód w ocenie Jerzego Śliwowskiego, jako czynnik natury biologicznej, w aspekcie fizycznym może

konkurować tylko z bólem. Wywołuje on niepotrzebną gorycz i ból u skazanego, poważnie utrudniając oddziaływanie wychowawcze (Śliwowski 1976: 44).

W orzecznictwie ETPCz ogolenie więźniowi głowy zostało uznane za przymusową zmianę wyglądu, będącą poniżającym traktowaniem. Trybunał uznał, że osoba znajdująca się w takim położeniu ma poczucie zamachu na jej godność (Nowicki 2021: 483–484).

Natomiast obowiązek noszenia stroju więziennego przez osadzonego nie może być uznany za poniżające traktowanie. ETPCz uznał, że chociaż wymóg noszenia przez osadzonych ubrań więziennych może być postrzegany jako ingerencja w ich integralność osobistą, to niewątpliwie jest on oparty na uzasadnionym celu w postaci ochrony interesów bezpieczeństwa publicznego oraz zapobiegania zamętowi publicznemu i przestępczości. Europejskie Reguły Więzienne wskazują, że nieosądzeni więźniowie mają prawo do noszenia własnych ubrań, jeśli są one odpowiednie do noszenia w więzieniu (97.1). Ciągłe aktualne pozostaje przesłanie poprzednio obowiązujących reguł, zgodnie z którym odzież nie powinna w żaden sposób poniżać i upokarzać skazanego. Nie powinna także zawierać elementów identyfikujących, zwłaszcza gdy skazany opuszcza zakład karny, np. w celu udania się do sądu lub do pracy poza jednostką (Szczygieł 2002: 61).

Niestety brak rzetelnej i przejrzystej dyskusji ułatwia zabiegi manipulacyjne. Populistom penalnym, wspierającym pomysł modyfikacji posiłków podawanych skazanym, znacznie łatwiej jest sięgnąć do założeń doktryny *less eligibility*, obostrzając ją odpowiednio. Niewykluczone jest także instrumentalne uciekanie się do argumentów religijnych, jak choćby do fragmentu Drugiego Listu do Tesaloniczan św. Pawła Apostoła: „Kto nie chce pracować, niech też nie je!”. Można przez to skuteczniej osiągnąć rezultat w postaci zohydzenia grupy osób wykluczonych i niepostrzeżenie podważyć fundamenty religijne zawarte w przykazaniu miłości bliźniego. Odwołanie się z resztą do tej wypowiedzi apostoła zakłada, że skazani nie chcą pracować, pomimo że mają taką możliwość. Tymczasem nie zawsze jest to prawda. Komentatorzy Biblii są przy tym zgodni, że słowa św. Pawła są odpowiedzią na postawę niewielkiej grupy chrześcijan w Tesalonice, która „w przekonaniu, że dzień Pański już nadszedł, porzuciła pracę i codzienne obowiązki”. Tymczasem praca jest obowiązkiem wszystkich chrześcijan, którzy mogą i powinni pracować (Stępień 1979: 234). Apostoł „nie potępia tych, którzy jedzą, nie pracując, lecz tych, którzy spożywają chleb kosztem innych, a sami próżnują ze względu na błędne pojmowanie nauki o ponownym przyjściu Chrystusa” (Szojda 2009: 435).

Populistom nie wystarczy fakt, że w sytuacji kryzysu państwa – głód lub ograniczenie racji żywieniowych zawsze w pierwszej kolejności dotyka najsłabszych: bezdomnych, pacjentów (w tym pacjentów psychiatrycznych) i oczywiście skazanych (Herling-Grudziński 2017: 205). Z powyższych względów wydaje się, że nie do utrzymania są poglądy nakazujące w procesie wykładni norm (konstytucyjnych lub ustawowych) odwoływanie się do aprobowanych w społeczeństwie miar sprawiedliwości, nawet jeśli pojęcie godności odnosi się do innego centralnego pojęcia – mianowicie dobra wspólnego z art. 1 Konstytucji RP (Bosek 2008: 249).

Dla dokonania oceny *nutrалоaf* bardziej przydatne mogą okazać się spostrzeżenia Karla Mannheima, który rozważając aksjologiczną ocenę instrumentalizacji prawa, proponował jako miernik odpowiedź na pytanie: czy prawodawca, wprowadzając określoną regulację, zmierza do godnych aprobaty celów za pomocą akceptowanych środków, czy też nie. Innymi słowy: czy prawo w jego ręku jest elementem planowania dla wolności, będące eksperymentowaniem i testowaniem każdego mechanizmu pod kątem jego specyficznej przydatności, celowości i łatwości kontroli przez system demokratyczny, czy też jest instrumentarium budowy społeczeństwa totalitarnego (Mannheim 1951: 195).

Dla antropologa jedzenie jest ostatecznie relacją pomiędzy człowiekiem a nie-człowiekiem (przedmiotem, rośliną, zwierzęciem) oraz relacją człowieka wobec samego siebie (przejawiającą się w praktykach cielesnych, higienicznych czy zdrowotnych) (Kopczyńska 2021: 39). Należy zgodzić się z uwagami Ewy Kopczyńskiej, sformułowanymi na tle badań dotyczących m.in. placówek opiekuńczych świadczących pomoc osobom w kryzysie bezdomności. Przypuszczalnie, tak jak w przypadku beneficjentów przywołanych placówek, tak i w odniesieniu do skazanych, posiłek jest lub może stać się ciągiem zdarzeń, wydobywającym człowieka ze stanu degradacji fizycznej, duchowej i ogólnozyciowej, może stwarzać możliwość poprawy sytuacji oraz zbudować lub odbudować relacje ze światem. Inaczej smakować będzie posiłek podany z szacunkiem, inaczej zaś podany na zasadzie „masz i żryj”. Okazuje się, że to pozażywnieniowy naddatek przesądza o wartości udzielanej pomocy, jej celowości i skuteczności. Jedzenie przygotowane starannie i z uwagą spotyka się z wdzięcznością i nie jest przyjmowane jako jałmużna, lecz jako dar (Kopczyńska 2021: 150). W ocenie autorki definiowanie jedzenia poza kryterium sytości można uznać za rodzaj strategii naprawczej istniejącego systemu żywniowego (Kopczyńska 2021: 151). Pożądane byłoby zbadanie, czy znajduje ona zastosowanie do innej grupy, np. osób pozbawionych wolności.

Zakład karny jest jedną z najdroższych form kontroli społecznej, stąd też sięganie do jego potencjału powinno być jak najrzadsze i nie powinno prowadzić przy tym do powiększania skali szkód społecznych (Płatek 2007: 266). Teza ta znajduje odzwierciedlenie w informacji Najwyższej Izby Kontroli, iż koszt miesięcznego utrzymania jednego skazanego w latach 2015–2018 (I półrocze) wynosił około 3500 zł (NIK 2019), zaś z ustaleń medialnych wynika, że w 2021 r. kwota ta wyniosła około 4930 zł (Ciszak 2021).

Nie byłoby zatem dobrze, gdyby miejsce to stało się dodatkowo przestrzenią do przeprowadzania eksperymentów żywieniowych, takich jak *nutrалоaf*. Ustawodawcy i organom wykonawczym nie wolno ignorować podmiotowego charakteru osób pozbawionych wolności. Ich cierpienie osobistych związanych z izolacją nie należy dodatkowo potęgować (Królikowski, Szczucki 2016b: 1005; Wzorek 2019: 276). Współczesne postępowanie ze skazanym powinno być wolne od wszelkich elementów mogących wywołać przypuszczenie, że występuje on w roli poddanego czy niewolnika (Poklewski-Kozieli 1986: 198; Szymanowski, Świda 1998: 147). Osoby pozbawione wolności zachowują wszystkie swobody, których nie zostały pozbawione mocą orzeczenia sądowego (Płatek 2007: 264), w tym prawa do takiego posiłku, jaki jest dostępny na wolności.

Systemy penitencjarne na całym świecie już niebawem będą musiały zmierzyć się z nowymi wyzwaniami. Projektowane zmiany, uwzględniające nowe zjawiska, powinny być koherentne z postanowieniami prawa międzynarodowego oraz krajowymi regulacjami konstytucyjnymi. Należy zatem unikać wprowadzania takich unormowań, które podważyłyby tę zgodność i spójność (Szymanowski 2006: 25). *Nutraloaf* niewątpliwie może doprowadzić do pogłębienia wyobcowania skazanego i jest bardzo wątpliwym składnikiem rzeczywistości więziennej. Uznając jego niehumanitarny charakter, należy pamiętać, że instytucje obarczone takim zarzutem prowokują, a niekiedy wręcz stymulują wadliwe ukształtowanie postępowania wykonawczego (Tomporek 2009: 295–296). Niestety mylił się Leszek Garlicki, kiedy twierdził, że „niehumanitarny i poniżający charakter na pewno należałoby przypisać karom o wymyślnym charakterze, ale ma to już dzisiaj znaczenie czysto historyczne” (Garlicki 2010: 116).

Niniejsze rozważania warto zamknąć pytaniem, które jeden z osadzonych skierował do dwóch izraelskich badaczy: „Are we less human than you?” (Einat, Davidian 2019: 134). U źródeł tej wątpliwości leżała dostrzegalna różnica pomiędzy posiłkami, jakie otrzymywali skazani, i tymi, które podawano funkcjonariuszom służby więziennej.

Oświadczenie w przedmiocie konfliktu interesów

Autor zgłaszanego artykułu oświadcza, że nie istnieje konflikt interesów. Tzn. autor (albo jego pracodawcy lub sponsorzy) nie mają jakiegokolwiek bezpośredniego lub pośredniego finansowego, prawnego lub zawodowego interesu albo związku z innymi organizacjami lub instytucjami, które mogą mieć wpływ na omawiane w tekście badania.

Finansowanie

Autor ujawnił otrzymanie wsparcia finansowego na badania, autorstwo i/lub publikację artykułu. Artykuł jest efektem badań podjętych w ramach realizacji projektu badawczego „Standardy respektowania prawa do wolności religijnej osób osadzonych w zakładach karnych, aresztach śledczych oraz młodzieżowych ośrodkach wychowawczych i zakładach poprawczych”, sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr 2018/31/B/HS5/02233.

Bibliografia

- Baładynowicz A. (2010). 'Dehumanizacja kary pozbawienia wolności' [Dehumanization of the penalty of imprisonment]. W S. Przybyliński (red.) *Niebanalny wymiar resocjalizacji penitencjarnej. Heurystyczny wymiar ludzkiej egzystencji* [Unordinary dimension of penitentiary social rehabilitation. Heuristic dimension of human existence]. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, s. 11–35.
- Banaszak B. (2012). *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz* [The Constitution of the Republic of Poland. A commentary]. Warszawa: C.H. Beck.
- Barcz J., Górka M. i Wyrozumska A. (2020). *Instytucje i prawo Unii Europejskiej* [Institutions and law of the European Union]. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Barczak K., Palczewska-Komsa M. i Buczkowska-Radlińska J. (2016). 'Fizjologia i patologiczne zmiany zachodzące w zębach i przyzębiu związane z wiekiem' [Physiological and pathological changes in the teeth and periodontal tissues related to age]. *Geriatrics* 10(2), s. 98–104.
- Barczak K., Szmidt M. i Buczkowska-Radlińska J. (2016). 'Funkcjonalność narządu żucia a poczucie depresji po 55. roku życia zamieszkałych w środowisku rodzinnym i w domach pomocy społecznej' [The functionality of masticatory apparatus and the sense of depression in patients over 55 years of age living in a family environment and social care centres]. *Psychiatria Polska* 50(5), s. 1027–1038.
- Barthes R. (1961). 'Pour une psycho-sociologie de l'alimentation contemporaine' [Toward a psychosociology of contemporary food consumption]. *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations* 5, s. 977–986.
- Bartoszewicz J. (2012). 'Wolność myśli, sumienia i wyznania w Polsce w świetle orzecznictwa strasburskiego' [Freedom of thought, conscience and religion in Poland in the case law of European Court of Human Rights]. *Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego* 3, s. 55–72.
- Bogunia L. i Kalisz T. (2010). 'W sprawie interpretacji art. 67 k.k.w. Rozważania o celach wykonywania kary pozbawienia wolności i kierunkach współczesnej polityki penitencjarnej' [On the interpretation of Art. 67 of the Executive Penal Code. Considerations on the goals of imprisonment and the directions of contemporary penitentiary policy]. *Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego* 26, s. 123–136.
- Bosek L. (2008). 'Glosa do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 26 maja 2008 r. (sygn. akt SK 25/07)' [Gloss to the judgment of the Constitutional Tribunal of May 26, 2008 (Act Call No. SK 25/07)]. *Przegląd Sejmowy* 89(6), s. 242–250.
- Bralczyk J. (2008) (red.). *Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów* [Dictionary of 100,000 words you need]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Camplin E. (2017). *Prison Food in America*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Chmielewski K. i Pajak M. (2015). 'Zasada humanitaryzmu w krajowych i międzynarodowych standardach prawa penitencjarnego' [The principle of humanity in international and national standards of penitentiary law]. *Przegląd Prawniczy Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza* 5, s. 55–68.

- Dawidziuk K. (2009). 'Art. 4 Kodeksu karnego wykonawczego w świetle ratyfikowanych przez Polskę umów międzynarodowych' [Art. 4 of the Executive Penal Code in the light of international agreements ratified by Poland]. W S. Leleńtal i G.B. Szczygieł (red.) *X lat obowiązywania Kodeksu karnego wykonawczego* [X years of the Executive Penal Code]. Białystok: Wydawnictwo Temida 2, s. 343–352.
- Dąbkiewicz K. (2018). *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz* [Executive Penal Code. A commentary]. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Domański H., Karpiński Z., Przybysz D. i Straczuk J. (2015). *Wzory jedzenia a struktura społeczna* [Eating patterns and the social structure]. Warszawa: Wydawnictwo Scholar.
- Dommershausen W. (1995). 'לֶחֶם, *lechem*' [Bread, meal]. W G.J. Botterweck, H. Ringgren i H.-J. Fabry (red.) *Theological Dictionary of the Old Testament. Volume 7*. Grand Rapids MI: William B. Eerdmans Publishing Company, s. 521–529.
- Doroszewski W. (1960) (red.). *Słownik języka polskiego. D-G* [Dictionary of the Polish language. D-G]. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Doroszewski W. (1965) (red.). *Słownik języka polskiego. Pri-R* [Dictionary of the Polish language. Pri-R]. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Douglas M. (1999). *Implicit Meanings. Selected Essays in Anthropology*. London, New York: Routledge. Taylor and Francis Group.
- Dubisz S. (2006a) (red.). *Uniwersalny słownik języka polskiego. P-S* [Universal dictionary of the Polish language. P-S]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dubisz S. (2006b) (red.). *Uniwersalny słownik języka polskiego. A-J* [Universal dictionary of the Polish language. A-J]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dukiet-Nagórska T. (2021). 'Zasady prawa karnego' [Principles of criminal law]. W T. Dukiet-Nagórska i O. Sitarz (red.) *Prawo karne. Wykład akademicki* [Criminal law. An academic lecture]. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 67–80.
- Dumanowski J. i Kasprzyk-Chevriaux M. (2018). *Kapłony i szczezuje. Opowieść o zapomnianej kuchni polskiej* [Capons and duck mussels. A story about forgotten Polish cuisine]. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Earle R. i Phillips C. (2012). 'Digesting men? Ethnicity, gender and food: Perspectives from a "prison ethnography"'. *Theoretical Criminology* 16(2), s. 141–156.
- Einat T. i Davidian M. (2019). "'There is no sincerer love than the love of food" (George Bernard Shaw, 1903): The meaning of food and its uses in prison subculture'. *European Journal of Criminology* 16(2), s. 127–146.
- Fieldhouse P. (1995). *Food and Nutrition. Customs and Culture*. New York: Springer.
- Florczak-Wątor M. (2019). 'Art. 40'. W P. Tuleja (red.) *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz* [The Constitution of the Republic of Poland. A commentary]. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 141–145.
- Franków P. (2010). 'Nagrody i kary dyscyplinarne w resocjalizacji skazanych' [Disciplinary awards and punishments in the rehabilitation of convicts]. *Przegląd Więziennictwa Polskiego* 66, s. 65–75.

- Gajdus D. i Gronowska B. (1998). *Europejskie standardy traktowania więźniów (rekonstrukcja standardów oraz ich znaczenie dla polskiego prawa i praktyki penitencjarnej)* [European standards of treatment of prisoners (reconstruction of standards and their significance for Polish penitentiary law and practice)]. Toruń: Wydawnictwo TNOiK.
- Garlicki L. (2010). 'Art. 3'. W L. Garlicki (red.) *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Komentarz do art. 1–18. Tom I* [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. A commentary on art. 1–18. Volume I]. Warszawa: C.H. Beck, s. 96–137.
- Garlicki L. i Wojtyczek K. (2016). 'Art. 31'. W L. Garlicki i M. Zubik (red.) *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. II. Art. 30–86* [The Constitution of the Republic of Poland. A commentary. II. Art. 30–86]. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, s. 55–100.
- Gawęcki J. i Flaczyk E. (2011). 'Czynniki kulturowe wpływające na sposób żywienia' [Cultural factors influencing the way of nutrition]. W J. Gawęcki i W. Roszkowski (red.) *Żywnienie człowieka a zdrowie publiczne* [Human nutrition and public health]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 166–180.
- Godderis R. (2006). 'Dining in: The symbolic power of food in prison'. *The Howard Journal* 45(3), s. 255–267.
- Godyla R. (1998). 'System nagród i kar dyscyplinarnych w kodeksie karnym wykonawczym' [The system of awards and disciplinary penalties in the Executive Penal Code]. *Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego* 2, s. 183–194.
- Górniok O. (1982). *Środki oddziaływania penitencjarnego oraz ich funkcjonowanie w zakładach karnych i ośrodkach przystosowania społecznego* [Penitentiary influence measures and their functioning in prisons and social rehabilitation centers]. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Graaf de K. i Kilty J.M. (2016). 'You are what you eat: Exploring the relationship between women, food, and incarceration'. *Punishment & Society* 18(1), s. 27–46.
- Herling-Grudziński G. (2017). *Inny Świat* [A world apart]. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Hofmann R. i Boldt N. (2005). *Internationaler Bürgerrechtspakt. Kommentar* [International Covenant on Civil and political rights. A commentary]. Baden-Baden: Nomos Verlag.
- Hołda Z. (1988). 'Ochrona godności ludzkiej skazanego w toku odbywania kary pozbawienia wolności' [Protection of the human dignity of a convict while serving a prison sentence]. *Palestra* 7, s. 114–127.
- Hołda Z. (1996). 'Artykuł 10 Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych – kilka uwag' [Article 10 of the Covenant on Civil and Political Rights – a few remarks]. W T. Jasudowicz i C. Mik (red.) *O prawach człowieka. W podwójną rocznicę Paktów. Księga Pamiątkowa w hołdzie Profesor Annie Michalskiej* [On human rights on the double anniversary of the pacts. Memorial Book in tribute to Professor Anna Michalska]. Toruń: Dom Organizatora TNOiK, s. 235–242.

- Hołda Z. (2007). 'Koncepcja wykonywania kary pozbawienia wolności według Kodeksu karnego wykonawczego' [The concept of the execution of the penalty of deprivation of liberty according to the Executive Penal Code]. *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych* 11(1), s. 133–140.
- Jamroz D. (2015) (red.). *Żywnienie zwierząt i paszoznawstwo. Podstawy szczegółowego żywienia zwierząt. Tom 2* [Animal nutrition and animal feed science. Basics of detailed animal nutrition. Volume 2]. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Jaraczewski J. (2018). 'Art. 11'. W Z. Kędzia i A. Hernandez-Połczyńska (red.) *Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych. Komentarz* [International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. A commentary]. Warszawa: C.H. Beck, s. 542–568.
- Jaworska-Wieloch A. i Sitarz O. (2018). 'Prawa osadzonych w praktyce penitencjarnej w świetle ustalonych porządków wewnętrznych jednostek penitencjarnych i ich konfrontacja z orzecznictwem ETPC' [Prisoners' rights in penitentiary practice in the light of the internal orders of penitentiary units and ECHR jurisprudence]. *Archiwum Kryminologii* 40, s. 459–493.
- Jeżewska-Zychowicz M. (2011). 'Czynniki społeczne a żywność i żywienie' [Social factors and food and nutrition]. W J. Gawęcki i W. Roszkowski (red.) *Żywnienie człowieka a zdrowie publiczne* [Human nutrition and public health]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 181–194.
- Kaczmarek T. (2011). 'Resocjalizacja sprawcy jako cel wymiaru oraz wykonania kary pozbawienia wolności' [Rehabilitation of the perpetrator as the goal of the assessment and execution of the imprisonment sentence]. W T. Kalisz (red.) *Prawo karne wykonawcze w systemie nauk kryminologicznych. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Leszka Boguni* [Executive penal law in the system of criminological sciences. Executive criminal law in the system of criminological sciences. A commemorative book in honor of Professor Leszek Bogunia]. Wrocław: Wydawnictwo UWr, s. 81–91.
- Kalisz T. (2000). 'Cele wykonywania kary pozbawienia wolności' [Purposes of the execution of the penalty of deprivation of liberty]. *Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego* 6, s. 197–227.
- Kalisz T. i Kwieciński A. (2013). 'Cele izolacji penitencjarnej w perspektywie odrzucenia idei przymusowej resocjalizacji' [The aim of penitentiary isolation from the perspective of rejecting the idea of compulsory rehabilitation]. *Acta Universitatis Wratislaviensis* 39, s. 117–129.
- Knychalska-Karwan Z. (2009). *Stomatologia wieku podeszłego* [Elderly dentistry]. Lublin: Wydawnictwo Czelej.
- Kopczyńska E. (2021). *Jedzenie i inne rzeczy. Antropologia zmiany w systemach żywnościowych* [Food and other things. The anthropology of change in food systems]. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Korzycka M. i Wojciechowski P. (2017). *System prawa żywnościowego* [Food law system]. Warszawa: Wolters Kluwer.

- Królikowski M. i Szczucki K. (2016a). 'Art. 40'. W M. Safjan i L. Bosek (red.) *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86* [Constitution of the Republic of Poland. Volume I. A commentary on art. 1–86.]. Warszawa: C.H. Beck, s. 974–990.
- Królikowski M. i Szczucki K. (2016b). 'Art. 41'. W M. Safjan i L. Bosek (red.) *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86* [Constitution of the Republic of Poland. Volume I. A commentary on art. 1–86.]. Warszawa: C.H. Beck, s. 990–1006.
- Kwieciński A. (2013). 'Prawne i aksjologiczne założenia systemu odpowiedzialności dyscyplinarnej skazanych. Refleksje na tle art. 142 KKW' [Legal and axiological assumptions of the system of disciplinary liability of convicts. Reflections on the background of art. 142 of the Executive Penal Code]. W I. Sepioło (red.) *Nullum crimen sine lege*. Warszawa: C.H. Beck, s. 409–420.
- Lachowski J. (2021a). 'Art. 67'. W J. Lachowski (red.) *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz* [Executive Penal Code. A commentary.]. Warszawa: C.H. Beck, s. 356–360.
- Lachowski J. (2021b). 'Art. 4'. W J. Lachowski (red.) *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz* [Executive Penal Code. A commentary.]. Warszawa: C.H. Beck, s. 26–32.
- Lasocik Z. (2006). 'Teoria i praktyka penitencjarna a perspektywy systemu więziennego' [Penitentiary theory and practice and the prospects of the prison system]. W H. Machel i M. Paliwoda, M. Spryszyńska (red.) *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w Polsce – w poszukiwaniu skuteczności* [Execution of the imprisonment sentence in Poland – in search of effectiveness]. Gdańsk: Wydawnictwo UG, s. 29–39.
- Lelental S. (1992). *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w zakładach karnych dla recydywistów* [Execution of imprisonment in prisons for recidivists]. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Lelental S. (2010). 'Cel wykonywania kary pozbawienia wolności oraz warunki i środki jego realizacji w świetle art. 67 k.k.w.' [The purpose of the execution of the penalty of deprivation of liberty as well as the conditions and means of its implementation in the light of Art. 67 of the Executive Penal Code]. W V. Konarska-Wrzošek, J. Lachowski i J. Wójcikiewicz (red.) *Węzłowe problemy prawa karnego, kryminologii i polityki kryminalnej. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Andrzejowi Markowi* [Key problems of criminal law, criminology and criminal policy. A commemorative book offered to Professor Andrzej Marek]. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 863–872.
- Lelental S. (2020). *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz* [Executive Penal Code. A commentary.]. Warszawa: C.H. Beck.
- Lévi-Strauss C. (1965). 'Le triangle culinaire' [The culinary triangle]. *L'Arc* 26, s. 19–29.
- Machel M. (2003). *Więzienie jako instytucja karna i resocjalizacyjna* [Prison as a penal and rehabilitation institution]. Gdańsk: Wydawnictwo Arche.
- Maio G.R., Haddock G. i Verplanken B. (2018). *The Psychology of Attitudes and Attitude Change*. London: SAGE.
- Mannheim K. (1951). *Freedom, Power and Democratic Planning*. New York: Routledge.

- Migdał J. (2008). 'Perspektywa kary pozbawienia wolności w polskim systemie penitencjarnym' [The perspective of the penalty of imprisonment in the Polish penitentiary system]. *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych* 12(1), s. 267–280.
- Migdał J. (2011). 'Resocjalizacja czy integracja – wykonywanie kary pozbawienia wolności w świetle Europejskich Reguł Więziennych z 2006 r.' [Rehabilitation or integration – execution of the penalty of deprivation of liberty in the light of the European Prison Rules of 2006]. W B. Stańdo-Kawecka i K. Krajewski (red.) *Problemy penologii i praw człowieka na początku XXI stulecia. Księga poświęcona pamięci Profesora Zbigniewa Hołdy* [Penology and human rights problems at the beginning of the 21st century. Book dedicated to the memory of Professor Zbigniew Hołda]. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 435–452.
- Mrozek K. (2018). 'Reguły Nelsona Mandeli' [Nelson Mandela Rules]. *Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego* 48, s. 169–182.
- Niełaczna M. i Klaus W. (2008). 'Wykonywanie przez polskie władze zaleceń europejskiego komitetu do spraw zapobiegania torturom oraz niehumanemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu (CPT). Raport z badań' [Implementation by the Polish authorities of the recommendations of the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT). Research report]. W W. Klaus i M. Niełaczna (red.) *Przestrzeganie praw osób pozbawionych wolności. O monitorowaniu jednostek penitencjarnych* [Respecting the rights of persons deprived of liberty. On monitoring penitentiary units]. Warszawa: Stowarzyszenie Interwencji Prawnej, s. 135–200.
- Nowacki W. (2018). 'Krótka, a jakże bogata historia ziemniaka w Polsce po II wojnie światowej' [Short but rich history of potato in Poland after World War II]. W J. Nowosielska-Sobel, G. Strauchold i R. Nowakowski (red.) *„Jabłko zaś ziemne, a po terazniejszymu kartofle”. Znaczenie ziemniaka w Europie i na ziemiach polskich ze szczególnym uwzględnieniem Dolnego Śląska w kontekście historii i teraźniejszości* [„Earth apples, and now potatoes”: The significance of the potato in Europe and in Poland, with particular emphasis on Lower Silesia in the context of history and the present]. Kraków: Księgarnia Akademicka, s. 35–56.
- Nowicki M.A. (2021). *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka* [Around the European Convention. A commentary on the European Convention on Human Rights]. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Ogden J. (2010). *The Psychology of Eating. From Healthy to Disordered Behavior*. Malden MA: Wiley-Blackwell.
- Pawela S. (1999). *Kodeks karny wykonawczy. Praktyczny komentarz z indeksem* [Executive Penal Code. Practical commentary with the index]. Warszawa: Wydawnictwo Zrzeszenia Prawników Polskich.
- Pizarro J.M. i Narag R.E. (2008). 'Supermax prisons. What we know, what we do not know, and where we are goin'. *The Prison Journal* 88(1), s. 23–42.

- Płatek M. (2007). 'Zadania polskiej polityki penitencjarnej w świetle Europejskich Reguł Więziennych' [Tasks of the Polish penitentiary policy in the light of the European Prison Rules]. *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych* 11(1), s. 261–281.
- Płatek M. (2009). 'Wybrane zasady i instytucje Kodeksu karnego wykonawczego z 1997 roku w świetle Europejskich Reguł Więziennych z 11 stycznia 2006 r.' [Selected principles and institutions of the 1997 Executive Penal Code in the light of the European Prison Rules of January 11, 2006]. W S. Leleńtal i G.B. Szczygieł (red.) *X lat obowiązywania Kodeksu karnego wykonawczego* [X years of the Executive Penal Code]. Białystok: Wydawnictwo Temida 2, s. 105–128.
- Płatek M. (2013). 'Istota i znaczenie Europejskich Reguł Więziennych (ERW–2006) z perspektywy pracy funkcjonariuszy więziennych' [The essence and significance of the European Prison Rules (EPR–2006) from the perspective of prison officers' work]. W A. Rzepliński, I. Rzeplińska, M. Niełacna i P. Wiktorska (red.) *Pozbawienie wolności – funkcje i koszty. Księga Jubileuszowa Profesora Teodora Szymanowskiego* [Deprivation of liberty – functions and costs. Jubilee book of Professor Teodor Szymanowski]. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 822–855.
- Pławski S. (1968). *Prawo penitencjarne* [Penitentiary law]. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Poklewska-Kozieł K. (1986). 'Prawa osób pozbawionych wolności (skazanych i tymczasowo aresztowanych)' [The rights of persons deprived of liberty]. *Studia Prawnicze* 1–2, s. 161–198.
- Popławski H. (1984). *Prawo penitencjarne* [Penitentiary law]. Gdańsk: Wydawnictwo UG.
- Porowski M. (1992). 'Ludzkie prawa więźniów' [Prisoners' human rights]. *Ethos* 17(1), s. 164–178.
- Postulski K. (2013). 'Wykonanie orzeczeń karnych w aspekcie zasady humanitaryzmu i poszanowania godności ludzkiej skazanego' [Enforcement of criminal courts judgements of guilty in light of the principles of humanity and human dignity of convicts]. *Palestra* 11–12, s. 155–167.
- Postulski K. (2017). *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz* [Executive Penal Code. A commentary]. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Puhl R.M. i Schwartz M.B. (2003). 'If you are good you can have a cookie: The link between childhood food rules and adult eating behavior'. *Eating Behaviors* 4(3), s. 283–293.
- Radzinowicz L. (1936). 'Zagadnienie kar dyscyplinarnych w nowoczesnym ustroju więziennym' [The problem of disciplinary punishments in the organization of modern penitentiary]. *Przegląd Więziennictwa Polskiego* 1(1) s. 19–44.
- Reid M. (2015). 'The culture of mass incarceration: Why "locking them up and throwing away the key" isn't a humane or workable solution for society, and how prison conditions and diet can be improved'. *University of Maryland Law Journal of Race, Religion, Gender and Class* 15(2), s. 251–292.

- Rożdżeński W. (2019). ‘Niewłaściwe wyżywienie jako podstawa odpowiedzialności podmiotu leczniczego’ [Improper nutrition as a basis of responsibility of a medical entity]. *Przegląd Prawa Medycznego* (2)2, s. 71–98.
- Rzepkowska A. (2010). ‘Zrobić coś z niczego. O sposobach odżywiania w warunkach zesłania do ZSRR’ [To make something out of nothing. About nutrition in the reality of deportation to the Soviet Union]. W R. Stoličná i A. Drożdż (red.) *Historie kuchenne. Rola i znaczenie pożywienia w kulturze* [History of the cuisine. The role and importance of food in culture]. Cieszyn, Katowice: Wydawnictwo UŚ, s. 86–98.
- Sarnecki P. (2016). ‘Art. 40’. W L. Garlicki i M. Zubik (red.) *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. II. Art. 30–86* [The Constitution of the Republic of Poland. A commentary. II. Art. 30–86]. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, s. 207–210.
- Satter E. (2007). ‘Hierarchy of food needs’. *Journal of Nutrition Education & Behavior (Supplement)* 39(5), s. 187–188.
- Schabas W.A. (2015). *The European Convention on Human Rights. A Commentary*. Oxford: Oxford University Press.
- Sexton L. (2015). ‘Penal subjectivities: Developing a theoretical framework for penal consciousness’. *Punishment & Society* 17(1), s. 114–136.
- Simanovic T. i Gosev M. (2019). ‘Is food more than a means of survival? An overview of the Balkan prison systems’. *Appetite* 143, s. 1–10.
- Sitarz O. i Jaworska-Wieloch A. (2017). ‘Prawo do praktyk religijnych osób osadzonych w areszcie śledczym i odbywających karę pozbawienia wolności w teorii i praktyce penitencjarnej’ [The right of inmates of remand prisons and penitentiary facilities to religious observance in penitentiary theory and practice]. *Archiwum Kryminologii* 39, s. 117–148.
- Sitarz O., Jaworska-Wieloch A. i Hanc J. (2022). ‘Obowiązek zgolenia brody? (Nie) uzasadnione naruszenie wolności uzewnętrzniania religii przez osoby pozbawione wolności (rozważania na tle wyroku Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 24 kwietnia 2018 r., I ACa 1217/17) [Obligation to shave the beard – (Un) justified violation of the freedom to manifest religion by persons deprived of liberty (considerations in the light of the Judgment of the Court of Appeal in Kraków of 24th April 2018, I ACa 1217/17)]. *Forum Prawnicze* 1(69), s. 29–54.
- Smoyer A.B. i Lopes G. (2017). ‘Hungry on the inside: Prison food as concrete and symbolic punishment in a women’s prison’. *Punishment & Society* 19(2), s. 240–255.
- Sobczak W. (2012). ‘Art. 7’. W R. Wieruszewski (red.) *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich (Osobistych) i Politycznych. Komentarz* [International Covenant on Civil (Personal) and Political Rights. A commentary]. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 168–195.
- Sobecki T. (2021). *Prawa więźniów w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej. Analiza konstytucyjnoprawna* [Prisoners’ rights in the United States of America. Constitutional and legal analysis]. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

- Spanos A.J. (2014). 'The eighth amendment and nutraloaf: A recipe for disaster'. *Journal of Contemporary Health Law and Policy* 30(1), s. 222–248.
- Srogosz T. (2020). 'Prawo do (odpowiedniej) żywności w prawie międzynarodowym publicznym' [The right to (adequate) food in international public law]. W I. Kraśnicka (red.) *Prawo międzynarodowe. Teoria i praktyka* [International public law. Theory and practice]. Warszawa: C.H. Beck, s. 193–205.
- Stańdo-Kawecka B. (2007). 'Cele wykonywania kary pozbawienia wolności w krajach europejskich' [Purposes of the execution of the imprisonment sentence in European countries]. *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych* 11(1), s. 295–312.
- Stańdo-Kawecka B. (2020). *Polityka karna i penitencjarna między punitywizmem i menedżeryzmem* [Penal and penitentiary policy between punitivism and managerialism]. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Stępień J. (1979) (red.). *Listy do Tesaloniczan i Pasterskie. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* [Letters to the Thessalonians and Pastoral Letters. Introduction, translation from the original and commentary]. Poznań-Warszawa: Pallottinum.
- Szczepaniak P. (2008). 'Oddziaływania penitencjarne na więźniów w świetle współczesnej pedagogiki i penitencjarystyki' [Penal influences on prisoners in the light of contemporary pedagogics and penal studies]. W Z. Jasiński, A. Kurek i D. Widelak (red.) *W dziewięćdziesięciolecie polskiego więziennictwa. Księga jubileuszowa* [In the ninetieth anniversary of the Polish prison system. Jubilee book]. Opole: Wydawnictwo UO, s. 151–188.
- Szczygieł G.B. (2002). *Spółeczna readaptacja skazanych w polskim systemie penitencjarnym* [Social readaptation of prisoners in the Polish penitentiary system]. Białystok: Wydawnictwo Temida 2.
- Szczygieł G.B. (2009). 'Zasada poszanowania godności skazanego a przełudnienie zakładów karnych' [The principle of respect for the dignity of the convict and overcrowding of prisons]. W S. Lelental i G.B. Szczygieł (red.) *X lat obowiązywania Kodeksu karnego wykonawczego* [X years of the Executive Penal Code]. Białystok: Wydawnictwo Temida 2, s. 135–146.
- Szczygieł G.B. (2014). 'Postępowanie dyscyplinarne w Kodeksie karnym wykonawczym a Europejskie Reguły Więzienne z 2006 r.' [Disciplinary procedures in the Penal Executive Code in the light of the 2006 European Prison Rules]. *Białostockie Studia Prawnicze* 15, s. 211–224.
- Szojda D. (2009). 'Drugi list do Tesaloniczan. Komentarz' [Second epistle to the Thessalonians. A commentary]. W M. Peter i M. Wolniewicz (red.) *Biblia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu* [The Holy Bible. Old Testament and New Testament]. Warszawa: Wydawnictwo Święty Wojciech, s. 431–436.
- Szulc T. (2016) (red.). *Hodowla zwierząt* [Animal breeding]. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego.
- Szwejkowska M.M. (2019). *System kar dyscyplinarnych wobec osadzonych odbywających karę pozbawienia wolności* [System of disciplinary penalties for inmates serving a sentence of imprisonment]. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

- Szydło M. (2016). 'Art. 31'. W M. Safjan i L. Bosek (red.) *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86* [Constitution of the Republic of Poland. Volume I. A commentary on art. 1–86]. Warszawa: C.H. Beck, s. 751–818.
- Szymanowski T. (1968). 'Sposób i warunki odbywania kary pozbawienia wolności w świetle opinii więźniów młodocianych w Polsce' [The manner and conditions of serving the sentence of imprisonment in the light of the opinion of juvenile prisoners in Poland]. *Studia Socjologiczne* 3–4, s. 345–363.
- Szymanowski T. (1995). 'Międzynarodowe standardy wykonywania kary pozbawienia wolności i ich respektowanie w polskim systemie penitencjarnym' [International standards of the execution of the penalty of deprivation of liberty and their respect in the Polish penitentiary system]. *Przegląd Więziennictwa Polskiego* 50, s. 5–30.
- Szymanowski T. (2006). 'Godność sprawcy przestępstwa w nowym prawie karnym' [The dignity of the offender in the new criminal law]. *Przegląd Więziennictwa Polskiego* 10, s. 29–34.
- Szymanowski T. (2017). *Prawo karne wykonawcze z elementami polityki karnej i penitencjarnej* [Executive penal law with elements of penal and penitentiary policy]. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Szymanowski T. (2019). 'Problemy więziennictwa w Polsce współczesnej' [The problems of the prison system in contemporary Poland]. W W. Klaus, D. Woźniakowska-Fajst, P. Wiktorska i K. Buczkowski (red.) *Po co nam kryminologia? Księga jubileuszowa Profesora Ireny Rzeplińskiej* [Why do we need criminology? Jubilee book of Professor Irena Rzeplińska]. Warszawa: Wydawnictwo INP PAN, s. 481–490.
- Szymanowski T. i Górski J. (1982). *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w świetle wyników badań* [Execution of imprisonment in the light of research results]. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Szymanowski T. i Świda Z. (1998). *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz* [Executive Penal Code. A commentary]. Warszawa: Wydawnictwo Librata.
- Szymczak M. (1992a) (red.). *Słownik języka polskiego. L–P* [Dictionary of the Polish language. L–P]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Szymczak M. (1992b) (red.). *Słownik języka polskiego. A–K* [Dictionary of the Polish language. A–K]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Śliwowski J. (1976). 'Tymczasowy regulamin wykonywania kary pozbawienia wolności i jej ocena' [Temporary regulations on the execution of the penalty of imprisonment and its assessment]. *Państwo i Prawo* 10, s. 34–51.
- Śliwowski J. (1980). 'O potrzebie nowych regulaminów penitencjarnych' [About the need for new penitentiary regulations]. *Państwo i Prawo* 2, s. 72–85.
- Śniadach O. (2017). 'Czy potrzebujemy prawa do żywności?' [Do we need the right to food?]. *Gdańskie Studia Prawnicze* 38, s. 279–288.
- Śniadach O. (2020). 'Prawa człowieka a bezpieczeństwo żywnościowe jako cel Agendy 2030' [Human rights and food security as a goal of the 2030 Agenda]. W D. Bieńkowska i R. Kozłowski (red.) *Prawa człowieka i zrównoważony*

- rozwój. *Konwergencja czy dywergencja idei i polityki* [Human rights and sustainability. Convergence or divergence of ideas and policy]. Warszawa: C.H. Beck, s. 161–171.
- Testoni I., Marrella F., Biancalani G., Cottone P., Alemanno F., Mamo D. i Grassi L. (2020). 'The value of dignity in prison: A qualitative study with life convicts'. *Behavioral Sciences* 10(6), s. 1–11.
- Theroux A. (2017). *Einstein's Beets. An Examination of Food Phobias*. Seattle WA: Fantagraphics Books.
- Tischner J. (1982). *Etyka Solidarności* [Ethics of Solidarity]. Paryż: Spotkania.
- Tomporek A. (2009). 'Humanitaryzm w postępowaniu wykonawczym' [Humanitarianism in the executive penal proceedings]. W S. Lelental i G.B. Szczygieł (red.) *X lat obowiązywania Kodeksu karnego wykonawczego* [X years of the Executive Penal Code]. Białystok: Wydawnictwo Temida 2, s. 295–321.
- Tuleja P. (2019). 'Art. 31'. W P. Tuleja (red.) *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz* [The Constitution of the Republic of Poland. A commentary]. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 114–119.
- Vanhouche A.-S. (2015). 'Acceptance or refusal of convenience food in present-day prison'. *Appetite* 94, s. 47–53.
- Vanhouche A.-S. (2019). 'Food trust in low trust environments. Negotiating food trust in belgian prisons'. *Appetite* 142, s. 1–8.
- Walczak S. (1992). *Postępowanie ze skazanymi w polskim systemie penitencjarnym* [Proceedings with convicts in the Polish penitentiary system]. Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Walker A. (2005). 'In the absence of food. A case of rhythmic loss and spoiled identity for patients with percutaneous endoscopic gastronomy feeding tubes'. *Food Culture and Society* 8(2), s. 161–180.
- Wojtyczek K. (1999). 'Zasada proporcjonalności jako granica prawa karania' [The principle of proportionality as the limit of the law of punishment]. *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych* 3(2), s. 33–51.
- Wołowicz M. (1988). 'Nagrody i środki dyscyplinarne' [Awards and disciplinary penalties]. W P. Wierzbicki (red.) *Rozwój penitencjarystyki w PRL. Wybrane problemy* [The development of penitentiary in the Polish People's Republic. Selected problems]. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, s. 464–493.
- Wójcik A. (2007). 'O karaniu i nagradzaniu' [About punishing and rewarding]. *Forum Penitencjarne* 10(8), s. 11.
- Wróbel-Chmiel A. (2017). 'Nagrody i kary dyscyplinarne w praktyce penitencjarnej, a poczucie sensu życia więźniów długoterminowych' [Awards and penalties in penitentiary practice and a sense of meaning of life convicts sentenced for a long-term penalty]. *Przegląd Więziennictwa Polskiego* 97, s. 19–38.
- Wzorek D.J. (2019). 'Po co nam więzienie? Analiza antynaturalistycznej myśli penologicznej w perspektywie praw człowieka' [Why do we need prison? Analysis of anti-naturalistic penological thought from the perspective of human rights]. W A. Nawój-Śleszyński i A. Leszczyńska (red.) *Współczesne problemy i perspek-*

- tywy więziennictwa [Contemporary problems and perspectives of the prison system]. Łódź: Wydawnictwo UŁ, s. 267–276.
- Zgoliński I. (2021a). ‘Art. 143’. W J. Lachowski (red.) *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz* [Executive Penal Code. A commentary]. Warszawa: C.H. Beck, s. 552–554.
- Zgoliński I. (2021b). ‘Art. 145’. W J. Lachowski (red.) *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz* [Executive Penal Code. A commentary]. Warszawa: C.H. Beck, s. 556–561.
- Ziegler J., Golay C., Mahon C. i Way S.-A. (2011). *The Fight for the Right to Food. Lessons Learned*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.

Akty prawne i dokumenty międzynarodowe

- Dekret Naczelnika Państwa z dnia 8 lutego 1919 r. w sprawie tymczasowych przepisów więziennych, Dz.P.P.P. z 119 r. Nr 15, poz. 202 [Decree of the Chief of State of February 8, 1919 on temporary prison regulations, Journal of Laws of the Polish State of 1919 No. 15, item 202].
- Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 r., Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950, Journal of Laws of 1993 No. 61, item 284].
- Europejska Konwencja o zapobieganiu torturom oraz niehumanemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu z 26 listopada 1989 r., Dz.U. z 1995 r. Nr 46, poz. 238 [European Convention for the Prevention of Torture, and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment of 26 November 1989, Journal of Laws of 1995 No. 46, item 238].
- Instrukcja w sprawie regulaminu więziennego* (1945). Warszawa: Drukarnia Więzienia Mokotów.
- Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej, Dz.Urz. UE C 83 z 30 marca 2010 r. [Charter of Fundamental Rights of the European Union, Journal of EU C 83 of March 30, 2010].
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 [Constitution of the Republic of Poland of April 2, 1997, Journal of Laws of 1997 No. 78, item. 483].
- Konwencja w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanego lub poniżającego traktowania lub karania z 10 grudnia 1984 r., Dz.U. z 1989 r. Nr 63, poz. 378 [Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment of December 10, 1984, Journal of Laws of 1989 No. 63, item 378].
- Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z dnia 16 grudnia 1966 r., Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169 [International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of December 16, 1966, Journal of Laws of 1977 No. 38, item 169].

- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z 16 grudnia 1966 r., Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167 [International Covenant on Civil and Political Rights of December 16, 1966, Journal of Laws of 1977 No. 38, item 167].
- ONZ (2015). Wzorcowe reguły minimalne Organizacji Narodów Zjednoczonych dotyczące postępowania z więźniami (Reguły Mandeli), rezolucja Narodów Zjednoczonych A/RES/70/175 [United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules), resolution adopted by the General Assembly A/RES/70/175], Bip.brpo.gov.pl. Dostęp online: https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Reguly_Mandeli.pdf [11.05.2022].
- Recommendation Rec (2006)2-version of the Committee of Ministers to Member States of the Council of Europe on the European Prison Rules, adopted by the Committee of Ministers on January 11, 2006 at the 952 meeting of the ministers' deputies, revised and supplemented by the Committee of Ministers on July 1, 2020 at the 1380th meeting of the Ministers' Deputies (2006).
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 14 sierpnia 2003 r. w sprawie prowadzenia oddziaływań penitencjarnych w zakładach karnych i aresztach śledczych, Dz.U. z 2013 r., poz. 1067 [Ordinance of the Minister of Justice of August 14, 2003 on penitentiary treatment in prisons and pre-trial detention centers, Journal of Laws of 2003, item 1067].
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 19 lutego 2016 r. w sprawie wyżywienia osadzonych w zakładach karnych i aresztach śledczych, Dz.U. z 2016 r., poz. 302 [Ordinance of the Minister of Justice of February 19, 2016 on feeding inmates in prisons and remand centers, Journal of Laws of 2016, item 302].
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 grudnia 2016 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności, Dz.U. z 2016 r., poz. 2231 [Ordinance of the Minister of Justice of December 21, 2016 on the organizational and order rules for the execution of the penalty of deprivation of liberty, Journal of Laws of 2016, item 2231].
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 września 2003 r. w sprawie określenia wartości dziennej normy żywienia oraz rodzaju diet wydawanych osobom osadzonym w zakładach karnych i aresztach śledczych, Dz.U. z 2003 r. Nr 167, poz. 1633 [Ordinance of the Minister of Justice of September 2, 2003 on the value of the daily food standard and the type of diets issued to prisoners in prisons and pre-trial detention centers, Journal of Laws of 2003 No. 167, item 1633].
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 czerwca 1931 r. w sprawie regulaminu więziennego, Dz.U. z 1931 r. Nr 71, poz. 577 [Ordinance of the Minister of Justice of June 20, 1931 on prison regulations, Journal of Laws of 1931 No. 71, item 577].
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 25 sierpnia 2003 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności, Dz.U. z 2003 r. Nr 152, poz. 1493 [Ordinance of the Minister of Justice of August 25, 2003 on the organizational and order regulations for the execution of the penalty of deprivation of liberty, Journal of Laws of 2003 No. 152, item 1493].

Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks karny wykonawczy, Dz.U. z 1969 r. Nr 13, poz. 98 [The Act of April 19, 1969 Executive Penal Code, Journal of Laws of 1969 No. 13, item 98].

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy, t.j. Dz.U. z 2021 r., poz. 53 [The Act of June 6, 1997 Executive Penal Code, Journal of Laws of 2021, item 53].

Ustawa z dnia z 26 lipca 1939 r. o organizacji więziennictwa, Dz.U. z 1939 r. Nr 68, poz. 457 [Act of July 26, 1939 on the organization of the prison system, Journal of Laws of 1939 No. 68, item 457].

Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 19 maja 1981 r. w sprawie zmiany tymczasowego regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności, Dz.U. M.S. z 30 czerwca 1981 r. Nr 2, poz. 11 [Order of the Minister of Justice of May 19, 1981 on changes to the temporary regulations for the execution of the penalty of deprivation of liberty, Journal of Laws of the Ministry of Justice of June 30, 1981 No. 2, item 11].

Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 25 stycznia 1974 r. w sprawie regulamin wykonywania kary pozbawienia wolności, Dz.U. M.S. z dnia 2 marca 1974 r. Nr 2, poz. 6 [Order of the Minister of Justice of January 25, 1974 on the regulations for the execution of the penalty of deprivation of liberty, Journal of Laws of the Ministry of Justice of March 2, 1974 No. 2, item 6].

Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 lutego 1966 r. w sprawie regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności, Dz.U. M.S. z dnia 31 marca 1966 r. Nr 2, poz. 12 [Order of the Minister of Justice of February 7, 1966 on the regulations for the execution of the penalty of deprivation of liberty, Journal of Laws of the Ministry of Justice of March 31, 1966 No. 2, item 12].

Zarządzenie Nr 20/2022 Dyrektora Zakładu Karnego w Dębicy z dnia 31 maja 2022 r. w sprawie porządku wewnętrznego w Zakładzie Karnym w Dębicy [Regulation No. 20/2022 of the Director of the Correctional Institution in Dębica of May 21, 2022 on the internal order in the Correctional Institution in Dębica] (2022). Dostęp online: https://bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/ZK_Debica/porzadek.pdf [12.07.2022].

Zarządzenie Nr 28/2021 Dyrektora Zakładu Karnego w Tarnowie-Mościcach z dnia 27 lipca 2021 r. w sprawie porządku wewnętrznego Zakładu Karnego w Tarnowie-Mościcach [Regulation No 28/2021 of the Director of the Correctional Institution in Tarnów-Mościce of July 27, 2021 on the internal order in the Correctional Institution in Tarnów-Mościce] (2021). Dostęp online: https://bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/ZK_Tarnow_Moscice/Zarzadzenie%2028%20PORZADEK%20WEWNĘTRZNY.pdf [12.07.2022].

Zarządzenie Nr 3/2017 Dyrektora Zakładu Karnego w Herbach z dnia 12 stycznia 2017 r. w sprawie porządku wewnętrznego w Zakładzie Karnym w Herbach [Regulation No. 3/2017 of the Director of the Correctional Institution in Herby of January 12, 2017 on the internal order in the Correctional Institution in Herby] (2017). Dostęp online: https://bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/ZK_Herby/Porzadek_wewnetrzny.pdf [12.07.2022].

- Zarządzenie Nr 31/2018 Dyrektora Zakładu Karnego w Pińczowie z dnia 23 maja 2018 r. w sprawie ustalenia porządku wewnętrznego dla oddziału typu otwartego w Zakładzie Karnym w Pińczowie [Regulation No 31/2018 of the Director of the Correctional Institution in Pińczów of May 26, 2018 on the internal order for an open-type unit in the Correctional Institution in Pińczów]. Dostęp online: https://bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/ZK_Pinczow/Porzadek%20-%20otwarty,%20tekst%20jednolity.pdf [12.07.2022].
- Zarządzenie Nr 37/2018 Dyrektora Zakładu Karnego w Gorzowie Wielkopolskim z dnia 3 października 2018 r. w sprawie porządku wewnętrznego w oddziale dla młodocianych i dorosłych odbywających karę pozbawienia wolności po raz pierwszy [Regulation No. 37/2018 of the Director of the Correctional Institution in Gorzów Wielkopolski of October 3, 2018 on the internal order in the Correctional Institution in the unit for juveniles and adults serving a sentence of imprisonment for the first time] (2018). Dostęp online: https://bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/ZK_Gorzow_Wlkp/Porzadek%20wewnetrzny%20ZK.pdf [12.07.2022].
- Zarządzenie Nr 67/2018 Dyrektora Zakładu Karnego Nr 1 we Wrocławiu w z dnia 28 sierpnia 2018 r. w sprawie porządku wewnętrznego [Regulation No 67/2018 of the Director of the Correctional Institution No 1 in Wrocław of August 28, 2018 on the internal order in the Correctional Institution No 1 in Wrocław] (2018). Dostęp online: https://bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/ZK_Wroclaw1/Porzadek_wewnetrzny/zarzadzenie_nr_067-2018_z_28-08-2018_zal-1_porzadek_wewn.pdf [12.07.2022].

Orzecnictwo

- United States Court for the Oregon [USCO] (1990), Law.justia.com. Dostęp online: <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp/745/623/1612427/> [11.05.2022].
- United States Court of Appeals for the Eleventh Circuit [USCA] (1985), Law.justia.com. Dostęp online: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F2/774/1567/10797/> [11.05.2022].
- United States Court of Appeals for the Ninth Circuit [USCA] (1989), Law.justia.com. Dostęp online: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F2/876/896/67832/> [11.05.2022].
- United States Court of Appeals for the Ninth Circuit [USCA] (1993), Law.justia.com. Dostęp online: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F3/12/1444/528315/> [11.05.2022].
- United States Court of Appeals for the Seventh Circuit [USCA] (2012), Law.justia.com. Dostęp online: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca7/11-2811/11-2811-2012-03-27.html> [11.05.2022].
- United States Court of Appeals for the Sixth Circuit [USCA] (2002), Aeale.org. Dostęp online: <https://www.aeale.org/law/2003JBAN/gvg.html> [11.05.2022].
- United States Supreme Court [USSC] (1974), Supreme.justia.com. Dostęp online: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/418/539/> [11.05.2022].

- United States Supreme Court [USSC] (1978), Supreme.justia.com. Dostęp online: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/437/678/#T7> [11.05.2022].
- United States Supreme Court [USSC] (1981), Supreme.Justia.com. Dostęp online: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/452/337/#369> [11.05.2022].
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Szczecinie z dnia 5 listopada 2015 r. I ACa 553/15 [553/15] [Judgenemt of the Court of Appeal in Szczecin of November 5, 2015, 553/15] (2015). LEX no. 2009612.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 31 marca 2015 r., U 6/14 [6/14] [Judgment of the Constitutional Tribunal of March 31, 2015, 6/14] (2015). LEX no. 1661665
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 26 maja 2008 r., SK 25/07 [25/07] [Judgment of the Constitutional Tribunal of May 26, 2008, 25/07] (2008). LEX no. 380071.

Źródła internetowe

- BuzzFeedVideo (2015). *Is this Prison Food Cruel and Unusual?*, Youtube.com. Dostęp online: <https://www.youtube.com/watch?v=1bei7vlf56w> [11.05.2022].
- Cho E.M. (2019a). *NUTRALOAF –Disciplinary Loaf – Prison Punishment Food – Recipe #1: Illinois*, Youtube.com. Dostęp online: <https://www.youtube.com/watch?v=pXus8Zeou7I> [11.05.2022].
- Cho E.M. (2019b). *NUTRALOAF Disciplinary Loaf – Prison Punishment Food – Recipe #2: Ohio*, Youtube.com. Dostęp online: <https://www.youtube.com/watch?v=SwB0TbFhrCM> [11.05.2022].
- Ciszak P. (2021). *Więźniowie kosztują budżet miliardy rocznie. Ma być taniej, bo więcej osadzonych dostanie bransoletę* [Prisoners cost the budget billions a year. It will be cheaper because more prisoners will get the bracelet], Money.pl. Dostęp online: <https://www.money.pl/gospodarka/wiezniowie-kosztuja-budzet-miliardy-rocznie-ma-byc-taniej-bo-wiecej-osadzonych-dostanie-bransolete-6700836201901024a.html> [22.07.2022].
- Cunningham B. (b.d.). *Last Meals. The Choice of the Final Meal Contains a Curious Paradox: Why Mark the End of a Life with the Stuff that Fuels it?*, Laphamsquarterly.org. Dostęp online: <https://www.laphamsquarterly.org/death/last-meals> [11.05.2022].
- Maricopa County Sheriff's Office [MCSO] (2010). *Baby Gabriel Mother Elizabeth Johnson Becomes a Management Issue in Jail*, Web.archive.org. Dostęp online: https://web.archive.org/web/20100612214028/http://mcso.org/include/pr_pdf/Elizabeth%20Johnson%20%20News%20Release.pdf [11.05.2022].
- McKinley J. (2015). *New York Prisons Take an Unsavory Punishment Off the Table*. The New York Times. Dostęp online: <https://www.nytimes.com/2015/12/18/nyregion/new-york-prisons-take-an-unsavory-punishment-off-the-table.html> [11.05.2022].
- Najwyższa Izba Kontroli [NIK] (2019). *Życie po więzieniu [Life after prison]*, Nik.gov.pl. Dostęp online: <https://www.nik.gov.pl/aktualnosci/pomoc-spoeczna-dla-bylych-osadzonych.html> [22.07.2022].

- Potulice (b.d.). *Dokumenty zbioru witryn – Zakład Karny Potulice* [Site collection documents – Correctional Facility Potulice], Bip.sw.gov.pl. Dostęp online: <https://www.bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/Forms/AllItems.aspx?RootFolder=%2FSiteCollectionDocuments%2FZK%5FPotulice> [11.05.2022].
- Starzewski Ł. (2019). *Wydawanie posiłków więźniom przez okienko w drzwiach celi narusza ich godność* [Dishing out meals to prisoners through the window in the cell door violates their dignity], Bip.brpo.gov.pl. Dostęp online: <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/rpo-wydawanie-posilkow-wiezniom-przez-okienko-w-drzwiach-celi-narusza-ich-godnosc> [22.07.2022].
- Starzewski Ł. (2020). *Służba Więzienna: wydawanie posiłków przez okienko w drzwiach celi – uzasadnione względami bezpieczeństwa* [Prison Service: Dishing out meals through the cell door – justified for security reasons], Bip.brpo.gov.pl. Dostęp online: <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/odpowiedz-dla-rpo-wydawanie-posilkow-przez-okienko-w-drzwiach-celi-zasadne> [22.07.2022].
- Starzewski Ł. (2022). *Więźniowie mają prawo do diet wegetariańskiej czy religijnych. Wystąpienie RPO do Służby Więziennej* [Prisoners are entitled to a vegetarian or religious diet. The Ombudsman's speech to the Prison Service], Bip.brpo.gov.pl. Dostęp online: <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/rpo-sw-wiezniowie-diety-wegetarianska-religijne> [22.07.2022].
- United States Court for the Oregon [USCO] (1990), Law.justia.com. Dostęp online: <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp/745/623/1612427/> [11.05.2022].
- United States Court of Appeals for the Eleventh Circuit [USCA] (1985), Law.justia.com. Dostęp online: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F2/774/1567/10797/> [11.05.2022].
- United States Court of Appeals for the Ninth Circuit [USCA] (1989), Law.justia.com. Dostęp online: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F2/876/896/67832/> [11.05.2022].
- United States Court of Appeals for the Ninth Circuit [USCA] (1993), Law.justia.com. Dostęp online: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/F3/12/1444/528315/> [11.05.2022].
- United States Court of Appeals for the Seventh Circuit [USCA] (2012), Law.justia.com. Dostęp online: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca7/11-2811/11-2811-2012-03-27.html> [11.05.2022].
- United States Court of Appeals for the Sixth Circuit [USCA] (2002), Aeale.org. Dostęp online: <https://www.aeale.org/law/2003JBAN/gvg.html> [11.05.2022].
- United States Supreme Court [USSC] (1974), Supreme.justia.com. Dostęp online: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/418/539/> [11.05.2022].
- United States Supreme Court [USSC] (1978), Supreme.justia.com. Dostęp online: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/437/678/#T7> [11.05.2022].
- United States Supreme Court [USSC] (1981), Supreme.justia.com. Dostęp online: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/452/337/#369> [11.05.2022].

Załącznik – Analiza jadłospisów ZK Potulice

Śniadania i kolacje

Rodzaj posiłku	Jadłospis P1 – bez potraw krwistych i podrobowych 214 jadłospisów z różnych miesięcy.	Jadłospis Pw – bez mięsa z rybami; 24 jadłospisy (09–18.01; 01–06.09; 24–31.08. 2020 r.).	Jadłospis Tp1 9 jadłospisów z różnych miesięcy.
Śniadanie	<u>elementy stałe:</u> - chleb - margaryna - herbata <u>oraz jedna z poniższych pozycji:</u> - kielbasa mortadela - kielbasa zwyczajna - kielbasa studencka - kielbasa biała - kielbasa biała oraz chrzan tarty (<i>Poniedziałek Wielkanocny</i>) - szynka tyrolska - „parówkowa” - „jarmarczna” - „podwawelska” - wędzonka prasowana - wędzonka prasowana oraz marmolada - pieczeń domowa - lanszmit - szprot w pomidorach - szprot w oleju - chudy twaróg - jajko gotowane na twardo oraz dżem - jajko gotowane na twardo oraz marmolada - jajko gotowane na miękko, dżem, placek drożdżowy (<i>Wielkanoc</i>) - 2 jajka gotowane na twardo oraz marmolada - ser topiony oraz dżem	<u>elementy stałe:</u> - chleb - margaryna - herbata (z cukrem albo bez) <u>oraz jedna z poniższych pozycji:</u> - twaróg chudy - ser żółty i marmolada - ser topiony i marmolada - ser fromage - jajko gotowane na twardo i marmolada albo dżem - paprykarz - sałatka rybna * <u>jeden raz pojawił się:</u> - dżem oraz herbata bez cukru	<u>elementy stałe:</u> - chleb - margaryna - woda mineralna <u>oraz jedna z poniższych pozycji:</u> - jabłka i marmolada - jabłka i dżem - pomidor i dżem
Kolacja	<u>elementy stałe:</u> - chleb - margaryna - kawa albo kawa z cukrem <u>oraz jedna z poniższych pozycji:</u> - paprykarz - kielbasa mortadela - kielbasa krakowska oraz keczup - kielbasa biała - kielbasa biała oraz mleko - „jarmarczna” - „podwawelska” - parówka - pieczeń domowa - wędzonka prasowana - szprot w pomidorach - twaróg chudy	<u>elementy stałe:</u> - chleb - margaryna - kawa <u>oraz jedna z poniższych pozycji:</u> - paprykarz - paprykarz i ogórek kiszony - sałatka rybna i ogórek kiszony - szprot w oleju - twaróg chudy - pasta z jajek - płatki owsiane na mleku oraz leczo warzywne z ryżem - płatki owsiane na mleku i pasta z jajek - zupa mleczna z płatkami owsianymi, sałatka makaronowa	<u>elementy stałe:</u> - chleb - margaryna - woda mineralna <u>oraz jedna z poniższych pozycji:</u> - 2 jajka gotowane na twardo i jabłka - 2 jajka gotowane na twardo i cebula świeża - 2 jajka gotowane na twardo i pomidor - twaróg chudy i jabłka

Kolacja cd.	- jajko gotowane na twardo oraz marmolada - ser topiony oraz marmolada albo dżem - zupa mleczna z płatkami owsianymi oraz marmolada - zupa mleczna z płatkami owsianymi oraz kielbasa mortadela - zupa mleczna z kaszką manną oraz dżem - zupa mleczna z kaszką manną oraz kielbasa mortadela - płatki owsiane na mleku oraz ser topiony i dżem - płatki owsiane na mleku oraz parówka - sałatka makaronowa - sałatka jarzynowa - sałatka rybna <u>* w ramach kolacji występowały także dwa odmienne od pozostałych posiłki:</u> - ryż z owocami oraz kawa - makaron z twarogiem oraz kawa z cukrem	- sałatka makaronowa <u>* w ramach kolacji występowały także posiłki odmienne od pozostałych:</u> - zupa mleczna z kaszką manną, soja w warzywach i kasza jęczmienna oraz kawa, - zupa mleczna z kaszką manną oraz zapiekanka ziemniaczana pod beszamelem oraz kawa - makaron z twarogiem oraz kawa z cukrem - soja w warzywach z makaronem i kawa z cukrem	- twaróg chudy i ogórki świeże - twaróg chudy i cebula świeża
------------------------	--	--	--

Obiady

Jadłospis P1

Do II dania podawana jest herbata.

I danie	II danie
- zupa krupnik - zupa ogórkowa z ziemniakami - zupa grochowa - zupa fasolowa - zupa ryżowa - zupa pieczarkowa z makaronem - zupa kapuśniak z kapusty białej - zupa kapuśniak z kiszonej kapusty - zupa rosół z makaronem - zupa pomidorowa z makaronem - zupa barszcz czerwony z makaronem albo bez - zupa barszcz ukraiński zabelany - zupa jarzynowa z makaronem - zupa grysikowa - zupa pejzanka - żurek	- groch po bretońsku z soją, chleb, herbata albo kompot (także w <i>Wielki Piątek</i>) - fasolka po bretońsku z kielbasą, ziemniaki gotowane - kotlet z fasoli w sosie grzybowym, ziemniaki gotowane, surówka z białej albo czerwonej kapusty albo z buraczka i ogórka, albo sałatka szwedzka, albo buraczki, albo mizeria z ogórka świeżego - kotlet ryżowy w sosie pieczeniowym, ziemniaki gotowane, surówka z kiszonej kapusty - leczko pieczarkowe z kielbasą i makaronem - 2 jajka w sosie musztardowym albo chrzanowym, ziemniaki gotowane, surówka z białej, czerwonej albo kiszonej kapusty, albo buraczki - sos pomidorowo-warzywno-mięsny, kasza jęczmienna, albo makaron - sos mięsno-warzywny, kasza jęczmienna, buraczki albo surówka z białej albo czerwonej kapusty, albo z buraczka i ogórka, albo buraczki - gulasz à la strogonow z ryżem albo kaszą jęczmienną - kotlet mięsno-ryżowy, ziemniaki gotowane, sos myśliwski, surówka z białej, czerwonej albo kiszonej kapusty, albo buraczki, albo sałatka szwedzka, albo surówka z ogórka świeżego, albo buraczka i ogórka, albo mizeria ze świeżego ogórka - kotlet mielony wieprzowy w sosie pieczeniowym albo pomidorowym, ziemniaki gotowane albo kasza jęczmienna, surówka z białej albo czerwonej kapusty, albo buraczki, albo sałatka szwedzka

	- pulpet gotowany, sos pieczarkowy albo pieczeniowy, ziemniaki gotowane, kasza jęczmienna albo kasza gryczana prażona, surówka z kapusty białej, czerwonej, albo kiszzonej, albo sałatka szwedzka, albo buraczki - zraz wołowy w sosie myśliwskim, ziemniaki gotowane, kapusta biała na słodko-kwaśno (<i>Wielkanoc</i>) - fish-burger, sos grzybowy albo pieczeniowy, ziemniaki gotowane, surówka z czerwonej kapusty - warzywa po chińsku z ryżem - kasza jęczmienna z warzywami
--	--

Jadłospis Pw

Do każdego posiłku podawana była herbata.

I danie	II danie
- zupa krupnik - zupa fasolowa - zupa rosół z makaronem - zupa pomidorowa z makaronem - zupa pieczarkowa z makaronem - zupa barszcz czerwony z makaronem - zupa jarzynowa z makaronem - zupa kapuśniak z kapusty białej - zupa kapuśniak z kapusty kiszzonej - zupa grochowa - zupa grysikowa - zupa ryżowa - zupa krupnik - zupa pejzanka	- groch po bretońsku z soją, chleb - kotlety sojowe w sosie pieczeniowym, kasza jęczmienna, surówka czerwonej albo kiszzonej kapusty - soja w warzywach, kasza jęczmienna, buraczki (lub bez) - warzywa po chińsku z ryżem - bigos z soją, ziemniaki gotowane - gulasz à la strogonow z soją i ryżem - sos pomidorowy z soją, kasza jęczmienna - kotlet ryżowy, sos myśliwski albo pieczeniowy, ziemniaki gotowane, surówka z kapusty białej albo kiszzonej, - soja w warzywach z makaronem - kasza jęczmienna z warzywami, buraczki albo mizeria ze świeżego ogórka

Jadłospisy Tp1

Elementy stałe:

- chleb
- margaryna
- woda mineralna niegazowana
- kielbasa mortadela
- kielbasa mortadela i ser topiony
- wędzonka prasowana i 1 jajko gotowane na twardo
- „jarmarczna”
- „parówkowa”

Piotr Stępniaak ■

Belgijska klinika kryminologiczna a rozwój nauk społecznych i prawo karne

Belgian criminology clinic and the development of social sciences and criminal law

Abstrakt: Artykuł omawia genezę, rozwój oraz perspektywy kryminologii klinicznej. Autor przedstawia nowy jej paradygmat, związany ze Szkołą Kryminologii Katolickiego Uniwersytetu w Louvain-la-Neuve. Jest on formułowany w związku z rozwojem nauk społecznych, ściślej z teorią interakcjonizmu symbolicznego oraz kontroli społecznej. W tekście zawarto opis narodzin oraz rozwoju kryminologii klinicznej ze szczególnym uwzględnieniem prac Étienne’a De Greeffa, Christiana Debuysta i in. W takim kontekście autor zastanawia się nad koniecznością bardziej dialektycznego sposobu myślenia w kryminologii, a także wieloaspektowego, interdyscyplinarnego rozumienia zjawisk kryminalnych. W ramach tej dyskusji analizuje istotę podejścia klinicznego, próby jego połączenia z podejściem interdyscyplinarnym, a także zintegrowania podejścia psychologicznego z wiedzą socjologiczną, psychoanalizą i psychopatologią. Omawia teoretyczną podstawę takiej syntezy, tj. koncepcję przestępcy jako aktora społecznego. Autor ocenia miejsce i wkład kryminologii klinicznej do kryminologii światowej, a także wpływ na politykę karną oraz rozwój myśli kryminologicznej w Polsce. Tekst kończą uwagi o tzw. trzeciej drodze rozwoju współczesnej kryminologii, która byłaby efektem syntezy różnych podejść i koncepcji kryminologicznych.

Słowa kluczowe: klinika kryminologiczna, nauki społeczne, interdyscyplinarność, przestępca, aktor społeczny, trzecia droga rozwoju

Abstract: The article discusses the genesis, development, and prospects of clinical criminology. The author presents the new paradigm related to the School of Criminology of the Catholic University of Louvain-la-Neuve. This problem is formulated in connection with the development of social sciences, more precisely with the theories of symbolic interactionism and social control. The text describes the birth and development of clinical criminology, with a particular emphasis on the works of Etienne de Greeff, Christian Debuyst and others. In this context, the author considers the need

for a more dialectical way of thinking in criminology, as well as a multi-faceted, interdisciplinary understanding of criminal phenomena. As part of such a discussion, he analyzes the essence of the clinical approach, combines it with an interdisciplinary approach, and integrates the psychological approach into sociology, psychoanalysis, and psychopathology. He discusses the theoretical basis of such a synthesis: the concept of an offender as a social actor. The author evaluates the place and contribution of clinical criminology to world criminology, as well the impact on criminal policy and the development of criminological thought in Poland. The text ends with comments about the so-called third way of development of modern criminology, which would be the result of synthesizing various criminological approaches and concepts.

Keywords: criminology clinic, social sciences, interdisciplinarity, synthesis, offender, social actor, third way of development

1. Uwagi wstępne, tezy

Celem niniejszego artykułu jest dyskusja nad współczesnym paradygmatem kryminologii klinicznej, związanym z rozwojem nauk społecznych, ściślej zaś z próbą dostosowania go do tez interakcjonizmu i kontroli społecznej.

Tak zarysowany obszar tematyczny opracowania wymaga przedstawienia narodzin i rozwoju Szkoły Kryminologii Katolickiego Uniwersytetu w Louvain-la-Neuve, tj. od jej powstania w 1929 roku do końca XX wieku. W tekście wskażę na wybrane aspekty kariery i twórczości Étienne'a De Greeffa, uważanego za twórcę tej szkoły, a następnie opiszę, jak jego uczeń Christian Debuyst zmieniał koncepcję i znaczenie kliniki kryminologicznej pod wpływem rozwoju nauk społecznych i prawa karnego.

Spróbuję więc pokazać, jak ważne jest w kryminologii zachowanie dialektycznego sposobu myślenia. Polega on na syntetyzującym, wieloaspektowym i otwartym na dyskusję zrozumieniu zjawisk kryminalnych. Stawiam tezę, że także ich kliniczną subiektywność można poznawać w sposób interdyscyplinarny, uwzględniający pytania sformułowane w ślad za rozwojem nauk społecznych.

W takiej perspektywie omówię relację kryminologii klinicznej do prawa karnego. W tekście przeanalizuję wreszcie wpływ belgijskiej kliniki kryminologicznej z Louvain na rozwój światowej myśli kryminologicznej, w tym również polskiej.

Muszę jeszcze dodać, że pod pojęciem kliniki kryminologicznej będę rozumiał psychiatryczne podejście do badania przestępców, stosowane przez kryminologów belgijskich, opierające się na określonych założeniach naukowych. Badania te były prowadzone m.in. w specjalistycznym oddziale więzienia w Louvain. Na podstawie ich wyników wypracowano paradygmat kliniczny w badaniach kryminologicznych. Opisano go w pracach przedstawicieli tzw. szkoły kryminologicznej powstałej w Katolickim Uniwersytecie w Louvain.

2. Narodziny i rozwój Szkoły Kryminologii w Louvain

Narodziny kryminologii klinicznej są związane z powstaniem belgijskich szkół nauk kryminalnych. Pierwszą z nich założono w roku 1929 w uniwersytecie w Louvain-la-Neuve, następnie utworzono kilka lat później, w innych jeszcze uniwersytetach belgijskich. Z chwilą powstania pierwszej nauczanie antropologii kryminalnej powierzono Étienne'owi De Greeffowi, podówczas antropologowi medycznemu w centralnym więzieniu w Louvain. To on zainicjował narodziny kryminologii klinicznej, nazywanej niekiedy dynamiczną (Gassin 2012). Jej dorobek w następnych dziesięcioleciach okazał się bardzo bogaty. Szkoła w Louvain rozwinęła bowiem różne dziedziny nauczania i badań. Z uwagi na wskazaną wyżej problematykę artykułu skoncentruję się zwłaszcza na klinice kryminologicznej. Celem opracowania jest bowiem przedstawienie rozwoju jej i wkładu do kryminologii światowej.

Ściślej rzecz biorąc, skupię się na genezie kryminologii klinicznej o inspiracji fenomenologicznej, a także jej rozwoju do końca XX wieku w Szkole Kryminologii Katolickiego Uniwersytetu w Louvain. Poza tą szkołą rozwija się ona także w innych krajach, np. we Francji i Kanadzie (Szabo 1978; Pinatel 1975; Barte, Ostapzeff 1992). Zaznacza się ona poprzez swoją oryginalność, dzięki której jest ona tradycyjnie już nieco „konkurujący” z poglądami przedstawicieli innych szkół kryminologicznych. Teoretyczne i praktyczne jej znaczenie dla rozwoju kryminologii światowej zasługuje więc w Polsce na lepsze poznanie, bowiem jej analiza zmusza zarówno badacza, jak i praktyka do ciągłego kontestowania własnej perspektywy teoretycznej, metodologicznej, a także etycznej. Przede wszystkim zaś, uczy szacunku do tej części tajemnicy, która charakteryzuje ludzkie działanie, wpływając tym samym w wymiarze etycznym na tworzoną wiedzę, a także oparte na niej skuteczne praktyki.

Narodziny Szkoły Kryminologii w Louvain datują się na koniec lat 20. XX wieku. Był to okres znaczących przemian w belgijskiej myśli penitencjarnej, która swoją konkretną formę znalazła w ustawie z roku 1930 r. o tzw. ochronie społecznej chorych psychicznie, nienormalnych oraz przestępców z nałogu (Digneffe, Adam 2004: 43–70). Zdaniem Françoise Digneffe i Christophea Adama stworzenie tego prawa było momentem zwrotnym w legislacyjnej integracji pojęć z kryminologii jako dyscypliny naukowej, burzącej pewną liczbę założeń, na których opierało się klasyczne prawo karne. Jak sama nazwa wskazuje, prawo o ochronie socjalnej wprowadzało procedury oskarżania i postępowania z indywidualnymi przestępcami, których „odpowiedzialność karną” poważnie zredukowano, zgodnie z obiektywną wiedzą o takich osobach oraz oceną niebezpieczeństwa, jakie stwarzały.

Potrzebę istnienia szkoły w Louvain uzasadniano „głębokim kryzysem transformacji prawa karnego”, a także pilną potrzebą szkolenia specjalistów metodami naukowymi. I to niezależnie od tego, czy byli prawnikami, ekspertami w dziedzinie

psychiatrii, medycyny, psychologami, czy też ekspertami policji, współpracującymi, jak to określano, w dziele represji” (Digneffe, Adam 2004: 44).

W programie szkoły z roku 1929, obok wykładów wprowadzających z nauk kryminalnych, prawa karnego i postępowania karnego, medycyny sądowej i kryminalistyki, znalazły się wykłady z psychologii indywidualnej, psychiatrii, nadto wykłady pt. „Specjalne zagadnienia moralności” oraz „Pojęcie wolnej woli”.

W ten sposób kryminologia, jako kształcenie uzupełniające, stała się, na prośbę coraz bardziej zainteresowanych nim pracowników socjalnych, specjalnością samą w sobie i to na poziomie licencjatu. W efekcie w przeciwieństwie do większości krajów europejskich, zwłaszcza zaś Francji, kształcenie w zakresie kryminologii uniezależniono od prawa, czyniąc z niej odrębny kierunek studiów o charakterze multidyscyplinarnym. Na takim modelu Denis Szabo zbuduje później Szkołę Kryminologii w Uniwersytecie Montrealskim w Kanadzie. Warto zauważyć, że w Polsce nauczanie kryminologii jest od takiej logiki odmienne. Jest ona na ogół przypisana do wydziałów prawa, często do katedr prawa karnego.

W roku 1962, po śmierci Etienne’a De Greeffa, kierownictwo Szkoły Kryminologii objął Christian Debuyst, który był jego asystentem. Z jego inspiracji program kształcenia poszerzono o wszystkie kierunki humanistyczne. Tak więc obejmował on cztery zakresy, tj. prawo karne, psychologię kryminalną, biopsychiatrię kryminalną, a także – co warto podkreślić, bo do tego wątku powrócę w dalszej części tekstu – także socjologię kryminalną. Studenci kończący szkołę otrzymywali licencję uniwersytecką z zakresu kryminologii. Najczęściej podejmowali w niej naukę po ukończeniu innych studiów licencjackich (prawo, socjologia, psychologia) bądź wstępowali do szkoły jako pracownicy socjalni lub asystenci psychologiczni, po ukończeniu studiów pozauniwersyteckich. Ten trend umacniał się, by obecnie dominować.

Warto zauważyć, że wykłady z socjologii dewiacji od końca lat sześćdziesiątych włączane były do programów nauczania kryminologii także w Stanach Zjednoczonych. Przyczyniło się to do nadania im nowej orientacji, w konsekwencji również do głębokich zmian w badaniach z zakresu psychologii kryminalnej.

3. O klinice fenomenologicznej, szczególnym podejściu do przestępcy i strefie braku komunikacji

Étienne De Greeff był lekarzem specjalizującym się w psychiatrii, m.in. w uniwersyteckim szpitalu psychiatrycznym w Louvain. Pod wpływem tej praktyki zdystansował się od oficjalnej psychiatrii, przyjął jednak jej perspektywę fenomenologiczną. W roku 1926 podjął pracę jako antropolog medyczny w centralnym więzieniu w Louvain, co pozwoliło mu na uzupełnienie badań psychiatrycznych o badania kryminologiczne. W 1952 został mianowany lekarzem – dyrektorem

więziennej służby antropologicznej, jednak zrezygnował z tego stanowiska już w marcu roku 1955. Powodem była niezależność myślenia, prowadząca do konfliktów z administracją więzienną (De Greeff 1955: 649–674).

Ze Szkołą Kryminologii w Louvain De Greeff związany był od jej narodzin. Jego osobowość i sposób oraz treści nauczania silnie naznaczyły jej „styl”. I to zarówno w zakresie teoretycznego podejścia do „kwestii kryminalnej”, jak i praktyk oraz postaw etycznych kryminologów.

Jedną z тез przekazywanych uczniom była dyrektywa, że psychologię przestępcy, choć z pewnymi wyjątkami, należy badać w ramach psychologii „normalnego” człowieka, nie zaś jako zjawisko patologiczne. Warto to podkreślić, bowiem pod tym względem myśl De Greeffa wyróżniała się na tle europejskich nurtów kryminologicznych tamtych czasów, skupiających się wyłącznie na poszukiwaniu różnic między przestępcami i nieprzestępcami. Według niego przejście przez sprawcę do czynu przestępczego (*passage à l'act*) musiało być analizowane z jego punktu widzenia jako najlepsze rozwiązanie doświadczanego problemu. Takiemu podejściu służyć miało wprowadzenie pojęcia psychokryminogenezy. Można przyjąć, że było to efektem wpływu chrześcijańskiego ruchu fenomenologicznego (Digneffe, Adam 2004: 45).

Chociaż sam De Greeff z trudem wyjaśniał swój związek z fenomenologią, to jednak nie sposób zaprzeczyć, że jego podejście badawcze, podobnie jak postawa jako praktyka, jest częścią tego nurtu filozoficznego i psychiatrycznego, który wyznaczył ważną część nauki XX wieku. Zapewne dlatego zdystansował się od obiektywizującej kryminologii pozytywistycznej oraz etiologicznej. Ten dystans jest także charakterystyczny dla prac jego ucznia Debuysta, który w szkole w Louvain był jego najważniejszym interpretatorem. Jego koncepcje nawiązywały jednak do myśli mistrza.

Formułując podstawy nowego podejścia do przestępcy, De Greeff zbudował coś, co można by nazwać *wspólnotą przeznaczenia ludzi*. Pojęcie to wykorzystał do wskazania podwójnego aksjomatu, na którym opiera się możliwość spotkania z nimi. Według niego istnieje fundamentalna tożsamość natury dwojga ludzi, którzy znajdują się w relacji klinicznej. Klinikysta i przestępca są podobni do siebie także w tym sensie, że uczestniczą we wspólnocie przeznaczenia. Poprzedza ona tworzenie ról społecznych oraz konstruowanie przez nich indywidualnych postaci ludzkich. W takim aspekcie zaznacza się jednak nieredukowalna pomiędzy nimi różnica.

Wspólnota ta, będąca rodzajem „ludzkiego dramatu”, jest wg De Greeffa sceną, na której spotykają się różne losy ludzi i to w próbie niemożliwego zbiegu świadomości jednego człowieka ze świadomością drugiego. W jej efekcie każdy może znaleźć się w drugim, jednocześnie jednak ten drugi ma szczególny sposób bycia wrażliwym i reagowania. Jest on związany z jego wpisaniem się w świat, z jego historią oraz zdolnościami. Ma on zatem inne „ja”, które również jest ważne. Jeśli chcemy zrozumieć jego stosunek do indywidualnego, osobistego świata, musimy je uwzględnić. Zgodnie z takim wymogiem klinikysta próbuje ulokować swój własny

układ odniesienia pomiędzy tymi dwiema świadomościami. Jest to warunkiem uzyskania dostępu do układu drugiego człowieka. Jednym z istotnych osiągnięć De Greeffa było realizowanie takiego warunku w praktyce, a także wyjaśnienie na bardziej teoretycznym poziomie wysiłków w tym zakresie. Celem jego badań i studiów była więc próba zredukowania strefy niekomunikacyjności, jaka istnieje pomiędzy ludźmi. Często bowiem zaprzeczają jej istnieniu bądź też opuszczają ją, ryzykując w konsekwencji przenoszenie własnych uprzedzeń i orientacji na orientację innych.

Przyjmując takie podejście do badań przestępcy, w opublikowanej w roku 1947 pracy „*Instincts de defense et de sympathie*” De Greeff wyodrębnił kryminologię specyficzną (De Greeff 1947). Opierała się na założeniu, że istnieją dwa tryby poznania i uznania autonomii drugiego człowieka, tj. sympatia i obrona. W ślad za nim przyjął hipotezę, że w człowieku istnieją dwie grupy instynktów, które później nazwał „sposobami przywiązania” bądź „funkcjami niezniszczalnymi”. Ich analiza jest podstawową metodą poznawania innych, rekonstruowania ich obrazu, który uwydatnia ich lub dewaluuje, uświęca lub pomniejsza.

Według De Greeffa sposoby przywiązania uważa się niekiedy za wrodzone, zależne od infrastruktury biologicznej, której nie można się pozbyć. Czasami też określa się je jako „wewnętrzną dyspozycję do bycia wrażliwym emocjonalnie”. Poprzez doświadczane emocje pozwala ona uświadomić sobie sytuację, w której odnajdujemy siebie. W jej konsekwencji dokonujemy pewnego rodzaju „wyboru”, zmierzającego albo do podążania w kierunku przeżywanego impulsu, albo do jego zablokowania, jeśli byłby sprzeczny z konstrukcją konkretnego podmiotu. Sposoby przywiązania działają również jako sposoby poznania, pojmowania rzeczywistości.

Zdaniem De Greeffa inteligencja, nawet jeśli pozwala zdystansować się od instynktów, nigdy nie zdoła się od nich całkowicie oddzielić. Tak więc w swoim stosunku do świata pozostajemy naznaczeni przez reakcje obrony i sympatii, które kształtują się odpowiednio do naszych własnych historii. Dotyczy to nie tylko przestępcy, lecz każdego człowieka. Jest obserwowane również w funkcjonowaniu instytucji. Z takiego punktu widzenia łatwo zrozumieć krytyczną postawę De Greeffa wobec instytucji sądowych. Według niego są częściej zdominowane przez mechanizmy obronne niż troskę o to, by „sprawiedliwość” rozumieć jako wartość.

Warto jednak zauważyć, że chociaż idea instynktu De Greeffa ujmuje go odmiennie od znaczenia, jakie ten termin mógłby otrzymać w dziedzinie biologii, to w rzeczywistości jest on znacznie bliższy temu, co Zygmunta Freud nazwał *trieb*, tłumaczonym przez popęd. Należy jednak podkreślić, że Freud nigdy nie używał terminu instynkt, aby scharakteryzować motywację człowieka. Interpretacje i komentarze, z których wynika co innego, są błędne. Opisał bowiem proces, w którym nieuświadomione jego warianty emanują bezpośrednio z ich ucieleśnionej i czującej natury. Ewoluuje zarówno pod względem formy, jak i treści, tworząc mocno złożony i nadmiernie przez nie zdeterminowany mechanizm ludzkiego rozwoju oraz motywacji społecznej (Mills 2004: 673–677). Zdaniem kanadyjskiego psycho-

analityka Jon Millsa teoria popędów Freuda pozostaje wzorem dla potencjalnego wyjaśnienia wszystkich aspektów zjawisk intrapsychicznych i interpersonalnych, od najbardziej podstawowych i pierwotnych impulsów nieświadomego pragnienia do najbardziej kulturowanych i wzniosłych wymiarów umysłu, indywidualizacji, kultury oraz intersubiektywnego życia (Mills 2004: 675).

Z punktu widzenia De Greeffa wskazana koncepcja Freuda była więc fundamentalna również dla kliniki kryminologicznej. Pozwoliła przyszłym pokoleniom klinicystów odróżnić poziom człowieczeństwa od poziomu naturalności. Instynkt w ujęciu De Greeffa nie wynika zatem z reakcji zdeterminowanej przez otoczenie zewnętrzne. Jest ono zawsze takie samo. Wynika z wewnętrznego ruchu samego podmiotu w zetknięciu z takim otoczeniem, czy, jak kto woli, środowiskiem. Wskazane niuanse w obu ujęciach okazują się więc decydujące dla koncepcji „przedmiotu”, w tym przedmiotu dociekań naukowych o tyle, o ile *instynkt impulsowy* samego człowieka, poprzez mechanizmy projekcyjne, nadaje danemu obiektowi określone cechy i atrybuty.

Opisana wyżej koncepcja instynktu De Greeffa nadal jest inspiracją dla badań prowadzonych w uniwersytecie w Louvain, przyczyniając się do dalszego rozwoju kryminologii klinicznej. Ideą jednego z wiodących projektów klinicznych w jej ramach, jak ujął to André Levy, jest „reintegracja ludzkiego podmiotu poprzez wiedzę naukową” (Levy 1997). Zakłada on aktualizację klasycznych pojęć jej prekursorów oraz ich nowe ujęcie metodologiczne.

4. Podejście kliniczne kryminologa

Kamieniem milowym w rozwoju kryminologii, nie tylko zresztą klinicznej, był referat wygłoszony przez De Greeffa na II Międzynarodowym Kongresie Kryminologicznym w Paryżu w roku 1950 r. Dał mu tytuł „Criminogenese” (De Greeff 1950: 267–306). Określił w nim i opisał jego postawę kliniczną przyjętą podczas pracy w więzieniu w Louvain, szczególnie z więźniami uznanymi za winnych tak poważnych czynów jak zabójstwa. Referat stał się okazją do podsumowania stanu wiedzy kryminologicznej, zwłaszcza zaś zdystansowania się od dominującego w niej paradygmatu pozytywistycznego. Według De Greeffa badanie kryminogenezy, już na wstępie, „zakłada, że człowiek jest w niej obecny, nieubłaganie obecny”. Pisze tak:

(...) wystarczy przeczytać pewną liczbę opracowań, aby uświadomić sobie, że wielu kryminologów nigdy nie zadało sobie pytania o taką obecność. Zakładają bardzo często i z niepokojącą szczerością, że człowiek jest miejscem, w którym dzieją się pewne rzeczy biologiczne, społeczne, psychologiczne itp. i że jego działania są wynikiem tego, co się w nim wydarzyło. Krótko mówiąc, człowiek jest w ich oczach jednostką ekonomiczną lub społeczną,

obdarzoną mniej lub bardziej doskonałymi właściwościami i reagującą na środowisko zgodnie z pewnymi prawami (De Greeff 1950: 272).

W konkluzji tego wywodu De Greeff stwierdza więc, że taki sposób patrzenia na problem przestępstwa, choć bardzo ułatwia zrozumienie problemów kryminalnych, to jednak, jeśli nie jest całkowicie niedokładny, nie prowadzi zbyt daleko. W takiej sytuacji, zdaniem De Greeffa, tylko prawdziwe podejście kliniczne może doprowadzić do zrozumienia człowieka przestępcy. Według niego jego istota, choć zakłada z pewnością określony zasób klasycznej wiedzy kryminologicznej, polega jednak na tym, że:

do człowieka przestępcy należy podejść [...], jak do każdego człowieka, którym się interesuje, w przyptywie całkowitej sympatii [podkreślenie De Greeffa], co pozwala, bez aprobaty, znaleźć dla niego linię i nawiązać z nim pewną komunikację [...] konieczne jest natychmiastowe pozbycie się jakiegokolwiek z góry przyjętego schematu, jakiejkolwiek tendencji do rozwiązywania sprawy poprzez postawienie diagnozy lub umieszczenie podmiotu w określonej kategorii (De Greeff 1950: 272).

Postawa kliniczna, a więc spotkanie dwóch podmiotowości, wymaga od klinicysty świadomości własnego stosunku do norm i przestępczości, jednocześnie jednak umiejętności „odpierania kryminalnych uproszczeń, sprowadzania człowieka do inteligencji i woli” (De Greeff 1950: 273). Choć nie jest to łatwe, De Greeff próbuje opisać kliniczną postawę kryminologa. Robi to najpierw w aspekcie negatywnym:

Mówię o postawie klinicznej, przeciwstawiając ją tej, której celem byłoby badanie inkryminowanego czynu w kategoriach winy; przeciwstawiając ją tej, która zakładałaby badanie tylko jego aspektu ekonomicznego lub społecznego i wykluczałaby jakikolwiek aspekt winy; przeciwstawiając ją tej, która widziałaby w akcie kryminalnym jedynie kulminację rozumowania; przeciwstawiając ją tej, która analizując czynniki psychologiczne czy mechanizmy psychoanalityczne, pomija fakt, że [...] podmiot pozostaje punktem, w którym wszystko manifestuje się samo (De Greeff 1950: 274).

Następnie De Greeff wskazuje aspekt pozytywny takiego podejścia. Tak więc postawa kliniczna „obejmuje przede wszystkim badanie stanu świadomości, zdarzenia, które tam mają miejsce, wyrażają się dla „mnie” (De Greeff 1950: 275). Kryminogeneza musi więc być badana pod kątem świadomości, poprzez wysiłek jej zrozumienia i interpretacji, który wymaga od klinicysty dostępu do szczególnej perspektywy innego człowieka, z której jego zachowanie nabiera dopiero znaczenia.

Postawa kliniczna jest zatem określoną jakością relacji z innym, a więc przebiegającą, realizowaną w czasie. Umożliwia dostęp do tego uniwersum znaczeń, które pozwala zrozumieć, jak – nawet w najpoważniejszych fragmentach aktu przestępczego – uwidacznia się jego „najlepszy wybór”. Jest to również pewna autonomia

w stosunku do wymagań i ograniczeń administracji więziennej. Pozwala ona na nawiązanie relacji zaufania, niezbędnego do tego, aby w interakcjach z podmiotem przestępczym poznać specyficzny dla niego sposób bycia w świecie, określany przez te nieprzekupne funkcje, którymi są instynkty obrony i sympatii.

Zdaniem De Greeffa tylko poprzez rozpoznanie, a następnie zaakceptowanie tych fundamentalnych uwarunkowań, podmiot może się od nich zdystansować, by ostatecznie wejść na nowe ścieżki. Jak ocenił nieco później jego uczeń Debuyst:

Terapia, czy to psychologiczna, czy psychiatryczna, ma na celu wyzwolenie jednostki z determinizmów, które uniemożliwiają życie w związku, a tym samym zakłócają jej przeżyte zaangażowania, jakiekolwiek by one były (Debuyst 1956: 146).

Wypada jednak zauważyć, że podejście kliniczne De Greeffa, jakkolwiek skupione głównie na podmiocie, nie traciło z pola widzenia związku ze środowiskiem społecznym, jego relacji z nim. Wskazywał bowiem, że od samego początku sposób, w jaki zorganizowane są instynkty obrony i sympatii, jest związany z narodzinami i dzieciństwem podmiotu. To właśnie z tych pierwszych doświadczeń wyłania się jego wizja świata, charakter jego relacji z innymi oraz rozwój jego odniesień etycznych. Nie należy jednak wywodzić z tego koncepcji deterministycznej. De Greeff uważa, że przeznaczenie każdej osoby jest ściśle związane ze „zobowiązaniami”, które podejmuje w obliczu „dramatów”, z jakimi się spotyka. Z punktu widzenia podmiotu zawsze więc będzie pojawiało się jako „wybór” świadomości, kierunek, w którym „postanawia” iść, pewna liczba „ryzyk”, które zgadza się podjąć. Zależy również od otoczenia podmiotu i interakcji z innymi. Sztuka klinicysty polega zatem na jego umiejętności wspierania podmiotu w podejściu, które pozwoli mu rozpoznać w nim przyjęte orientacje, a także włączyć je na dłuższą metę w swoją jaźń.

Reasumując, należy ocenić, że tak zdefiniowana kryminologiczna postawa kliniczna wyraźnie dystansuje się od kryminologii „czynu”. Jej istotą jest to, że wymaga zrozumienia tego, co w późniejszym okresie kryminolodzy amerykańscy nazwą trajektorią (Nagin 1993: 327–361; Sampson, Laub 2003: 555–592), zaś Debuyst karierą kryminalną (Debuyst 1956: 127) podmiotu. De Greeff nie postrzega tego jednak jako symptom „wady” osobowości, lecz normalny wynik całej serii przeżytych interakcji, które stopniowo modyfikują układ odniesienia podmiotu oraz prowadzą go do zdystansowania się od grupy i/lub zdystansowania się od niego przez innych.

5. Rozbudowa szkoły kryminologii klinicznej

Charakteryzując dalszy rozwój belgijskiej szkoły klinicznej, warto zwrócić uwagę na pewne pokrewieństwo myśli De Greeffa i rozwijającej się w tym samym czasie po

drugiej stronie Oceanu Atlantyckiego szkoły chicagowskiej, zwłaszcza o orientacji psychospołecznej reprezentowanej przez Georgea Herberta Meada (Mead 1934; Siemaszko 1993: 64–78) oraz Williama Thomasa i Florianą Znanieckiego (Thomas, Znaniecki 1976). Przypomnieć należy, że przedstawiciele tej szkoły zajmowali się przestrzenną organizacją życia w mieście, rozmieszczeniem dzielnic nędzy i bogactwa, przestrzennym występowaniem przestępczości, patologii, a także chorób psychicznych. Badali wpływ, jaki na organizm miejski miała wywierać natura ludzka, której cechą jest instynkt miejski. W ich przekonaniu mieszkańców miasta to zbiór takich cech, jak status społeczny, rodzinny i etniczny (Park 1952; Jałowicki, Szczepański 2002: 15–21).

Podkreślić wszakże trzeba, że obie szkoły rozwijały się niezależnie od siebie, nie współpracując ze sobą i nie prowadząc wspólnych badań. W literaturze zarówno anglojęzycznej, jak i francuskojęzycznej trudno znaleźć przykłady wzajemnego powoływania publikacji, wykorzystywania wyników badań, nie mówiąc już o próbach ich syntetyzowania.

W owym czasie jednak na gruncie europejskim kryminologia amerykańska była mało obecna. Zdominowała go bowiem kryminologia pozytywistyczna, która od I połowy XIX wieku przez ponad 100 lat rozwijała się tu dynamicznie. Jej dorobek był ogromny, choć w późniejszym okresie mocno krytykowany, a nawet odrzucony, również przez kryminologów amerykańskich (Błachut, Gaberle, Krajewski 2001: 88–130).

Niemniej jednak można doszukać się pewnych cech wspólnych obu szkół. Jak się wydaje, taką cechą była dość luźna perspektywa teoretyczna (Shaw, Mc Kay 1942; Siemaszko 1993: 65). Socjologia amerykańska była zawsze mocno zorientowana praktycznie. Miała charakter nauki stosowanej, który widoczny był w przypisaniu szczególnej roli bieżącym problemom społecznym, w rozwoju socjografii, badań terenowych i *case studies*. Konsekwencją takich zainteresowań było skupienie się przez badaczy z Wydziału Socjologii Uniwersytetu w Chicago na metodach badawczych, zaś dopiero w okresie po II wojnie światowej – zagadnieniach teoretycznych (Wróblewski 1993: 186; Tumer, Tumer 1993: 112). Inaczej niż w socjologii europejskiej brakowało w nich powiązań z szerszą refleksją filozoficzną (Kolasa 2015: 4–8).

Również w pracach De Greeffa trudno doszukać się jakiegś bardziej zwartej teorii kryminologicznej. Koncentrował się raczej na opisie klinicznych badań przestępców w ramach *case studies*. Chociaż ich wyniki starał się uogólnić, robił to w zasadzie tylko na gruncie psychiatrii. Można jednak dopatrywać się zarówno w nich, jak i pracach przedstawicieli szkoły chicagowskiej podobnej perspektywy badawczej, tj. fenomenologicznej. Traktują oni bowiem transgresję jako proces normalnej adaptacji przestępców do ich warunków życia.

Inną cechą wspólną prac przedstawicieli obu szkół było to, że odeszli od dominującego wcześniej pozytywizmu w kryminologii, koncentrującego się głównie na badaniach porównawczych przestępców/nieprzestępców. Znaczenie, jakie kryminolodzy amerykańscy przypisali „definicjom sytuacji” (Thomas, Znaniecki 1976: 37; Dulczewski 2022) jest więc porównywalne z aksjomatyką De Greeffa.

Zdaniem tych pierwszych sytuacja to zespół wartości i postaw, z którymi jednostka czy grupa ma do czynienia w procesie działalności i według których planuje się działalność oraz ocenia wyniki. Każda konkretna działalność jest więc rozwiązaniem sytuacji. Z kolei zdaniem De Greeffa drugi człowiek jest bytem zarówno fundamentalnie podobnym, jak i fundamentalnie różnym. Takie podejście wpisuje się zatem w europejską tradycję badań, w których ich przedmiotem jest osoba przestępcy. Takiej tradycji w szkole chicagowskiej powstałej dopiero w latach 20. XX wieku być nie mogło.

Zgodnie z tym Etienne De Greeff badał proces odgrywania zabójstwa jako proces „nawrócenia” (De Greeff 1935: 153–164, 213–235, 356–393), zaś Edwin Sutherland uważał „zawód złodzieja” za efekt procesu angażowania się w zawód (Sutherland 1937: 121).

Do pewnego stopnia można też porównać mikrosocjologię szkoły chicagowskiej, np. teorię zróżnicowanych związków (Sutherland 1947), do psychologii skoncentrowanej na wzajemnych relacjach i interakcjach, jak w niektórych studiach przypadków De Greeffa.

Podsumowaniem prac De Greeffa był znakomity raport pt. *Criminogenese*, wygłoszony na II Międzynarodowym Kongresie Kryminologii w Paryżu (De Greeff 1950). Wybór Paryża nie był przypadkowy, bowiem w tamtym okresie kryminologia francuskojęzyczna miała wiele znaczących osiągnięć. Przewodniczący posiedzeniu znany kryminolog brytyjski Hermann Mannheim ocenił, że jest to najcenniejszy referat, jaki usłyszeli uczestnicy kongresu (Tyszkiewicz 1991: 59). Stanowi więc cenny wkład w rozwój kryminologii światowej, choć w Polsce jest mało znany. Wpływ na to miało m.in. to, że w tym samym roku w Polsce w ramach prac przygotowawczych do I Kongresu Nauki Polskiej zakwestionowano kryminologię jako naukę. Trwało to do 1956 r., odbijając się negatywnie na jej rozwoju (Świda 1977: 30).

De Greeff w swym raporcie sformułował wiele krytycznych uwag pod adresem kryminologii amerykańskiej, zarzucając, że odeszła od aspektu biologicznego. Pomimo że uprawia psychologię, to jednak nastawioną nadmiernie na czynnik czysto społeczny. Warto zauważyć, że w owym czasie osiągnięcia kryminologii amerykańskiej także nie były w Polsce znane. Niestety, kryminologia światowa rozwijała się poza obszarem państw socjalistycznych.

Oceniając wkład De Greeffa do kryminologii światowej, należy podkreślić, że konsekwentnie wskazywał, iż wyjaśnienie czynnikami zewnętrznymi przestępstwa konkretnej osoby rzadko jest wystarczające. Kariera przestępcza oraz przestępczość mogą być i były wyjaśniane warunkami, w jakich przestępca się znalazł, a także seriami czynników ekonomicznych, geograficznych, rodzinnych, a nawet meteorologicznych. Wszystko to jednak jest miarodajne do chwili, kiedy nie stanie się wobec rzeczywistego przestępcy. Powstaje wówczas pytanie, dlaczego właśnie on, a nie kto inny uległ wpływowi danego czynnika. Na to pytanie, we współczesnych nurtach kryminologii światowej, zdominowanej przez kryminologię amerykańską, odpowiedź znaleźć trudno.

De Greeff dowodził, że człowiek nie trafia do określonego środowiska przez przypadek, lecz w wyniku wcześniejszego ustawiania jej życia w określonym kierunku. Tu mogą oddziaływać różne czynniki i zjawiska psychiczne. Nieuchronnie zaznacza się rola osobowości świadomej i nieświadomej, woli podmiotu, jego skłonności itp. Jak wskazywałem, ten problem kryminologów radykalni dostrzegają słabo.

Wkład De Greeffa do rozwoju współczesnej kryminologii polega więc na tym, iż wskazywał, że w nowych nurtach kryminologii światowej za bardzo zapomina się o przestępcy jako istocie ludzkiej. Według niego nie jest on biernym przedmiotem, nieświadomym automatem miotanym przez uwarunkowania społeczne, kulturowe czy też polityczne, niejako mechanicznie doprowadzonym do przestępstwa. Tak jak inni ludzie, buduje swoje życie, kieruje nim, myli się, prostuje, zapala się i cierpi; jak inni ludzie jest nieświadomy ukrytych wpływów wywieranych przez czynniki mniej lub bardziej chorobowe. Jego decyzje i czyny, podobnie jak u innych ludzi, przedstawiają to, co mógł uczynić najlepszego w danych okolicznościach. I to bez względu na to, czy podlega on kontroli społecznej, stygmatyzacji, czy żyje w warunkach anomicznych, czy też nie.

Raczej ma przeto De Greeff, kiedy podkreśla, że historia przestępstwa i historia życia jego sprawcy są przede wszystkim dziełem ludzkim. Należy zgodzić się z nim, że nie będzie rzeczywistego postępu w kryminologii dopóty, dopóki ograniczając się do enumeracji działających przyczyn, nie zdołamy za pomocą rozproszonych danych odtworzyć całości stałej i prawdopodobnej, stanowiącej rekonstrukcję życia umysłowego sprawcy i jego świata wewnętrznego, dającego się powiązać z tym, co jest znane na zewnątrz.

Mając na uwadze powyższe, łatwiej więc zrozumieć, dlaczego współczesna kryminologia, zwłaszcza amerykańska, stawia na „ukryty” utylitaryzm, który nie jest zbyt eksponowany przez kryminologię europejską w tym zwłaszcza kliniczną. Prowadzi on bowiem prawie zawsze do badania zachowania przestępczego jako „obiektywnej podstawy” lub „faktu”, który narzuca się w sposób nieproblematyczny. Takie podejście, upraszczając problem przestępstwa w skali mikro, rozwiązuje problem przestępczości w skali makro. Odpowiada więc najlepiej naszej organizacji społecznej, a także reakcji karnej, która koncentrując się na jednostce, zapewnia efekt w skali ogólnospołecznej. Jeśli sposób osiągania tego efektu określony jest przez reakcję społeczną, należy brać pod uwagę to, z czym wiąże się przekształcenie przez system karny określonego czynu w przestępstwo.

Prace De Greeffa, a także innych kryminologów klinicznych ze szkoły w Louvain są godne uwagi również dlatego, że wskazują na konieczność uczestnictwa w „użytecznej” wizji systemu karnego podczas przeprowadzania „testów osobowości”. Opiera się ona na władzy określania wartości, które mają być chronione, a więc także władzy, która zezwala na ich „polityczne wybory”. Zbliża to ich do stanowisk wyrażanych przez przedstawicieli innych nurtów kryminologii światowej.

6. Próby wypracowania interdyscyplinarnego podejścia klinicznego

Prace De Greeffa kontynuował jego uczeń Christian Debuyst. Dość szybko zdał sobie sprawę z pewnej słabości kryminologii klinicznej i to zarówno w szkole w Louvain, jak i poza nią. Przejawiała się we wskazywanym wyżej braku interdyscyplinarności, a także słabym uwzględnianiu dorobku rozwijających się dynamicznie po II wojnie światowej innych nauk humanistycznych i społecznych. W swoich badaniach dążył zatem do wypracowania interdyscyplinarnego podejścia klinicznego, uwzględniającego wkład tych nauk.

Debuyst, podobnie, jak De Greeff, zrezygnował z pracy w środowisku więziennym, poświęcając się pracy uniwersyteckiej i badaniom młodych złodziei (Debuyst 1964: 394–423), a następnie karier kryminalnych. W badaniach stosował podejście kliniczne, pogłębiając w nim jednak pojęcie procesu, które stopniowo przeciwstawiał osobowości, chociaż definitywnie jej z niego nie wyłączył. Badania młodych złodziei miały na celu rozpoznanie określonych typów procesów kryminogennych poprzez ustalenie sposobu, w jaki ich zachowanie nabierało stopniowo sensu. Debuyst analizował więc historie ich życia, obejmujące sploty różnych sytuacji. W nich bowiem młodzi ludzie starali się wyrazić siebie lub domagać się akceptacji dla siebie.

Stosując tak skonstruowane podejście kliniczne, starał się zrozumieć sposoby adaptacji, przyjmowane w obliczu wymagań różnych środowisk życia. Prowadziło to jednak do sformułowania nowych założeń badań klinicznych. Miały one umożliwić jakościową zmianę ich paradygmatu, a także przeniesienie na wyższy poziom ogólności wniosków z tych badań. W efekcie klasyczną postawę kliniczną Debuyst stopniowo zastępował podejściem integrującym psychiatrię i psychologię z różnymi naukami humanistycznymi (Debuyst 1975: 283). Począwszy od roku 1975 zaczął więc przepracowywać koncepcję kryminologii klinicznej pod wpływem pytań postawionych przez kryminologów amerykańskich, zwłaszcza Edwina Lemerta (Lemert 1967) i Howarda Beckera (Becker 1963) w sformułowanej w latach 60. XX wieku teorii naznaczania społecznego.

Ponieważ w polskiej literaturze opisali ją szczegółowo m.in. Krzysztof Krajewski (1983: 225–245) i Andrzej Siemaszko (1993: 323–362), w tym miejscu ograniczę się do przypomnienia, że teoria naznaczania społecznego przewartościowała szereg założeń dominujących wcześniej w kryminologii, odrzucając wcześniejsze podejścia do zagadnień dewiacji i przestępczości. Zakwestionowała poszukiwanie przyczyn tych zjawisk, oceniając negatywnie rolę, metody i skutki działania kontroli społecznej. Podobnie jak zrobił to wcześniej na gruncie kryminologii klinicznej De Greeff, odrzuciła także tezę o różnicach pomiędzy dewiantami oraz ludźmi „normalnymi”.

Zdaniem twórcy teorii naznaczania Edwina Lemerta nie jest tak, że zachowanie dewiacyjne rodzi potrzebę kontroli społecznej albo też jest wynikiem załamania

się tej kontroli. Przeciwnie, to kontrola społeczna generuje dewiację. Opierając się na tym, Lemert dokonuje podziału zachowań dewiacyjnych na dewiację pierwotną oraz wtórną. Dewiacja pierwotna obejmuje mechanizmy, w wyniku których człowiek decyduje się na popełnienie przestępstwa. Wtórna zaś rozpoczyna się z chwilą społecznej reakcji na zachowanie dewiacyjne. Kulminacyjny moment osiąga w trakcie procesu karnego w wyniku upublicznienia osoby przestępcy bądź dewianta. Łańcuch reakcji społecznych na fakt dewiacji sprawia więc, że pewni ludzie zaczynają zachowywać się tak, jak wynikałoby to z przyczepionych im etykiet, np. złodzieja. U ludzi poddanych procesowi stygmatyzacji wytwarza się bowiem negatywny obraz samego siebie, który może mieć wpływ na ich przyszłe zachowanie. Dewiacja traktowana jest przez zwolenników teorii naznaczania społecznego jako swoista kariera, polegająca na przyswajaniu ról społecznych w wyniku określonych reakcji ze strony otoczenia. W takim ujęciu proces wykołajania się staje się jej efektem spiralnym.

Na tę ostatnią tezę warto zwrócić szczególną uwagę, bowiem kariera przestępcza jest kluczową kategorią prac Christiana Debuysta. Widać tu wyraźne podobieństwo do pojęć używanych na gruncie teorii naznaczenia społecznego.

Zapewne pod wpływem tej teorii zakwestionował on kliniczną postawę De Greeffa, chociaż nadal badał kariery przestępcze i to jako klinicysta. Jego zdaniem cechowała ją wewnętrzna ambiwalencja, którą należało usunąć poprzez opracowanie nowych założeń takiego podejścia. Centralnym ich punktem pozostała wszakże osoba i osobowość przestępcy. Różni to wyraźnie jego podejście od podejścia w pracach amerykańskich.

Aczkolwiek wypada ocenić, że te ostatnie są bardziej obecnie znane z uwagi na dominację kryminologii anglojęzycznej, to trudno nie doceniać wkładu Debuysta, a szerzej szkoły belgijskiej, do kryminologii światowej, która rozwijała się i rozwija nie tylko w tym obszarze językowym. Warto więc poświęcić im nieco więcej uwagi, zwłaszcza w kontekście sporu, jaki obecnie toczy się pomiędzy tzw. kryminologią krytyczną (radykałną) a tradycyjną.

Formułowanie nowych założeń podejścia klinicznego Debuyst rozpoczyna od wskazania na pozorną sprzeczność w rozumieniu dewiacji. Charakteryzuje ją tak:

Uderza nas pozorna sprzeczność: jeśli dewiantami nazywamy tych, których zachowanie wykracza poza zwykłe normy i którzy z tego powodu są przedmiotem szczególnej uwagi społeczeństwa, to znajdujemy w nich tyle samo fragmentów, które świadczą o istnieniu fundamentalnej tożsamości wszystkich ludzi, niezależnie od tego, czy wykazują odchylenia od tych norm, czy nie, co fragmentów, w których występują radykalne różnice oddzielające tych pierwszych od drugich (Debuyst 1975: 848).

Według niego, aby usunąć tę sprzeczność, trzeba sięgnąć do podstaw podejścia klinicznego. Nie polega ono ani na wyliczaniu różnic, ani też na ograniczaniu się do badania skutków naznaczenia społecznego. Jego istotą jest wg Debuysta zrozumienie tego, co De Greeff nazywał „strukturą dramatu”. Przypomina więc, że:

jest ona ukonstytuowana z doświadczeń, które mieli [przestępcy], i cech, które są ich cechami, ewolucji, którą podążają i która wydaje się im odpowiadać konieczności lub wewnętrznemu wymogowi, [który] sprzeciwia się regułom społeczeństwa, co skutkuje tym, że stawia ich ono na swoich obrzeżach (Debuyst 1975: 851).

Postawa kliniczna w badaniach przestępcy polega zatem na rozpoznaniu obszarów braku komunikacji, a także ich znaczenia. Stamtąd – jak ujmuje to Debuyst – „poszukaniu terenu, na którym różnice te można przezwyciężyć, a także, gdzie można dotrzeć do jego osobistego przeznaczenia, które na pewnym poziomie jest przeznaczeniem wszystkich” (Debuyst 1975: 849).

Takie rozumienie postawy klinicznej skłoniło go do zwrócenia uwagi na amerykańską koncepcję interakcjonizmu symbolicznego, a także prace kryminologów o orientacji psychoanalitycznej, zwłaszcza Franza Alexandra, Hugo Stauba (Alexander 1961; Ostrowska 1981).

Koncepcja interakcjonizmu symbolicznego pojawiła się w XX-wiecznej socjologii, głównie amerykańskiej, jako teoria wywiedziona z pragmatyzmu. Jej prekursorami byli George H. Mead, John Dewey oraz Charles H. Cooley, zaś twórcą nazwy i głównym popularyzatorem Herbert Blumer (Krzemiński 1978).

Przedmiotem zainteresowań interakcjonistów jest analiza procesów interakcji społecznej, rozumianej jako wymiana symbolicznych znaczeń pomiędzy świadomymi, stale definiującymi sytuację partnerami oraz analiza konsekwencji tych procesów dla rozwoju jaźni partnerów (terminu tego interakcyoniści używają zamiast terminu „osobowość”), a także funkcjonowania grup społecznych.

Podjmując analizę wpływu teorii interakcjonizmu symbolicznego na prace Debuysta nad nowym paradygmatem kryminologii klinicznej, należy zwrócić uwagę zwłaszcza na koncepcje Meada. Używa on, podobnie jak kryminolodzy kliniczni, pojęcia jaźni człowieka. Wg niego kształtuje się ona podczas interakcji z otoczeniem, z innymi, a także symbolicznym, abstrakcyjnym i wyobrażonym społeczeństwem jako całością. Interakcje zachodzą w procesie komunikowania się za pomocą gestów. Podczas „konwersacji”, która ma charakter symboliczny, dochodzi do uzgadniania znaczeń między uczestnikami interakcji. Dzięki temu partnerzy mogą nie tylko przekazać swoje własne znaczenia gestów, lecz także poprawnie odczytać znaczenia, jakie nadają gestom inni uczestnicy takich interakcji (Siemaszko 1993: 266).

Aby tak mogło się stać, konieczne jest postawienie się w roli partnera interakcji, symboliczne utożsamienie się z nim. Ta teza zgodna jest więc z podejściem stosowanym przez De Greeffa. Zgodnie z nim proces kryminogenezy musi być badany pod kątem świadomości, poprzez wysiłek jej zrozumienia i interpretacji, który wymaga od klinicysty dostępu do szczególnej perspektywy innego człowieka, z której jego zachowanie nabiera dopiero znaczenia. Inna z tez Meada, przypominająca założenia klinicznej postawy w badaniach przestępców De Greeffa i Debuysta, wyraża się w sformułowaniu, że dla wzajemnego przystosowywania się ludzi istotne

znaczenie ma proces stawiania się w roli innego. Kluczowa funkcja przyjmowania ról w procesie interakcji wynika z tego, że obraz siebie jest efektem stawiania się w roli innych (Krzemiński 1978: 14).

Warto jednak zwrócić uwagę na inną, ważną kwestię. W systemie teoretycznym Meada niezwykle ważna jest kategoria tzw. Ja. Rozróżnia on pomiędzy Ja podmiotowym i przedmiotowym. Ja podmiotowe reaguje na osobowość, która powstaje w wyniku przyjmowania postaw innych, a więc na Ja przedmiotowe. Ja podmiotowe uosabia jednak wszystko to, co w osobowości społecznej jednostki jest kreatywne, zaskakujące, nowe, nieprzewidziane, a więc wszystko, co sprawia, że osobowość nie jest wyłącznie funkcją oddziaływań zewnętrznych.

Zauważyć jednak należy, że rozwijając kierunek reakcji społecznej, wywodzący się przecież z symbolicznego interakcjonizmu, jakby o tym zapomniano. Zdaniem Siemaszki, ewolucja tego kierunku uczyniła człowieka biernym odbiorcą wpływów środowiska, tak więc zmierzała w kierunku „ubezwłasnowolnienia” jednostki (Siemaszko 1993: 267).

Stoi to zatem w sprzeczności z założeniami podejścia klinicznego w kryminologii. Taki pasywizm w spojrzeniu na człowieka jest z pewnością słabą stroną kierunku reakcji społecznej. Jego przedstawiciele nie dostrzegają znaczenia wolnych wyborów działającego podmiotu, podejmowanych w obliczu dramatów, z jakimi spotyka się, kierunków, w jakich postanawia iść, pewnej liczby ryzyk, które bierze pod uwagę i które zgadza się podjąć. Wybory te stanowią przedmiot badań kryminologów klinicznych, którzy stawiają na autonomizm w działaniach człowieka (Sztompka 1979).

Mówiąc inaczej, przedstawiciele nurtu reakcji społecznej uchylają się od udziału w sporze o wolną wolę człowieka, który na gruncie europejskim, gdzie rozwinęła się kryminologia kliniczna, trwa już bardzo długo (Tyszkiewicz 1991: 102–110). W spór ten nie angażują się także interakcyoniści symboliczni. Jak zatem widać, oba porównywane nurty rozwojowe kryminologii, tj. amerykański i europejski nie korzystają zbyt wiele ze swoich osiągnięć.

Wypada jednak zauważyć, że na grunt kryminologii amerykańskiej trafiły idee silnie rozwiniętej w Europie fenomenologii (Krasnodębski 1989), rozwijającej się jednak poza szkołą w Louvain (Edmund Hussler i inni). Stanowią opozycję wobec ujęcia strukturalno-funkcjonalistycznego w tej kryminologii, zgodnie z którym człowiek przestępca jest produktem porządku społecznego. Chociaż recypowali je w swoich pracach z lat sześćdziesiątych XX wieku David Matza i Jack D. Douglas, to późniejsza amerykańska kryminologia krytyczna, nazywana też radykalną, nawiązuje do nich marginalnie.

Matza, ukazuje obraz przestępcy przez pryzmat pojęcia dryfu społecznego. Pisze więc, że

działający nie jest do czynu ani zmuszony, ani w jego realizację zaangażowany, ani też w sposób wolny nie wybrał go; ani w sensie zwykłym bądź podstawowym różny od ludzi przestrzegających prawa, ani taki sam;

nastawiony konformistycznie do pewnych tradycji życia amerykańskiego, chociaż częściowo obojętny wobec innych bardziej konwencjonalnych tradycji.

Warto jednak podkreślić, że jednocześnie uznaje, iż przestępca „w końcu jest podmiotem, którego system motywacyjny może być badany w sposób wyraźnie wskazany przez kryminologię klasyczną, czyli przez zwrócenie uwagi na jego osobisty stosunek do instytucji prawnych” (Matza 1964, cyt. za Tyszkiewicz 1991: 67).

Znacznie dalej idzie w swoich tezach Douglas, którego zdaniem „egzystencjalna nauka społeczna widzi człowieka jako mającego straszną wolność wyboru własnego losu, przynajmniej w ramach skrępowań sytuacyjnych, które on napotyka jako warunki swojego życia” (Douglas 1970: 277). Jak zatem widać, oba stanowiska zakładają podmiotowość przestępcy, co zbliża ich w jakimś stopniu do podejścia klinicznego, prezentowanego przez przedstawicieli szkoły w Louvain.

W tym kontekście wypada wspomnieć o niedostrzeganiu przez kryminologów amerykańskich perspektywy racjonalnego wyboru, która w Europie wyznacza nowym kierunek badań, także w szkole w Louvain. Na gruncie kryminologii europejskiej została ona najpełniej zarysowana w roku 1985 podczas konferencji w Cambridge w Anglii. Można zatem powiedzieć, że perspektywa ta rozwija się niezależnie od współczesnej kryminologii amerykańskiej, stanowiąc autonomiczny, oryginalny wkład do kryminologii światowej. Niestety, jest ona w Polsce dostrzegana słabo.

We wspomnianej konferencji wzięli udział przedstawiciele psychologii, socjologii, ekonomii i prawa. Materiały konferencji opublikowano w pracy pt. *The Reasoning Criminal. Rational Choice Perspectives on Offending* (New York 1986).

W przeważającej opinii uczestników konferencji wiele naruszeń prawa ma w znacznym stopniu charakter racjonalny. Spotkanie wykazało, że we współczesnej kryminologii światowej uwidaczniają się znaczne rozbieżności co do pojęć, celów, zainteresowań badawczych oraz terminologii. Trudno ustalić, co jest w niej wspólnego, jeszcze trudniejsze okazuje się określenie wspólnych punktów widzenia. Jednak otworzyła się perspektywa dla ich syntezy. Warto wskazać, że prób syntezy we współczesnej kryminologii amerykańskiej nie ma, co może być spowodowane także zdominowaniem jej przez nurt kryminologii radykalnej.

W tym kontekście można ocenić, że najbardziej wartościowy i oryginalny kierunek prac kryminologów z Louvain jest obecnie wyznaczony przez dążenie do bardzo potrzebnego współczesnej kryminologii leksykalnego i semantycznego rozmrożenia, zwłaszcza zaś udoskonalania jej języka, a nawet sformułowania teorii takiego języka. Pewna jej historyczna „epistemologia” przyczyniła się bowiem do jego zamrożenia. Wysiłki te stanowią istotny wkład w rozwój współczesnej kryminologii, stanowiąc cenne uzupełnienie głównego obecnie jej nurtu rozwojowego. Do tego zagadnienia powróć w dalszej części tekstu.

Innym ważnym przedmiotem dociekań badaczy z uniwersytetu w Louvain jest kwestia, czy we współczesnej kryminologii możliwa jest synteza różnych kon-

cepcji i nurtów, czy raczej będziemy nadal obserwować swoiste „wojny” różnych szkół, połączone z radykalnymi krytykami i zazdrośnym strzeżeniem własnych paradygmatów.

Próbując wskazać możliwości takiej syntezy, Debuyst, odważnie ocenia, że po uwzględnieniu nowych w europejskiej kryminologii idei amerykańskich „przedmiot tego, co powszechnie nazywa się kryminologią przejścia do czynu (*passage à l'act*) traci spójność” (Debuyst 1975: 860). Stawia więc zasadnicze pytanie – dlaczego.

Wskazuje takie oto możliwe odpowiedzi na to pytanie. Po pierwsze, badania interakcjonistyczne oraz socjologiczne tezy reakcji społecznej wymagają „znacznego poszerzenia” pola badań klinicysty. Jeśli przyjąć, że zachowania przestępcze nie mają pomiędzy sobą cech wspólnych poza tym, że penalizuje je prawo karne, to nie można ich uznać za takie, ponieważ stanowią problem dla grupy, która reaguje na nie. W konsekwencji nie należy ich badać jako inkryminowane, lecz jedynie problematyczne, bądź też postrzegane jako takie.

Po drugie, jeśli czyn przestępczy nie może być zdefiniowany jedynie jako „konstrukcja spowodowana reakcją społeczną” (Debuyst 1973: 286), bo jest zachowaniem problematycznym, to podobnie jak inne tego rodzaju zachowania, podlega naznaczeniu. Przy takim założeniu, psychologia kryminalna traci więc swoją specyfikę.

Debuyst proponuje zatem poszerzenie pola psychologii „kryminalnej” o wszelkie zachowania problematyczne, rozpatrywane z psychologicznego punktu widzenia. Sugeruje poza tym badanie „sytuacji” lub grup sytuacji problemowych, celem skupienia się na interakcjach oraz warunkach ich powstawania w danym środowisku społecznym. Zaleca też psychologom oraz klinicystom, aby przeprowadzali analizę „perspektywy kryminalnej oraz uprzedzeń, jakie ona nakłada na perspektywę kliniczną”. Podkreślając „uprzedzenia wprowadzone do badania klinicznego”, pokazuje, jak pewne „cechy osobowości, takie jak agresywność, niewrażliwość emocjonalna itp. [...] zależą od zbioru złożonych zmiennych, z których część jest bezsprzecznie sytuacyjna oraz zdeterminowana perspektywą karną” (Debuyst 1973: 288).

Omawiając dorobek Debuysty, warto na koniec zwrócić uwagę na to, że w swoich pracach zajmował się on także problemem sytuacji kryminogennej, który, pomimo jego wagi, jest słabo zbadany w wyrażnie obecnie zaniedbanej, a szkoda, tzw. etiologii kryminalnej. W tym zakresie znaczenia jego prac nie sposób przecenić, mają bowiem charakter pionierski i obok prac De Greeffa stanowią cenny wkład do kryminologii antynaturalistycznej.

Debuyst sytuację kryminogenną ujmował jako element procesu kryminogenezy. Wg niego, proces ten opiera się na sprzężeniu czy też interakcji takiej sytuacji z osobowością potencjalnego sprawcy przestępstwa (Debuyst 1975: 860). Samo istnienie określonego rodzaju osobowości u niego nie wystarcza więc, aby uzasadnić przejście do czynu zabronionego. Rozwija się ona bowiem jedynie w określonej sytuacji zewnętrznej wobec osoby przestępcy.

Zwrócić zatem trzeba uwagę na pewne podobieństwo takiego ujęcia z tezami powstałej po drugiej stronie Atlantyku teorii naznaczania Edwina Lemerta. Według niego bowiem dewiacja pierwotna obejmuje mechanizmy, w wyniku których człowiek decyduje się na popełnienie przestępstwa. Te mechanizmy, kryminologia kliniczna nazywa kryminogenezą. Zdaniem Lemerta mogą one mieć postać rozwijającej się spirali, którą tworzą z jednej strony łańcuch reakcji społecznych na fakt dewiacji, z drugiej zaś zmiany w zachowaniu człowieka pod wpływem przyczepionych mu etykiet. U ludzi poddanych procesowi stygmatyzacji wytwarza się bowiem negatywny obraz samego siebie, który może mieć wpływ na ich przyszłe zachowanie. Procesu tworzenia tego obrazu w psychice człowieka Lemert jednak nie wyjaśnia. Jako taki pozostaje więc przedmiotem badań kryminologów klinicznych.

Warto też wskazać na inne podobieństwo. Dewiacja traktowana jest przez zwolenników teorii naznaczania społecznego jako swoista kariera, polegająca na przyswajaniu ról społecznych w wyniku określonych reakcji ze strony otoczenia. Pojęcie kariery przestępczej jest także kluczowe w pracach Debuysta, tyle że używa go na gruncie kryminologii klinicznej. Wyraźnie więc widać, że ten sam problem może być badany wieloaspektowo, stanowiąc przedmiot dociekań różnych dziedzin nauki. Skłania to do postawienia jednego z najważniejszych dla współczesnej kryminologii pytań o możliwości syntezy różnych jej podejść i koncepcji. Badacze ze szkoły w Louvain wskazują na jego znaczenie wyraźnie dobitniej niż kryminolodzy amerykańscy. Próbują też wskazać kierunki takiej syntezy we współpracy z kryminologami francuskimi.

Jednym z nich jest obecnie Raymond Gassin. Rozwija on koncepcję Debuysta poprzez zdefiniowanie sytuacji kryminogennej. Według niego jest ona „zbiorem okoliczności zewnętrznych w stosunku do osobowości sprawcy, który poprzedza czyn przestępczy, a następnie otacza jego popełnienie, tak jak jest postrzegany i doświadczany przez podmiot” (Gassin 2012: 132).

Definicja ta podkreśla zarówno jej charakter obiektywny, tj. zewnętrzny wobec osoby przestępcy, jak i sposób, w jaki jest postrzegany przez podmiot. Jak pisze Gassin, w każdej sytuacji przedkryminalnej musimy rozróżnić dwa elementy:

- 1) Pierwotne wydarzenie, które można odizolować lub połączyć w szereg wydarzeń, krótko lub trwale poprzedzające powstanie przestępczego projektu;
- 2) Nadanie motywacji czynowi, okolicznościom i faktom, niezwiązanym z motywacją kryminalną, lecz umożliwiającym realizację przejścia do czynu. Brak okoliczności sprzyjających uniemożliwia bowiem osiągnięcie tego celu, szczególnie w przypadku przestępstwa zawodowego. Jego rola jest jednak mniej doniosła w przestępczości wynikającej z nagłego i gwałtownego impulsu (Gassin 2012: 133).

Na koniec tej części charakterystyki dorobku belgijskiej Szkoły Kryminologii z Louvain warto jeszcze wspomnieć o innym wybitnym uczniu De Greeffa, francuskim kryminologu klinicznym Jeanie Pinatelu. Trudno go jednak zaliczyć wprost do tej szkoły z uwagi na to, że był profesorem Uniwersytetu Paryskiego. Najbardziej

znane jego prace pochodzą z lat 1963–1974. Jest on twórcą znanej systematyzacji osobowości, która wywarła duży wpływ na rozwój kryminologii klinicznej i to nie tylko francuskojęzycznej. Koncepcja Pinatela wywodzi się z dorobku psychiatrii i nawiązuje do poglądów jego mistrza. Wskazuje on na rolę cech osobowości w kryminogenezie (Pinatel 1975: 59). Według niego nie ma wyraźniejszej różnicy pomiędzy naturą przestępczą a naturą „normalną” człowieka. Istota problemu sprowadza się do stopnia nasilenia określonych jej cech, inaczej ich liczby. Tak więc, przestępcy różnią się od zwykłych ludzi czterema wymiarami „centralnego rdzenia osobowości przestępczej”: egocentryzmem, labilnością, agresją i obojętnością emocjonalną. Aby możliwe było popełnienie poważnego przestępstwa, te cztery cechy muszą wystąpić łącznie. Pinatel podaje następującą ich charakterystykę:

1. Egocentryzm – to skłonność do odnoszenia wszystkiego do siebie, niezdolność do „osądzania problemu moralnego z punktu widzenia innego niż osobisty”. Jest to skłonność do reagowania na frustrację poprzez przekorę i gniew. Egocentryzm pozwala przestępcy wierzyć w legalność jego zbrodni i czyni go obojętnym na piętno związane z przestępstwem, które zamierza popełnić.
2. Labilność jest kombinacją krótkowzroczności, braku zorganizowania oraz długofalowej niestabilności charakteru. Uniemożliwiają one przestępcy powstrzymanie się od czynu pomimo groźby kary. Daje się on zniewolić pragnieniem chwili, nie biorąc pod uwagę odległych konsekwencji swoich działań.
3. Agresja jest dla przestępcy energią do pokonania przeszkód napotkanych podczas czynu i wojowniczością pozwalającą wyjść poza jego „ohydę”.
4. Obojętność uczuciowa oznacza brak altruistycznych i pozytywnych emocji, który czyni przestępcę niewrażliwym na cierpienie ofiary i niezdolnym do odczuwania winy. Wyraża się w braku współczucia i litości dla ofiary podczas wykonania czynu, tj. spektaklu zła, które wyrządza. Ten stan psychicznego chłodu może wynikać z braków edukacyjnych lub konstytucyjnych. Może być także wynikiem procesu braku emocjonalnego zaangażowania (Pinatel 1975: 65).

Oceniając znaczenie teorii osobowości przestępczej Pinatela, należy stwierdzić, że stała się matrycą do analizy cech osobowościowych, odróżniających przestępców od innych ludzi oraz opisem postaw psychologicznych, które umożliwiają popełnienie przestępstwa poważnego. Pozwala nie tyle wyjaśnić, co zidentyfikować subiektywne warunki do podjęcia działania. Są to: obojętność na odmowę, perspektywę kary, cierpienie ofiary czy też odrażający sposób dokonania przestępstwa (Pinatel 1975: 59).

Zauważyć jednak wypada, że w teorii tej jest pewna tautologia. To bowiem, co służy w niej wyjaśnieniu przestępstwa, zawiera się w samym przestępstwie.

7. Próby zintegrowania podejścia psychologicznego z wiedzą socjologiczną

Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku belgijska Szkoła Kryminologii podejmuje próbę, jak określają to Françoise Digneffe i Christophe Adam „integracji wiedzy socjologicznej w samym sercu podejścia psychologicznego” (Digneffe, Adam 2004: 57).

W ich ocenie, taka próba syntezy stanowi nowy etap ewolucji tej szkoły, w ramach którego pojawia się postulat zbadania normatywnych i politycznych założeń prawa karnego. Jest on oparty na zaleceniu Debuysta, by dalszy rozwój myśli kryminologicznej zwrócić w kierunku jej interdyscyplinarności.

W konsekwencji, opierając się na ostatnich osiągnięciach psychologii, psychologii społecznej i badaniach drugiej szkoły chicagowskiej, zwłaszcza Erving Goffmana, sukcesorzy szkoły w Louvain przystępują do dekonstrukcji samego pojęcia osobowości, tym samym do krytyki tzw. osobowości przestępczej. Wokół tego pojęcia pomiędzy Debuystem i Pinatelem powstał jednak pewien spór i to pomimo że, jak twierdzili, zgadzali się z ujęciem De Greeffa. Z uwagi na brak miejsca w tym artykule nie mogę omówić tu dokładniej jego istoty. Zainteresowanych odsyłam do artykułu Guya Casadamonta (Casamont 1981: 81–94). Obaj wszakże wyraźnie dystansują się od tradycyjnego nurtu kryminologii, w ramach którego nadal prowadzi się badania mające na celu oddzielenie przestępców od nieprzestępców, niezależnie od tego, jakie stosuje się metody, a także jakich używa się pojęć. Zwracają się więc do psychologów i klinicystów o przeprowadzenie krytycznej analizy pozytywistycznej perspektywy postrzegania przestępcy i ograniczeń, jakie ona nakłada na perspektywę kliniczną (Digneffe, Adam 2004: 57).

Kierunek tych zmian opisują najtrafniej przedstawiciele młodszego pokolenia klinicystów Szkoły Kryminologii w Louvain, Digneffe i Adam. Według nich, reformatorzy, wskazując na „uprzedzenia wprowadzone do badania klinicznego”, próbują wyjaśnić, jak pewne „cechy osobowości, takie jak agresywność, niewrażliwość emocjonalna itp. [...] zależą od zbioru złożonych zmiennych, z których część jest bezsprzecznie sytuacyjna i zdeterminowana perspektywą karną” (Digneffe, Adam 2004: 59).

W konsekwencji przyznają więc, że od klinicysty należy wymagać zwrócenia szczególnej uwagi na wszystko, co skierowałoby jego wzrok na podmiot oznaczony jako przestępca i co zniekształciłoby jego obraz, redukując go do aspektów negatywnych.

W ramach tych dociekań w roku 1985 w ramach szkoły opracowano etiologiczny model przestępstwa. Zdaniem Digneffe i Adama, zarówno model ten, jak i oparta na nim kryminologia są próbami teoretycznego ujęcia klinicznych zagadnień kryminologicznych o charakterze epistemologicznym (Digneffe, Adam 2004: 59). W związku z nią stawiają zasadnicze pytanie, co oznacza dla klinicysty zdystansowanie się od systemu karnego, w ramach którego pracuje? W szerszej perspektywie, jaki jest status wiedzy w kryminologii, jeśli brać pod uwagę rodzaj rekonstrukcji etiologicznej, jakiej próbuje ona dokonać? Musi bowiem uwzględnić wiele błędów w niej.

Można ocenić, że pytania te są jednymi z najważniejszych pytań współczesnej kryminologii, bowiem dotychczasowe wysiłki w wyjaśnianiu mechanizmu przestępstwa nie przynoszą zadowalających rezultatów. Jak się wydaje, zostały one sprowokowane w opozycji do wyraźnego utilitaryzmu w dominującym nurcie współczesnej kryminologii światowej.

8. Belgijska klinika kryminologiczna a kryminologia krytyczna

Kryminologia krytyczna stanowi najbardziej rewolucyjny nurt antypozytywistyczny. Jej początki datują się na lata siedemdziesiąte XX wieku, a więc okres, w którym w szkole w Louvain zaczęto formułować bardziej interdyscyplinarny paradygmat kryminologii klinicznej. Pojawienie się tego nurtu w niektórych krajach Europy Zachodniej oraz USA, chociaż spowodowane kryzysem kryminologii tradycyjnej, miało wyraźny związek z zaburzeniami społecznymi, które pod koniec lat sześćdziesiątych wystąpiły w tych krajach. Mówiąc inaczej, impulsem do jej powstania i rozwoju były raczej makroczynniki społeczne niż rozwój wiedzy kryminologicznej jako takiej. Chociaż jej narodziny poprzedziły liczne teorie podkreślające rolę konfliktu kulturalnego czy społecznego w przestępczości, to jednak specyfiką kryminologii radykalnej jest to, że nawiązała do marksizmu i miała wyraźny kontekst polityczny. W problematyce naukowej wyeksponowała kwestię istoty przestępstwa, a także rolę prawa karnego w społeczeństwie konfliktowym. Kryminolodzy radykalni, zwłaszcza Ian Taylor, Paul Walton i Jock Young zaczęli oskarżać ustrój kapitalistyczny o generowanie przestępczości klasy najniższej przy jednoczesnej ochronie prawnej zdemoralizowanych klas wyższych (Taylor, Walton, Young 1973).

Pomijając dalszą charakterystykę kryminologii krytycznej (radykalnej), którą można znaleźć w wielu innych pracach, np. Lecha Falandysza (Falandysz 1986) bądź Witolda Klaus (Klaus 2019), w tym miejscu wskażę tylko na wizję człowieka sformułowaną w jej ramach. Ona to bowiem jest najistotniejsza przy analizie wkładu badaczy ze szkoły w Louvain do współczesnej kryminologii światowej. Klaus pisze, że kryminolodzy radykalni wskazywali na konieczność podważenia paradygmatu, zgodnie z którym przypisywano jednostce pełną lub przeważającą odpowiedzialność za działania, także za podjęcie świadomej i wolnej decyzji o zaangażowaniu w działania niezgodne z prawem. Tym samym więc kwestionowali swobodę jego decyzji o wkroczeniu na drogę przestępczą, uważając, że jest ona nierzadko znacznie ograniczona z uwagi na ich pozycję społeczną i wynikające z niej mniejsze możliwości kariery zawodowej, a także w ogóle podejmowania pracy (Klaus 2019).

Przyjmując powyższą charakterystykę, można ocenić, że kryminolodzy krytyczni skłaniali się do przyjmowania pozycji neutralnej z pewnym odchyleniem do miękkiego determinizmu w tradycyjnym sporze o stosunek do problemu wolnej

woli człowieka, jeśli odwołać się do skali H. Ward Hilla (Hill 1978: 375–398). Pod tym względem ich stanowisko jest więc dość odległe od stanowiska kryminologów klinicznych, którym bliżej jest do Talcotta Parsonsa, akceptującego wolną wolę z lekką koncesją na rzecz determinizmu (Parsons 1969).

Zdaniem Leona Tyszkiewicza ustalenie wizji człowieka w pracach kryminologów krytycznych (radykałnych) nie jest jednak proste. Jest ona dość niejasna i to co najmniej z dwóch powodów. Po pierwsze zajmowali się oni raczej problemami ogólnospołecznymi, wizją społeczeństwa jako całości, jego strukturą oraz funkcjonowaniem w skali makro. Po drugie, Karol Marks, z którego dorobku korzystali radykałowie, nie był jednolity w swoich poglądach na człowieka. W młodości, ujmował człowieka raczej indeterministycznie, a w późniejszym okresie swojej twórczości — deterministycznie. Kryminologii radykalnej bliższe są poglądy młodego Marksa, dlatego też w pracach kryminologów radykalnych, np. Richarda Quinneya są fragmenty wskazujące, że przyjmują niedeterministyczny pogląd na człowieka (Tyszkiewicz 1991: 72).

Zauważyć jednak trzeba, że w reprezentatywnej dla kryminologii radykalnej pracy Taylora, Waltona i Younga pt. *The New Criminology*, cytują oni z pełną akceptacją poglądy Matzy na kreatywność człowieka, którego istnienie nie wyczerpuje się w przytłaczających, naturalnych procesach reaktywności i przystosowywania się (Matza 1964: 92–93; Taylor, Walton, Young 1973). Sam Young, w studium na temat kryzysu kryminologii i potrzeby radykalnego realizmu z roku 1986, krytykuje „lewicowy idealizm”, bowiem zbyt koncentruje swoją uwagę na roli państwa i jego wpływie na obywateli. Gubi tym samym z pola widzenia kryminologiczną problematykę etiologii przestępstwa. Postuluje więc „radykalny realizm” w odtworzeniu rzeczywistości przestępstwa z uwzględnieniem jego natury, konsekwencji i – co warto podkreślić – genezy. Według niego w każdym twierdzeniu o przestępczości należy dostrzec rolę przyczynowości, jednocześnie akcentując specyfikę uogólnienia oraz istnienie ludzkiego wyboru i wartości (Young 1989: 4–30).

Jak zatem widać, przedstawione wyżej poglądy kryminologów radykalnych nie są sprzeczne z koncepcjami przedstawicieli szkoły z Louvain, pomimo że formułowano je w ramach odmiennego paradygmatu. W jakimś stopniu tworzą komplementarną wizję człowieka, choć trudno przekładalną na jakąś bardziej zwartą koncepcję teoretyczną czy choćby wizję metodologiczną.

9. Pomiędzy psychoanalizą a interdyscyplinarnością.

Przestępca jako aktor społeczny

Konieczność zwrotu w kierunku interdyscyplinarności kryminologii klinicznej uwidoczniła się szczególnie silnie podczas zorganizowanego w roku 1989 w Louvain międzynarodowego sympozjum dla uczczenia dorobku Christiana Debuysta.

Stanowiło swoiste zaproszenie do dyskusji nad jej teoretycznymi podstawami. W jej trakcie zwrócono uwagę na pojęcie „aktora społecznego”, które zdaniem uczestników sympozjum umożliwia artykulację pomiędzy dwiema „kryminologiami”. Jest ona konieczna wobec pogłębiającej się przepaści pomiędzy tzw. kryminologią przejścia do czynu (*passage à l'act*) a kryminologią reakcji społecznej, a także skutków tego konfliktu dla praktyki.

Istotę paradygmatu aktora społecznego stanowią: fikcja, swoistego rodzaju siatka odczytu tego, co robi, a także utopia. Jako takie miałyby on zastąpić na poziomie prawa karnego i kryminologii dotychczasowe fikcje, na których ta wiedza została zbudowana. Chodzi tu o wolną wolę oraz odpowiedzialność za czyny zabronione, ponadto determinizm, a także tzw. niebezpieczeństwo stwarzane przez sprawcę (Danet 2008). Ważnymi elementami tego paradygmatu byłyby więc nowa siatka odczytu, a także utopia. Pierwsza umożliwiałaby integrację danych bardziej złożonych, druga wskazywałaby nowe interpretacje oraz prezentowałaby nowy zakres normatywny. Uznanie każdego przestępcy za aktora społecznego może przyczynić się do wypracowania idealnych warunków „czynienia sprawiedliwości”. Chodzi o to, aby akceptować w niej każdy punkt widzenia. Byłoby to jej warunkiem, jak również przesłanką słuszności podejmowanych w jej ramach decyzji. Współcześni przedstawiciele Szkoły Kryminologii w Louvain definiują więc aktora społecznego jako podmiot mający swój własny punkt widzenia, jednak zależny od zajmowanej pozycji społecznej oraz historii życia, której jest częścią. Jest on także eksponentem projektów, wokół których organizuje swoją działalność. Taka złożona definicja podmiotu musi być zintegrowana, jak również poddana refleksji w klinice kryminologicznej.

Wypada ocenić, że w latach dziewięćdziesiątych XX wieku oraz okresie późniejszym, dalszy rozwój Szkoły Kryminologii w Louvain nie poszedł niestety w wyraźniejszy sposób w kierunku interdyscyplinarności tej kliniki. Prezentowane wyżej tezy Debuysta o potrzebie połączenia stosowanego w niej podejścia z osiągnięciami interakcjonizmu symbolicznego, czy też teorią reakcji społecznej, pozostały więc na dużym poziomie ogólności. W efekcie nie opracowano jakiegoś nowego, zwartego paradygmatu metodologicznego, który nadawałby się do wykorzystania w konkretnych badaniach. Można ocenić, że został tylko zasygnalizowany problem, czy też potrzeba spojrzenia na przestępcę znacznie szerzej niż robi to kryminolog klinicysta, a więc wykorzystania dorobku innych nauk, zwłaszcza humanistycznych. Czekają nadal na rozwiązanie. Jeśli zważyć, jak skomplikowana jest synteza oparta na rekonstruowaniu, czy też jak trudne jest ustalanie syndromu różnych czynników kryminogennych, nie należy oczekiwać, że nastąpi to szybko. O ile w ogóle będzie możliwe...

10. Integracja kliniki kryminologicznej z psychoanalizą i psychopatologią

W opisaney wyżej sytuacji trudno się dziwić, że pozostając w komplementarności z myślą Debuysta, późniejsze osiągnięcia kryminologii klinicznej w Louvain wiążą się z jej integracją z psychoanalizą. Warto podkreślić, że stanowią one jej oryginalny wkład do kryminologii współczesnej, prace w tym zakresie powstawały bowiem niezależne od rozwijającej się równolegle amerykańskiej szkoły psychoanalizy. Jej czołowymi przedstawicielami byli Erich Fromm, Harry Sullivan, Alfred Adler, przede wszystkim zaś Carl Jung (Werner 2000).

W tym dominującym obecnie nurcie na uwagę zasługują zwłaszcza prace Jeana Kinable'a. W roku 1990 na organizowanym przez szkołę kolokwium nt. „Acteur social” przedstawił tekst zatytułowany „Le sens de la délinquance” (Kinable 1999: 19–31). Stanowi on węzłowy punkt w procesie aktualizowania zasad kliniki w perspektywie psychoanalitycznej. Inny nurt, który wyraźniej uwidocznił się w pracach przedstawicieli szkoły, związany jest z nazwiskiem Jacques'a Schotte'a. Można go określić jako patoanalityczny. Lokują się w nim studia związane z psychopatologią kryminalną. Jak oceniają Dignette i Adam, są one jednak tylko potwierdzeniem wskazań Freuda, przejętym z nowego odczytania prac mało znanego węgierskiego psychiatry, Léopolda Szondiego (Digneffe, Adam 2004: 57).

Perspektywa psychopatologiczna opiera się na metaforze „pękniętego kryształu”, zgodnie z którą Freud próbuje porównać do niego chorobę psychiczną. Ma to umożliwić zobaczenie oraz poznanie struktur normalności, które bez tych pęknięć ujawnionych przez patologię, pozostałyby niewidoczne. Formy takiej nozografii ujawniają strukturę podmiotu i, w sensie antropologicznym, kategorie definiujące samą kondycję ludzką w zakresie uniwersalnym. Są to zatem strukturalne relacje, które wiążą normalność z patologiami, podczas gdy w innych światach pojęciowych terminy te są rozpatrywane w relacjach wzajemnego wykluczenia.

Udział Jeana Kinable'a w formułowaniu teoretycznych podstaw koncepcji przestępcy jako aktora społecznego opisać można w trzech podstawowych punktach, które stanowią istotny wkład do rozwoju kryminologii klinicznej.

Po pierwsze, rozwija on teorię podmiotu, którą formułuje jako *teorię języka* (Kinable 1999: 19–31). Stanowi ona sedno jego myśli, chociaż jest tylko pewną wizją. Sam autor nie rozwija jej, czy też bliżej nie wyjaśnia w słowniku operacyjnym i technicznym. Zgodnie z nią, podejścia projektowe, a nawet konceptualizacje, są zakorzenione w genezie i historii pojęć, a zatem w ich odmianach semantycznych. Zadaniem etymologii jest wskazywanie zmian, których należy dokonać, jak również wskazanie ścieżek, jakimi należy podążać w kierunku wiedzy o obiektach naukowych. Tak więc również pojęcie „przestępczość”, poprzez znaczenia, którymi jest obciążone, wydaje się rzucać określone światło na samo negatywne znaczenie zjawisk oznaczanych tym słowem. Skłania to do zaproponowania, aby przestępczość traktować jako „żałobę w cierpieniu”, co ma związek z taką właśnie bazową etymologią (Kinable 1999: 21).

Po drugie, wg Kinable'a, taka perspektywa poza manichejskimi oraz atomistycznymi opozycjami, które można zidentyfikować w burzliwej często debacie pomiędzy przedstawicielami dwóch wskazanych wyżej kryminologii, pozwala na myślenie dialektyczne między rzeczywistością intrapsychiczną, instynktowną, endogeniczną, a więc wewnętrzną, a rzeczywistością interindywidualną, społeczną, a więc egzogeniczną.

Po trzecie, można ocenić, że takie przekształcenie statycznej opozycji w strukturalne napięcie pozwala na uniknięcie pułapki, która w określaniu procesów kryminogennych daje pierwszeństwo instrumentom reakcji społecznej. Pozwala też unikać ograniczania się do uznania podmiotu za „jednostkę” w sensie indywiduum, a więc psychologii subiektywistycznej. Sam Kinable wskazywał zresztą, że nie można negować jej wewnętrznego pluralizmu, a także odrzucać ideę, iż stanowi także wytwór środowiska społecznego.

Punkt widzenia rzeczywistości jest więc punktem widzenia podmiotu, ściślej samego przestępcy. W badaniu procesów kryminogennych należy zatem pozostawić mu miejsce na samookreślenie jego czynów, często niezależne od warunków życia społecznego oraz wymogów rzeczywistości prawnej.

Jeśli taki punkt widzenia kwalifikować jako kliniczny, to w tym sensie, że sama mowa przestępcy służy za dowód oraz wskaźnik jego podmiotowości. Ta ostatnia wyraża się w zjawiskach skategoryzowanych pod pojęciem przestępczości. Naukowa konceptualizacja musi zatem przyjąć słowo zarówno jako przedmiot, jak i metodę odkrywania zjawisk. I to bezpośrednio w jego kontekście klinicznym, a także za jego pośrednictwem.

Opisana perspektywa metodologiczna nie jest jednak kauzalistyczna w tym sensie, że wskazuje na potrzebę wyodrębnienia szeregu różnych czynników determinujących. Pozwala to z jednej strony na skonstruowanie modeli wyjaśniających występujące zjawiska, z drugiej zaś ma wymiar proceduralny. Chodzi o to, że umożliwia odkrywanie za pomocą słów kształtującego się procesu patogenezy czy też przeznaczenia. Jednocześnie relatywizuje każdą opozycję między normalnością a patologią, między człowiekiem zdrowym a chorym. Wynika to z przeniesienia tej różnicy do samego serca człowieka, a więc antropologicznego włączenia choroby, tak jak sugerowała niegdyś tzw. antypsychiatria.

Wiele miejsca w swoich pracach Kinable poświęcił również temu, co nazwał *wewnętrzną dramaturgią podmiotu*. Ma ona wpływ na typ aktora, którego określa się pojęciem *przestępcy* w przeciwieństwie do takich pojęć, jak *agent* czy *autor*. Chociaż te ostatnie odnoszą się do innych, ważnych rzeczywistości, stanowią łącznie z nim swoistą triadę podmiotowości. Metaforę teatralną wykorzystywaną do analizy relacji intrapsychicznych i międzyludzkich przestępcy jako aktora społecznego, wzbogaca on na dalszych etapie o metaforę „cyрку” (Kinable 1990: 391). Pozwala to na oryginalną analizę relacji pomiędzy światem rzeczywistym a wyimaginowanym i symbolicznym, które wiążą i uwalniają w człowieku przestępcę. Różnice między teatrem a cyrkiem jako miejscami działania aktora będą więc źródłem nowego sposobu konceptualizacji procesów przestępczych.

Bazując na swoim doświadczeniu klinicznym w środowisku penitencjarnym, a także na spotkaniach w jego ramach z przestępcami, Kinable formułuje nowe, teoretyczne założenia badań klinicznych. Zebrane przez klinicystę subiektywne, jednostkowe fakty odnosi do teorii schematów – popędów Léopolda Szondiego. Jego zdaniem pozwala to poszerzyć rozumienie procesów przestępczych poprzez umieszczenie ich w perspektywie antropologicznej o uniwersalnym celu, wyjście tym samym li tylko poza osąd moralny (Kinable 1984). Oryginalność takiego ujęcia polega więc na zbliżeniu psychopatii do różnych wariantów zaburzeń nastroju, jakimi są formy manii i depresji, podczas gdy wcześniej umieszczano je w obszarze psychoz lub innych form chorobowych.

Wychodząc zatem z podwójnej perspektywy, tj. szondowskiej i freudowskiej, Kinable uznaje psychopatię za samodzielną w stosunku do innych kategorię psychopatologiczną. Umieszcza ją w grupie psychoz, nerwic i perwersji. Warto zauważyć, że kwestia ta dla kryminologii jest zasadnicza, o ile przyjąć, że psychopatia może być rozpatrywana w świetle określonej, egzystencjalnej fenomenologii jako sposób bycia w świecie. Sposób ten jest skorelowany z relacją do siebie i do innych. Nie można go zrozumieć tylko poprzez perspektywę aktu prawnego, niezależnie od tego, czy został on zakwalifikowany jako „przestępczy” przez zainteresowane władze czy też nie.

Według Kinable’a ciężar etykiet sądowych, w ujęciu klinicznym, w żaden sposób nie rozstrzyga kwestii znaczeń, jakie dany akt może nabrać. Zamraża jednak znaczenie, jakie może mieć dla samego przestępcy. Taka perspektywa fenomenologiczna przypomina więc pojęcie „stylu życia” zaproponowane przez Debuysta i Digneffe (Debuyst 1964: 394–423; Digneffe 1989: 181–198; Kinable 1990: 392). Jej znaczenie dla kliniki kryminologicznej polega na tym, że ów styl można uchwycić przy pomocy podejścia biograficznego, a więc przez historię życia przestępcy. Stanowi ono technikę pozyskiwania wiedzy w interakcji pomiędzy przestępcą a badającym go kryminologiem klinicystą. W taki sposób jednak technika badawcza może modyfikować ramy myślenia. Zmiana techniki wiąże się zatem z nowym sposobem stawiania problemów, co oczywiście nie jest stoi w sprzeczności z naturą, istotą oraz celami podejścia klinicznego.

11. Perspektywa polska

Kryminologia kliniczna w Polsce jest słabo rozwinięta. Składa się na to wiele przyczyn, których bardziej wyczerpujące omówienie przekraczałoby ramy tego tekstu. Jedną z najważniejszych jest brak ściślejszego powiązania kryminologii z psychiatrią, a także tradycyjnie już silną w niej w Polsce tradycją durkheimowską. Inną przyczyną jest niewielka znajomość dorobku kryminologii klinicznej, zwłaszcza zaś szkoły *passage à l'act* (Merle, Vitu 1973: 41–50), opisanego głównie

w mało popularnym obecnie w Polsce języku francuskim. Uwidacznia się także brak szerszego zainteresowania problemami kliniki kryminologicznej ze strony samych psychiatrów.

Spektakularnym dowodem nieufnego w Polsce stosunku do kryminologii klinicznej był nie tak dawno spór o jej rację bytu, jaki wywiązał się pomiędzy Andrzejem Gaberle i Leonem Tyszkiewiczem (Tyszkiewicz 2007). Charakterystyczne jest, że żaden z nich nie był psychiatrą. Pomimo to pierwszy kwestionował ją jako naukę, drugi zaś jej bronił. Nie wchodząc w istotę tego sporu, a zwłaszcza przytaczając argumentację, zauważę tylko, że spór ten polskich psychiatrów nie zainteresował. Zapewne dlatego, że nie ma w zasadzie wśród nich specjalistów o przygotowaniu kryminologicznym, czy też penitencjarnym, a także doświadczeniu praktycznym, porównywalnym z tym, jakie mieli i mają badacze ze szkoły w Louvain. W przeszłości psychiatrą – kryminologiem był jedynie Stanisław Batawia, który jest uznawany za twórcę polskiej szkoły kryminologii klinicznej. Obecnie wskazać można tylko psychiatrów sądowych, np. Adama Szymusika (Szymusik et al. 1988, Szymusik 1994), psychologów – klinicznych, tj. Józefa Gierowskiego (Gierowski 1989; Banasik, Gierowski 2015) i Marię Gordon (Gordon 2015).

Paradoksalnie więc, w opisanej sytuacji jednym z nielicznych polskich kryminologów, który w swoich pracach nawiązuje do dorobku Szkoły Kryminologii w Louvain jest prawnik i socjolog Leon Tyszkiewicz. Uwidacznia się to przede wszystkim w stosowaniu sformułowanego w tej szkole pojęcia i paradygmatu kryminogenezy (De Greeff, Debuyst). Adaptując to pojęcie na grunt polski, ujmuje je szeroko (jako etiologię przestępczości) i wąsko (indywidualny proces prowadzący do przestępstwa), zastępując w obu przypadkach jego aspekt kliniczny aspektem interdyscyplinarności. Tyszkiewicz próbuje też sformułować teoretyczne i metodologiczne podstawy interdyscyplinarnego podejścia w badaniu kryminogenezy. Nie są one jednak tak rozwinięte i zwarte jak koncepcje jej badaczy z Louvain (Tyszkiewicz 2007–2008: 215–227).

Niemniej jednak wypada zauważyć, że jego wąskie ujęcie pojęcia „kryminogenezy” zbliża go do poglądów Etienne’a De Greeffa. Wspólne dla nich jest to, że obaj przez kryminogenezę rozumieją fragment ludzkiego życia, w którym zaistniał proces prowadzący na końcowym jego etapie do popełnienia przestępstwa (u De Greeffa – zbrodni zabójstwa).

Uwidacznia się jednak istotna różnica. Polega na tym, że ten ostatni, będąc psychiatrą, wyróżnił w niej jako dominujący czynnik kryminogeny tw. osobowość psychiczną. Tyszkiewicz, będąc prawnikiem i socjologiem, zakłada tymczasem, że w procesie tym uwidaczniają się czynniki o zróżnicowanej naturze, nie tylko psychiczne, przy czym nie wskazuje dominującego. Píše, co prawda, że w różny sposób wpływają one na decyzję o popełnieniu przestępstwa, jednak tej ogólnej oceny bliżej nie rozwija. Inną różnicą pomiędzy jego definicją kryminogenezy a ujęciem De Greeffa, jest to, że w jej mechanizm włącza on nie tylko czynniki kryminogenne, lecz także antykryminogenne, a więc takie, które przeciwdziałają przestępstwu. Wchodzą one ze sobą w różne relacje, tworząc określone układy

bądź inaczej syndromy. Zdaniem Tyszkiewicza badanie kryminogenezy wymaga badania całych układów tych odmiennych co do ich roli w genezie przestępstwa czynników i uwarunkowań, a także budujących je interakcji. Ich opis oraz klasyfikacja, a także stopień ogólności powinny być podyktowane potrzebami nauki i praktyki.

Kwestią otwartą pozostaje jednak pytanie, czy i w jakim stopniu byłoby to przydatne dla użytecznej wizji prawa karnego, mocno obecnie zdeformowanej przez populizm penalny.

12. Uwagi końcowe. Trzecia droga rozwoju kryminologii

W tekście opisałem rozwój belgijskiej szkoły kryminologii klinicznej w Louvain, a także odniosłem jej osiągnięcia do osiągnięć innych szkół kryminologicznych, zwłaszcza tzw. drugiej szkoły chicagowskiej. Z pewnym żalem wskazałem na ograniczoność jej wpływu na rozwój kryminologii w Polsce. W tym miejscu pora więc na podsumowanie oraz wskazanie perspektyw dalszego rozwoju tej szkoły w nadziei, że nadal będzie wносить istotny wkład do kryminologii współczesnej, stanowiąc ważne uzupełnienie jej głównego współczesnego nurtu. Zostanie także dostrzeżona w większym niż dotychczas stopniu przez kryminologów polskich.

W takiej perspektywie wskazać należy na najciekawsze obecnie prace jej przedstawicieli. Koncentrują się one na redefiniowaniu zadań i podstawowych pojęć kryminologii. Jest ono rodzajem klamry spinającej liczne teorie i podejścia kryminologiczne. Trudno je bowiem zsyntetyzować, zwłaszcza przy braku współpracy w tym zakresie pomiędzy różnych szkołami. Redefiniowanie pojęć pomogłoby także wypracować model kryminologii stosowanej, który w drodze odpowiednich przedsięwzięć, były pomocny w stworzeniu bardziej racjonalnego wymiaru sprawiedliwości (Szabo 1978: 173–179).

Oryginalny wkład kryminologów z Louvain do kryminologii światowej obejmuje więc obecnie wyjaśnianie kluczowych pojęć przekazywanych jej językiem, takich jak „zachowanie”, „sytuacja”, „czyn” i inne jeszcze. Analiza obserwowanych na tym polu zmian, jakie w nich zachodzą, pokazuje, jak bardzo prowadziły one i prowadzą do konfliktów szkół oraz paradygmatycznych zmagania w kryminologii.

Zmiany te mają jednak znaczenie fundamentalne, bo wskazują na rozdźwięk pomiędzy twórczym niepokojem kryminologa, który tłumaczy swoje myśli oraz idee słowami, a uporczywym pragnieniem reifikacji ich znaczenia, której wymaga język prawniczy.

Podjęmowana obecnie w Louvain analiza tego bardzo potrzebnego kryminologii leksykalnego i semantycznego udoskonalania jej języka skłania do wniosku, że pewna jej historyczna „epistemologia” przyczyniła się do jego zamrożenia. Jest on bowiem zbudowany w podwójnej opozycji. Z jednej strony w dość sztywny

sposób opisuje pojęcia, doprowadzając klasyczną debatę o przestępstwie i jego sprawcy do wyraźnego skostnienia. Z drugiej wymaga odblokowania potrzebnego do przełamania tego skostnienia, a więc uelastycznienia, co jednak przychodzi z wyraźnym trudem.

Jedną z możliwości w tym kierunku jest podjęcie dialogu pomiędzy różnymi szkołami. Temu celowi sprzyjać mają podejmowane obecnie prace nad sformułowaniem paradygmatu przestępcy jako aktora społecznego, tj. paradygmatu „trzeciej drogi”. Szczególnie cenne jest w nich poszerzenie epistemologicznego pola kryminologii poprzez otwarcie kliniki kryminologicznej na nowe idee, zwłaszcza amerykańskie (symboliczny interakcjonizm, pytania stawiane przez teorię reakcji społecznej).

Być może wejście na ową trzecią, syntetyzującą drogę, doprowadzi do propozycji mniej hybrydowych (w Polsce np. kryminologii humanistycznej Tyszkiewiczza), bardziej jednak radykalnych w stosunku do dwubiegunowej formalizacji kryminologicznej debaty o paradygmatach, skutkującej jej spetryfikowaniem. Nie oznacza to oczywiście, że ta ostatnia przestała być konieczna.

Takie otwarcie epistemologicznego pola kryminologii klinicznej byłoby istotnym wkładem w rozwój kryminologii w ogóle. Pozwoliłoby na badanie problematyki przestępcy oraz procesu prowadzącego do przestępstwa także pod innym kątem niż tradycyjny, klasyczny, a więc etycznym, humanistycznym, feministycznym itd.

Trzecia droga rozwoju kryminologii, wskazywana przez przedstawicieli Szkoły Kryminologii Uniwersytetu w Louvain powinna więc doprowadzić do tego, że takie pojęcia, jak „czyn”, „odreagowanie” lub „zachowanie” nie będą już na swoistej „czarnej liście”, wygenerowanej przez zjawiska patologii społecznej i przestępczości, lecz posługiwać się nimi zaczniemy w całej ich neutralnej rozciągłości semantycznej.

Podsumowując, wypada zatem przytoczyć raz jeszcze opinie cytowanych wielokrotnie w tym tekście, współczesnych jej przedstawicieli, tj. Françoise Digneffe i Christophe’a Adama. Ich zdaniem, perspektywę dalszego rozwoju kryminologii klinicznej, a także jej wkład do kryminologii współczesnej, można przedstawić tak:

(...) klinika wzywa zatem do odnalezienia w tych fundamentalnych pojęciach i wyobrażeniach, niestrzeżonych zazdrośnie łowisk słów, nawiedzanych przez wojny szkół, przykryte różnymi teoriami. Słowa te zmuszają nas do nieustannego myślenia o kryminologii i jej przedmiotach w projekcie jej odnowienia jako całości, nie zaś jej fragmentaryzacji, jak badania specjalizacyjne, funkcjonujące obecnie w naukach humanistycznych. Taka klinika umożliwiłaby sformułowanie życzenia, które nie wywodzi się z naiwnego ekumenizmu, niwelującego różnice, tak jak nie uczestniczyłaby w zestawieniu wiedzy, twierdząc, że dąży do całości poprzez sumowanie punktów widzenia; pozwoliłaby na odważne badania, z uwzględnieniem interdyscyplinarności, która pozostaje sercem każdej praktyki klinicznej (Digneffe, Adam 2004: 63).

W zakończeniu, wypada więc ocenić, że w świetle wszystkich sformułowanych wyżej uwag o genezie i ewolucji szkoły w Louvain, jej wpływie na kryminologię światową, a także wskazanych perspektyw dalszego jej rozwoju, rodzi się spór o to, czy kryminologia kliniczna straciła rację bytu, czy też nie, jest dość abstrakcyjna. Wiele wskazuje na to, że będzie nadal bardzo dynamicznie się rozwijać, uzupełniając osiągnięcia głównego nurtu kryminologii światowej. Szkoda jednak, że poza Polską.

Oświadczenie w przedmiocie konfliktu interesów

Autor zgłaszanego artykułu oświadcza, że nie istnieje konflikt interesów. Tzn. autor (albo jego pracodawcy lub sponsorzy) nie mają jakiegokolwiek bezpośredniego lub pośredniego finansowego, prawnego lub zawodowego interesu albo związku z innymi organizacjami lub instytucjami, które mogą mieć wpływ na omawiane w tekście badania.

Finansowanie

Autor nie otrzymał dofinansowania na tę publikację.

Bibliografia

- Alexander F. (1961). *The Scope of Psychoanalysis 1921–1961: Selected Papers*. New York: Basic Books.
- Banasik M. i Gierowski J. (2015). 'Predictors of aggressive criminality among sentenced women and men with psychopathic characteristics.' *Problems of Forensic Sciences* 102, s. 47–65.
- Barte H.N. i G. Ostapzeff (1992). *Criminologie clinique* [Clinical criminology]. Paris: Masson.
- Becker H.S. (1963). *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*. New York: Free Press of Glencoe.
- Blachut J., Gaberle A. i Krajewski K. (2001). *Kryminologia* [Criminology]. Gdańsk: Arche.
- Casadamont G. (1981). 'Criminologie de la violence ou violence de la criminologie ? À propos d'une confrontation entre J. Pinatel et Ch. Debuyst' [Criminology of violence or violence of criminology? About a confrontation between J. Pinatel and Ch. Debuyst]. *Actions et Recherches Sociales* 1–2, s. 81–94.
- Danet J. (2008). 'La dangerosité, une notion criminologique, séculaire et mutante' [Dangerousness, a criminological, secular and mutant notion]. *Champ Penal* 5. Dostęp online: <https://doi.org/10.4000/champpenal.6013> [15.09.2022].

- De Greeff E. (1935). 'La psychologie de l'assassinat' [The psychology of assassination]. *Revue de Droit Pénal et de Criminologie*.
- De Greeff E. (1947). *Instincts de défense et de sympathie* [Instincts of defense and sympathy]. Paris: Presses Universitaires de France.
- De Greeff E. (1950). *Criminogenèse. Rapport des actes du II Congrès International de Criminologie* [Criminogenesis. Report of the proceedings of the II International Congress of Criminology]. Paris, s. 267–306.
- De Greeff E. (1955). 'Bilan d'une expérience. Trente ans comme médecin anthropologue des prisons en Belgique' [Thirty years as an anthropologist in prisons in Belgium]. *Esprit* Avril 4, s. 649–674.
- Debuyst Ch. (1956). 'L'observation psychologique des détenus et sa signification dans les sciences pénitentiaires' [The psychological observation of prisoners and its significance in penitentiary sciences]. W *L'homme criminel. Autour de l'œuvre du Dr E. De Greeff* [The criminal man. Around the work of Dr E. De Greeff]. Louvain–Paris: Nauwelaerts, s. 127–149.
- Debuyst Ch. (1964). 'De l'enfant voleur au récidiviste' [From child thief to repeat offender]. *Revue de Droit Pénal et de Criminologie*, s. 394–423.
- Debuyst Ch. (1973). 'Une criminologie de l'étiquetage ou une criminologie du passage à 47-62l'acte? Un problème que nous pose l'attitude clinique du docteur E. De Greeff' [A criminology of labeling or a criminology of acting out? A problem posed to us by the clinical attitude of Dr. E. De Greeff]. *Annales Internationales de Criminologie* 12, s. 283–290.
- Debuyst Ch. (1975). 'Les nouveaux courants de la criminologie contemporaine. La mise en cause de la psychologie criminelle et de son objet' [The new currents of contemporary criminology. The calling into question of criminal psychology and its object]. *Revue de Droit Pénal et de Criminologie* 10, s. 845–870.
- Digneffe F. (1989). 'Conduites déviantes, identité et valeurs. La perspective de E. De Greeff' [Deviant behavior, identity and values. The perspective of E. De Greeff]. *Déviance et Société* 13(3), s. 181–198.
- Digneffe F. i Adam Ch. (2004). 'Le développement de la criminologie clinique à l'École de Louvain' [The development of clinical criminology at the School of Louvain]. *Diffusion numérique: Criminologie* 37(1), s. 47–70. Dostęp online: <https://www.erudit.org/fr/revues/crimino/2004-v37-n1-crimino732/008717ar/> [30.03.2022].
- Douglas J.D. (1970). 'The impact of the social sciences'. W J.D. Douglas (red.) *The Impact of Sociology*. New York.
- Falandysz L. (1986). *W kręgu kryminologii radykalnej* [In the circle of radical criminology]. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Gassin R. (2012). *Criminologie* [Criminology]. Paris: Dalloz.
- Gierowski J. (1989). *Motywacja zabójstw* [Motivation of homicides]. Kraków: Akademia Medyczna.
- Gordon M. (2001). 'Poczucie winy i samoocena własnych zachowań sprawców przestępstw o charakterze agresywnym' [Feeling of guilt and self-assessment of own

- behavior of perpetrators of aggressive crimes]. W B. Hołyst, W. Ambrozik i P. Stępnia (red.) *Więziennictwo. Nowe wyzwania* [Prison system. New challenges]. Warszawa: Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więzienniej, s. 692–701.
- Gordon M. (2015). 'Sprawcy czynów seksualnego wykorzystywania dzieci – czynniki utrudniające proces zmiany' [Perpetrators of sexual abuse of children – factors hindering the process of change]. W W. Zalewski (red.) *Długoterminowe kary pozbawienia wolności w teorii i praktyce* [Long-term imprisonment in theory and practice]. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, s. 72–99.
- Hill H.W. (1978). *The Concept of Will Among. Certain American Sociologists and Its Relationship to Their Analysis of Deviance*. Lincoln: University of Nebraska.
- Jałowiecki B. i Szczepański M.S. (2002). *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej* [City and space in a sociological perspective]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 72–99.
- Kinable J. (1984). *Abords de la psychopathie. Les cahiers des archives Szondi* [Approaches to psychopathy. Notebooks from the Szondi archives]. Louvain-la-Neuve: Cabay.
- Kinable J. (1990). 'Le sens de la délinquance' [The meaning of crime]. W Digne F. (red.) *Acteur social et délinquance. Hommage à Christian Debuyst* [Social actor and delinquency. Tribute to Christian Debuyst]. Liège-Bruxelles: Pierre Mardaga.
- Kinable J. (1999). 'La prise de parole entre motivation, intention et affect: pathoanalyse à partir du psychopathe' [Speech between motivation, intention and affect: Pathoanalysis from the psychopath]. W *Transhumances I. Constructions de savoirs en situations cliniques: dialogues sur le langage en acte; actes du colloque* [Transhumances I. Constructions of knowledge in clinical situations: Dialogues on language in action; conference proceedings]. Namur: Presses Universitaires de Namur, s. 19–31.
- Klaus W. (2018). 'Kryminologia krytyczna' [Critical criminology] W M. Grzyb, E. Drzazga (red.) *Nowe kierunki w kryminologii* [New directions in criminology]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 89–111.
- Kolasa A. (2012). 'Socjologia historyczna. Problemy przedsięwzięcia interdyscyplinarnego' [Historical sociology. Problems of an interdisciplinary undertaking]. *Historyka* 26, s. 34–47.
- Krajewski K. (1983). 'Podstawowe tezy teorii naznaczania społecznego' [Basic theses of the theory of social stigma]. *Ruch Prawniczy, Socjologiczny i Ekonomiczny* 45(1), s. 225–245.
- Krasnodębski Z. (1989). 'O związkach fenomenologii i socjologii. Wprowadzenie' [On the relationship of phenomenology and sociology. Introduction]. W Z. Krasnodębski (red.) *Fenomenologia i socjologia. Zbiór tekstów* [Phenomenology and sociology. Collection of texts]. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Krzemiński I. (1978). 'Interakcjonistyczne interpretacje teorii George'a Herberta Meada (Ich implikacje dla paradygmatu nauk społecznych)' [Interactionist

- interpretations of George Herbert Mead's theory (Their implications for the social science paradigm)]. *Studia Socjologiczne* 3, s. 44–67.
- Lemert E. (1967). *Human Deviance. Social Problems and Social Control*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Levy A. (1997). *Sciences cliniques et organisations sociales: sens et crise du sens* [Clinical sciences and social organizations: Meaning and crisis of meaning]. Paris: Presses universitaires de France.
- Matza D. (1964). *Delinquency and Drift*. New York: Wiley.
- Mead G.H. (1934). *Mind Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist* (Ed. by Charles W. Morris). Chicago: Chicago University Press.
- Merle M. i Vitu A. (1973). *Traité de droit criminel. Problemes generaux de la science criminelle. Droit penal general* [Treatise on criminal law. General problems of criminal science. General criminal law]. Paris.
- Mills J. (2004). 'Clarifications on Trieb: Freud's Theory of Motivation Reinstated'. *Psychoanalytic Psychology* 21(4), s. 673–677. Dostęp online: <https://psycnet.apa.org/doiLanding?doi=10.1037%2F0736-9735.21.4.673> [12.03.2022].
- Newburn T. (2007). *Criminology*. Cullompton.
- Ostrowska K. (1981). *Psychologiczne determinanty przestępczości młodocianych* [Psychological determinants of juvenile delinquency]. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Park R. (1952). *Human Communities: The City and Human Ecology*. Glencoe: Free Press.
- Parsons T. (1969). *Social Structure and Personality*. Freepress paperback.
- Pinatel J. (1975). *La Criminologie* [The criminology]. Paris: Dalloz.
- Shaw C.R. i Mc Kay D. (1942). *Juvenile Delinquency and Urban Areas*. Chicago.
- Siemaszko A. (1993). *Granice tolerancji* [Tolerance limits]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Stępiak P. (1987). *Sytuacyjne uwarunkowania przestępczości młodocianych* [Situational determinants of juvenile delinquency]. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Sutherland E. (1937). *The Professional Thief by a Professional Thief*. Chicago.
- Świda W. (1977). 'Wiomości wstępne' [Introductory informations]. W W. Świda (red.) *Kryminologia* [Criminology]. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Szabo D. (1978). *Criminologie et politique criminelle* [Criminology and criminal policy]. Montréal: Presses de l'Université de Montréal.
- Sztompka P. (1979). *Sociological Dilemmas. Toward a Dialectic Paradigm*. New York: Academic Press.
- Szymanowska A. (2003). *Więzienie i co dalej* [Prison and what's next]. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Szymusik A. (1994). 'Problemy etyczne w psychiatrii' [Ethical problems in psychiatry]. *Psychiatria Polska* 3, s. 297–298.
- Szymusik A., Gierowski J., Leśniak R. i Leśniak E. (1988). 'Zaburzony psychicznie przestępca seksualny' [Mentally disturbed sexual offender]. *Studia Kryminologiczne*,

- Kryminalistyczne i Penitencjarne*, s. 127–142.
- Taylor I., Walton P. i Young J. (1973). *The New Criminology*. London.
- Thomas W.I. i Znaniecki F. (1976). *Chłop polski w Europie i Ameryce. T. 1.* [The Polish peasant in Europe and America. Vol. 1]. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Tumer H.J. i Tumer S. (1993). *Socjologia amerykańska w poszukiwaniu tożsamości* [American sociology in search of identity]. Warszawa: Polska Akademia Nauk. Instytut Filozofii i Socjologii.
- Tyszkiewicz L. (1991). *Od naturalizmu do humanizmu w kryminologii* [From naturalism to humanism in criminology]. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Tyszkiewicz L. (2007). 'Czy tzw. kryminologia kliniczna straciła rację bytu [Is the so-called clinical criminology has lost its raison d'être]'. W K. Krajewski (red.) *Nauki penalne wobec problemów współczesnej przestępczości księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Andrzeja Gaberle* [Penal sciences in the face of the problems of contemporary crime jubilee book on the occasion of the 70th birthday of Professor Andrzej Gaberle]. Warszawa: Wolters Kluwer, s. 142–157.
- Tyszkiewicz L. (2007–2008). 'Kryminogeneza i sposoby jej badania' [Criminogenesis and methods of its research]. *Archiwum Kryminologii* 29–30, s. 215–225.
- Werner E. (2000). 'Protective factors and individual resilience'. W J.P. Shonkoff i S.J. Meisels (red.) *Handbook of Early Childhood Intervention*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wrong D. (1993). 'The present condition of American sociology'. *Journal of Comparative Study of Society and History* 35(3).
- Young R. (1989). 'Helpful behaviors in the crisis center cal'. *Journal of Community Psychology* 17(1).

Źródła internetowe

- De Greeff E. (1947). *Instincts de défense et de sympathie* [Instincts of defense and sympathy]. Paris. Dostęp online: http://classiques.uqac.ca/classiques/de_greeff_etienne/instinct_defense_sympathie/instinct_defense_sympathie.pdf [12.03.2022].
- Dulczewski Z. (b.d.) *Thomas i Znaniecki – pionierzy badań nad polonią amerykańską* [Thomas and Znaniecki – pioneers of research on the American Polish diaspora], Repozytorium.amu.edu.pl. Dostęp online: <https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/19729/1/010%20ZYGMENT%20DULCZEWSKI.pdf> [14.03.2022].

ARCHIWUM KRYMINOLOGII

Archives of Criminology

Anna Szuba-Boroń ■

Tadeusz Kuczma – polski kryminolog okresu międzywojennego

Tadeusz Kuczma – a Polish criminologist of the interwar period

Abstrakt: Tadeusz Kuczma (1905–1940) był polskim kryminologiem, którego aktywność naukowa i akademicka na Uniwersytecie Poznańskim przypadła na czas dwudziestolecia międzywojennego. W historii kryminologii polskiej został zapamiętany jako postać wybitna. Kryminologię studiował nie tylko w Instytucie Kryminologicznym Uniwersytetu Paryskiego, ale także podczas dwuletniego stażu naukowego w Stanach Zjednoczonych, gdzie współpracował m.in. z Edwinem Sutherlandem, Thorstenem Sellinem, Ernestem Burgessem, Franzem Alexandrem. Kuczma do polskiego dorobku kryminologicznego zdążył wnieść swą habilitacyjną monografię i koncepcję „genetycznego ujęcia przestępstwa”, opierającą się na krytycznej i głębokiej analizie ówczesnej kryminologii, analizie uwzględniającej socjologiczną perspektywę badań kryminologicznych podejmowanych przez socjologów z Uniwersytetu Chicagowskiego.

Słowa kluczowe: Tadeusz Kuczma, kryminologia, historia polskiej kryminologii, genetyczne ujęcie przestępstwa

Abstract: Tadeusz Kuczma (1905–1940) was a Polish criminologist whose scientific and academic work at the University of Poznań coincided with the interwar period. In the history of Polish criminology, he is remembered as an outstanding figure. He studied criminology not only at the Institute of Criminology of the University of Paris, but also during a two-year research internship in the United States, where he collaborated with such scientists as Edwin Sutherland, Thorsten Sellin, Ernest Burgess and Franz Alexander. Kuczma's contribution to Polish criminology consists mainly in the monograph he wrote for his habilitation and the concept of the 'genetic approach to crime,' which is based on a critical and profound analysis of the contemporary state of criminology and takes into account the sociological perspective of criminological research undertaken by sociologists from the University of Chicago. Apart from a few mentions, Kuczma remains generally unknown in Polish criminology. This paper presents the profile and criminological views of Tadeusz Kuczma.

Keywords: Tadeusz Kuczma, criminology, history of Polish criminology, genetic approach to crime

Wstęp

Jeden z najwybitniejszych kryminologów europejskich XX wieku Leon Radzinowicz¹ we wspomnieniach *Adventures in criminology* (Radzinowicz 1998) pisanych już u kresu życia przypominał niewymienione z nazwiska dwie ważne dla polskiej kryminologii międzywojennej postaci. Choć przedstawił je tylko opisowo, bez trudu można odszyfrować, iż chodziło o Stanisława Batawie² i Tadeusza Edmunda Kuczmę. Tego ostatniego Radzinowicz charakteryzuje jako zdolnego, młodego naukowca, którego wysłano na stypendium do Stanów Zjednoczonych do socjologa i kryminologa Edwina Sutherlanda (Radzinowicz 1998). W rzeczywistości Kuczma wyjechał w 1933 roku na staż finansowany przez Fundację Rockefellera, przerywając pracę w poznańskiej prokuraturze i na Uniwersytecie Poznańskim. W Stanach Zjednoczonych, jak wynika z danych Fundacji Rockefellera³, zetknął się z najważniejszymi dla ówczesnej kryminologii amerykańskiej, a poniekąd także światowej, postaciami: Edwinem Sutherlandem, Thorstenem Sellinem, Ernestem Burgesssem, Franzem Alexandrem (Rockefeller 1933–1935).

W Polsce pierwszych kilku dekad XX wieku kryminologia nie rozwijała się intensywnie i była, jeśli nie liczyć medyka sądowego Leona Wachholza (Wachholz 1894a; 1894b; 1894c; 1922; 1927; 1937), uprawiana przede wszystkim przez prawników – karnistów, w tym głównie Juliusza Makarewicza i asystenta Bronisława Wróblewskiego, Witolda Świdę oraz asystenta Wacława Makowskiego – Stanisława Batawie, Adama Ettingera, a później (po 1929) także przez niemogącego znaleźć zatrudnienia na publicznych uczelniach Leona Radzinowicza. Ten z rozgoryczeniem wspominał, że mimo pięciu uniwersytetów, w których mocno ugruntowane było prawo i postępowanie karne, na niewielu wydziałach zajmowano się wówczas kryminologią. Na uniwersytetach: Jagiellońskim, Warszawskim, Jana Kazimierza we Lwowie czy na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w latach 30. XX wieku nie prowadzono zajęć z kryminologii (Szuba-Boroń 2021: 237 i n.; Widacki 2021; Widacki et al. 2022: 411–417). Jedynie na Uniwersytecie Poznańskim od 1925 roku prowadzono seminarium Prawa i Procesu Karnego oraz „innych nauk kryminolo-

¹ Leon Radzinowicz (Rabinowicz) (1906–1999) – wybitny polski i brytyjski kryminolog, prawnik, twórca i wieloletni kierownik Instytutu Kryminologii na Uniwersytecie w Cambridge, autor m.in. *In Search of Criminology* (1961), *Ideology and Crime* (1966), *Adventures in Criminology* (1999).

² Stanisław Batawia (1898–1980) – polski prawnik i kryminolog, lekarz, redaktor „Archiwum Kryminologicznego”, autor m. in. *Wstępu do nauki o przestępcy* (1931), *Wpływ ostatniej wojny na przestępczość nieletnich* (1948), *Proces społecznego wykołajania się nieletnich przestępców* (1958).

³ W artykule wykorzystano nieanalizowane dotąd materiały archiwalne dokumentujące pobyt badawczy Tadeusza Kuczmy w Stanach Zjednoczonych (RF RG 10.2 HUM-POLAND, Box 5, Kuczma, S56), po raz pierwszy także publikowany jest wizerunek Tadeusza Kuczmy.

gicznych”, kierowane przez prof. Józefa Bossowskiego, prawnika i historyka prawa⁴, który zresztą był przełożonym Kuczmy na Uniwersytecie (szerzej m.in. Cyprian 1958; Kwiatkowska-Wójcikiewicz 2016). Nie można też nie wspomnieć o pierwszej Katedrze Kryminologii utworzonej już w roku 1922 na Wydziale Nauk Politycznych i Społecznych Wolnej Wszechnicy Polskiej, później przekształconej w latach 30. XX wieku w Instytut Kryminologiczny⁵. Twórcą tego pierwszego w Polsce instytutu kryminologicznego był Adam Ettinger⁶, prawnik uwzględniający marksistowską, socjologiczną optykę w podejściu do zagadnień kryminologicznych (Janicka 2016; Widacki 2020). Radzinowicz, zatrudniony od początku lat 30. XX wieku na stanowisku prywatnego docenta w Wolnej Wszechnicy Polskiej zajmował się kryminologią empirycznie, pozostawiając prace opisujące na podstawie statystyk policyjnych przestępczość w Polsce w okresie międzywojennym (Widacki 2021), a po II wojnie światowej utworzył Instytut Kryminologii na Uniwersytecie w Cambridge, gdzie pracował do końca życia. Wspomniana wyżej, dość surowa, opinia Radzinowicza dotycząca początków polskiej kryminologii nie jest rzecz jasna wyłączną, ale też przyznać należy, że nie był on nazbyt pesymistyczny, wspominając klimat towarzyszący jej początkom w Polsce. Poświęcono temu zagadnieniu co najmniej kilka odrębnych opracowań (por.: Nelken 1983a; Nelken 1983b; Janicka 2016; Widacki 2020; Widacki 2021; Widacki et al. 2022), natomiast poza kilkoma ogólnymi wzmiankami (Lernell 1973; Meisel 1983; Janicka 2016; Widacki et al. 2022), życiorys Tadeusza Kuczmy i jego kryminologiczna aktywność pozostają jednak w kryminologii polskiej na ogół nieznane. Być może tak jest ze względu na jego krótką naukową działalność, tragicznie przerwana po wybuchu II wojny światowej. Wydana w 1939 roku monografia „Genetyczne ujęcie przestępstwa” jest w informacjach o Kuczmie określana jako „jedno z najwybitniejszych osiągnięć polskiej kryminologii okresu międzywojennego” (Prokuratura Krajowa 2020). Nie bez znaczenia były doświadczenia Kuczmy zdobyte podczas zagranicznych naukowych podróży, szczególnie jego nieopisywanego dotąd szerzej dwuletniego stażu w Stanach Zjednoczonych, podczas którego wiedzę kryminologiczną czerpał od najwybitniejszych przedstawicieli nurtu socjologicznego w kryminologii. Próba odtworzenia jego amerykańskiej podróży naukowej odgrywa istotne znaczenie w biografii i kryminologicznej aktywności Kuczmy.

Celem artykułu jest zatem próba przybliżenia biografii i dorobku kryminologicznego Tadeusza Kuczmy oparta na nieanalizowanych dotąd, zachowanych archiwaliach poznańskiej prokuratury, kilka zaledwie dokumentów osobowych

⁴ Józef J. Bossowski (1882–1957) był prawnikiem i historykiem prawa, przez wiele dekad kierownikiem katedry prawa karnego na Uniwersytecie Poznańskim.

⁵ W 1921 roku powstało Polskie Towarzystwo Kryminologiczne, rok później Katedra Kryminologii na Wydziale Nauk Politycznych i Społecznych Wolnej Wszechnicy Polskiej, w miejsce której w 1932 r. utworzono Instytut Kryminologiczny Wolnej Wszechnicy Polskiej (Nelken 1983).

⁶ Adam Ettinger (1878–1934) – polski prawnik, kryminolog, twórca Instytutu Kryminologicznego na Wydziale Nauk Politycznych i Społecznych Wolnej Wszechnicy Polskiej, autor m.in. monografii *Zbrodniarz w świetle antropologii i psychologii* (1924), *Przestępczość w świetle badań kryminologicznych w wieku XIX*, „Prawda” (1901).

Kuczmy z archiwum Uniwersytetu Poznańskiego oraz dokumenty sprawozdawcze Archiwum Fundacji Rockefellera z amerykańskiego stażu naukowego Kuczmy w Stanach Zjednoczonych w latach 1932–1933.

1. Biografia Tadeusza E. Kuczmy w świetle danych archiwalnych

Tadeusz Edmund Kuczma urodził się 20 czerwca 1905 roku w Gnieźnie. Jego rodzicami byli Tomasz Kuczma, który był krawcem i Anna (Alina) z domu Balcerzak (Kuczma 1933: 30; Meisel 1983: 390). Kuczma z rodzicami mieszkał przy ul. Wawrzynieckiej 29. W 1923 roku ukończył Państwowe Gimnazjum Gnieźnieńskie, studia prawnicze odbył w latach 1923–1927 na Wydziale Prawno-Ekonomicznym Uniwersytetu Poznańskiego, równolegle (w latach 1925–1928) studiując także ekonomię. W 1927 roku Kuczma został mianowany aplikantem sądowym Sądu Apelacyjnego w Poznaniu. Rok później na okres dziewięciu miesięcy przydzielono go do Sądu Okręgowego, gdzie 1 września 1928 roku został przyjęty na etat, choć już w listopadzie udzielono mu rocznego urlopu naukowego „w celu kontynuowania studiów za granicą” (Tadeusz Kuczma 1933–1935: 5). Wyjechał wówczas jako stypendysta Zarządu Funduszu Kultury Narodowej⁷ do Paryża, gdzie zapisał się na studia w Instytucie Kryminologicznym Uniwersytetu Paryskiego, uzyskując po ich ukończeniu w 1929 roku dyplom „nauk kryminologicznych sekcji prawa karnego”. Po powrocie w 1929 roku Kuczma kontynuował aplikację i został przydzielony do Prokuratury Sądu Okręgowego w Poznaniu, gdzie od 1 listopada ponownie przyjęto go na etat. W 1930 roku uzyskał stopień doktora praw na Uniwersytecie Poznańskim, na podstawie pracy „Przestępstwa zbiorowe w świetle współczesnej kryminologii” (Kronika UP 1932: 192). Pracę uznano za wybitną, została bowiem przez prof. Jana Sajdaka – ówczesnego rektora – nagrodzona srebrnym medalem Rektora Uniwersytetu Poznańskiego (Kronika UP 1933: 4).

31 października 1930 roku Tadeusz Kuczma złożył przed komisją egzaminacyjną przy Sądzie Apelacyjnym w Poznaniu egzamin sądowy z wynikiem dobrym. Wówczas został mianowany asesorem sądowym w okręgu Sądu Apelacyjnego w Poznaniu i na własną prośbę przydzielony do „służby w okręgowym urzędzie prokuratorskim”, gdzie 6 grudnia złożył przysięgę urzędniczą (Akta osobowe Prokuratury 1931: 5).

W 1931 roku otrzymał nominację na podprokuratora (Akta osobowe Prokuratury 1931: 35; Korespondencja Prokuratora 1931: 25, 27; Kuczma 1931: 29; Kalendarz informator 1934: 139), przy czym oceniono go jako „wykazującego się wybitną

⁷ Kuczma w pierwszym roku działania Funduszu Kultury Naukowej (1928–1929) otrzymał wśród 21 stypendystów w roku 1928/1929, stypendium naukowe z dziedziny nauk społecznych i prawnych, na wyjazd na studia za granicę. W tym gronie był również dr Witold Świda (Pierwsze Sprawozdanie 1931: 94).

znajomością ustawodawstwa, bardzo zdolnego, pracowitego i sumiennego referenta, którego zachowanie w służbie, jak i poza służbą jest bez zarzutu” (Korespondencja Prokuratora 1931: 25). 19 marca 1938 roku decyzją Prezydenta RP (RP 3858/38) został wiceprokuratorem (Korespondencja SA 1938: 56).

Fot. 1. Tadeusz Edmund Kuczma

Źródło: Zbiory Archiwum Akt Nowych, Akta osobowe sędziów, notariuszy, prokuratorów

i komorników. Kuczma Tadeusz, sygn. 2/285/0/23.5/13/2970

Od 1929 roku Kuczma był także zatrudniony na Wydziale Prawno-Ekonomicznym Uniwersytetu Poznańskiego jako starszy asystent przy seminarium prawa i procesu karnego oraz innych nauk kryminologicznych prof. Józefa Bossowskiego.

Stale współpracował z poznańskim „Ruchem Prawniczym, Ekonomicznym i Socjologicznym”, recenzując prace z zakresu „prawa karnego, procesu karnego i innych prac kryminologicznych”⁸, także podczas stażu w Paryżu i innych zagranicznych

⁸ Recenzje prac: Pella Vespasien V., *Vers l'unification du droit pénal par la création d'un Institut international auprès de la Société des Nations*, Paris: Sirey, 1928; Simonin C., *L'état d'ivresse, son importance judiciaire, son diagnostic médico-légal*, Paris: Sirey 1928; Schneersohn F., *Neue Wege der Sozialpsychologie. Heft 1. Beiträge zur Massenpsychologie*. Halle: Marhold 1928 [RPEiS 1929 9(2)]. Recenzje prac: Lange J., *Verbrechen als Schicksal*, Lipsk 1929; Nelken S. *Publikum und Verbrechen (Praktische Ratschläge für den Selbstschutz)*, Berlin: R. Mosse 1928 [RPEiS 1929 9(4)]; Kuczma T., rec. Sokalski Włodzimierz: *O wykonalności zagranicznych wyroków karnych*, Warszawa 1929; Kuczma T., rec. Rozengart Eugène: *Le Crime comme produit social et économique*. Paris: Jouve 1929 (praca dotyczy problemu przestępczości w optyce doktryn socjalistycznych); Kuczma T., rec. Wulf fen Erich: *Irrwege des Eros. Hellerau bei Dresden*: Avalun-Verlag [RPEiS 1930 4]; Kuczma T., rec. Dworzak Ludwik: *Stan cywilny jako przedmiot ochrony karnej*. Lwów: Pierwsza Związkowa Drukarnia 1931 [RPEiS 1932 12(2)]; Kuczma T., rec. Lenz Adolf, Seelig Ernst, Kalmann Heinrich, Müller Gustaw,

wyjazdów naukowych.

Z informacji przekazanej przez redakcję „Ruchu Prawniczego, Ekonomicznego i Socjologicznego” wiadomo, że „dr. Kuczma nadesłał szereg recenzji z literatury zagranicznej, napisanych w czasie podróży naukowej do Anglii, Francji i Niemiec” (Przegląd piśmiennictwa 1932: 867). Recenzje były bardzo obszerne, krytyczne. Recenzował także swoich współczesnych kolegów – kryminologów: francusko-języczną pracę Rabinowicza (Kuczma 1931), czy „Wstęp do nauki o przestępcy” Batawii (Kuczma 1932).

W 1932 roku Tadeusz Kuczma otrzymał stypendium Fundacji Rockefellera, umożliwiające mu wyjazd do Stanów Zjednoczonych „zwłaszcza Chicago i Bostonu (ośrodków szkoły naukowej psycho-socjologicznej)” (Kronika Zakładu 1933: 110), gdzie zamierzał studiować etiologię przestępczości na tle psychologicznym i socjologicznym (Rockefeller 1933–1935)⁹. Celem tego stypendium było uczynienie „kroku naprzód w kierunku profesury” (Rockefeller 1933–1935). Pobyt badawczy, który rozpoczął się 1 stycznia 1933 roku po pierwszym roku był przedłużony jeszcze na jeden rok¹⁰. W Chicago zamieszkał w International House (1414 East 59th St., Chicago) (Kuczma 1933: 46), powstałym w 1924 roku dzięki wsparciu Johna D. Rockefellera. International House do dnia dzisiejszego jest miejscem zamieszkania i współpracy międzynarodowej stypendystów, naukowców, studentów, a szerszej

Pokorn Alfred: Mörder. Graz: Moser's Verlag 1931; Noack Wiktor: Das soziale Sexualverbrechen. Schriften zur Psychologie und Soziologie von Sexualität und Verbrechen. Band III. Stuttgart: Püttmann 1932; Plaut Paul: Psychologische Gutachten in Strafprozessen. Leipzig: Bartz 1932; Kuczma T., rec. Parry L.A.: Criminal Abortion. London: John Bale Son3 & Danielsson 1932; Kuczma T., rec. Seaton Wagner Margaret: The Monster of Düsseldorf. The life and trial of Peter Kürten. London: Faber & Faber Limited 1932; Kuczma T., rec. Willemse W.A.: Constitution Types in Delinquency. London: Kegan Paul, Trench, Trubner 1932 [RPEiS 1932 12(4)]; Kuczma T., rec. Pflugk Brigitte: Gestörte Familiengemeinschaft. Berlin Springer 1936 w Zeitschrift für Kinderforschung 45. Band 2. Heft, s. 37–133 [RPEiS 1938 2]; Kuczma T., rec. Mikliszański Kopek: Le Droit pénal international d'après la législation polonaise, Paris: Recueil Sirey, 1935 [RPEiS 1937 2]; Kuczma T., rec. Exner Franz: Kriminalistischer Bericht über eine Reise nach Amerika. Berlin und Leipzig: Walter und Gruyter & Co. 1935 [RPEiS 1937 2]; Kuczma T., rec. Karpman Ben: Case Studies in the Psychopathology of Crime, Washington 1933 [RPEiS 1936 16(2)]; Kuczma T., rec. Wertham Frederica. Wertham Florence: The Brain as an Organ. Its Post-mortem Study and Interpretation. New York: Macmillan Company 1934; Kuczma T., rec. Halpern Irving W., Stanislaus John N., Botein Bernard: The Slum and Crime. A Statistical Study of the Distribution of Adult and Juvenile Delinquents in the boroughs of Manhattan and Brooklyn. New York: New York City 1934 [RPEiS 1935 15(4)].

⁹ Z dokumentów Fundacji Rockefellera wynika, że Kuczma planował studiować zasady odpowiedzialności kryminalnej i reform penalnych z socjologicznego i psychologicznego punktu widzenia (Rockefeller 1933–1935).

¹⁰ Według archiwaliów The Statue of Liberty – Ellis Island Foundation Kuczma podróżował do Ameryki statkiem SS President Roosevelt, z portu Le Havre we Francji. Według *Listy pasażerów*, była to pierwsza jego podróż do Ameryki. Jako miejsce docelowe podał nowojorski adres Fundacji Rockefellera: 61 Broadway NY. Zadeklarował znajomość czterech języków: polskiego, angielskiego, francuskiego oraz niemieckiego. Ellis Island to wyspa w porcie Nowego Jorku, gdzie imigranci przybywający do Nowego Jorku byli przesłuchiwanymi przez urzędników oraz przechodzili procedurę przyjęcia ich w nowym kraju.

społeczności Chicago służy jako centrum międzynarodowej wymiany kulturalnej.

Starając się o przedłużenie pobytu w Stanach Zjednoczonych i zgodę na zwolnienie od zajęć prokuratorskich wyjaśniał, że w pierwszym roku stypendium prowadził badania na terenie miasta Chicago i w zakładzie karno-poprawczym w St. Charles „uwzględniając przede wszystkim problem przestępczości wśród ludności polskiej oraz starając się wyjaśnić wpływ rasy w etiologii przestępstw” (Kuczma 1933: 45). W ramach badań dotyczących „różnic rasowych w natężeniu przestępczem” Kuczma wyjechał na cztery miesiące do południowych stanów, gdzie planował skupić się na ludności chińskiej i japońskiej w Kalifornii, meksykańskiej w Teksasie oraz indyjskiej w stanie Colorado. Równoległe z prowadzonymi badaniami zwiedzał instytucje karne w Illinois, Tennessee, Alabamie, Luizjanie, Georgii oraz Karolinie Północnej (Kuczma 1933: 44–46).

Archiwalia Fundacji Rockefellera pozwalają odtworzyć przebieg amerykańskiego stażu naukowego Kuczmy. W ciągu pierwszych dni pobytu w Nowym Jorku był pod opieką Thorstena Sellina¹¹, który w latach dwudziestych podobnie jak Kuczma studiował kryminologię w Instytucie Kryminologii Uniwersytetu Paryskiego (Shank 1978). Odwiedził więzienie Sing Sing oraz Bureau of Social Hygiene i Uniwersytet w Nowym Jorku. Węzienie Sing Sing, znajdujące się na północ od Nowego Jorku, było wówczas i jest nadal amerykańskim więzieniem o najsurowszym rygorze. Węzienie funkcjonujące od 1826 roku w czasach pobytu Kuczmy było znane z wykonywanych tam egzekucji kary śmierci (wykonywano je tam do 1963 roku). Biuro Higieny Społecznej (*Bureau of Social Hygiene*) zostało założone w 1911 roku. Pomysłodawcą powołania takiej instytucji zajmującej się problemami społecznymi, m.in. prostytutką, narkotykami, przestępczością nieletnich czy korupcją, był John D. Rockefeller, Jr., a impulsem do jej utworzenia było doświadczenie udziału w dochodzeniu w Nowym Jorku w sprawie przymusowej prostytutki. Biuro zajmowało się początkowo przede wszystkim badaniem prostytutki w Nowym Jorku, jej wpływem na młode kobiety. Zajmowano się również edukacją seksualną, a także publikowaniem materiałów dotyczących zdrowia seksualnego. Kryminologia była głównym kierunkiem zainteresowań badawczych Biura w latach 1929–1933. Wówczas prowadzone przez Biuro działania dotyczące problemów seksualnych, a także badań endokrynologicznych, przejęła Fundacja Rockefellera (Rockarch).

Następnie ponad rok Kuczma spędził w Chicago pod opieką wybitnych przedstawicieli przeżywającej swój najlepszy okres Szkoły Chicagowskiej: Edwina Sutherlanda i Ernesta Burgessa. Z zapisków sprawozdawczych pracownika Fundacji Rockefellera wiadomo, że Kuczma chciał „zapoznać się z czynnikami antropologicznymi i psychologicznymi w kryminologii, a także planował odbyć podróż na Południe, która obejmowałaby Nowy Orlean, Tuskegee, Hampton, Nashville i Waszyngton jako punkty studiów” (Rockefeller 1933–1935). Rzeczywiście planowaną podróż odbył. Od początku czerwca do września realizował

¹¹ Thorsten Sellin (1896–1994) – amerykański socjolog i kryminolog szwedzkiego pochodzenia, autor teorii konfliktu kultur.

punkt po punkcie zamierzone plany. W Nashville, gdzie odwiedzał Fisk University, spotkał się z socjologiem, prof. Edwardem Frasierem¹². To spotkanie było z pewnością dla Kuczmy cenne ze względu na zainteresowania badawcze Frasiera, który rok wcześniej obronił doktorat będący jedną z pierwszych prac socjologicznych poświęconych Afroamerykanom. Na podstawie tej rozprawy doktorskiej w 1939 roku wydana została monografia *The Negro Family in the United States*, nagrodzona później jako najbardziej znacząca praca w zakresie stosunków rasowych. Wiadomo, że Kuczma odwiedził także wiele innych uczelni i instytucji, m.in. Uniwersytet w Tuskegee, Wydział Socjologii i szkołę pracy socjalnej na Uniwersytecie w Tulane (w „Genetycznym ujęciu przestępstwa” Kuczma przytacza tezy niepublikowanej pracy magisterskiej Elizabeth Barnett obronionej na tymże uniwersytecie „*Study of boys committed by Juvenile Court to the Municipal Boys Home from January 1. 1930 through June 30. 1932*”).

Od września 1933 do marca 1934 roku Kuczma wznowił studia na Uniwersytecie w Chicago pod opieką Sutherlanda. W tym czasie także na Uniwersytecie Northwestern w Chicago spotkał się z profesorem Franzem Alexandrem i antropologiem Melvillem Herscovitzem¹³. Emigrant z Węgier, Franz Alexander, był kryminologiem o orientacji psychoanalitycznej, a więc był w jawnej opozycji do socjologicznej orientacji kryminologii szkoły chicagowskiej. W czasie pobytu Kuczmy w Stanach Zjednoczonych Alexander był także dyrektorem Instytutu Psychoanalizy w Chicago. Drugi rok amerykańskich studiów Kuczmy obfitował w kolejne spotkania naukowe. Odwiedził on uniwersytety w Denver (w maju 1934 roku), w Berkeley (gdzie Kuczma spędził kilka miesięcy od maja do sierpnia 1934 roku, pod opieką profesora Augusta Vollmera¹⁴), Uniwersytet Południowej Kalifornii w Los Angeles (w sierpniu 1934 r., pod opieką założyciela Wydziału Socjologii USC Emory’ego S. Bogardusa¹⁵), Harvard University (grudzień 1934 r.), Yale University, Columbia University

¹² Edward Franklin Frasier (1894–1962) amerykański socjolog, pierwszy czarnoskóry prezydent Amerykańskiego Towarzystwa Socjologicznego.

¹³ Melville J. Herscovitz (1895–1963) – amerykański antropolog i afrykanista, twórca pierwszych w Ameryce interdyscyplinarnych studiów afrykanistycznych utworzonych w 1948 roku na Uniwersytecie Northwestern.

¹⁴ August Vollmer (1876–1955) – uprzednio szef policji w Berkeley w Kalifornii i czołowa postać w rozwoju wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych w Stanach Zjednoczonych na początku XX wieku, nazywany „ojcem nowoczesnej policji”. Vollmer jako weteran wojenny wprowadzał w policji reformy odzwierciedlające jego doświadczenia wojenne, m.in. militaryzując w większym stopniu policję, ale też usprawniając jej działanie na wielu płaszczyznach. Jako pierwszy w pracy policyjnej wykorzystał poligraf, będąc protektorem Johna A. Larsona – amerykańskiego pioniera badań poligraficznych. W 1932 roku odszedł z policji i objął stanowisko na Wydziale Nauk Politycznych Uniwersytetu Kalifornijskiego, gdzie założył Szkołę Kryminologii (w założeniach Vollmera wspierającą rozwój i profesjonalizację policji poprzez naukę m.in. kryminologii, psychiatrii, toksykologii), a w 1941 roku odegrał kluczową rolę w utworzeniu Amerykańskiego Towarzystwa Kryminologicznego.

¹⁵ Emory S. Bogardus (1882–1973) – socjolog amerykański, profesor Uniwersytetu Południowej Kalifornii w Los Angeles, zajmował się psychologią grup społecznych, problematyką rasową w Stanach Zjednoczonych, autor skali dystansu społecznego (tzw. skali Bogardusa) wykorzystywanej w badaniach społecznych.

(gdzie był pod opieką profesora prawa Raymonda Moleya) (Rockefeller 1933–1935). W grudniu 1934 roku na Uniwersytecie Harvarda Kuczma spotkał się z kryminologiem Sheldonem Glueckiem. Od października 1934 roku współpracował ponownie z Williamem Thomasem, współautorem (z Florianem Znanieckim) fundamentalnej pracy „Chłop polski w Europie i Ameryce”¹⁶, która dała podstawę teorii dezorganizacji społecznej. W maju 1934 roku Kuczma współpracował z dr. Williamem Healy’em, prowadzącym również wspólne badania z Franzem Alexandrem. William Healy był brytyjsko-amerykańskim psychiatrą i kryminologiem, który z psychoanalizą Freuda zetknął się podczas studiów europejskich w latach 1906–1907 w Wiedniu, Londynie i Berlinie, a po powrocie do Stanów Zjednoczonych wykorzystywał psychoanalizę w praktyce. Zajmował się on głównie przestępczością nieletnich. Do jego badań w tym zakresie odwoływał się Tadeusz Kuczma, podziеляjąc przychyłność Healy’ego dla wieloczynnikowej teorii przyczyn przestępczości. To podejście stało się główną podstawą kryminologicznej koncepcji Kuczmy „genetycznego ujęcia przestępstwa” wyłożonej później w jego wydanej w 1939 roku pracy pod takim właśnie tytułem. To właśnie badania prowadzone w Child Guidance Clinic w Bostonie przez Healy’ego i jego drugą żonę Augustę Bronner były przez Kuczmę przedstawiane w „Genetycznym ujęciu przestępstwa” niemal jako modelowy przykład systematycznych badań genetycznych. Krytycznie natomiast oceniał pracę Sheldona i Eleonory Gluecków – również zajmujących się przestępczością nieletnich, którzy realizowali badania, opierając się w głównej mierze na analizie statystyczno-kryminalnej i nie wnikając w „mechanizm wewnątrz osobowościowy jednostek należących do analizowanych grup przestępczych” (Kuczma 1939: 149–150). To podejście Gluecków było też przyczyną ich sporu z Sutherlandem, na co w polskiej literaturze zwrócił niedawno uwagę Wojciech Zalewski (Zalewski 2020: 114–115). Spór ten dotyczył przede wszystkim metody prowadzonych badań.

12 stycznia 1935 roku Tadeusz Kuczma po powrocie z amerykańskiego stażu zgłosił się z powrotem do służby w prokuraturze (Korespondencja Prokuratora 1935: 51), awansując w 1938 roku na stanowisko wiceprokuratora Sądu Okręgowego w Poznaniu. Ten wpis w aktach osobowych biura personalnego Ministerstwa Sprawiedliwości jest ostatnim zapiskiem dotyczącym kariery prokuratorskiej Kuczmy (Korespondencja Prokuratora 1938: 58, 59).

W latach 1935–1937 Kuczma odbył także naukowe podróże do Bułgarii, Jugosławii oraz Francji, badając „czynniki sprawcze działań przestępczych w różnych warunkach cywilizacyjnych” (Meisel 1983: 391).

Po wybuchu wojny został on jako prokurator aresztowany przez gestapo w listopadzie 1939 roku i osadzony w Forcie VII (wedle danych Prokuratury Krajowej aresztowano go 28 października 1939 r. (Prokuratura Krajowa 2020)).

Wiadomo, że podstawą jego aresztowania było oskarżenie: „Aufständischer, hat sich deutsch feindlich betätigt” (powstaniec, działał w duchu antyniemieckim,

¹⁶ *Chłop polski w Europie i Ameryce* autorstwa Floriana Znanieckiego i Williama Thomasa jest jedną z klasycznych pozycji socjologicznych, po raz pierwszy pięciotomowa monografia wydana została w 1918 roku w Stanach Zjednoczonych (*The Polish Peasant in Europe and America*).

nazwiska świadków Lange i Vogel) [aresztowany na podstawie doniesień tych świadków – przyp. ASB] (Olszewski 1974: 595). Ze wspomnień chirurga, profesora Kazimierza Nowakowskiego¹⁷ wiadomo, że Kuczma w Forcie VII przebywał w celi nazywanej „Professorenzelle” razem z innymi pracownikami Uniwersytetu (m.in. prof. Kalandykiem¹⁸, inż. Cybichowskim¹⁹, art. malarzem Smoguleckim²⁰, drem Rydlewskim²¹, prof. Paczkowskim²²). Nowakowski wspominał, że cela, w której przebywał Kuczma mieściła ponad trzydzieści osób, nie miała okna, więźniowie nie byli wyprowadzani na spacer przez cztery czy sześć tygodni (co w przypadku Kuczmy oznacza większą część jego pobytu w Forcie) (Bossowski et al. 1955).

Kuczma zmarł 6 stycznia 1940 roku (Olszewski 1974: 87)²³. Według listy osób zmarłych w Forcie przekazanej przez Gestapo w sierpniu 1940 roku przyczyną jego śmierci było „osłabienie serca” (Olszewski 1974), jednak we wspomnieniach osób, którym udało się przeżyć wojnę wskazuje się, że Kuczma, ale także prof. Paczkowski, prof. Kalandyk zostali zamęczeni wymyślnymi torturami stosowanymi przez gestapowców, w trakcie jednej z nich nazywanej „wycieczką w Karpaty”, a polegającej na zmuszaniu więźniów do „wdrapywania się na złodowaciały lub błotnisty stok wałów fortu a następnie do zjeżdżania z niego na brzuchu względnie na plecach głową w dół; ćwiczenia takie, powtarzane wielokrotnie, wywoływały w konsekwencji odmrożenia rąk i nóg lub bardzo bolesne uszkodzenia paznokci” (Marczewski 1972: 50).

¹⁷ Kazimierz Bonawentura Nowakowski (1879–1952) – chirurg, pułkownik lekarz Wojska Polskiego, profesor Uniwersytetu Poznańskiego.

¹⁸ Stanisław Kalandyk (1885–1940) – fizyk, wykładowca Uniwersytetu Poznańskiego, od lat 20. XX wieku do wybuchu II wojny światowej był organizatorem jedynej w ówczesnej Polsce Zakładu Fizyki na wydziale lekarskim, był też autorem pierwszych podręczników fizyki dla lekarzy i biologów. Zakład Fizyki dysponował stacją radiową, profesor został aresztowany przez Gestapo oskarżany o kontakty z Anglią za pośrednictwem tej stacji, osadzony w Forcie VII, gdzie zmarł z powodu „osłabienia obiegu krwi”.

¹⁹ Stefan Cybichowski (1881–1940) inżynier, architekt, radny Rady Miejskiej, rozstrzelany 6 stycznia 1940 roku – tego samego dnia, gdy zmarł Kuczma, przy próbie ucieczki.

²⁰ Stanisław Smogulecki (1886–1939) – artysta malarz i uczestnik powstania wielkopolskiego, autor unikatowych fresków wzorowanych na włoskim stylu quattrocento odkrytych w gnieźnieńskiej komendzie policji, gdzie wcześniej istniała kaplica szpitalna.

²¹ Celestyn Rydlewski (1875–1940) – doktor medycyny, rozstrzelany po uprzednim wyroku śmierci w Forcie VII.

²² Romuald Paczkowski (1878–1940) – prawnik, adwokat, profesor Uniwersytetu Poznańskiego, radny Poznania także Przewodniczący Rady Miasta, zmarł rozstrzelany przy próbie ucieczki, tego samego dnia co T. Kuczma.

²³ Pierwsza lista zmarłych w Forcie VII więźniów została przekazana przez Gestapo w sierpniu (08.08) 1940 r.

2. Kryminologiczna koncepcja „genetycznego ujęcia przestępstwa” Tadeusza Kuczmy

Dorobek naukowy Kuczmy z całą pewnością był doceniany i szanowany przez współczesnych mu kryminologów, a także przywoływany w powojennych podręcznikach kryminologii (Świda 1977: 29, 242; Hołyst 1979; Tyszkiewicz 1983; Ostrowska, Wójcik 1986)²⁴. Leszek Lernell pisał, podsumowując kryminologiczny dorobek polski międzywojennej, że

„bezpośrednio przed wojną ukazało się kapitalne dzieło *Genetyczne ujęcie przestępstwa* T. Kuczmy, adiunkta Uniwersytetu Poznańskiego (...), które w literaturze polskiej było najbardziej rozwiniętą, a zarazem na wskroś oryginalną analizą krytyczną różnych koncepcji kryminologicznych, które pojawiły się do tego czasu w doktrynie” (Lernell 1973: 36).

Kuczma definiował kryminologię jako „naukę o przestępstwie i przestępczości”, wyrażając przekonanie, że w zakresie badań przestępstwa mieści się też analiza osobowości sprawcy przestępstwa.

Podkreślał znaczenie pozytywistycznych teorii Franza von Liszta i Enrico Ferriego, których naczelną zasługą dla kryminologii było „stworzenie szerokiej platformy dla przyszłych badań kryminologicznych” (Kuczma 1939: 10). Kuczma był przekonany, że w kryminologicznej analizie przestępczości istotny jest „cały zespół czynników wpływających z najrozmaitszych źródeł, zatem zarówno uwarunkowań endogennych, jak i społecznych”. Taki sposób myślenia pochwalał u socjologów Szkoły Chicagowskiej (Parka, Burgessa, Sutherlanda, Shawa), którzy „nie pomijali bynajmniej czynników indywidualnych, a przeciwnie doceniali należycie doniosłość etiologiczno-kryminalną rozwoju psychicznego jednostki, rozwoju będącego odzwierciedleniem dynamizmu otoczenia” (Kuczma 1939: 11), a także Franza Alexandra, który w typologii przestępców uwzględniał przestępców także wyłącznie „społecznie uwarunkowanych”. Dorobek kryminologii zarówno europejskiej, jak i amerykańskiej, Kuczma oceniał jednak krytycznie jako niezadowalający. Prace kryminologów ze szkoły chicagowskiej czy Franza Alexandra z pewnością w jakimś stopniu znał, zanim wyjechał do Stanów Zjednoczonych, są bowiem wskazywane w wykazach piśmiennictwa z zakresu prawa karnego i innych nauk kryminologicznych z tamtego okresu. Nie sposób nie zauważyć u niego znajomości prac kryminologów ze Szkoły Chicagowskiej, także pozycji, do których w opracowaniach europejskich nieczęsto się odwoływano.

Kuczma uważał, że koncepcje psychoanalityczne (psychoanaliza Freuda, koncepcje Alexandra i Stauba) „nie dostarczyły jednolitych wskazań co do źródła

²⁴ Całkowicie w historii polskiej kryminologii prace Kuczmy pominął P. Horoszewski w swych podręcznikach (*Kryminologia* z 1958 i 1965 roku), choć środowisko poznańskie znał, co potwierdza, przywołując publikacje Znanieckiego, a i prace Kuczmy musiał mieć w rękach, choć w bibliografii jej nie przywołuje, odnosząc się choćby do omówień teoretycznych dotyczących powiązań zaburzeń endokrynologicznych z przestępczością i niemal cytując dane z „Genetycznego ujęcia przestępstwa” Kuczmy.

zjawisk, które posiadać mają istotne znaczenie w etiologii przestępstwa” (Kuczma 1939: 71), a wnioski opierają się na spekulacjach „ubranych w szaty pozytywistycznego myślenia” (Kuczma 1939: 73). W „Genetycznym ujęciu przestępstwa” przytacza dyskusje prowadzone w czasie jego amerykańskich studiów z Sutherlandem, Burgesssem i Shawem, którzy wyrażali pogląd, jakoby psychoanalitycy pomijali całkiem „etiologiczno-kryminalną rolę czynników społecznych” (Kuczma 1939: 74), choć sam Kuczma podkreślał, iż „wprost przeciwnie, uważali go (psychoanalitycy – przyp. ASB) za istotny współczynnik przestępczo-twórczego dynamizmu podświadomości” (Kuczma 1939: 75). Cytował twierdzenie Alexandra, że „przestępczość nie jest przyrodzonym defektem, lecz wyrazem braku wychowania”, a w koncepcji Adlera odwoływał się do definiowania kompleksu niższości jako „przewagi dynamizmów społecznych nad wewnątrzsobowościowymi”.

W opinii Kuczmy badania dotąd prowadzone przez kryminologów, szczególnie w nurcie biopsychicznym, pogłębiły wiedzę o duszy przestępcy (Kuczma 1939: 194), natomiast badania genetyczne nie mogą prowadzić do kategorycznych wniosków wiążących dziedziczenie z etiologią przestępczości.

Koncepcja „genetycznego ujęcia przestępstwa”, którą zaproponował, stanowiła „wyczerpujący program odmiennego podejścia do problemów etiologicznych” (Bossowski 1945: 40). Przedstawił ją w swojej habilitacyjnej monografii „Genetyczne ujęcie przestępstwa” (Kuczma 1939). Bossowski oceniał tę koncepcję jako „nowy projekt badań z zakresu etiologii kryminalnej, który zakłada odstępianie od poszukiwania absolutnych przyczyn czy czynników sprawczych przestępstwa, kierując badania etiologiczne na wszystkie dynamizmy, które działają przy powstaniu przestępstwa” (Bossowski 1945: 64).

„Genetyka kryminalna” miała być analizą wszelkich dynamizmów mających wpływ na działanie przestępcze. Czynników, które zarówno bezpośrednio, jak i pośrednio sprzyjają aktywności przestępczej. „Genetykę” traktował szerzej, aniżeli tylko jako naukę o dziedziczności. Przede wszystkim Kuczma poddał w wątpliwość przyczynowość, która w naukach ścisłych oznacza regularność następstw, lecz taka prawidłowość nie zachodzi w kryminologii. Każdy człowiek, pisał Kuczma, „reaguje inaczej na najdrobniejsze nawet bodźce wewnętrzne i zewnętrzne, i nie istnieją dwie jednostki o identycznej strukturze psychoorganicznej, a zatem i reakcje wywołane tymi samymi bodźcami są inne” (Kuczma 1939). Po drugie zakładał on, że nie ma sensu szukać absolutnych i wyłącznych przyczyn lub czynników sprawczych przestępczości, ponieważ takowe nie istnieją, natomiast badania kryminologiczne powinny być kierowane na dynamizmy, „które współdziałają w jakikolwiek sposób przy powstaniu działania przestępczego”. Badania takie Kuczma określał jako „analizę genetyczno-kryminalną zjawiska przestępstwa” (Kuczma 1939; Bossowski 1945: 42). Wpisywał się tym samym w nurt multikauzalny kryminologii pozytywistycznej. Z tej pozycji krytycznie oceniał badania etiologiczno-kryminalne, które ograniczały się w zasadzie do stwierdzenia związku między jednym czynnikiem i działalnością przestępczą jednostki, które o ile nie pogłębiały analizy wszystkich czynników poprzedzających działanie przestępcze mogły być podstawą jedynie przyjęcia pewnych przesłanek

bez należytego uzasadnienia. Czynniki przestępczo-twórcze, jak pisał Kuczma, nie jest wartością stałą, ale jest „dynamizmem zmiennym uwarunkowanym każdorazowym układem najróżnorodniejszych czynników wewnątrz osobowościowych” (Kuczma 1939: 227). Do właściwej oceny wartości czynnika przestępczo-twórczego potrzeba możliwie dokładnego przeanalizowania całego procesu rozwoju osobowości człowieka, co w zamierzeniu Kuczmy miało stanowić przedmiot badań genetyczno-kryminalnych. W koncepcji pojawiają się pojęcia

„kompleksów kryminogenicznych (czyli myśli i pragnień przestępczych, a nawet samej tylko aprobaty człowieka wobec zachowań przestępczych, bez konieczności gotowości do osobistego zaangażowania w aktywność przestępczą) oraz elementów kryminogenicznych (które mogą decydować w wysokim stopniu o przeobrażeniu się potencjalnego nastawienia przestępczego w aktywne nastawienie przestępcze)” (Kuczma 1939: 228).

W sferze elementów kryminogenicznych Kuczma wyróżniał elementy „kryminoplastyczne (dynamizm kryminogeniczny jest czynnikiem wtórnym) oraz przestępczo-twórcze (w których dynamizm kryminogeniczny jest zawarty w treści samego elementu psychicznego)” (Kuczma 1939: 256). Jako element przestępczo-twórczy Kuczma definiował „każdą właściwość psychiczną dowodzącą istnienia skłonności do zachowań antyspołecznych, natomiast jako element kryminoplastyczny postrzegał taki element psychiczny, który w konkretnej sytuacji współdziała jako istotny składnik w genezie tworzywa kryminogenicznego” (Kuczma 1939: 269). Do elementów przestępczo-twórczych zaliczył: egocentryzm (w ramach którego lokował także „szeroko w literaturze omawiane zjawisko niedorozwoju moralnego – *moral insanity*, a także brutalność), popędliwość (pożądliwość), chytrość połączoną z przebiegłością (jako jej objaw wskazywał przemyślaną kłamliwość) oraz lenistwo” (Kuczma 1939: 272). Koncepcja dotycząca istnienia elementów przestępczo-twórczych w opinii Kuczmy wstępowała w miejsce powszechnej we współczesnej mu pozytywistycznej literaturze kryminologicznej koncepcji tzw. skłonności przestępczych. Przekonanie o istnieniu takowych uważał jednak za wynik upraszczania problemów kryminologicznych (Kuczma 1939: 278), zresztą jako dowód na nieistnienie skłonności przestępczych podawał zbierane i analizowane m.in. przez Clifforda Shawa życiorysy przestępców.

Kuczma często posługiwał się terminem nadbudowy psychicznej, powstającej w procesie „rozwoju psychoorganicznego jednostki”, związanej z kształtowaniem procesu myślenia i wartościowania, najintensywniejszego w okresie dzieciństwa.

Uważał, że istotą badań kryminologicznych powinno być badanie dynamizmów mających wpływ na działanie przestępcze, wszystkich dynamizmów z zastrzeżeniem, że o postępowaniu człowieka decyduje nie sam fakt istnienia poszczególnych dynamizmów, a „ciągłość dynamiczna”. Zakładał, że można stwierdzić współistnienie dynamizmów jednorodnych oraz heterogenicznych (różnorodnych). Do dynamizmów różnorodnych zaliczał: dynamizmy społeczne, wewnętrzne dynamizmy psychiczne oraz dynamizmy organiczne.

Jako typowy „multikauzalista” nie nadawał ani czynnikom wewnętrznym, ani zewnętrznym dominującej roli w analizie genezy zachowania przestępczego. Genetykę kryminalną postrzegał jako dalszą fazę rozwoju współczesnej mu etiologii kryminalnej. Jako zasady swojej koncepcji postrzegał (Kuczma 1939):

- 1) analizę problemów kryminalnych bez apriorycznej podstawy, unikanie niesprawdzonych faktów jako podstaw stawianych hipotez, a tym bardziej teorii;
- 2) zerwanie z powszechnie przyjętym założeniem metodologicznym przyjmującym za podstawę przekonanie, iż przestępstwo jest zjawiskiem, którego źródło należy szukać w „odbiegającej od przeciętności konstytucji psychofizycznej sprawcy” (Kuczma 1939: 323);
- 3) ścisłe oddzielenie zjawiska przestępstwa i zjawiska przestępczości, jako dwóch odrębnych rzeczywistości dynamicznych, uwzględniając współzależność obu zjawisk względem siebie;
- 4) wszechstronność analizy – oparcie badań kryminologicznych na założeniu, że „wszelkie przejawy życia społecznego i indywidualnego są wynikiem nieustannego przegrupowania najrozmaitszych czynników” (Kuczma 1939: 327), uwzględniając także te, których wpływ na dynamizm przestępczo-twórczy ma charakter jedynie pośredni.

W pierwszej części „Genetycznego ujęcia przestępstwa”, Kuczma wyczerpująco omówił dorobek kryminologii z pierwszych kilku dekad jej istnienia. Krytycznie oceniał sposób i metodologię realizowanych badań kryminologicznych oraz konstruowanych na ich podstawie wniosków i teorii. Jako błąd postrzegał fakt, iż w znakomitej większości przypadków badaniami kryminologicznymi zarówno w nurcie indywidualnym, jak i socjologicznym obejmowano wyłącznie przestępców (przeważnie tylko więźniów lub wychowanków zakładów wychowawczych i poprawczych), nie uwzględniając w badaniach osób nie będących przestępcami. Krytycznie odniósł się także do założenia, iż celem badań kryminologicznych było „ustalenie jak największej liczby charakterystycznych cech osobowości przestępców, zapominając o tym, że nie samo istnienie poszczególnych dynamizmów wewnątrzosobowościowych, lecz ciągłość dynamiczna wszystkich czynników decyduje o postępowaniu jednostki” (Kuczma 1939: 345). W związku z tym ustalenia etiologii kryminalnej pierwszych dekad XX wieku oparto na wnioskach wysnuwanych z „niesystematycznego powiązania kilkunastu cech charakterologicznych i faktów z życia przestępcy”. Finalnie Kuczma podał w wątpliwość podstawowe pozytywistyczne założenie różnicujące przestępców od nieprzestępców. Być może pod wpływem Suthelanda i jego koncepcji „white collar crime” pisał:

„Tylko pewnych przestępców dosięga karząca ręka sprawiedliwości. Unikają piętna przestępcy ci, których jako sprawców przestępstwa nie ujawniono, sprawcy tych wszystkich czynów, o których popełnieniu kompetentne władze w ogóle się nie dowiedziały. (...) Najważniejszą atoli z punktu widzenia etiologiczno-kryminalnego grupę przestępców nierejestrowanych tworzą ci, którzy bądź ze względu na swe stanowisko, bądź ze

względu na władzę, którą rozporządzają, są de facto z punktu widzenia prawno-karnego nieuchwytni. Ludzie ci bardzo często cieszą się opinią pierwszorzędną, są otaczani często nawet szacunkiem, jakkolwiek wtajemniczeni w ich życie osobiste mogliby niejedną rzecz o ich skłonnościach przestępczych i nastawieniu antyspołecznym powiedzieć. Przekonany jestem, że jeśli się kiedykolwiek udało uchwycić przestępczość tych właśnie jednostek, uczeni byliby o wiele ostrożniejsi w budowaniu hipotez etiologiczno-kryminalnych, które we współczesnym stanie wiedzy kryminologicznej mogą się po większej części odnosić jedynie do społecznie i gospodarczo upośledzonych członków grupy społecznej. Dopóki przeto kryminologowie w krąg swych rozważań etiologiczno-kryminalnych nie wciągną tych prawnie nieuchwytnych warstw wyższych i nie uświadomią sobie, że niektórzy z tych, z którymi współżyją, stanowią jednostki o wybitnym dynamizmie przestępczo-twórczym, dopóty tworzyć będą teorie przedstawiające istotę typu kryminalnego w świetle fałszywym” (Kuczma 1939: 349).

Zakończenie

Postać Tadeusza Kuczmy jako kryminologa, mimo jego krótkiej naukowej i akademickiej aktywności bez wątpienia zapisała się w historii kryminologii polskiej (Widacki et al. 2022). W ciągu zaledwie jedenastu lat swojej aktywności naukowej Kuczma do polskiego dorobku kryminologicznego zdążył wnieść swą habilitacyjną monografię i koncepcję „genetycznego ujęcia przestępstwa”, opierającą się na krytycznej i głębokiej analizie ówczesnej kryminologii, analizie tym bardziej wartościowej, bo uwzględniającej socjologiczną perspektywę badań kryminologicznych podejmowanych przez kryminologów orientacji socjologicznej z Uniwersytetu Chicagowskiego. Takiego omówienia dorobku ówczesnej kryminologii nie dokonał w tamtym czasie nikt inny.

Nie przesadził więc Leszek Lernell z opinią, iż „praca Kuczmy uderza swymi rozległymi horyzontami badawczymi, przebogatą erudycją, sięgającą nie tylko do piśmiennictwa kryminologicznego, ale także socjologicznego, psychologicznego, psychiatrycznego, biologicznego, antropologicznego, etnograficznego” (Lernell 1973: 36).

Niewątpliwie Kuczma był pierwszym polskim kryminologiem, który zapoznał się tak obszernie z kryminologią amerykańską, już wtedy zorientowaną przede wszystkim socjologicznie, a po części także psychoanalitycznie, wyraźnie odcinając się tym samym od kryminologii europejskiej i tradycyjnej polskiej, uprawianej przede wszystkim przez prawników karnistów i traktowanej przez nich marginalnie jako co najwyżej nauki pomocniczej prawa karnego.

Obszernie tu przeanalizowany dwuletni pobyt w Ameryce, spotkania i współpraca z najwybitniejszymi postaciami ówczesnej amerykańskiej socjologii, kryminologii, psychologii wywarły wpływ na Kucznię i jego poglądy kryminologiczne. Zetknięcie z perspektywą socjologiczną, antropologiczną, etnograficzną są widoczne w późniejszych poglądach Kuczmy. Mentor Kuczmy i dyrektor Seminarium Nauk Kryminologicznych Józef Bossowski w powojennej monografii „Wiadomości z nauk kryminologicznych” wprost wskazał, że nowatorska koncepcja Kuczmy „opiera się na studiach, które przeprowadzał w Ameryce jako stypendysta Fundacji Rockefellera” (Bossowski 1945: 65). Ocena dotychczasowego stanu kryminologii i jego głęboko przemyślana koncepcja kryminologiczna („genetyczne ujęcie przestępstwa”) ukazuje szeroki horyzont poznawczy, rozległą wiedzę, krytyczne i otwarte podejście do badanych przez kryminologię fenomenów. Z pewnością nie pozostawał też obojętny na własne obserwacje i doświadczenia z pracy w prokuraturze. Szczególnie interesujące – choćby w kontekście historycznym – są liczne odniesienia do rozmów, kontaktów, informacji udzielanych przez amerykańskich opiekunów naukowych Kuczmy – częste odwołania do Edwina Sutherlanda, Shawa, Burgessa, którzy zaangażowali do swoich naukowych aktywności młodego kryminologa z Polski, doceniając jego entuzjazm i otwartość na wiedzę (Rockefeller 1933–1935). Na marginesie warto odnotować, że kilka lat przed Kucznią naukową podróż po Stanach Zjednoczonych odbył prof. Juliusz Makarewicz. Swoistym sprawozdaniem z tej podróży jest książka „USA – kartki z podróży po Stanach Zjednoczonych” (Makarewicz 1929). Uderzające jest różne podejście Kuczmy i Makarewicza. O ile ten pierwszy chcąc poznać i nauczyć się jak najwięcej chłonał wszystkie nowości przeżywającej swój rozwój kryminologii amerykańskiej, to ten drugi przyglądał się temu z ogromnym dystansem, jakby z mocnym przekonaniem o wyższości nauki europejskiej nad amerykańską, tę ostatnią traktując wyraźnie protekcyjnie. Krytyczną ocenę organizacji społeczeństwa amerykańskiego, a szczególnie społeczności Chicago, sprzyjającej a wręcz wspierającej przestępczość Makarewicz wyraził w artykule „Zorganizowana przestępczość w Chicago” opublikowanym w 1930 roku w „Gazecie Administracji i Policji Państwowej” (Makarewicz 1930).

Niejednokrotnie w „Genetycznym ujęciu przestępstwa” Kuczma odwołuje się do informacji udzielanych przez kryminologów ze Szkoły Chicagowskiej, cytując materiały udostępnione mu do wglądu (choćby opracowanie Johna Landesco²⁵), przedstawia postaci, które w literaturze kryminologicznej pojawiły się dopiero kilka lat po powrocie Kuczmy ze Stanów, jak na przykład Chic Conwell, złodziej – bohater klasycznej pozycji

²⁵ John Landesco (1890–1954) – był socjologiem, pracownikiem Instytutu Prawa Karnego i Kryminologii Uniwersytetu w Chicago. Jego pierwsze badania, wykonywane pod opieką m.in. E. Burgessa dotyczące przestępczości zorganizowanej finansowane były także przez Fundację Rockefellera, a sam Landesco mieszkał z gangsterami, co umożliwiło mu zebranie ogromnej ilości materiałów z pierwszej ręki na temat zorganizowanej przestępczości w Chicago w czasach prohibicji. Efektem tych badań miała być m.in. monografia poświęcona Gangowi 42, która nie została opublikowana, natomiast różne jej rozdziały ukazały się w „Journal of Criminal Law and Criminology” (jak choćby Landesco J. (1933). ‘Life History of a Member of the 42 Gang.’ *Journal of Criminal Law and Criminology* 23(6)).

Sutherlanda, która ukazała się w 1937 roku. Interesujące i w kontekście poglądów kryminologicznych Kuczmy zaskakujące są jego badania nad „różnicami rasowymi w nastawieniu przestępczym” (Kuczma 1933: 45). Być może zainteresowania te, obce głównemu nurtowi kryminologii amerykańskiej, wynikały z obecnego w międzywojennej kryminologii dyskursu eugenicznego (Koredczuk 2021). Kuczma nie zabrał jednak głosu w żadnym z periodyków eugenicznych (do takich w Polsce należały m.in. „Higiena Polska”, czy „Zagadnienia rasy. Eugenika Polska”). W ocenie prowadzonych w Ameryce badań z zakresu analizy przestępczości grup rasowych, krytycznie odniósł się do przyczynków teoretycznych etiologii przestępczości Afroamerykanów (Kuczma 1939: 36). Zamierzał, a przynajmniej tak deklarował, rozszerzyć badania na społeczności chińską, japońską, meksykańską i indyjską (Kuczma 1933: 45), jednak nie pozostawił wyników tych analiz.

Sposób, w jaki Radzinowicz zapamiętał młodego, pełnego pasji i kryminologicznej ciekawości prokuratora z Poznania, z pewnością był trafną obserwacją. Wybuch wojny uniemożliwił Tadeuszowi Kuczmie realizację jego planów. Szukał możliwości zrozumienia przyczyn przestępczości, w swojej nowatorskiej koncepcji postawił na konieczność analizy każdego indywidualnego przypadku. Tymczasem w Forcie VII, gdzie jego życie się zakończyło, obserwował i doświadczał najbardziej mrocznych stron ludzkiej natury, niewyobrażalnego okrucieństwa i zła. Nie przetrwał. Pozostawił dwie prace, a każda oceniona została jako wybitna.

W opinii Radzinowicza jedynie aktywność naukowa Tadeusza Kuczmy na Uniwersytecie Poznańskim i Stanisława Batawii na Uniwersytecie Warszawskim stanowiły – jak pisał – „wąskie okno” dla polskiej kryminologii. Z perspektywy czasu, diagnoza Radzinowicza okazała się słuszna. Kuczma, zamordowany przez hitlerowców, nie dożył czasów powojennych. Drugi wskazany przez Radzinowicza – Stanisław Batawia – jako nadzieja polskiej kryminologii przetrwał wojnę i niesprzyjające rozwojowi kryminologii czasy stalinowskie. Dzięki niemu kryminologia polska przetrwała swój najgorszy okres, odradzając się powoli po roku 1956.

Oświadczenie w przedmiocie konfliktu interesów

Autorka zgłaszanego artykułu oświadcza, że nie istnieje konflikt interesów. Tzn. autorka (albo jej pracodawcy lub sponsorzy) nie mają jakiegokolwiek bezpośredniego lub pośredniego finansowego, prawnego lub zawodowego interesu albo związku z innymi organizacjami lub instytucjami, które mogą mieć wpływ na omawiane w tekście badania.

Finansowanie

Autorka ujawniła otrzymanie wsparcia finansowego na badania, autorstwo i/lub publikację artykułu. Artykuł powstał w ramach realizacji projektu WPAiSM/PRAWO/SUB/9/2021-KON.

Bibliografia

- Bossowski J. (1945). *Wiadomości z nauk kryminologicznych* [Criminological science news]. Poznań: Księgarnia Akademicka.
- Bossowski J.J., Pospieszalski K.M., Tymieniecki K. i Wojciechowski Z. (1955). 'Materiały – Uniwersytet Poznański na początku hitlerowskiej okupacji' [Materials – the University of Poznan at the beginning of the Nazi occupation]. *Przegląd Zachodni* 7–8, s. 580–595.
- Cyprian T. (1958). 'Józef Jan Bossowski' [Józef Jan Bossowski]. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 20(2), s. 351–355.
- Fleszyński K. (1934). 'Kurs kryminologiczny w Warszawie' [A criminological course in Warsaw]. *Głos Sądownictwa* 6(1), s. 67–70.
- Hołyst B. (1979). *Kryminologia* [Criminology]. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Horoszowski P. (1958). *Kryminologia. Wybrane zagadnienia* [Criminology. Selected issues]. Warszawa: Centralny Zarząd Więziennictwa.
- Horoszowski P. (1965). *Kryminologia* [Criminology]. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Janicka D. (2016). 'O pionierach nauk kryminologicznych w Polsce' [About the pioneers of criminological sciences in Poland]. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 48(1), s. 29–50.
- Kalendarz Informator Sądowy na rok 1934* [Calendar of the Court Information Journal for 1934] (1934). Warszawa: Biblioteka Prawnicza.
- Koredczuk J. (2021). 'Koncepcje eugeniczne w polskiej nauce kryminologii w okresie międzywojennym (aspekty prawno-kryminalne)' [Eugenic concepts in the Polish science of criminology in the interwar period (legal and criminal aspects)]. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem* 43(1), s. 233–241.
- Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za lata szkolne 1929/30 i 1930/1 za rektoratu Prof. Dr. Stanisława Kasznicy i otwarcie roku szkolnego 1931/2 przez nowego rektora Prof. Dr. Jana Sajdaka w dniu 25 października 1931 roku* [Kronika UP] [Chronicle of the University of Poznań] (1932). Poznań: Uniwersytet Poznański.
- Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za rok szkolny 1931/32 za Rektoratu Prof. Dr. Jana Sajdaka i otwarcie roku szkolnego 1932/33 przez nowego Rektora Prof. Dr. Stanisława Pawłowskiego w dniu 23 października 1932 roku.* [Kronika UP] [Chronicle of the University of Poznań] (1933). Poznań: Uniwersytet Poznański.

- 'Kronika Zakładu prof. J. Bossowskiego Wydziału Prawno-Ekonomicznego Uniwersytetu Poznańskiego' [Chronicle of the Professor J. Bossowski Department, Faculty of Law and Economics, University of Poznań]. W *Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za rok szkolny 1931/32 za Rektoratu Prof. Dr. Jana Sajdaka i otwarcie roku szkolnego 1932/33 przez nowego Rektora Prof. Dr. Stanisława Pawłowskiego w dniu 23 października 1932 roku* [Chronicle of the University of Poznań] (1933). Poznań: Uniwersytet Poznański, s. 110.
- Kuczma T. (1932). 'Recenzja Batawia S. Wstęp do nauki o przestępcy. Zagadnienie skłonności przestępczych. Warszawa 1931' [Review Batawia S. Wstęp do nauki o przestępcy. Zagadnienie skłonności przestępczych. Warszawa 1931]. *Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny* 12(2), s. 257–261.
- Kuczma T. (1932). 'Recenzja. Rabinowicz Leon: Le crime passionnel. Paris, Rivière' [Review. Rabinowicz Leon: Le crime passionnel. Paris, Rivière]. *Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny* 12(2), s. 268–270.
- Kuczma T. (1932a). *Przestępstwa zbiorowe w świetle współczesnej kryminologii* [Collective crime in the light of contemporary criminology]. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk: skł. gł. w Księgarni Jana Jachowskiego.
- Kuczma T. (1939). *Genetyczne ujęcie przestępstwa* [A genetic approach to crime]. Poznań: Drukarnia S.A. Ostoja.
- Kwiatkowska-Wójcikiewicz V. (2016). 'Profesor Józef Jan Bossowski – „ojciec” uniwersyteckiej kryminalistyki w Polsce' [Professor Józef Jan Bossowski – the „father” of university forensics in Poland]. W J. Wójcikiewicz i V. Kwiatkowska-Wójcikiewicz (red.) *Paradygmaty kryminalistyki* [Forensics paradigms]. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 77–92.
- Lernell L. (1973). *Zarys kryminologii ogólnej* [An outline of criminology general]. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Makarewicz J. (1929). *USA. Kartki z podróży po Stanach Zjednoczonych* [Criminology. Travel cards from the United States]. Lwów: Towarzystwo Wydawnicze Ateneum.
- Makarewicz J. (1930). 'Zorganizowana przestępczość w Chicago' [Chicago organized crime]. *Gazeta Administracji i Policji Państwowej* 11, s. 391–394.
- Marczewski J. (1972). 'Eksterminacja fizyczna ludności Poznania (1939–1945)' [Physical extermination of the population of Poznań (1939–1945)]. *Przegląd Zachodni* 1, s. 40–66.
- Meisel W. (1983). 'Kuczma Tadeusz' [Kuczma Tadeusz]. W A. Gąsiorowski i J. Topolski (red.) *Wielkopolski Słownik Biograficzny* [Greater Poland Biographical Dictionary]. Warszawa-Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 390–391.
- Nelken J. (1983a). 'Z dziejów kryminologii w okresie międzywojennym' [The history of criminology in the interwar period]. *Państwo i Prawo* 4, s. 86–92.
- Nelken J. (1983b). *Z dziejów kryminologii w okresie międzywojennym (Polskie Towarzystwo Kryminologiczne 1921–1938)* [From the history of criminology in the interwar period (Polish Criminological Society 1921–1938)]. Łódź: Zrzeszenie Prawników Demokratów.
- Nelken J. (1986). 'Polska myśl kryminologiczna od schyłku XIX w. do 1939 r.' [Polish

- criminological thought from the late nineteenth century to 1939]. *Archiwum Kryminologii* 13, s. 223–260.
- Olszewski M. (1974). *Fort VII w Poznaniu* [Fort VII in Poznań]. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Ostrowska K. i Wójcik D. (1986). *Teorie kryminologiczne* [Criminological theory]. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Pierwsze Sprawozdanie Funduszu Kultury Narodowej 1928/31* [The First Report of the National Culture Fund 1928/31] (1931). Warszawa: Drukarnia Państwowa, Wydawnictwo Funduszu Kultury Narodowej.
- ‘Przegląd piśmiennictwa. Prawo i proces karny i inne nauki kryminologiczne’ [Literature review. Criminal law and procedure, and other criminological sciences] (1932). *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 12(4), s. 865–1010.
- Radzinowicz L. (1998). *Adventures in Criminology*. London, New York: Taylor & Francis Ltd.
- Shenk G. (1978). ‘J. Thorsten Sellin: Pioneering in penology and slavery and the penal system [Review of pioneering in penology: The Amsterdam Houses of Correction in the sixteenth and seventeenth centuries; slavery and the penal system, by J.T. Sellin]’. *Crime and Social Justice* 10, s. 36–52. Dostęp online: <http://www.jstor.org/stable/29766049>.
- ‘Sprawozdanie Seminarium prawa i procesu karnego oraz innych nauk kryminologicznych za rok akademicki 1934/35’ [Report of the Seminar on criminal law and trial and other criminological sciences for the academic year] (1936). W *Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za rok szkolny 1934/35 za Rektoratu Prof. Dr. Stanisława Rungego i otwarcie roku szkolnego 1935/36 w dniu 20 października 1935 roku* [Chronicle of the University of Poznań]. Poznań: Uniwersytet Poznański, s. 55–56.
- Szuba-Boroń A. (2021). *Obraz przestępcy w prozie Sergiusza Piaseckiego na tle poglądów kryminologicznych epoki* [The image of the criminal in Sergiusz Piasecki’s prose against the background of the criminological views of the era]. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.
- Świda W. (red.) (1977). *Kryminologia* [Criminology]. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Tyszkiewicz L. (1983). *Kryminologia. Zarys systemu* [Criminology. The outline of the system]. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Tyszkiewicz L. (1986). *Kryminologia. Zarys systemu* [Criminology. The outline of the system]. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Wachholz L. (1894a). ‘O obłąkaniu moralnym ze stanowiska antropologii kryminalnej’ [On moral insanity from the point of view of criminal anthropology]. *Przegląd Lekarski* 10, s. 127–128.
- Wachholz L. (1894b). ‘O obłąkaniu moralnym ze stanowiska antropologii kryminalnej’ [On moral insanity from the point of view of criminal anthropology]. *Przegląd Lekarski* 12, s. 153–154.
- Wachholz L. (1894c). ‘O obłąkaniu moralnym ze stanowiska antropologii kryminalnej’ [On moral insanity from the point of view of criminal anthropology]. *Przegląd Lekarski* 13, s. 168–169.

- Wachholz L. (1922). 'Wojna a zbrodnia. Studium kryminologiczne' [War and crime. Criminological study]. *Przegląd Współczesny* 3, s. 71–87 [odbitka: s. 1–17].
- Wachholz L. (1927). *Alkoholizm a przestępstwo* [Alcoholism and crime]. Kraków: Centrala Kół Abstynenckich Młodzieży.
- Wachholz L. (1937). 'Geneza przestępstwa a prawo kontrastu' [The origin of the crime and the law of contrast]. *Polska Gazeta Lekarska* 16(31–32) s. 1–15.
- Widacki J. (2020). 'Początki kryminologii w Polsce. Od ery prepozytywistycznej do pełnego pozytywizmu' [Earliest days of Polish criminology. From the pre-positivist era to the mature positivist era]. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* 13(4), s. 491–509.
- Widacki J. (2021). 'Dlaczego w okresie międzywojennym na polskich uniwersytetach nie było katedr kryminologii?' [Why there were no departments of criminology in Polish universities in the interwar period]. W D. Zienkiewicz (red.) *Wokół kryminalistyki. Nauka i praktyka. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Widłowi* [Around forensics. Science and practice. Commemorative book dedicated to Professor Tadeusz Widła]. Toruń: Dom Organizatora, s. 173–179.
- Widacki J., Dadak W., Grzyb M. i Szuba-Boroń A. (2022). *Kryminologia. Zarys systemu* [Criminology. The outline of the system]. Warszawa: C.H. Beck.
- Zalewski W. (2020). 'Dziedzictwo Edwina Hardina Sutherlanda, czyli o „socjologicznym” podejściu do wyjaśnienia przyczyn przestępczości i kilku problemach z nim związanych' [The Legacy of Edwin Hardin Sutherland, or on the „sociological” approach to explaining the causes of crime and some problems associated with it]. W P. Ostaszewski i K. Buczkowski (red.) *Granice prawa. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Siemaszki*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, s. 103–124.

Archiwalia

- 'Akta osobowe Prokuratury' [Personal files of the Prosecutor's Office] (1931). W *Zespół Ministerstwo Sprawiedliwości w Warszawie. Akta osobowe sędziów, notariuszy, prokuratorów i komorników* [Team Ministry of Justice in Warsaw. Personal files of judges, notaries, prosecutors and bailiffs]. Archiwum Akt Nowych, sygn. 2/285/0/23.5/13/2970.
- 'Korespondencja Prokuratora' [Prosecutor's correspondence] (1931). W *Zespół Ministerstwo Sprawiedliwości w Warszawie. Akta osobowe sędziów, notariuszy, prokuratorów i komorników* [Team Ministry of Justice in Warsaw. Personal files of judges, notaries, prosecutors and bailiffs]. Archiwum Akt Nowych, sygn. 2/285/0/23.5/13/2970.
- 'Korespondencja Prokuratora SA w Poznaniu z Ministerstwem Sprawiedliwości' [Correspondence of the Prosecutor of the Court of Appeal in Poznań with the Ministry of Justice] (1935). W *Zespół Ministerstwo Sprawiedliwości w Warszawie. Akta osobowe sędziów, notariuszy, prokuratorów i komorników* [Team Ministry of Justice in Warsaw. Personal files of judges, notaries, prosecutors and bailiffs]. Archiwum Akt Nowych, sygn. 2/285/0/23.5/13/2970.

- ‘Korespondencja Prokuratora SA w Poznaniu z Ministerstwem Sprawiedliwości’ [Correspondence of the Prosecutor of the Court of Appeal in Poznań with the Ministry of Justice] (1938). W *Zespół Ministerstwo Sprawiedliwości w Warszawie. Akta osobowe sędziów, notariuszy, prokuratorów i komorników* [Team Ministry of Justice in Warsaw. Personal files of judges, notaries, prosecutors and bailiffs]. Archiwum Akt Nowych, sygn. 2/285/0/23.5/13/2970.
- ‘Korespondencja SA w Poznaniu z Ministerstwem Sprawiedliwości’ [Correspondence of the Court of Appeal in Poznań with the Ministry of Justice] (1938). W *Zespół Ministerstwo Sprawiedliwości w Warszawie. Akta osobowe sędziów, notariuszy, prokuratorów i komorników* [Team Ministry of Justice in Warsaw. Personal files of judges, notaries, prosecutors and bailiffs]. Archiwum Akt Nowych, sygn. 2/285/0/23.5/13/2970.
- Kuczma T. (1931). ‘Wniosek Kuczmy do Ministra Sprawiedliwości’ [Kuchma’s application to the Minister of Justice]. W *Zespół Ministerstwo Sprawiedliwości w Warszawie. Akta osobowe sędziów, notariuszy, prokuratorów i komorników* [Team Ministry of Justice in Warsaw. Personal files of judges, notaries, prosecutors and bailiffs]. Archiwum Akt Nowych, sygn. 2/285/0/23.5/13/2970.
- Kuczma T. (1933). ‘Korespondencja T. Kuczmy do Ministra Sprawiedliwości’ [Correspondence of T. Kuczma to the Minister of Justice]. W *Zespół Ministerstwo Sprawiedliwości w Warszawie. Akta osobowe sędziów, notariuszy, prokuratorów i komorników* [Team Ministry of Justice in Warsaw. Personal files of judges, notaries, prosecutors and bailiffs]. Archiwum Akt Nowych, sygn. 2/285/0/23.5/13/2970.
- Rockefeller Foundations records [RF RG, Kuczma, S56] (1933–1935). Fellowships recorder cards RG 10, SG 10.2, Humanities Fellows, Series 5, Poland, Kuczma (Dr) Tadeus (Poland).
- ‘Tadeusz Kuczma’ (1933–1935). W *Zespół Ministerstwo Sprawiedliwości w Warszawie. Akta osobowe sędziów, notariuszy, prokuratorów i komorników* [Team Ministry of Justice in Warsaw. Personal files of judges, notaries, prosecutors and bailiffs]. Archiwum Akt Nowych, sygn. 2/285/0/23.5/13/2970.

Źródła internetowe

- Iacobelli T. (2022). *Sex Problems as Social Problems: The Bureau of Social Hygiene, 1911–1934*, Resource.rockarch.org. Dostęp online: <https://resource.rockarch.org/story/bureau-of-social-hygiene-prostitution-history/> [20.03.2022].
- Prokuratura Krajowa (2020). *Sylwetki prokuratorów. Tadeusz Kuczma* [Prosecutors silhouettes. Tadeusz Kuczma], Pk.gov.pl. Dostęp online: <https://pk.gov.pl/prokuratura/historia-prokuratury/sylwetki-prokuratorow-poleglych-w-czasie-ii-wojny-swiatowej/tadeusz-kuczma/> [24.04.2022].

ARCHIWUM KRYMINOLOGII

Archives of Criminology

Ewa Łętowska ■

O sprawiedliwą pamięć jest trudno¹

Just memory is hard to come by

Abstrakt: O sprawiedliwą pamięć jest trudno. Trzeba przecież dokonać wyboru. On zaś tworzy znaczenie, ale jednocześnie iluzję, stop-klatkę z całego przebiegu wydarzeń i faktów, z jakich zbudowane jest czyjeś życie. Gdyby wybrać z jakiegokolwiek życiorysu kilka znaczących zdarzeń, etapów działania, wypowiedzi, aby je przedstawić w opowieściach kilku autorów – każdy wybrałby zupełnie inne momenty. A i każda opowieść byłaby zupełnie inna. Niniejszy tekst to laudacja wygłoszona przez Autorkę na konferencji dedykowanej Profesorowi Andrzejowi Rzeplińskiemu. Trzy sytuacje zostały w nim wybrane jako decydujące dla laudacyjnej sylwetki Jubilata: (1) obecnie najbardziej rzucająca się w oczy, jego rola symboliczna; (2) jego formacja poprzez krytykę prawa PRL; (3) jego optymistyczna wiara w dobre prawo.

Słowa kluczowe: Andrzej Rzepliński, sędzia, dobre prawo, Trybunał Konstytucyjny

Abstract: Just memory is hard to come by. We must, after all, make a choice. In turn, we create meaning, as well as an illusion, a static image from the entire course of events and facts from which someone's life is built. If we were to choose a few significant events, stages of action or statements from any life story to present in the stories of several authors, everyone would choose completely different moments. And each story would be completely different. This paper is a laudatory speech that I delivered at a conference dedicated to Professor Andrzej Rzeplinski. I chose three situations that define the professor's achievements: (1) his symbolic role, which is currently the most conspicuous one; (2) his formative role through criticism of the law of the People's Republic of Poland; and (3) his optimistic belief in good law.

Keywords: Andrzej Rzepliński, judge, good law, Constitutional Court

Prof. dr hab. Ewa Łętowska, Instytut Nauk Prawnych PAN, ewa@letowska.com, ORCID: 0000-0002-4478-0286

¹ Niniejszy tekst został wygłoszony jako laudacja podczas Konferencji Jubileuszowej dedykowanej Panu Profesorowi Andrzejowi Rzeplińskiemu, która odbyła się 16.12.2022 r.

1. Trudno o sprawiedliwą pamięć

Laudacja – jak wiadomo – jest mową okolicznościową, obrazującą zalety danej osoby. Łatwo tu o przesadę, gdy stanie się panegirykiem, w gruncie rzeczy przecież obraźliwym; albo wtedy, gdy w raniący sposób pominie coś, co znaczące, a czego laudator nie docenił.

O sprawiedliwą pamięć jest trudno. Trzeba przecież dokonać wyboru. On zaś tworzy znaczenie, ale jednocześnie iluzję, stop-klatkę z całego przebiegu wydarzeń i faktów, z jakich zbudowane jest czyjeś życie.

Gdyby wybrać z jakiegokolwiek życiorysu kilka znaczących zdarzeń, etapów działania, wypowiedzi, aby je przedstawić w opowieściach kilku autorów – każdy wybrałby zupełnie inne momenty. A i każda opowieść byłaby zupełnie inna. Wybór zawsze więcej mówi o wybierającym niż o tym, z czyjego życia się czerpało.

Dotyczy to zwłaszcza tych, których życie odcisnęło ślad na czasach, w których działali. Działając publicznie, na scenie historii, w dużym teatrze, z wielką widownią, narażają się na osąd licznej publiczności: i mądrych, i gawiedzi, i rozumiejących, i ograniczonych, i wielkodusznych, i małego ducha; życzliwych i zawistnych; obiektywnych i zaślepionych.

Wybierać z cudzego życiorysu to, co znaczące, trwałe i cnotliwe, jest trudno. Przecież ten, kto wybiera, sam jest uformowany przez własną pamięć biograficzną i własne preferencje – zwłaszcza gdy działa na zbliżonym polu i gdy pamięta ten sam czas.

Dlatego, przepraszając za ułomność moich wyborów, chciałabym w laudacji dla dzisiejszego Jubilata, Profesora Andrzeja Rzeplińskiego, przedstawić okoliczności uzasadniające nie iluzję, wykreowaną przez uroczystość chwili, ale sprawiedliwą pamięć, na którą – wedle mnie – Jubilat zasłużył swoją ponad 50-letnią pracą i działalnością dla naszej społeczności. Trzy sytuacje wybrałam jako decydujące dla laudacyjnej sylwetki Jubilata:

- obecnie najbardziej rzucającą się w oczy, jego rolę symboliczną;
- jego formację poprzez krytykę prawa PRL;
- optymistyczną wiarę w dobre prawo.

2. Rola symboliczna

Na Jubilata patrzymy z perspektywy tego, do czego doprowadziła go droga życiowa: Andrzej Rzepliński jest dziś profesorem, sędzią Trybunału Konstytucyjnego w stanie spoczynku. I prezesem Trybunału Konstytucyjnego w burzliwych latach 2010–2016. Historia wyznaczyła mu tutaj rolę symboliczną: kapitana zatapianego okrętu.

Mówię o okręcie „zatapianym”, a nie o „tonącym”. Ten statek tonął, ponieważ go chciano zatopić i ostatecznie – jak wiemy – zatopiono. Ale nastąpiło to już wtedy, gdy profesor Andrzej Rzepliński zakończył swoją wachtę. Rola symboliczna kapitana: trzeba ratować statek i trwać na mostku. Tę rolę udało mu się zagrać i zakończyć – na oczach widowni krajowej i zagranicznej – z sukcesem i z aplauzem publiczności.

Kiedy w czerwcu 2016 r. Uniwersytet w Osnabrück przyznawał Andrzejowi Rzeplińskiemu tytuł doktora honorowego, Profesor Jörn Ipsen wyróżniał nie tylko „uczonego i pioniera naukowego zasad państwa prawa w różnych obszarach działalności państwowej”.

„Honorujemy w Panu” – mówił – „Prezesa Trybunału Konstytucyjnego Rzeczypospolitej Polskiej, pod którego przewodnictwem zapadło wiele ważnych orzeczeń i który stanowczo opierał się i nadal opiera próbom zmiany statusu prawnego przyznanego Trybunałowi Konstytucyjnemu przez Konstytucję. W tym względzie wyrazy uznania... ..dotyczą również całego Trybunału Konstytucyjnego, który 28 maja – zaledwie kilka dni wcześniej – mógł obchodzić 30. rocznicę powstania”.

Do czego – dodam – nie doszło.

Sędziowie, sądownictwo – bywali i bywają celem podobnych kampanii jak ta, która przydarzyła się Polsce po 2015 r. Zwłaszcza sądy konstytucyjne okazywały się tu placówkami szczególnego ryzyka. Mogą to ilustrować historyczne przykłady z Niemiec, Austrii (przed II wojną światową) potem (już lata powojenne) z Francji, a nawet nieoczekiwanie współcześnie z USA. Obfitych przykładów dostarcza też sądownictwo konstytucyjne wszystkich młodych demokracji Europy Centralnej (Polska, Węgry, Czechy, Rumunia, Ukraina, Chorwacja, Słowenia, Rosja). Zatem „Wellcome in the club...” Jest to zresztą nieuchronna konsekwencja transformacyjna, konieczny koszt konstytucyjnego awansu sądownictwa jako uczestnika w mechanizmie *checks and balances* władz.

Organy polityczne bowiem nie tylko u nas postrzegają sądownictwo konstytucyjne jako dokuczliwą przeszkodę. Wasalizacja sądownictwa konstytucyjnego przez władzę polityczną – tej ostatniej się bardzo opłaca. Dla polityków nadawanie znaczenia prawu (na tym wszak polega kontrola konstytucyjności) jest pożądanym instrumentem dającym się bezpośrednio, interesownie wykorzystać, i to z dodatkowym bonusem legitymizacyjnym dla czystej woli politycznej. To zarazem jednak wystawia sędziów konstytucyjnych na pokusy, ale i naciski, szantaże moralne i patriotyczne, a także dyfamacje, pomówienia, szykany.

Trybunał Konstytucyjny w Polsce w zasadniczy sposób, w ciągu kilku lat po 2015 r. zmienił swe funkcje. Ze strażnika państwa prawa i konstytucyjnej spójności systemu prawa stał się „zamrażarką legislacyjną” oraz żyrantem projektów władzy politycznej.

Tej zmianie towarzyszyła kampania propagandowo-dyfamacyjna, dotycząca tak samego Trybunału, jak i jego prezesa. Miała ona charakter jawnie propagandowy. O „niebezpiecznych związkach” prezesa zaświadczać miały okazjonalne fotogra-

fie i sprawozdania z oficjalnych uroczystości, gdzie pojawiali się przedstawiciele wszystkich trzech władz. Oskarżano go też o nadmiar ambicji, o uprawianie polityki.

W arystotelesowskim ujęciu „polityka” jest związana z wizją demokracji aktywnej, partycypacyjnej i deliberatywnej, z koncepcją człowieka – aktywnego członka społeczeństwa (Arystoteles 2012: 8). Zgodnie ze wskazaniem *Etyki nikomachejskiej* obywatel ma być uczestnikiem, nie widzem. W ramach tej koncepcji prawo, jego tworzenie, ale także stosowanie i kontrola konstytucyjności – będą zawsze polityczne. W tym znaczeniu z pewnością dzisiejszy Jubilat będzie zakwalifikowany jako „polityczny”. Tyle że nie jest to etykieta dyskredytująca: arystotelesowska polityczność przystoi bowiem także sędziom.

Symboliczna rola odczłowiecza tego, kto ją odgrywa. W społecznym postrzeganiu Profesora Rzeplińskiego obecnie ta symboliczna rola dominuje. Stał się symbolem oporu przeciw destrukcji Trybunału Konstytucyjnego, co było pierwszym, spektakularnym etapem odejścia od zasad państwa prawa w praktyce naszego państwa po 2015 r. Bycie kapitanem zatopianego statku wymaga przytomności umysłu, refleksu (a i to zawsze ktoś powie, że za późno, za mało, nie tak i można było inaczej). Bo działając w wielkim teatrze ma się liczną i zróżnicowaną publiczność. W końcu konsulowie rzymscy, znając tę prawidłowość, żegnali się formułą wyrażającą gorzką samowiedzę: *Feci quod potui faciant meliora potentes*. Po polsku? „Zrobiłem, co mogłem. Kto potrafi, niech zrobi lepiej”.

3. Badacz i działacz

Andrzeja Rzeplińskiego jako badacza i działacza ukształtował czas, gdy jednocześnie ze zdobywaniem szlifów naukowych intensywnie działał jako krytyk prawa PRL, angażował się w ruch praw człowieka, w przyswajanie nieznanych w Polsce (choć znanych za granicą) standardów demokratycznego państwa prawa, a także w aktywną budowę fundamentów transformacji prawa.

Transformacja rozpoczęta w Polsce w 1988 r. to droga od „demokracji socjalistycznej” ku państwu prawa wedle aktualnego (wówczas) wzoru europejskiego. Peryferie chciały zmienić kurs i płynąć razem z Zachodem. Był to wzorzec ukształtowany na podstawie lektur i wyobrażeń, raczej stereotyp myślenia niż opis ówczesnej rzeczywistości. Podstawę obserwacji tworzyła przecież jednak w miarę spokojna epoka lat 70. XX w.

Dla peryferii najważniejsza była ucieczka „od” – od dotychczasowego istnienia jako zachodnie rubieże Wschodu. Niechęć do systemu „demokracji socjalistycznej”, uzależnionej politycznie od Związku Radzieckiego, nakazywała idealizować wymagany wzorzec i koncentrować się na tym, co w systemie prawa należało koniecznie usunąć i – równie koniecznie – uchwalić jako „nowe prawo”. Jako

normatywną podwalinę demokracji. Zasady fundamentalne – były znane, prawa człowieka – niekwestionowane, wzory konstytucyjne istniały, tu była pełna zgoda. Transformacyjne ustawodawstwo zwykłe – tu już trzeba było eksperymentować. I łatwiej było o błąd – z braku doświadczenia (co to znaczy transformacja); z niewiedzy, że nie wystarczy słuszność założeń i dobre intencje, ani niezłomna wiara, iż uchwalane ustawy zrealizują zakładane cele i deklaracje towarzyszące ich genezie. Zabrakło pesymistycznej refleksji, że prawo (także w demokracji) nie jest całkowicie odporne na interesowną i populistyczną manipulację. I zawsze ma swoją ciemną, kontrproduktywną stronę.

Nadmiar optymistycznej wiary, iż wystarczy usunąć stare i uchwalić nowe, stępią jednak wrażliwość na wady tego, co wprowadzane jako nowe, utrudnia dostrzeżenie mankamentów „nowego”. I dlatego, mając rację co do zasad, można mylić się co do konkretów i skuteczności wprowadzanych zmian. Skuteczni, mający rację krytycy „starego”, już po zwycięstwie „nowego” są bowiem także konfrontowani z trudnościami i niedfunkcjonalnościami. I wtedy stają przed pytaniem: czy opór stawiają instytucje-zombies „dawnego”? A może to „nowe” ma swoją własną „ciemną stronę”, o której wcześniej nie wiedzieliśmy i której się nie spodziewaliśmy?

4. „Służąc rządowi dobrego prawa”

Taki tytuł nosi książka (Rzepliński, Sobczak 2015), gdzie – w rozmowie z Krzysztofem Sobczakiem – Jubilat wyłożył swoje credo:

funkcją publiczną sędziego jest urzeczywistnianie idei prawa, tj. bezpieczeństwa prawnego, dobra wspólnego i sprawiedliwości... Prawa (...) które jednocześnie chroni stabilność prawa, eliminuje z niego niesprawiedliwości (np. nieuzasadnione ingerencje w wolności i prawa człowieka i obywatela) i urzeczywistnia ideę dobra wspólnego, tj. państwa, w którym decyzje podejmuje się w drodze porozumienia i współpracy, a nie narzucenia, państwa, które nikogo nie wyklucza i za które wszyscy obywatele są odpowiedzialni. Jest to zadanie niesłychanie trudne (Rzepliński 2016).

A „dobre prawo”, któremu ma się tak służyć, to znaczy: spójne aksjologicznie; demokratycznie stanowione i demokratycznie przedstawiane społeczeństwu, transparentne i w treści, i w stosowaniu; szanujące interesy mniejszości, proporcjonalnie stosowane.

Wątek „sprawiedliwości transparentnej” – warunku koniecznego demokracji partycypacyjnej – u Andrzeja Rzeplińskiego pojawia się wielokrotnie:

sędzia musi (...) wyjaśnić innym – w tym opinii publicznej, powody takiego, a nie innego rozstrzygnięcia, a w ten sposób wytłumaczyć się

z przyznanej mu władzy. (...) Szacunku dla opinii publicznej, jej podmiotowego traktowania, troski o bycie przez nią zrozumianym nie wolno przy tym mylić z uleganiem jej żądaniom (Rzepliński 2016).

W zdaniu odrębnym do postanowienia TK z 7.01.2016 r., U 8/15, Jubilat powiada: „W bliskiej mi kulturze prawnej państw anglosaskich mówi się, że »sprawiedliwości nie wystarczy wymierzyć; ludzie muszą to jeszcze zobaczyć na własne oczy«” (Postanowienie TK 2016).

Zważmy – do tego samego źródła odwołał się ostatnio TSUE², formułujący, w odpowiedzi na pytanie prejudycjalne, kryteria testu niezawisłości sędziego. To zdanie odrębne z 2016 r. – pod którym sama podpisałam się oburącz i co do meritum, i co do uzasadnienia – wystawia jak najlepsze świadectwo Andrzejowi Rzeplińskiemu i jako sędziemu konstytucyjnemu, i prezesowi TK. Zważmy: chodzi o separatum, a zatem większość składu go przegłosowała, a dodam już całkiem prywatnie – najtrudniej o odwagę wobec kolegów ze składu.

Transparencja władzy sądzenia pozostaje w ścisłej korelacji z kwestiami jawności, dostępności do informacji publicznej, przejrzystości, wolności mediów i informacji. Te kamienie węgielne społeczeństwa demokratycznego jako społeczeństwa świadomych, poinformowanych obywateli – trwale i wieloaspektowo interesowały Jubilata. I to zarówno jako temat prac naukowych, jak i jako przedmiot publicystyki i popularyzacji prawa. Ale także były obecne w dorobku Jubilata jako projektodawcy-optimalizatora prawa czy eksperta.

5. Ekspert-optimalizator

Ten właśnie segment dorobku, bynajmniej nie często spotykany u naukowców, jest zresztą u Jubilata nad oczekiwania obfity, gdy patrzymy na jego bibliografię, listy dokonań, spisy publikacji. Ekspert dokonuje ocen. Ekspert-optimalizator prawa proponuje konkretne zmiany, i to nie tylko kreśląc ich kierunek, lecz wręcz przygotowując gotowe projekty. Andrzej Rzepliński działał w zespole – gdzie i ja parva pars fui, a którego dziełem była Karta Praw i Wolności, przedstawiona w listopadzie 1992 r. Sejmowi przez Prezydenta RP, jako projekt ustawy konstytucyjnej. Ostatecznie ten właśnie dokument stał się fundamentem rozdziału drugiego Konstytucji z 1997 r. A przecież były jeszcze projekty kodeksu karnego wykonawczego, ustawy o mniejszościach, o IPN, o prawie do informacji, nie licząc analiz krytycznych innych projektów legislacyjnych.

Zaangażowanie Jubilata w ten segment aktywności (trasformacyjna optymalizacja systemu prawa) stanowi jego znak firmowy. Ale zarazem – przez swą

² TSUE C-585/18, C-624/18, C-625/18, z 19.11.2019 r., będącym odpowiedzią na pytania prejudycjalne SN z 30.08.2018 r., III PO 7/18.

dostrzegalność i odczuwalne skutki praktyczne – ściągało to na niego niezbyt życzliwą uwagę polityków.

Od doktoratu, uzyskanego w moim macierzystym Instytucie Państwa i Prawa PAN w Warszawie w 1978 r., na podstawie dysertacji o „Wpływie odbywania kary pozbawienia wolności na sytuację rodzinną skazanego”, poprzez zainteresowania w obrębie charakterystycznego dekalogu: sądownictwo i jego historia w Polsce Ludowej; podstawowe prawa i wolności człowieka; korupcja; zbrodnie państwa; kara śmierci; kara dożywotniego pozbawienia wolności; sprawcy zabójstw; prawo policyjne; postępowanie wobec nieletnich; polityka kryminalna porównawcza – Jubilat nigdy nie ujmował kryminologii wyłącznie jako empirycznego badania przestępczości. Zajmował go kontekst przestępczości: penitencjarny, ale i historyczny. W tym ostatnim zakresie zazwyczaj się myśli o habilitacji Andrzeja Rzeplińskiego: w 1990 r., na podstawie znanej także za granicą analizy sądowej przeszłości w Polsce po II wojnie światowej, przedstawiającej wzajemne powiązania polityki i wymiaru sprawiedliwości w Polsce. Ale całkiem niedawno, w 2002 r., opublikował inne dzieło dające świadectwo historii. To współczesna analiza procesu o jedwabińską zbrodnię (Rzepliński 2002).

Te prace doprowadziły go do oceny:

Byli sędziowie, którzy dla nas – młodych prawników – byli wzorcami dobrego prawnika, co w wypadku sędziego oznacza orzekanie zgodnie z własną wiedzą i sumieniem. I były łajdusy, o których wszyscy wiedzieliśmy. Była też znakomita większość takich, którzy byli rzetelnymi prawnikami. Ale koloryt nadawali ci skrajni, czyli najlepsi i najgorsi... Sędziowie w tamtym okresie byli w większości ludźmi rozsądnymi. O tym też świadczy tytuł mojej rozprawy habilitacyjnej: „Sądownictwo w Polsce Ludowej. Między dyspozycyjnością a niezawisłością”. Dostrzegałem jedno i drugie. (...) Odstąpienie po 1956–1960 roku od praktyki sprawowania władzy przez masowe zastraszanie społeczeństwa, otworzyło większości sędziów margines niezależności. Niezawisłość nie wymagała już nadzwyczajnej odwagi – wymagała wewnętrznej uczciwości (Rzepliński, Sobczak 2015: 26).

Dlatego też, projektując zmiany transformacyjne, bynajmniej nie propagował radykalizmu „opcji zerowej”, pamiętając – z wdzięcznością i po nazwisku – tych, którzy zachowali ową wewnętrzną uczciwość. Bo „dobrego prawa” nie można osiągnąć bez sędziów przynajmniej wewnętrznie uczciwych. A sędziowie – Herkulesi – są nieliczni i nigdy nie unoszą całego wymiaru sprawiedliwości. I o tym też Jubilat mówił i pisał. I to też przypominam, starając się oddać mu sprawiedliwą pamięć, nie tylko o tym, że dziś jest – zasłużenie – traktowany jako symbol oporu wobec opatrywania państwa prawa w etykietę legitymizującą fałsz.

Bibliografia

- Arystoteles (2012). *Etyka nikomachejska* [Nicomachean ethics]. Gromska D. (tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rzepliński A. (2002). „*Ten jest z ojczyzny mojej? Sprawy karne oskarżonych o wymordowanie Żydów w Jedwabnem w świetle zasady rzetelnego procesu*” [This one is from my country? Criminal cases of those accused of murdering Jews in Jedwabne in the light of the principle of a fair trial]. W P. Machcewicz i K. Persak (red.) *Wokół Jedwabnego. Studia. T. 1* [Around Jedwabne: Studies. Vol. 1]. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, s. 1–113.
- Rzepliński A. (2016). „*Być sędzią*” [Be a judge]. W G. Borkowski (red.) *Granice niezawisłości sędziów i niezależności sądów?: Warszawa 18–19 stycznia 2016 r.* [The limits of the independence of judges and the independence of the courts? Warsaw, 18–19 January 2016]. Warszawa, Toruń: Krajowa Rada Sądownictwa, TNOiK „Dom Organizatora”, s. 169–178.
- Rzepliński A. i Sobczak K. (2015). *Służąc rządowi dobrego prawa* [Serving the rule of good law]. Warszawa: Wolters Kluwer.

Orzeczenia

- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 30.08.2018 r., III PO 7/18 [Decision of the Supreme Court of 30 August 2018, III PO 7/18]. LEX nr 2542293.
- Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7.01.2016 r., U 8/15 [Decision of the Constitutional Tribunal of 7 January 2016, U 8/15] [Postanowienie TK] (2016). *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego. Zbiór Urzędowy A*, poz. 1.c.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 19.11.2019 r., C-585/18, A. K. przeciwko Krajowa Rada Sądownictwa oraz CP (C-624/18) i DO (C-625/18) przeciwko Sąd Najwyższy [Judgment of the Court of Justice of 19 November 2019, C-585/18, A. K. v. the National Council of the Judiciary and CP (C-624/18) and DO (C-625/18) v. the Supreme Court]. LEX nr 2741129.

Wykaz rzeczywistych recenzentów współpracujących z Redakcją „Archiwum Kryminologii” w 2022 r.

dr Vendula Belackova (University of New South Wales, Australia); **dr hab. Magdalena Błaszczyk** (Uniwersytet Warszawski); **prof. dr hab. Daniel Boduszek** (Uniwersytet SWPS); **prof. José A. Brandariz** (University of A Coruna, Spain); **dr Chase Burton** (Leiden University, the Netherlands); **dr Ewa Dawidziuk** (Uniwersytet SWPS); **Nils Duquet** (Flemish Peace Institute, Belgium); **dr Magdalena Grzyb** (Uniwersytet Jagielloński); **prof. dr hab. Danuta Janicka** (Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu); **dr hab. Witold Klaus** **prof. INP PAN** (Instytut Nauk Prawnych PAN); **prof. dr hab. Violetta Konarska-Wrzonek** (Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu); **prof. dr hab. Krzysztof Krajewski** (Uniwersytet Jagielloński); **dr hab. Justyna Kusztal** **prof. UJ** (Uniwersytet Jagielloński); **dr Marina Mancuso** (Università Cattolica del Sacro Cuore, Italy); **dr Jacek Moskalewicz** (Instytut Psychiatrii i Neurologii); **dr hab. Maciej Muskała** **prof. UAM** (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu); **dr Paweł Ostaszewski** (Uniwersytet Warszawski); **dr Joanna Ostrowska**; **prof. dr hab. Beata Pastwa-Wojciechowska** (Uniwersytet Gdański); **prof. John Pfaff** (Fordham University, the US); **dr hab. Mateusz Rodak** **prof. IH PAN** (Instytut Historii PAN); **prof. dr hab. Irena Rzeplińska** (em. Instytut Nauk Prawnych PAN); **prof. Mykhaylo Shepitko** (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine); **prof. dr hab. Barbara Stańdo-Kawecka** (Uniwersytet Jagielloński); **prof. dr hab. Piotr Stępnia** (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu); **dr Justyna Struzik** (Uniwersytet Jagielloński); **dr hab. Renata Szczepaniak** **prof. UE** (Uniwersytet Łódzki); **dr Dávid Vig** (ELTE University, Hungary); **prof. dr hab. Jan Widacki** (Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego); **dr hab. Łukasz Wieczorek** (Instytut Psychiatrii i Neurologii); **dr Katarzyna Witkowska-Rozpara** (Uniwersytet Warszawski); **dr hab. Dagmara Woźniakowska-Fajst** (Uniwersytet Warszawski); **dr Grzegorz Wrona**; **prof. Aleš Završnik** (University of Ljubljana, Slovenia)

